

UDK 94 (497. 6)

ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

INSTITUTE FOR HISTORY, SARAJEVO
No19 • Sarajevo 2020

Historical Searches

269LCU62

Historijska traganja

FLSdSUI9

Historical Searches / Historijska traganja

Izdavač / Publisher

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija / International Editorial Board

Dr. Almir MARIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru /
Faculty of Humanities, Džemal Bijedić University of Mostar, Bosnia and Herzegovina;

Dr. Enes DEDIĆ, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju /
University of Sarajevo – Institute for History;

Dr. Miloš IVANOVIĆ, Istorijski institut Beograd, Srbija / Institute of History Belgrade, Serbia;

Dr. Nella LONZA, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Hrvatska / Institute for
Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik, Croatia;

Dr. Hatice ORUÇ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye /
Faculty of Languages and History-Geography, Ankara University, Turkey;

Dr. Hana YOUNIS, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju /
University of Sarajevo – Institute for History;

Dr. Filip ŠKILJAN, Institut za migracije i narodnosti Zagreb, Hrvatska /
Institute for Migration and Ethnic Studies Zagreb, Croatia;

Dr. Zijad ŠEHIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu /
Faculty of Philosophy University of Sarajevo;

Dr. Vlatka DUGAČKI, Leksikografski zavod Miroslav Krleža Zagreb, Hrvatska /
The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb, Croatia

Glavna i odgovorna urednica / Editor-in-chief

Dr. Dženita Sarač-Rujanac, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of
Sarajevo – Institute for History dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Sekretar / Secretary

Mehmed Hodžić, MA, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo –
Institute for History mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

Časopis izlazi godišnje. This is an annual journal.

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za historiju uz naznaku za časopis Historijska traganja /
Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for Historical Searches.

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosnia and Herzegovina
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

ili na mail adresu časopisa / or to e-mail address of journal: **htraganja@iis.unsa.ba**

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima / The Editorial board is not
to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes

Prijava o izdavanju časopisa Historijska traganja ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine /Application for the publishing of Historical Searches has been registred at
National and University Library of Bosnia and Herzegovina

SADRŽAJ / CONTENTS

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF 7

ČLANCI / ARTICLES

Altan ÇETIN

Removal of Crusaders from the Eastern Mediterranean in the Mamluk-Crusader Struggle / Potiskivanje križara iz istočnog Mediterana tokom memlučko-krstaških borbi 13

Adis ZILIĆ

Početak ustupanja kraljevskih povlastica vlasteli nad Drijevskim trgom / Beginning of Royal Privileges to Nobility over the Drijeva Square 45

Kemal BAŠIĆ

Prilog historiji sandžak-begova Zvorničkog sandžaka od osnivanja do kraja XVI stoljeća / A Contribution to the History of Sanjak-Beys of The Sanjak of Zvornik from its Establishment to the end of the 16th Century 59

Fahd KASUMOVIĆ

Rekonceptualizacija transformacijskih procesa na periferiji Osmanskog Carstva: filurija i prijelaz na režim naturalne desetine u agrarnoj ekonomiji osmanske Bosne, c. 1699-1852. / Transformation Processes in the Periphery of the Ottoman Empire Revisited: The Filuri Tax and Transition to the Tithe System in the Agricultural Economy of Ottoman Bosnia, c. 1699-1852 95

Ninja BUMANN

Marriage Across Boundaries: Mixed Marriages at the Supreme Sharia Court in Habsburg Bosnia and Herzegovina / Brak preko granica: Mješoviti brakovi na Vrhovnom šerijatskom sudu u habsburškoj Bosni i Hercegovini 151

Tomasz Jacek LIS

The Ruthenian Intelligentsia in Bosnia and Herzegovina Between the 19th and 20th Century / Rusinska inteligencija u Bosni i Hercegovini na prijelomu između 19. i 20. stoljeća 183

- Habiba EFENDIRA–ČEHIĆ, Dženana ARNAUTOVIĆ
Pregled fotografa i fotografskih ateljea na teritoriji Bosne i Hercegovine kroz fotografsku građu zaostavštine Marice Vojnović u Zavičajnom muzeju u Visokom / Overview of Photographers and Photographic Studios on the territory of Bosnia and Herzegovina Through Photographic Material of the Legacy of Marica Vojnović in Visoko Regional Museum..... 207
- Nikica BARIĆ
Represivne mjere njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata / Repressive Measures of the Wehrmacht in Bosnia and Herzegovina During World War Two..... 239
- Sead VRANA
Vazдушna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu / Aerial Bombardment of Sarajevo in World War Two..... 275
- Siniša LAJNERT
Organizacija Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo (1941. – 1945.) / The structure of the Directorate of State Railways In Sarajevo (1941-1945)..... 307
- Драженко ЋУРОВИЋ
Родољуб Чолаковић и информбировски расцјеп 1948. године / Rodoljub Čolaković and The Informbiro Split in 1948..... 349
- Merisa KAROVIĆ–BABIĆ
Formiranje Snaga za brze reakcije (RRF) od Pariskih konsultacija do napada na Srebrenicu / Formation of Rapid Reaction Forces from the Paris Consultations to the Attack on Srebrenica 373
- Indira KUČUK–SORGUČ
Bosna i Hercegovina između regionalne i svjetske antropologije kao talac etatističko-birokratske proceduralnosti / Bosnia and Herzegovina Between Regional and World Anthropology as a Hostage of Etatist-Bureaucratic Procedural..... 409
- PRIKAZI / BOOK REVIEWS**
- Enes PELIDIJA, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci* (Sedad BEŠLIJA) 451

Hana YOUNIS, <i>Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.</i> (Amer MASLO).....	454
Edin RADUŠIĆ, <i>BOSNIAN HORRORS, Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878</i> (Aladin KUČUK)	459
O. Marcin CZERMIŃSKI, <i>Poljske kolonije u Bosni: Uspomene iz misije godine 1902. i odabrana pisma</i> (Mehmed HODŽIĆ)	465
<i>Migracije i Brčko – zbornik radova</i> (Jasmin JAJČEVIĆ)	469
Vladimir HUZJAN, <i>Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)</i> (Dražen JANKO)	474
Martin PREVIŠIĆ, <i>Povijest Golog otoka</i> (Alen BORIĆ).....	479
Julian C. H. LEE, Hariz HALILOVICH, Ani LANDAU-WARD, Peter PHIPPS, Richard J. SUTCLIFFE, <i>Monsters of Modernity (Global Icons for our Critical Condition)</i> , (Indira KUČUK–SORGUČ).....	485
Ehlimana MEMIŠEVIĆ, <i>Sudovi: komparativna studija</i> (Hana YOUNIS).....	488
UPUTE AUTORIMA PRILOGA / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS OF PAPERS.....	497
INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS	499

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Na 40. redovnoj sjednici Vijeća Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu 9. marta 2020. godine imenovana je nova Redakcija časopisa *Historijska traganja/ Historical Searches*, koju, na moje lično zadovoljstvo, čine historičari s zavidnim naučnim opusom i iskustvom. Međutim, u uslovima globalne pandemije koja je značajno utjecala na našu svakodnevicu, ali i poslovne planove poseban izazov bio je provesti sve one procedure koje podrazumijeva priprema i objavljivanje naučnog časopisa. Redakcija se našla pred još jednim izuzetnim izazovom, a to je na koji način ostati dosljedan konceptu prethodnih brojeva *Historijskih traganja*, a istovremeno obogatiti sadržaj i donijeti nešto novo. Veoma srčanom saradnjom i visokim nivoom profesionalnosti kako članova redakcije, autora radova tako i recenzenata uspjeli smo adekvatno odgovoriti na zadato.

Ovogodišnji broj *Historijskih traganja* zainteresiranoj javnosti prezentira trinaest članaka, od toga osam izvornih naučnih i pet preglednih radova. To su članci koji se bave različitim povijesnim periodima, od srednjeg vijeka pa sve do 1990-ih godina. U njima autori, na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora, štampe i brojne relevantne literature ukazuju na povijesne činjenice, kontekstualiziraju, analiziraju i propituju učestvujući u savremenom naučnom dijalogu, kritičkom promišljanju i neophodnom diverzitetu pristupa.

U prvom članku ovogodišnjeg broja Altan Çetin detaljno prati aktivnost Memlučke države i njenih sultana i proces potiskivanja križara tokom XIII i XIV stoljeća iz istočnog Mediterana. Adis Zilić donosi nova saznanja o počecima procesa prevage vlastele, konkretno Radivojevića, u odnosu na vladara tj. ustupanje prava institucije krune vlasteli na ubiranje prihoda i

uprave koncem XIV stoljeća u Drijevu, trgu koji je predstavljao značajan emporij u ukupnoj privredi srednjovjekovne Bosne. Na osnovu izvorne arhivske građe Kemal Bašić značajno nadograđuje naša dosadašnja znanja i umjesto, do sada poznatih 19, predstavlja osnovne podatke o djelovanju čak 38 zborničkih sandžakbegova (od konca XV do konca XVI st). Fahd Kasumović pomno analizira strukturalne promjene u osmanskoj Bosni od kraja XVII do polovine XIX stoljeća fokusirajući se na proces fiskalne transformacije tj. ukidanje filurije i paušalnih novčanih daća kao i prijelaz na režim naturalne desetine pri čemu ukazuje i na društveno-ekonomske posljedice ovih promjena. O zakonskoj regulativi “mešovitih brakova”, izmjenama legislative, ali i ograničenoj odgovornost Vrhovnog šerijatskog suda (1879) u ovom domenu tokom austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom piše Ninja Bumann i ukazuje na konkretne slučajeve i brojne probleme pomenutih bračnih zajednica. Tomasz Jacek Lis piše o Rusinima u Bosni i Hercegovini, tačnije doseljenoj rusinskoj inteligenciji angažiranoj u austrougarskoj administraciji koja je, najvećim dijelom, i nakon Prvog svjetskog rata ostala da živi i radi ovdje. Na osnovu vrijedne fotografske građe zaostavštine Marice Vojnović (Zavičajni muzej Visoko) Habiba Efendira-Čehić i Dženana Arnautović rekonstruiraju proces razvoja fotografije, ukazuju na rad fotografskih ateljea kao i prvih akademskih fotografa u Bosni i Hercegovini krajem XIX i tokom prve polovine XX stoljeća. Nikica Barić iscrpno ukazuje na odnos njemačke vojske i vojnih i civilnih vlasti Nezavisne Hrvatske Države (NDH) i njeno postepeno ostvarivanje premoći i analizira njemačke represivne mjere prema partizanima i Narodnooslobodilačkom pokretu, ali i stanovništvu Bosne i Hercegovine. Na osnovu dokumenata dostupnih arhiva vazduhoplovnih jedinica, vojnih i civilnih vlasti u Sarajevu, te relevantne literature Sead Vrana analizira njemačko (od aprila 1941), a od novembra 1943. i savezničko bombardiranje Sarajeva, ukazuje na povode, ciljeve i razorne posljedice ove aktivnosti. Siniša Lajnert sa dva aspekta, onog povijesti institucija ukazuje na organizaciju Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo od 1941. do 1945. godine, dok sa aspekta povijesti tehnologije transporta analizira njegovu željezničku

infrastrukturu ozbiljno *uranjajući* u povijesni kontekst. Oslanjajući se na arhivske dokumente Draženko Đurović akcentira pitanje *informbirovske loma* bosanskohercegovačkog partijskog i republičkog rukovodstva posebno se osvrćući na *držanje* Rodoljuba Čolakovića, prije i nakon sjednice Politbiroa CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 7. jula 1948. godine. Merisa Karović–Babić u svom članku analizira teorijske rasprave i različite vizije; britansku, francusku i onu američkog Kongresa; te diplomatske aktivnosti koje su prethodile formiranju Snaga za brze reakcije (RRF) čija namjena tj. cilj djelovanja rezolucijom Vijeća sigurnosti početkom juna 1995. nisu bili potpuno jasni. Sa pozicije savremenog insistiranja na multidisciplinarnoj i transdisciplinarnoj saradnji, Indira Kučuk–Sorguč otvara pitanje inicijative i mogućnosti organiziranja itekako potrebnih studija antropologije i etnologije u Bosni i Hercegovini.

U drugom dijelu časopisa, u rubrici Prikazi predstavljeno je devet knjiga i zbornika radova domaćih i inostranih autora koji na osoben način ukazuju na aktuelne povijesno-istraživačke teme, njihovu motivaciju i umješnost u sagledavanju određene problematike uz osnovne smjernice na što se treba fokusirati u daljnjem istraživanju.

Sigurna sam da ovogodišnji sadržaj doprinosi *sazrijevanju* i etabliranju *Historijskih traganja* kao značajnog naučnog časopisa. Ostajemo dosljedni svojoj osnovnoj misiji (historija *grč.* vidjeti, znati, ispitivati), neopterećeni brojem stranica niti starinom povijesnih tragova. Istovremeno, otvoreni za prijedloge i sugestije, saradnju i publiciranje radova koji će doprinijeti *višedecenijskom akumuliranom saznanju* o prošlosti.

Dr. Dženita Sarač–Rujanac

ČLANCI / ARTICLES

REMOVAL OF CRUSADERS FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN IN THE MAMLUK-CRUSADER STRUGGLE

Altan Çetin

Anadolu University, Art Faculty, History Department
altanoides@yahoo.com

Abstract: One of the most important issues facing the Mamluk State since its establishment was to continue the struggle with the Crusaders who settled in the region. In fact, after the failure of the 3rd Crusade, Egypt became the new strategic target of the Crusaders under the Ayyubid administration. The developments that started during the reign of Sultan Baybars continued in the period of Kalavun and al-Eshref until the conquest of Akka. From this point on, ez-Zâhir Baybars marched at the head of a large army at the beginning of February 1265 and took over the cities of Kaysariyye, Yafa, Aslis, and Arsuf. In the summer of 1266, he took over Safad and er-Remle. It caused a heavy blow to Armenia Minor. In 1267, Sultan Baybars looted the districts of Taberiyye and Akkâ and invaded the cities of Jaffa, es-Shakif, and Arnun the following year. Finally, he crowned the invasion wars against the Crusaders with the conquest of Antioch (April 1268). Baybars' conquering of Antioch has been marked by contradictions. However, he will eliminate the crusader presence in Antioch and its surrounding by various methods and occupy the areas in the north of Syria, and finally narrow the area of the Crusader activity. It is an extremely important event that Antioch was conquered by Muslims in 1268. Because Antioch is the second principality established by the Crusaders in the East (1097) after Urfa, and the capture of this place is a piece of new evidence that the great structure that the Crusaders set up in Syria towards the end of the 11th century began to collapse. This eliminated the presence of crusaders on the shores of the eastern Mediterranean, where they could indeed dominate until the First

Crusade, and their withdrawal from the eastern Mediterranean is shown here. The struggle that took place in the period after Sultan Baybars and later, resulted in the fact that the defense against the Crusader attacks was first poured into the Mediterranean and then they were completely removed from there. The great Crusader attack in the 14th century spread over a century from different fronts and took place through the Balkans, the Aegean, and the Eastern Mediterranean. After the Crusaders' main body was removed from Syria, the Armenian and Cypriot structures, which were their deputies, were also eliminated in the following periods. The Mamluks caused great losses to the Crusaders and their allies in the Eastern Mediterranean during the last period of the Crusades. This article examines how the Crusader presence was eliminated by the Mamluks in Antioch, Çukurova, and Cyprus.

Keywords: Mamluks, Egypt, Antioch, Cyprus, Armenian Barony

Apstrakt: Jedno od najvažnijih pitanja s kojima se država Memluk suočila od njenog osnivanja bila je borba s križarima koji su se naselili u regiji. Nakon neuspjeha Trećeg križarskog rata, Egipat je postao nova strateška meta križara pod upravom Ajubida. Dešavanja započeta tokom vladavine sultana Baybarsa nastavila su se razvijati tokom perioda Kalavuna i al-Eshrefa sve do osvajanja Akke. Nakon tog događaja, ez-Zâhir Baybars zajedno s velikom vojskom početkom februara 1265. godine zauzeo je gradove Kaysariyye, Yafa, Aslis i Arsuf. U ljeto 1266. godine preuzeo je Safad i er-Remle, te je tako zadao težak udarac Maloj Jermeniji. Sultan Baybars je 1267. godine opljačkao okruge Taberiyye i Akkâ, a sljedeće godine napao gradove Jaffa, es-Shakif i Arnun. Konačno, invazijske ratove protiv križara okrunio je osvajanjem Antiohije (april 1268). Baybarsovo osvajanje Antiohije i širenja njegove dominacije u regiji obilježeno je kontradiktornostima. Međutim, to ga nije spriječilo, da različitim metodama, nastavi borbu protiv križara, zauzme tvrđavu Antiohiju i okolicu. Zauzevši prolazno područje na sjeveru Sirije značajno je suzio područje djelovanja križara. Osvajanje Antiohije od strane muslimana 1268. godine izuzetno je važan događaj s obzirom da je Antiohija bila druga kneževina koju su nakon Urfé osnovali križari na Istoku (1097). Zauzimanje ovog mjesta bila je potvrda da se velika tvorevina koju su križari uspostavili u Siriji krajem 11. vijeka počela urušavati. Time je eliminisano prisustvo križara na obalama istočnog Mediterana gdje su zaista dominirali nakon Prvog križarskog rata. Proces njihovog nestajanja na istočnom Mediteranu detaljno je prikazano u ovom članku. Borba koja

se odvijala u periodu nakon sultana Baybarsa, rezultirala je proširenjem odbrane od napada križara na Mediteran odakle su zatim u potpunosti potisnuti. Veliki križarski napad tokom cijelog 14. stoljeća proširio se na različite frontove i razvio se preko Balkana, Egejskog mora i istočnog Mediterana. Nakon što je glavnina trupa križara uklonjena iz Sirije, armenske i ciparske strukture, koje su bili njihovi zamjenici, također su eliminirane u narednom periodu. Memluci su nanijeli velike gubitke križarima i njihovim saveznicima na istočnom Mediteranu tokom posljednjeg perioda križarskih ratova. Ovaj članak ukazuje na koji su način Memluci eliminirali prisustvo križara u Antiohiji, Čukurovoj i na Kipru.

Ključne riječi: Memluci, Egipat, Antiohija, Kipar, jermenska baronija

Introduction

Inconceivable dynamics and structure of geography regarding the historical process condemn those who do not take lessons from them to a life of misery and continuous upheaval. On the contrary, those who are “literate” can become the exception. Anatolia, Syria, and Egypt; three landmasses that encompass the Eastern Mediterranean. Cyprus, right in the middle of this frame as a strategic bridge. One of the unchanging staging points for those who would like to threaten these lands. All three territories have experienced attacks throughout history from both east and west. An interesting point is that there is a historical pattern and we are a part of it.

One can easily acknowledge the geostrategic facts when looking at the Crusades; one of the most prominent incidents echoing through the Middle Ages. It is known that the First Crusade started in Anatolia. Their so-called aim was Jerusalem. It was to hide the military and political intervention under an aesthetical religious cloak. The main reason was to establish dominion across the land and to exploit it. After three Crusades, Europeans of that time saw that they can't gain anything from this land, which they called “Turkey”, and set their scopes to Acre and Syria, reachable from the sea. The fall of Jerusalem to the Muslim hand was a pivotal incident in 1187, as it gave the upper hand to the Turks to block the land-bound

Anatolian approach, so the sea routes were more preferable. One of these Crusades (3rd) saw English King Richard the Lionheart seize Cyprus from its Byzantine overlords en-route to reinforce Jerusalem. Then the focus of campaigns shifted from Seljuk Anatolia to Ayyubid, and then Mamelukan Syria and Egypt. The Crusaders of Syria, out of hope, attacked Egypt under the leadership of French King Louis in 1254.

As can be seen, all the coasts and lands bound to the Eastern Mediterranean were gradually affected by the attack. This strategy about the Eastern Mediterranean, created by the Crusades, will be repeated later due to the region's unchanging geopolitics and economy. At the time, strong military and political forces inside Seljuks, Ayyubids, and Mamluks would void these attacks and expel the Crusader presence from the entire area. However, the historical background created a strategical mind, repeating itself. Power structures, context, and tensions gave an advantage to regional powers and/ or outsiders as the wind blew. This article is written to take a retrospective look into the geography with its set and changing structures from a historical scope and to create an opinion over the matter.

Seen as the classical age of the crusades, the 13th, 14th, and even 15th centuries saw the battle between the Mamluks and the Crusaders. Attacks spanning long centuries were often braced by Turkish states and leaders of the Muslim lands. This evaluation is not a mere interpretation but a fact written by Arabic Muhibeddin Abū Hâmīd Maqdisī, who was a contemporary figure of the Mamlukean Cairo and the era. We can see this inside Abū Hâmīd's work *Merits of Mamluk Turks*, the chapter entitled "On The Blessings Bestowed to Turks, and to All Muslims through them being on this land. "Some things appeared to me, that were not apparent to other people, and the first one is the greatest. Turks are those who perform the duty of Jihad for the Muslims in our times and those who fight against Tatars (Mongols) Franks (Crusaders), against rebels to Imam (Leader) of Muslims appointed by Allah, and against those who wish to invade Muslim lands and destroyed all of them; and also conquered Frank lands and

beaches on the borders. They are those who conducted the holy mission of Jihad since they had come to these lands.”¹ It is clearly stated that the coastline was cleared from the Crusaders by the Turks. This article will try to illuminate the events of the Mamluk- Crusaders struggle over the Eastern Mediterranean in the light of sources and to elevate the facts set by the framework Abū Hâmîd constructed.

It started in the late 11th century, the Crusades gave a new shape to the East-West relations. It is known that the Crusaders had many plans in their minds regarding the Egyptian Mamluks, which played a significant role in Muslims eventually keeping the Holy Lands under control in spite of the great bloodshed and struggle. One of those plans was to destroy them with an economic blockade. To achieve this, they had to cut off the supplies coming from Europe to Egypt, to prevent them getting slaves to bolster the army, and to cut the tariff income of eastern goods sold to Europe from the Alexandria Port, which were imported from India and stored there. So the Papacy set strict trade rules for the Mediterranean. The ships that sailed to and from East were frequently checked. Regardless of the proportion of illegal sea trade, Egypt was still harmed.² Also with Acre and other Crusader strongholds over the Syrian coastline conquered by the Muslims in 1291 and the final expulsion of the Crusaders from the land affected the Egypt-European trade drastically. The monks were keen to end all trade operations. Pope Nicholas IV forbid all trade for goods related to weaponry, logs, etc. to the Muslims. His successors followed suit. But the trade ban was hard to continue. Trade was far more important than the religious motives for the Frank traders. The efforts of the Egyptian rulers to facilitate and develop trade attracted them to this country. Europeans needed the spices and other goods from India, so as Mamluks needed European gold

¹ Muhibeddin Ebu Hamîd Makdîsî, *Türk Memlûklerin Faziletleri*, (Translated into Turkish by Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Publications, 2019, 83.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, vol. 1, İstanbul: Cem Publications, 1995, 351; Mustafa Safran, “13. Ve 14. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticarî ve Tarihi Önemi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: Ondokuz Mayıs University Press, 1988, 459.

and weapons. Both European and Mamluk traders had strong incentives. The Papacy tried excommunication and armed prevention but to no avail, it had to lift the bans except on weaponry.³ In response to this attitude of the West, the goal of the Mamluk Sultans was to weaken the Crusader States, to crush them as much as possible and to resist the Western powers that could come to help the Crusader States in Syria. Therefore, they have established friendly relations with some Western princes. They tried to assess the political situation in Europe and what might become reality in near future⁴. Trade continued during the Crusades and the Mamluks made pacts with the Crusaders. For instance, Sultan al-Zāhir Rukn al-Dīn Baybars had a deal with Kendeyafa, ruler of Beyrouth. Pacts were signed with Beyrouth in 1268 and with the Hospitaller Knights in 1269. Sultan al-Manṣūr Sayf al-Dīn Qalāwūn (1280- 1290) followed Sultan Baybars' way of dealings. Pacts were signed with the rulers of Acre and Tripoli in 1281. The Black Sea route was secured with an agreement with Byzantine in 1282. Qalāwūn allied with the ruler of Tyre in 1285.⁵ Europeans were trying to subdue Mamluks by blockades and to exploit the Byzantine Empire by concession agreements.⁶ But the pen and diplomacy were working even under the shadow of the swords. Whilst the struggle to lift the Papacy ban continued as explained, any opportunities to take up arms and fight the Crusader stronghold were also being taken.

One of the most imminent threats to the Mamluks since the establishment of the state was the Crusaders that settled throughout the region, so their priority was to continue the fight. In fact, after the failure of the 3rd

³ İsmail Yiğit, «Memlûkler», *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, vol. 7, 1991, İstanbul: Kayihan Publications, 233; Tawfiq al-Yûzbekî, *Tarihu Ticara Misr al-Bahriyya fi Asri'l Mamâlik*, Mosul: Matbaatü'l-İrşad, 1975, 62–63; Hatim Abdurrahman Tahavi, «al-Şalibiyyun; Safahat min Naşat İktisadiyya», *İctihat*, vol. 33, Dimask: Dāru'l-İctihad, 1996, 101.

⁴ Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (Ter. Enver Ziya Karal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, 476.

⁵ Ahmad Muhammad Muhammad Advan, *al-Vadia al-İktisadiyya fi Misr fi Asri'l-Mamlûkiyya al-'Ula*, Cairo, 1972, 388–389. (Unpublished Phd Thesis).

⁶ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 351.

Crusade in Egypt, it became the new strategic target of the Crusaders under Ayyubid rule. Events started during Sultan Baybars' reign continued into Qalāwūn and Sultan al-Ashraf's years, finally escalating to the conquest of Acre. Al-Zāhir Baybars began a campaign in February of 1265, leading a huge army and annexing Caesarea, Jafa, Aslis, and Arsuf. Safad and ar-Ramla fell in the summer of 1266. Armenia Minor has experienced a huge defeat. Baybars raided Taberiyya and Acre countrysides in 1267, and conquered *al-Shaqif* / Beaufort, Jafa, and Arnun the next year. Finally, he crowned the campaign with the conquest of Antioch (April 1268). Bounties from Antioch were so plentiful that they were shared between aces. The conquest of Antioch by the Muslims in 1268 is an important event. It was the second Crusaders' Princedom after Odessa and the fall of Antioch was signaling that the great structure built in Syria by the Crusaders was crumbling in the late 11th century.

The Fall of Antioch Crusader Principality During Mamluk-Crusader Struggle in the Eastern Mediterranean

When analyzing the Mamluk-Crusaders relations which span throughout a wide time frame, conquests of Antioch, Çukurova, and Cyprus following the defeats of the Principality of Antioch, Armenian Kingdom, and the Cypriot Crusader Kingdom and the ensuing dismantlement of their immediate legacies became prominent. The Mamluks wiped out almost everything regarding the Crusaders inside the Eastern Mediterranean crescent over time. The Islamic World, shaken by the First Crusade immediately got on their feet to fight against the new status quo, and the final blow was dealt by the Mamluks. The Mamluk era also signifies the end of the Classical Crusades era. After the First Crusade, Antioch and Odessa emerged as the main powerhouses to threaten Syria. The fall of Odessa to Imadeddin Zangi was the first victory of the Islamic World and it symbolized the cooperation and peace between Islamic Powers. On this legacy of unity, Nūr al-Dīn Mahmud brought Egypt into the fold and after Salah al-Dīn

Ayyubid's conquest of Jerusalem, the Crusaders were dealt a huge blow and their area of control was stuck to a narrow coastline.

General Diplomacy of Sultan Baybars

After the initial conquests, the Mamluks rose from this legacy and wiped out the last Crusader bastions of Antioch and Tripoli. Antioch was doomed because of the brilliant diplomacy led by Sultan Baybars over the region. An Arabic poet wrote about him: "O' Turkish lion and their pillar! O' avenger after fear and despair! You defeated the rampant and brought us peace. You crossed the Euphrates and reached Caliphate,"⁷ to express this Turkish Sultan's achievements. In addition to his great campaigns against the Crusaders and the Mamluks, Baybars also created unity inside. As Baybars continued the fight against the Crusaders which he inherited from the Ayyubids and their respective predecessors, there is no doubt that the Crusaders of the region were giving information to the Mongols to encourage them against the Muslims. The same situation can also be seen during the campaign against the Armenians. To summarize it, we can state that the struggle over Syria was complex in its nature because of this intertwining network of relations and events with the Crusaders and Mongols. These two powers coming together was a great threat to the Mamluks. Because of that, it is hard to separate the fight of Baybars against the Crusaders and Mongols from one another. In many cases, the Mamluk Sultan fought against them simultaneously.⁸ To carry on this battle against enemies hailing from both east and west of Euphrates, the Mamluks needed to hold strong in Bilād al-Shām. The Crusaders of Antioch favored the Mongols and there is no doubt that it shifted Baybars' opinion towards more enmity,

⁷ İbrahim Ethem Polat, «Arap Edebiyatı Üzerinden Türk Tarihine Bir Bakış», available: [http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/POLAT-%C4%B0brahim-Ethem-ARAP-EDEB%-C4%B0YATI-%C3%9CZER%C4%B0NDEN-T%C3%9CRK-TAR%C4%B0H%C4%B0NE-B%-C4%B0R-BAKI%C5%9E.pdf\(06.08.2017\)](http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/POLAT-%C4%B0brahim-Ethem-ARAP-EDEB%-C4%B0YATI-%C3%9CZER%C4%B0NDEN-T%C3%9CRK-TAR%C4%B0H%C4%B0NE-B%-C4%B0R-BAKI%C5%9E.pdf(06.08.2017)), 327. (accessed: 6. 8. 2017)

⁸ Cüneyt Kanat, «Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münasebetleri», *Tarih İncelemeleri Dergisi*, vol. XVI, İzmir: Ege University Press, 2001, 32.

and affected the campaigns. Baybars, who settled the Turkomans into the region, sought to establish unity within the kingdom and to end any problems within Syria before the fight against the Crusaders, Armenians and Mongols could begin, so his first moves regarding Syrian and al-Jazirean politics were aimed for this goal. The shrewd Sultan suppressed the rebellions of Syria, gathered the Naval Mamluks which were all over the region and beyond, took measures to strengthen his position inside the army ranks and to gain the loyalty of the army, and lastly, to cut down taxes to gain the favor of the public and the farmers. He also revived Abbasid Caliphate which was destroyed by Hulagu in Egypt to strengthen the Mamluk rule over the region. In addition, he took important steps in the Turkification process of the region with the campaigns he organized against the Armenians.⁹ The Mamluks finally crushed the Armenians in 1375, paving the road for the Turkification of the region.

Turkish dominion over Antioch dates back to Suleymanshah. The conquest of the city had been carried out by Kutalmışoğlu Suleymanshah, who acted upon the plea of Ismail, the governor of the cruelly governed city under the Armenian Flaretos. Upon the conquest, Suleymanshah treated the people fairly, set the captives free, and forbid his soldiers from entering Christian houses and taking their women, even if it is for marriage.¹⁰ Melikshah appointed Yagisiyan, one of his household amirs to the government of the city. Until the Crusaders arrived, he governed the city in the name of Ridvan, Melik of Aleppo. When the Crusaders arrived on 21 October 1097, Yagisiyan was the amir of Antioch. The city withstood the siege till 3rd of June, 1098 but one of the governor's commanders, Firuz, betrayed him which resulted in the massacre inside the city upon the capture by the Crusaders. Genoese, who helped the siege got a bazaar, 30 or so houses, a chapel, and a fountain. The Crusaders established a principedom here

⁹ Altan Çetin, "Memlükler Devrinde Oguzlar/ Türkmenlere Bir Bakış", *Osmanlı Araştırmaları*, vol. 33, İstanbul: İstanbul University Press, 2009, 24-25.

¹⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi-Selçuklular Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 2014, 107.

under Bohemund, the son of Robert Guiscard.¹¹ Many Crusader dynasties ruled over the state till 1268. Antioch was one of the key elements after the

¹¹ "Principality of Antioch" (1098 – 1268): When the City of Antioch was conquered by the Crusaders on 3rd of June, 1098, they didn't give the city to the Byzantine Emperor. Muslims were massacred and Bohemund established a Norman rule. But the friction between the Orthodox locals and the Crusaders grew even more when Bohemund brought a Latin-Catholic patriarch into the city. When Bohemund got captured by a Danishmend Beg in August of 1100 his nephew Tancred became regent and he expanded his territory and took the important Byzantine port city of Latakia. Bohemund was set free in 1103 and after the defeat of Harran in 1104, he returned to Europe to convince Pope Paschal II for another crusade. But he attacked the Byzantine city of Dyrrhachion with the Crusader army instead of going to holy lands. Just like the campaign of 1081, the attack was a failure, and he swore allegiance to Emperor in 1108 as the King of Antioch. Then he returned to Italy and died in 1111. Tancred, who was the acting ruler of Antioch, disregarded his uncle's oath. Lordship and Patriarch authority over Antioch stayed a hot matter between the states. When Tancred died in December of 1112, his cousin Roger de Salern became a ruler. Norman rule over Antioch were dealt a huge blow with the battle of "Bloody Battle" (Ager Sanguinis = Ma'reketü sâhati'd-dem) against Necmeddin Ilgazi, the Beg of Artuqlu at 28th of June, 1119 at Tel Ifrin. Roger the Salerne died on the battlefield and King Baudouin the Second of Jerusalem took control until Bohemund II, son of Bohemund arrived. Bohemund II arrived in 1126 and married Alice, daughter of King Baudouin II but his era ended in 1130 when he was killed in a battle against Danishmendlis. His wife became regent for their daughter Constance but when she got married to Raimond de Poitiers in 1136, he was crowned. Raimond accepted Byzantine overlordship after Ioannes Komnenos' campaign of 1138. The Emperors' second campaign to Antioch in 1142 was a great threat but when he died in 1143, Raimond was saved from this incursion. The biggest threat to his rule was the Ruler of Aleppo, Nureddin Imadeddin Zangi because he had conquered Odessa and now was the time for Antioch. The loss of Odessa also ignited another Crusade over Europe. The Crusader host led by the French king Louis VII arrived in Antioch in 1148 but Raimond didn't get their help because they just wanted to carry on to Jerusalem. Shortly after, Raimond died in a battle against Zangî (1149). His wife Constance married Renaud de Chatillon. His reign ended when he got captured by Nur al-dîn in 1161. Bohemund III, son of Constance and her first husband Raimond was crowned. Principality of Antioch existed without much to say in Eastern politics, till the Mamluk Sultan Baybars I removed the state in 1268.," Işın Demirkent, "Haçlılar", *D. F. I. A. (Diyanet Foundation Islamic Encyclopedia)*, vol. 14, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 1996, 531; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul: Yeditepe Publications, 2015, 77-95; al-Qalqashandî, Shihab al-Din Ahmad ibn `Ali, *Subh al-'Ashâ fi Sinâât al-Inshâ*, Edited by Muhammad Husayn Shemseddin, vol. 4, Beirut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyyah, 1987, 185; Fulcher of Chartes, *The First Crusade, The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Sources Materials*, (ed. by Edward Peters), Philadelphia: Penguin Classics, 1998, 202-204; Işın Demirkent, Haçlılar, *D. F. İ. A.*, vol. 14, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 529-530, 531; Özlem Genç, Harun Korunur, "Antakya'nın Haçlılar Tarafından Ele Geçirilişi", *Studies of Ottoman Domain (Electronic Journal)*, vol. 6, 2016, 62. available: <http://www.thestudiesofottomandomain.com> (accessed: 6. 8. 2017)

First Crusade, being a northern base to squeeze Syria and block Anatolian passage into the region.

City of Antioch

According to al-Qalqashandī, Antioch was the pinnacle example of the al-‘Awāṣim (reinforced cities on Byzantine border) cities. It is an old and grand city on the Mediterranean coastline. It had a very large castle like no other in the world. It had fertile lands. Asi and Nahr al-Aswad rivers pass through it.¹² Antioch was a subject to Aleppo, just like any northern border cities of the Mamluks. Al-Qalqashandī counted them as the Aleppo, Azaz, Tall-Bashir, Manbic, Tizin, al-Bab, Derkush, and Antioch provinces. Antioch was recorded sometimes to be governed by usual soldiers and many other times by a high-ranking Emir.¹³

The Crusaders driven off from the land brought a centuries-long era of order in the Bilad es-Sham region. The Mamluk rule and order were carried straight to the Ottoman era as well. According to the 16th-century Ottoman records: “Aleppo Sanjak consists of the capital city of Aleppo and 27 hamlets: These are Jabal-i Sem’an, Cebbîl, Bab, Matah, Menbic, Rawandan, ‘Amîq, Derbsak, Bakraz (Bakras), Harim, Halka, Jabal-i A’la, Jabal-i Barîsha, Jabal-i Bani ‘Alim, Sarmin, Jabal-i Samak, Ruc, Zaviyah, Antioch, Suwayda (Suwaydiyya), Kuseyr, Altun-Ozu, Sugur, Jabal-i Akra’, Seyzer, Masyaf, and Kefr Tab.”¹⁴ After the reconquest from the Crusaders, Antioch became a bound city to Aleppo in the Bilād al-Shām region on the northern Mamluk border. The Mamluk rule set the stage for the establishment of a long-reigning order.

¹² al-Qalqashandī, *Subh al-Ashā*, vol. 4, 133-134.

¹³ al-Qalqashandī, *Subh al-Ashā*, vol. 4, 236-237.

¹⁴ Enver Çakar, “Haleb Sancağında Türkçe Yer Adları”, *OTAM*, vol. 11, Ankara: Ankara University Press, 2000, 84.

Sultan Baybars' Syrian Campaign and the Conquest of Antioch

The Ayyubids and Mamluks challenged the Crusader reign over the city during this period. After the conquest of Jerusalem in 1188, Salah al-Dīn began campaigning against Tripoli and Antioch to get a hold on a couple of castles belonging to Tripoli, and managed to establish control over most of the lands governed by Antioch.¹⁵ Sultan Baybars, who ended the Christian rule over Syria besieged Antioch. The Mamluk army marched on the streets on the 18th of May, 1268.¹⁶ After an all-out assault, the walls were breached, the city was pillaged since it was taken by force and just like the Crusaders had done earlier, the Christian populace was put to the sword and some were enslaved. The city was burned and devastated. Antioch never reached its former glory.¹⁷ Sultan Baybars' aforementioned conquest of the city in early

¹⁵ Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyûbî", *D. F. I. A.*, vol. 36, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 339.

¹⁶ İbn 'Abd al-Zâhir, *al-Rawd al-Zâhir fî Sirat al-Malik al-Zâhir*, (ed. Abdulaziz Huveytir), Riyadh: Mu'assasat Fu'ad, 1976, 307; Baybars al-Mansûrî, *Mukhtâr al-Akhhâr Tarikh al-Dawla al-Ayyûbiyya wa Dawla al-Mamâlik al-Bahriyya*, (ed. Abdulhamid Salih Hamdân), Cairo: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 1993, 36, 37; Baybars al-Mansûrî, *Kitâb at-Tuhfa al-Mulûkiyya fî Dawla al-Turkiyya, Târikh Dawla al-Mamâlik al-Bahriyya*, (ed. Abdulhamid Salih Hamdân), Cairo: Dârü'l-İlm, 1987, 62; Abû al-Fidâ, *al-Malik al-Muayyad, Tarikh Abî al-Fidâ, al-Musamma al-Mukhtasar fî Akhhâr al-Bashar*, vol. 2, (ed. Mahmud Deyyûb), Lebanon: Beirut American University Press, 1997, 334; al-Maqrizî, Ahmad ibn `Ali, *Kitâb al-Sulûk li-Marifet-i Duwal al-Mulûk*, Edited by M. Mustafa Ziyadah- Saïd 'Abd al-Fattâh 'Ashûr, vol. 1, (Cairo, 1934), 1958, vol. 1/2, Cairo: al-Hay'ah al-Misriyah, 1957, 566-568; Ibn Tagribirdî, Abû al-Mahâsin Jamal al-Din Yûsuf, *an-Nujûm az-Zâhira fî Mulûk Misr wa al-Qahira*, vol. 7, (ed. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyyah, 1992, 128-129; İbn Dokmak, Sârim al-Dîn Ibrahim b. Muhammad, *al-Nufhat al-Miskiyya fî al-Dawla al-Turkiyya, min kitâb al-Jawhar al-Themîn fî Siyar al-Hulefâ wa al-Mulûk wa al-Salâtin*, (ed. 'Umar Abd al-Salâm Tadmurî), Beirut: Dârü's-Surûq, 1999, 60; al-Qalqashandî, *Subh al-'Ashâ*, vol. 4, 185; Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, vol. II, (Trans. into Turkish Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1987, 588-589; Ismail ibn 'Umar Ibn Kathir, *al-Bidayah wa-al-Nihayah*-Büyük İslam Tarihi, (Translated in Turkish by Mehmet Keskin), vol. 12, İstanbul: Çağrı Publications, 1995, 434; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk - Ermeni Münâsebetleri", *Akademik Bakış*, vol. 8, p. 16, Ankara: Hale Sivgin, 2015, 178.

¹⁷ Mehmed C. Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk Tarihine Toplu Bakış", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, p. 25, 1971, 11. and Halil Sahillioğlu, "Antakya", *D. F. I. A.*, vol. 3, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 230.

April of 1268 with a brief siege meant the abolition of the second established principedom of the Crusades. Continuing his operations against the Crusaders, Sultan Baybars attacked the Kingdom of Tripoli in 1271 and captured many cities and castles. However, the loss of many ships by the storm of the fleet sent to conquer Cyprus in 1270 led to the failure of this expedition.¹⁸

We can see that in the Sultan Baybars' era, soldiers led by Emir Shams al-Dīn Sungur al-Rumī were raiding the area to pressure the Antioch.¹⁹ Sultan Baybars sent messengers to Damascus area for them to prepare for a campaign when he decided to march on the city in 1268. Al-Maqrīzī records that the Crusaders suspected of nothing besides some military activity over Shakif / Beaufort Castle. As it is understood, Sultan Baybars managed to misdirect the Crusaders, his main goal was Antioch and he prepared for the battle meticulously. Sultan had his agenda and continued gradually with tactical perfection. His main goal was still unbeknownst to the Crusaders when he reached Ḥamāh. Sultan acted swiftly, first he came to Gaza, then to al-Avce and Jaffa. Sultan had warned the commander of Jaffa because he knew that after the Mongols attacked Bire and retreated, they had issued the commander to attack the Mamluks.²⁰ So he marched on the castle and captured it the same day. The castle was razed to the ground and the wood and marbles were sent to Cairo. Zāhirī Mosque in Husayniyyah got a wooden maqsurah and a marble altar. Jaffa, which had been under the administration of Gaza during the reigns of Salah al-Dīn's successors was put under the Remle administrative region during Mamluk rule, which was one of the four coast regions connected to the Damascus. Amirs were given land in these regions and Turkomans were settled there to protect the coastline (*al-bilād al-sahiliyyah*).

¹⁸ Kazım Yaşar Koprman, "Baybars I", *D. F. I. A.*, vol. 5, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 222.

¹⁹ İbn 'Abd al-Zāhir, *al-Rawd al-Zāhir*, 132.

²⁰ Reuven Amitai, "The Conquest of Arsuf by Baybars: Political and Military Aspects", in: *Mamluk Studies Review*, vol. 9, No. 1, Chicago: Chicago Universty Press, 2005, 68.

After the conquest of Jaffa, the army marched on Shaqif Castle to besiege it lead by Sultan Baybars.²¹ Here, Sultan displayed his perfect military and administrative genius once more. The castle was not only besieged from the outside but also a covert operation was conducted within the walls to capture it, as we will mention later on. After the castle was captured, the Crusader's women and children were sent to Tyre. Shaqif was located on the rocky hills over the Litani River. It was accessible only from a western route because of the cliffs and rocky terrain. After Sultan joined the siege camp, the battle got hardened and 26 great trebuchets begun pounding the walls. It is understood that the messengers sent to the Damascus region resulted in good preparations. Here, Sultan displayed his perfect military and administrative genius once more. When Sultan captured letters sent for reinforcements from Acre, he covertly continued the envoy traffic himself, and defenders were split into two camps due to this trickery. Defenders, knowing that they can't hold the walls without reinforcement gave up.²² Ibn al-Kasir clearly states that: "A crusader envoy was captured on road. It was sent to the Shaqif from Acre. They were letters of warning about the Sultans approach to Shaqif and they were telling them to reinforce the defenses and leave no gaps. When Sultan read the letter, he learned how he can get into the city and capture it. He immediately called for a crusader. He ordered a letter in their own language to replace the warning letter sent for the people of Shaqif. He ordered the letter to carry the words of treason directed to both of the governor and the vizier. He wanted to sow discontent amongst the higher ranks."²³ As the record signifies, the Shaqif campaign was a ruse to cover the main ambitions. The Sultan averted any help by concealing his main goal and conquered yet another stronghold as a byproduct of this diplo-

²¹ Ibn 'Abd al-Zāhir, *al-Rawd al-Zāhir*, 292, 295-298; al-Maqrīzī, *al-Sulūk*, vol. 1/2, 564-565; Abū al-Fidā, *Tarikh Abī al-Fidā*, vol. 2, 334. and Ebru Altan, "Yafa", *D. F. I. A.*, vol. 43, İstanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 173.

²² A. Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, 222-223.

²³ Ibn Kathīr, *al-Bidayah wa-al-Nihayah*, vol. 12, 433-434.

macy. The Sultan moved to Banyas after the conquest. Then there were many skirmishes over at Tripoli and the nearby region, resulting in many victories and bounty. He then moved to Humus and then to Ḥamāh.

The Sultan used superior tactics again in Ḥamāh. He concealed his direction of movement by splitting the army into three divisions. One of those divisions was led by Amir Badr al-Dīn al-Hazindar. Others were respectively led by ‘Izz al-Dīn al-Igan/Ogan? and the Sultan himself. While ‘Izz al-Dīn led his soldiers towards Derbsak (today located between Hatay/ Kırıkhan and Hassa), Bedreddin moved to Suwaydiyya²⁴ (today Samandag) and the Sultan moved to Afamiya, Northeast of Ḥamāh. So the Sultan entered the Asi River basin. After this split, all armies started marching towards Antioch.²⁵ As reflected by the records, this split on Ḥamāh helped Sultan to cover his main ambitions to prevent any help to Antioch; he sent a powerful force through Suwaydiyya to the port and coastline to block any help from Tripoli and the sea and he himself approached from the South, he sent another army to approach from the North through Derbsak which also blocked any help from the Armenians and finally, he marched on Afamiya from South to fully encircle the city. Being a shrewd tactician, Sultan must have made this split plan according to the cities current situation and over the probability of any help from Tripoli. Sultan made many conquests in Syria, concealing his ultimate goal when he was marching on it. Sultan Baybars conquered Jaffa and Shaqif Castles on the road and destroyed them, then he split his army into three divisions as mentioned above to hide his next move and to encircle the city. Being one of the most prominent strongholds of the Crusaders, the Antioch's conquest meant that yet another great political power of the Crusaders was no more and Turk-Islamic harmony and rule over the region could now flourish and expand.

The city was governed by the Bohemond IV when Baybars appeared outside the city walls. The Sultan's opinion of the city changed within the

²⁴ al-Qalqashandī writes that as-Suwadiyya is the port of Antioch. al-Qalqashandī, *Subh al-‘Ashā*, vol. 4, 134.

²⁵ İbn ‘Abd al-Zāhir, *al-Rawd al-Zāhir*, 299, 308. and al-Maqrīzī, *al-Sulūk*, vol. 1/2, 566-567.

first days of Ramadan and his armies approached the city from multiple directions and set camps. Vanguard led by Emir Semseddin Aksungur came into contact with the Antioch soldiers and a skirmish ensued. Antioch was attacked from all sides. Sultan Baybars, as customary, sent an envoy before the attack to the city informing them that he had arrived and they should give the city. By doing so he also revealed his intention and they were terrified. The army outside encircled the city from the mountainside and parts outside the walls were conquered, inhabitants then fled into the fort. Emirs who joined the siege made sure that no one could leave the city. Approximately 8 thousand people apart from the children and women were inside the city. Ultimately the city dwellers yielded and the Sultan conquered the city.²⁶ Ibn Ibn Tagrībirdī contradicts al-Maqrīzī's record, stating that the city was captured²⁷ upon the request for mercy. Abū al-Fidā also states that the city was conquered by the sword. The Sultan's permit of sacking and the bounty being distributed by chalices indicates that the city was conquered forcefully and the army acted accordingly. The Sultan left the castle under Amir Badr al-Dīn Bilik al-Khazindar and Amir Badr al-Dīn Baysarī al-Shamsī. Aleppo Muslims who were captives were set free. The Sultan personally oversaw the distribution of loot for two days straight. As he did with other Crusader castles, the Sultan made his men burn the city fort. These forts being set ablaze was a policy in effect since Salahaddin to make sure that the Crusaders could never use them again. It is recorded that some nearby castles were also pleaded for mercy and surrendered. The control over the area was strengthened. Emir Bilik al-Ashrafi saw the conquest of these places.²⁸ The people of al-Kusayr sent a letter to surrender. Amir Shams al-Dīn Aksungur al-Farikanī was sent to accept the plea. Derkus inside Aleppo province was also conquered like that. Bagras, people of which had fled, was also captured.²⁹ We can see that diplomacy

²⁶ Ibn 'Abd al-Zāhir, *al-Rawd al-Zāhir*, 308-310. and al-Maqrīzī, *al-Sulūk*, vol. 1/2, 567.

²⁷ Ibn Tagrībirdī, *an-Nujūm az-Zāhira*, vol. 7, 128.

²⁸ Ibn 'Abd al-Zāhir, *al-Rawd al-Zāhir*, 313; al-Maqrīzī, *al-Sulūk*, vol. 1/2, 568. and Abū al-Fidā, *Mukhtasar*, vol. 2, 334.

²⁹ Ibn Tagrībirdī, *an-Nujūm az-Zāhira*, vol. 7, 129. and Abū al-Fidā, *Mukhtasar*, vol. 2, 334.

with Armenians was also conducted after the conquest. King Leon, son of Hethum of Armenia was taken captive in the 1266 campaign and then he was traded for a captive Mamluk emir and six castles.³⁰ Egypt, Damascus, and some Frankish countries were informed about Sultan Baybars' success. The Sultan moved to Seyzer and then to Humus, continuing the campaign over the region. He arrived in Damascus for the Eid al-Fitr and returned to Cairo on the eleventh day of Zilhicce month.³¹ Sultan's 4-month campaign resulted in many castles besides Antioch captured and his power on the northern border regions expanded while the Crusader power diminished.

The conquests of Baybars expanded his power in the North and the Crusaders needed to act. As mentioned: "Sultan's conquest of Antioch and the end of 170 years of Crusader rule over the area was a huge blow to the Crusaders. So, the English heir to the throne Prince Edward, son of King Henry the Third took the Cross and arrived in Cyprus in the spring of 1271 and then sailed for Acre. King Hugue the Second of Cyprus died in 1267 and his regent Hugue d'Antioche-Lusignan became his successor, named Hugue the Third (1267- 1284) who became King in Acre. When Sultan Baybars learned that Hugue III was leaving Cyprus for Acre, he sent a fleet of 17 ships to attack Cyprus. The fleet suddenly appeared near Limassol but wasn't successful and most of the Muslims were taken as captives by the Cypriots (1271)".³² Bohemond VI and his son Bohemond VII lived the rest of their lives in Tripoli after they lost their city, Antioch.³³ The Crusaders wanted to react to this loss via Cyprus but they were repelled. Cyprus became the main stronghold for the Crusaders as most of their power in northern Syria was no more. Later, Cyprus was conquered in Barsbay's reign and the Crusader entity was eliminated.

³⁰ Peter M. Holt, *Haçlılar Çağı*, (Translated into Turkish by Özden Arıkan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Publications, 1999, 160.

³¹ Ibn Tagribirdi, *an-Nujūm az-Zāhira*, vol. 7, 129-130.

³² Ebru Altan, "Kıbrıs Haçlı Krallığı (1191-1489)", *Türkler*, vol. 6, Ankara: Yeni Türkiye Press, 2002, 695-696. and Saïd Abd al-Fattāh 'Ashūr, *Kubrus ve Hürubu's-Şalibiyya*, Cairo: Dāru'n-Nahda, 1957, 47-48.

³³ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı*, 32.

The Crusader effort to react to the loss of Antioch was to no avail as Sultan expanded his control over the region and prepared for the final push to expel the last remnants of the Crusaders. Sultan Baybars conquered castles near Antioch peacefully or with force to hold key crossing points in the Northern Syria and he restricted the Crusaders to a small area of influence. As Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman indicates: “The fall of Antioch into Muslim hands in 1268 was a huge event. Antioch was the second founded (1207) Crusader state after Odessa and its fall was another evidence that the Crusader structure that was established in the 11th century has been collapsing.”³⁴ The following 20-30 years saw the Crusaders losing their last castles and they were expelled finally.

Sultan Baybars’ Antioch campaign was a four-month operation, starting with an envoy sent to Damascus and planned meticulously to deal an ultimate blow to the Crusaders, and carried with perfect tactics to find success. This success was inevitable with strategic planning, a well-equipped army, sheer political will, and the Sultan being a shrewd tactician and a clever politician. He concealed his true intentions and marched on Shaqif, then he split his army to cover the entire area and finally besieged the city and conquered it, showing that he led his men as a great statesman and a capable commander. After the campaign, the Turkomans who settled in the region changed to political and cultural status in the area. The shaping of the region during the Mamluk reign meant that a new order emerged, and lasted for a long period of time. Sultan Baybars’s campaign of 1268 was recorded in history as a campaign with long term effects.

The Mamluk relations with the Crusaders, Mongols, Armenians, and Cyprus Crusaders were interrelating and complex, as can be seen in this work studying the Conquest of Antioch. It can be seen more clearly when researching Armenian and Cyprus Crusader Kingdoms’ destruction by the Mamluks. Over time, the Mamluks fought against these powers to eliminate the threats and they made a huge impact on the region’s political and cultural unification.

³⁴ Kazım Yaşar Koprman, “Memlûkler”, *D. G. B. İ. T.*, vol. 6, Istanbul: Çağ Publications, 1990, 465.

This fight for survival started with the establishment of the Mamluk state which saw its ultimate end in Syria. Sultan Baybars attacked Princesdom of Tripoli in 1271. He conquered the castles of Safita, Hisnu'l- Akrad, and Hisn-i Akkar. He captured Hisnu'l- Karin, in the northeast of Acre. This castle was controlled by the Teutonic Order. Because of the Cypriot King working towards a union of Syrian Crusaders and Cypriots attacking Muslim ships in the Eastern Mediterranean, the Sultan sent a fleet to capture the island in 1270 but the majority of the fleet was destroyed by a storm and the campaign failed.³⁵ When Sultan Baybars (1260- 1277) was on the campaign in 1271, the envoys from Tripoli and Cyprus arrived with peace offers. When the envoy of Cypriot King stated that the king demands Baalbek and Nablus from the Sultan, he said: "Is your king sane? I am storming your keeps one by one and he demands territory? How?"³⁶. Baybars was a great statesman and a great warlord, so his struggle against the crusaders was also great and even though his life ended, the struggle was continued by successors within the frame that he had built.

³⁵ Kazım Yaşar Koprman, "Memlükler", *Türkler*, vol. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 87, 101-102, 103; al-Yunūnī, Abū al-Feth Kutb al-Din Musā ibn Muhammad ibn Abdallah, *Zayl Mir'at al-Zamān*, (Edited Hamza Abbās), vol. 3, Abu Dhabi: el-Mecmaū's-Sekafi, 2007, 255; Wilhelm Barthold, *İslām Medeniyeti Tarihi*, (İlâveler-M. Fuat Köprülü), Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1963, 335; al-Maqrizī, Ahmad ibn `Ali, *Kitāb al-Sulūk li-Marifet-i Duwal al-Mulūk*, Edited by M. Mustafa Ziyadah- Said Abdulfattah Ashūr, vol. 1, Cairo: al-Hay'ah al-Misriyyah, 1934, 362, 1170; al-'Aynī, Badr al-Din Mahmud ibn Ahmad, *İkd al-Jumān fi Tarihi Ahl al-Zaman*, Edited by Muhammad Muhammad Emin, vol. 4, Cairo, 1989, 380; İbn Hajar, *Inbā al-Gumr bi Abnā al-'Omr*, (Edited by Abdulvehhab al-Buhārī), vol. 5, Beirut: Dar al-Risalah al-Alamiyyah, 1986, 133; Ibn Tagribirdī, Abū al-Mahāsin Jamal al-Din Yūsuf, *an-Nujūm az-Zāhire fi Mulūk Misr wa al-Kahira*, Edited by Muhammad Husayn Shamsaddin, vol. 7, Cairo: Dāru'l-Kutubu'l-İlmiyyah, 1963, vol. 8, p. 5, vol. 14, 122; al-Şayrafī, Hatib al-Jevherī Ali ibn Davud, *Nuzhat al-Nufūs wa al-Abdān fi Tawārih al-Zaman*, Edited by Hasan Habeshi, vol. 3, Cairo: al-Heye' al-Misriyyah al-Ammah li'l-Kitāb, 1974, 272; Abū'l-Fidā, *al-Mukhtasar*, events of year 669. (Ebu'l-Fidā, 'İmād al-Din İsmail b. Ali, al-Mukhtasar fi Akhbār al-Bashar), Cairo: Dāru'l-Tibā'at al-Shāhāniyyah, 1286; Ali Aktan, "Memlük-Haçlı Münasebetleri", *Belleten*, vol. 237, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 419, 421-422, 424-426; Mufaddal b. Abi'l-Fadāil, an-Nahc al-Sadīd wa al-Durr al-Farīd fimā Bād Tarikh Ibn 'Amid, (ed. by E. Blochet), vol. 2, Belgium: Patrologia Orientalis, 1983, 198-199.

³⁶ Aybak al-Dawādārī, Abu Bakr ibn Abdallah ibn 'Izz al-Din, *Kanz ad-Durar wa Jāmi' al-Gurar/ al-Durrat az-Zakiyya fi Ahbār al-Dawla at-Turkiyya*, Edited by Ulrich Haarmann, vol. 8, Cairo: Sāmi el-Hanci, 1971, 161-162.

After Baybars, the Ottomans, the Western Mediterranean Beyliks, and the Mamluks endured new waves of the Crusaders as the bulwarks of the Islamic World in the 14th century. This era of the Crusades has not been researched completely yet. Syria, being the primary topic for this research and other attacks on the Eastern Mediterranean should be seen as a whole historical process. The mentioned campaigns, which were led by the French King Philip VI have many recorded plans and drafts. One of the most exciting is the one which has been stated by Marino Sanuto Torsello.³⁷ “When Acre, the last Crusader bastion in the East Mediterranean, has fallen as expected in 1291 to the Mamluks, it created vast reactions in the Christian West. After the fall of Acre to Philip VI’s plans for a crusade, many projects, plans and proposals were drafted by the royal family members, traders, diplomats, clergy, and military men as well to reclaim the Holy Land. At first, the consensus weighed towards a plan to invade Egypt, the land of “heretic Muslims” and Istanbul, the capital of “deviant Christians” and then reclaim the Holy Land. But within the first quarter of the 14th century, the Turkish West Anatolian naval Beyliks had grown as the primary threat to the Latin interest in Aegea, so the focus shifted to establish naval Crusades against them.”³⁸ Therefore, all these affairs should be seen as connected. For the goal of this study, we will analyze the attacks in the East Mediterranean and the Mamluk reaction. We should also mention the Ottoman victory at Nicopolis in 1396 for the sake of uniformity on the subject.

In Sultan Zayn al-Dīn II Shaban al-Asraf’s era (1363- 1376) the island of Cyprus was held by the Lusignan dynasty and it had been an important base since the 3rd Crusade (1192). The rulers of the island used it to stage attacks on Muslim states and hamper the Mamluk sea trade. “At the end of the 13th century, the land was completely left to the Muslims, so the consequent struggle that emerged after can be categorized in the litera-

³⁷ See: Serdar Çavuşdere, *Marino Sanudo Torsello’nun XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Ege’de Egemenlik Mücadelesi, 1291, 1353, Latinler, Denizci Türkmenler ve Haçlılar*, Ankara University, History Department- Medieval History, 2014. (Unpublished Phd Thesis)

³⁸ Serdar Çavuşdere, “Türklere Karşı Haçlı Donanma İttifakı Teşebbüsü ve İzmir Haçlı Seferi: 1341 – 1351”, in: *Journal of History School*, March 2015, İzmir: Tarih Okulu Press, 1-3.

ture as the Crusade plans and projects, and these organized efforts were realized not in the Eastern Mediterranean, but the Aegea in the form of the Crusader fleets against Turks of the region. Most of these projects comprised of well equipped grand fleets to be put together to attack the Muslims and plans regarding these prepared to be offered to the Popes and Kings, for example, the French King. But the main objective of these plans and the Allied Fleet, to be established, was not the Holy Land anymore, the focus was shifted to the Turks who settled in the Anatolian peninsula for nearly 200 years and reshaped the region socio-politically, and then settled in the western coast of Anatolia to change the rules of the game.³⁹ They attacked not only the Muslim trade ships but also the key port cities. Added to the status at hand, Cyprus gained a heroic Crusader spirit due to its location and the son of the so-called Cyprus King Hugh IV, ruler Pierre de Lusignan (1359-1369) was carrying this fervor to the extreme, so Egypt saw the greatest and most destructive attack of the Crusades in 1365. There is a rumor that this attack was carried because the Mamluks had not let the King sit on a pillar in the city of Tyre, which was a symbol of kingship in Cyprus.⁴⁰ Pierre had conquered the city of Antalya in 1361. The King gathered the Knights of Rodos and Genoese under his banner and sailed with 20 ships from Famagusta and after a 12-day siege, he captured this place on August 12, 1361, killed the Turks and plundered the city. Subsequently, a Latin Church affiliated to Cyprus has also been established here. Meanwhile, the naval commander Jean de Sur captured the hamlet of Myra, defeated the garrison loyal to Teke Beg and pillaged the St Nicholas Church which was standing there since the Romans and the Byzantines and never saw any mistreatment by the Turks, and shipped the painting of St Nicholas to Cyprus to be displayed in the church of the same name. Hamlet was governed by the Cypriot Crusaders until Teke Beg brought it back into the fold in 1373.⁴¹ Pierre

³⁹ Ibidem, 2-3.

⁴⁰ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı*, 114.

⁴¹ Osman Turan, "Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul:

de Sur continued his aggressive attacks, he attacked Tripoli on the Syrian coastline in 1367 but failed to capture it. So the Crusaders attacked again with 130 ships of “shini, qarqure, gurab, taride, and shahtur types”. The King of Rodos and the Hospitaller Knights also joined the campaign.

The Viceroy of the city was not present. The Mamluks of the city defended it fiercely but to no avail and they fell back, leaving approximately 1000 Crusaders and 40 martyrs⁴² on the field of battle. The attacks continued: Alexandria again in 1368, Tripoli in 1401 and 1403, and then to Beirut and Sayda.⁴³ Ayas was also attacked and captured but the Cypriot Crusaders were driven off shortly after.⁴⁴ The Mamluk historians liked to record coincident and likelinesses, so historian Ashraf Shaban writes how one of his sons was now a prisoner in Alexandria in Ashraf Baybars’ era but his grandfather had pillaged it back then, and he begs Allah for mercy.⁴⁵ Sultan Barsbay’s success made the Mamluks a force to be reckoned with again.⁴⁶ As can be seen, the Balkans, Aegean coasts, and all of the Eastern

Boğaziçi Publications, 1993, 142, 143. and Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Istanbul: Dünya Press, 1997, 263-264.

⁴² al-Maqrizî, *al-Sulûk*, vol. 3, 149; *Tarikh Malik Ashraf Qayıtbay*, (anonymus), (ed. ‘Umar Abd al-Salâm Tadmurî), Beirut: al-Maktabatu’l-Asriyyah, 2003, 77. and Kazım Yaşar Koprıman, *Makaleler*, (Edited by E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Publications, 2005, 623.

⁴³ Saïd ‘Abd al-Fattâh ‘Ashûr, *al-Ayyubiyyûn wa al-Mamâlik fi Misr wa al-Sham*, Cairo: Dârü’l-Nahda al-Arabiyyah, 1996, 276.

⁴⁴ A. Aktan, “Memluk-Haçlı Münasebetleri”, 448.

⁴⁵ al-‘Aynî, *‘İqd al-Jumân fi Tarikh Ahl al-Zaman*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Kitaplığı, No: 2396, 584–585; Sâlih b. Yahya, *Târikh Bayrût*, (ed. Francis Hours-Kamal Sulayman Salib), Beirut: Dârü’l-Meşrik, 1969, 242–251. (Cyprus Campaigns of Baybars era are widely discussed here.); Leonitos Makhairas, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus*, (Edited and Translated by R.M. Dawkins), I, Oxford: Clarendon Press, 1932, 652, 672, 696, 701; Ibn Tagribirdî, *an-Nujûm az-Zâhira*, vol. 14, 292–304; *Tarikh Qayıtbay*, 131–132, 135, 136–137, 138–139, 140, 141; Zayn al-Dîn ‘Abd al-Bâsîṭ Khalil ibn Shâhîn al-Zâhiri, *Nayl al-Amal fi Dhayl al-Duwal*, (ed. ‘Umar Tadmurî), vol. 4, Beirut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2002, 196–197, 199, 200, 201–202; Mohammed Mustafa Ziyadah, “The Mamluk Conquest of Cyprus in the Fifteenth Century”, *Bulletin of the Faculty of Arts*, vol. I, Part I, Cairo: Universty of Egypt, 1933–1934, 90–113; K. Y. Koprıman, *Makaleler*, 136–137, 649–651; ‘Ashûr, *al-Ayyubiyyûn wa al-Mamâlik*, 277–279; İ. Yiğit, “Memlûkler”, 112; O. Turan, “Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri”, 144.

⁴⁶ Stephen R. Humphreys, “Egypt in the World System of Later Middle Ages”, in: *The Cambridge History of Egypt*, (ed. Carl F. Petry), Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 458.

Mediterranean were under attack in the 14th century. These attacks were repelled and the Eastern Mediterranean was cleared from the Crusaders by the Mamluks over time.

End of the Armenian Kingdom in Cilicia

Constantin the V, who was the son of a Cypriot warlord upsurged the Armenian throne and offered it to Peter, the King of Cyprus who attacked Alexandria in 1365 and caused a great devastation there, but he was killed in 1369 so Constantin named himself the Cilician Armenian King. He was killed in 1373 so the last king Leo VI was coronated. The Mamluks ended the kingdom during Sultan al-Malik al-Ashraf Zayn al-Dīn II Shaban bin Husayn's era (1363-1376). A messenger pigeon sent by the viceroy of Damascus, Emir Beydemir to Cairo gave the news of the conquest of Sis, the capital of the Kingdom of Cilician Armenians. The conquest was carried by the soldiers led by Isıktumur, viceroy of Aleppo. The city of Sis, which was the throne city of the "tefur" as mentioned by the Mamluks was besieged for 2 months. The city surrendered due to food supplies running out. The king, his men, and soldiers were arrested. The place was not a dar-ı harb (land of battle) but dar-ı Islam (land of Islam) now. So the Crusader-Armenian existence was destroyed. Yakub Shah was appointed as the viceroy. Tarsus, Adana, Masisa, and nearby hamlets were consequently conquered and these conquests were named "al-Futuhat al-Cahaniyya" (conquests of Ceyhun) after Halil bin Sahin's record.⁴⁷ The conquest had many results. For example, the Mamluks had been purchasing the wood they needed from the Genoese. Renowned traveler Ibn Battuta also traveled between Lazkiye (Syria) and Alaiye

⁴⁷ Abd al-Bāsīt Khalil ibn Shāhīn al-Zāhīrī, *Nayl al-Amal*, vol. 2, Beirut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2002, 89; al-Maqrīzī, *al-Sulūk*, vol. 3, 237–238; Jacob G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins (1080–1393)*, Oxford, Routledge, 2000, 54–55. and Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 2000, 230.

by Genoese ships.⁴⁸ As the Cilician Armenian Kingdom ended in the mid-14th century, the Muslim traders took place.⁴⁹

Conquest of Cyprus, Control of the Mediterranean

After the introduction given in the general framework, we can move on to the details of the events regarding Cyprus. Al-'Aynī who lived in the period of Barsbay and was very close to him, mentions that Cypriots intercepted the ships coming from Bilād al-Rūm (Anatolia) to Damietta and Alexandria, made banditry at sea, and rebelled against Sultan Barsbay as the reasons for the conquest of Cyprus. He also notes that the Sultan had a great preparation against these attacks and embarked on a great expense.⁵⁰

In the records of 1422, there are reports that Franks (Crusaders) attacked the Mamluk beaches (Egypt-Syria).⁵¹ In the following year, against the Frankish attacks, the Sultan started to take measures by sending orders and soldiers to Damietta, Rashid, and Alexandria.⁵² In 1423, during the reign of Sultan Barsbay (1422-1438), an incident took place that would evoke the Mamluk State bearing the traumatic traces of the 1365 attack. A large ship found in the port of Damietta, belonging to a Muslim merchant named Ahmad bin al-Hamīm, was grabbed by the pirates of the king of Cyprus and taken there,⁵³ but the Sultan retaliated by seizing the property of Frankish merchants in Syria, Dimyat and Alexandria and did not release the merchants until compensation for the damage was paid.⁵⁴

⁴⁸ Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Translated by Enver Ziya Karal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1977, 610.

⁴⁹ Eliyahu Asthor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1983, 28; Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusaders (1191-1374)*, London: Cambridge University Press, 1991, 134.

⁵⁰ al-'Aynī, *Iqd al-Jumān fi T'arikh Ahl al-Zaman*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Kitaplığı/ Nuruosmaniye Library, Veliyüddin Library, No. 2396, 572.

⁵¹ 'Abd al-Bāsīt Khalil ibn Shāhin al-Zāhirī, *Nayl al-Amal*, vol. 4, 115.

⁵² Ibidem, 138.

⁵³ S. Yahya, *Tārīkh Bayrūt*, 242.

⁵⁴ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı*, 186.

In addition to this, the King of Cyprus Janus (1398-1432) captured the ship carrying gifts sent to Murad and that was the last straw. A piece of information that supports all these reasons was provided by Ibn Hajar. According to the information here, in 1424 Rebiu'l-Evvel month, Ash-Sheikh Mohammed b. Kudeydâr sent his son to the king of Cyprus with the promise that he would help him visit the Kamame church in return for the prisoners held captive. However, the Sheikh's son was arrested and Sheikh Mohammed was very upset about it.⁵⁵ Again in 1424, some orders had been given to these areas after receiving the news that the Franks (Crusaders) were going to attack the beaches. In the same year, a group of Franks attacked the Sur beaches. Again that year, the clashes took place between Jabala and Tripoli, between Muslims and Crusaders.⁵⁶ All the mentioned processes and events resulted in protracted crusades and unsuccessful attempts to achieve peace. Precisely for that reason, the sultan decided on military action and he occupied the island during three military campaigns in 1424, 1425, and 1426.

As an example of the way Mamluk historians like to record the coincidences and similarities, the historian Ashraf Shaban mentions that one of the sons of the Crusader King entered Alexandria as a prisoner during the time of Ashraf Barsbay,⁵⁷ which was plundered by his grandfather in the time of Shaban. This success of Sultan Barsbay made the Mamluks one of the respected and serious military powers of the world again.⁵⁸

⁵⁵ 'Abd al-Bâsîṭ Khalîl ibn Shâhîṅ al-Zâhîrî, *Nayl al-Amal*, vol. 4, 169; Ibn Hajar al-Askalânî, *Inbâ al-Ghumr bi-Abnâ al-'Omr*, (Edited by Abdulvehhab al-Buhârî), vol. 5, Beirut: Darul'Baz, 1986. There is two editors in differant volumes; in vol. 8: Edited by Muhammed Abdulmuid Han, Beirut: Daru'l-Baz, 1986, 64.

⁵⁶ "Abd al-Bâsîṭ Khalîl ibn Shâhîṅ al-Zâhîrî, *Nayl al-Amal*, vol. 4, 171, 172.

⁵⁷ S. Yahya, *Târîkh Bayrût*, 242–251. (Cyprus Campaigns of Baybars era are widely discussed here.); Makhairas, *Recital Concerning*, I, 652, 672, 696, 701; Ibn Tagribirdî, *an-Nujûm az-Zâhira*, vol. 14, 292–304; *Tarikh Qayitbay*, 131–132, 135, 136–137, 138–139, 140, 141; 'Abd al-Bâsîṭ Khalîl ibn Shâhîṅ al-Zâhîrî, *Nayl al-Amal*, vol. 4, 196–197, 199, 200, 201–202; Mohammad Mustafa Ziyadah, "The Mamluk Conquest of Cyprus in the Fifteenth Century, *Bulletin of the Faculty of Arts*", *University of Egypt*, vol. I, Part I, Cairo: Cairo Univesity, 90–113; K. Y. Kopruman, *Makaleler*, 136–137, 649–651; 'Ashûr, *al-Ayyubiyyûn wa al-Memâlik*, 277–279; İ. Yiğit, «Memlûkler», 112. and O. Turan, "Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", 144.

⁵⁸ R. S. Humphreys, "Egypt in the World system of Later Middle Ages", 458.

As a result, the Crusaders' presence in the Eastern Mediterranean coasts, where they could really dominate after the 1st Crusade, was thus eliminated. The struggle that took place in the period after Sultan Baybars and later resulted in the fact that the defense against the Crusader attacks was first poured into the Mediterranean and then they were completely removed from there. The great Crusader attack in the 14th century spread over a century from different fronts and took place over the Balkans, the Aegean, and the Eastern Mediterranean. After the main body of the Crusaders was removed from Syria, the Armenian and Cypriot structures, acting as their deputies, were also destroyed in the following periods. Thus, the occupation before the unification and development of the region was abolished and this region would no longer be a headquarters area for the Crusades, which would continue in different ways during the Ottoman period. The Mediterranean became a place where the Crusaders cannot sail again with the success of the Mamluks. In the Ottoman period, this situation will get stronger and stability will continue until the events of the 19th century.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

AL-'AYNĪ, *ʿIqd al-Jumān fi Tarikh Ahl al-Zaman*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Kitaplığı, No: 2396.

Published sources

Abū al-Fidā, *al-Malik al-Muayyad, Tarikh Abī al-Fidā, al-Musamma al-Mukhtasar fi Akhbār al-Bashar*, vol. 2, (ed. Mahmud Deyyūb), Lebanon: Beirut American University Press, 1997.

Abū'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, vol. II, (Trans. in Turkish. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1987.

- Aal-'Aynī, Badr al-Din Mahmud ibn Ahmad, *'Iqd al-Jumān fi Tarikh Ahl al-Zaman*, Edited by Muhammad Muhammad Amin, vol. 2, Cairo: al-Heve al-Amme al-Misriyyah li'l-Kitab, 1989.
- Al-Maqrizī, Ahmad ibn `Ali, *Kitāb al-Sulūk li-Marifet-i Duwal al-Mulūk*, (Edited by M. Mustafa Ziyadah- Saïd `Abd al-Fattāh `Ashūr), vol. 1, Cairo: al-Hay'ah al-Misriyah, 1934–1958.
- Al-Qalqashandī, Shihab al-Din Ahmad ibn `Ali, *Subh al-'Ashā fi Sinā'at al-Inshā*, Edited by Muhammad Husayn Shemseddin, vol. 4, Beirut: Dāru'l-Kutubu'l-İlmiyyah, 1987.
- Al-şayrafī, Hatib al-Jevherī Ali ibn Davud, *Nuzhat al-Nufūs wa al-Abdān fi Tawārih al-Zaman*, (Edited by Hasan Habeshi), vol. 3, Cairo: al-Heve' al-Misriyyah al-Ammah li'l-Kitab, 1974.
- Al-Yunūnī, Abū al-Feth Kutb al-Din Musā ibn Muhammad ibn Abdallah, *Zayl Mir'at al-Zamān*, Edited Hamza Abbās), vol. 3, Abu Dhabi: el-Mecmaü's-Sekafī, 2007.
- Al-Zāhirī, Zayn al-Dīn `Abd al-Bāsīt Khalīl ibn Shāhīn, *Nayl al-Amal fi Dhayl al-Duwal*, (ed. `Umar Tadmurī), vol. 4, Beirut: al-Makataba al-Asriyyah, 2002
- Aybak al-Dawādārī, Abu Bakr ibn Abdallah ibn `Izz al-Din, *Kanz ad-Durar wa Jāmi' al-Gurar/ al-Durrat az-Zakiyya fi Ahbār al-Dawla at-Turkiyya*, Edited by Ulrich Haarmann, vol. 8, Cairo, 1971.
- Baybars al-Mansūrī, *Kitāb at-Tuhfa al-Mulūkiyya fi Dawla al-Turkiyya, T'arikh Dawla al- al-Mamālik al-Bahriyya*, (ed. Abdulhamid Salih Hamdān), Cairo: Dāru'l-İlm, 1987.
- Baybars al-Mansūrī, *Mukhtār al-Akhbār Tarikh al-Dawla al-Ayyūbiyya wa Dawla al-Mamālik al-Bahriyya*, (ed. Abdulhamid Salih Hamdān), Cairo: ed-Dārü'l-Misriyyetü'l-Lübnāniyye, 1993.
- Fulcher of Chartes. The First Crusade, The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Sources Materials*, (ed. by Edward Peters), Philadelphia: Penguin Classics, 1998.

- İbn ‘Abd al-Zāhir, Muḥyī al-Dīn, *al-Rawd al-Zāhir fī Sirat al-Malik al-Zāhir*, (ed. Abdulaziz Huveytir), Riyadh: Mu’assasat Fu’ad, 1976.
- İbn Dokmak, Sārīm al-Dīn Ibrahim b. Muhammad, *al-Nufhat al-Miskiyya fī al-Dawla al-Turkiyya, min kitāb al-Jawhar al-Themīn fī Siyar al-Hulefā wa al-Mulūk wa al-Salātin*, (ed. ‘Umar Abd al-Salām Tadmuri), Beirut, 1999.
- İbn Hajdar, *Inbā al-Gumr bi Abnā al-‘Omr*, (Edited by Abdulvehhab al-Buhari), vol. 5, Beirut: Dārul-Baz, 1986.
- Ibn Kathir, Ismail ibn ‘Umar, *al-Bidayah wa-al-Nihayah-Büyük İslam Tarihi*, (Translated in Turkish by. Mehmet Keskin), vol. 12, Istanbul: Çağrı Publications, 1995.
- Ibn Tagrībīrdī, Abū al-Mahāsīn Jamal al-Din Yūsuf, *an-Nujūm az-Zāhira fī Mulūk Misr wa al-Qahira*, vol. 7, (ed. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Lübnan: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyyah, 1992.
- Makdīsī, Muhibeddin Ebu Hamīd, *Türk Memlüklerin Faziletleri*, (Translated by Ramazan Şeşen), Istanbul: Yeditepe Publications, 2019.
- Makhairas, Leonitos, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus I*, (ed. Richard M. Dawkins), Oxford: Clarendon Press, 1932.
- Mufaddal bin Abī’l-Fadāil, *an-Nahc al-Sadīd wa al-Durr al-Farīd fimā Ba’d Tarikh Ibn ‘Amid*, (ed. by E. Blochet), vol. 2, Belgium: Patrologia Orientalis, 1983.
- Sālīh b. Yahya, *Tārīkh Bayrūt*, (ed. by Francis Hours-Kemal Süleyman Salībī), Beirut: Dāru’l-Meşrik, 1969.
- TARĪKH MALĪK ASHRAF QAYITBAY, (Anonimius), (ed. ‘Umar Abd al-Salām Tadmuri), Beirut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2003.

Literature

Books

- ‘Ashūr, Saīd ‘Abd al-Fattāh, *al-Ayyubiyyūn wa al-Mamālīk fī Misr wa al-Sham*, Cairo: Dāru’n-Nahdati’l-Arabiyyah, 1996.

- ‘Ashūr, Saïd ‘Abd al-Fattâh, *Kubrus ve Hürubu’s-Şalibiyya*, Cairo: Dâru’n-Nahda, 1957.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, vol. 1, Istanbul: Cem Publications, 1995.
- Aal-Yûzbekî, Tawfiq, *Tarihu Ticara Misr al-Bahrîyya fi Asri’l Mamâlik*, Mosul: Matbaatü’l-İrşad, 1975.
- Asthor, Eliyah, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Barthold, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İlâveler-M. Fuat Köprülü), Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1963.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Istanbul: Dünya Publications, 1997.
- Edbury, Peter W, *The Kingdom of Cyprus and the Crusaders (1191–1374)*, London: Cambridge University Press, 1991.
- Ghazarian, Jacob G, *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins (1080–1393)*, Oxford: Routledge, 2000.
- Heyd, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (Trans. in Turkish Enver Ziya Karal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1975.
- Holt, Peter Malcolm, *Haçlılar Çağı*, (Trans. in Turkish. Özden Arıkan), Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Publications, 1999.
- Kopruman, Kazım Yaşar, *Makaleler*, (ed. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Publications, 2005.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi-Selçuklular Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 2014.
- Usta, Aydın, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Istanbul: Yeditepe Publications, 2015.

Articles

- Aktan, Ali, “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”, *Bellekten*, p. 237, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 411-452.
- Altan, Ebru, “Kıbrıs Haçlı Krallığı (1191-1489)”, *Türkler*, vol. 6, Ankara: Yeni Türkiye Press, 2002, 1211-1220.

- Altan, Ebru, "Yafa", *D. F. I. A*, vol. 43, Istanbul: Turkish Diyanet Foundation, 2013, 171-174.
- Amitai, Reuven, "The Conquest of Arsuf by Baybars: Political and Military Aspects", *Mamluk Studies Review*, vol. 9, No. 1, Chicago: Chicago University Press, 2005, 61-83.
- Çakar, Enver, "Haleb Sancagında Türkçe Yer Adları", *OTAM*, vol. 11, Ankara: Ankara University Press, 2000, 83-107.
- Çavuşdere, Serdar, "Türlere Karşı Haçlı Donanma İttifakı Teşebbüsü ve İzmir Haçlı Seferi: 1341 – 1351", *Journal of History School / Tarih Okulu Dergisi*, Yıl / year 8, Sayı / Issue XXI, İzmir: Tarih Okulu Press, March 2015, 1-58.
- Çetin, Altan, "Memlükler Devrinde Oguzlar/ Türkmenlere Bir Bakış" *Osmanlı Araştırmaları*, p. 33, İstanbul: İstanbul Univesity Press, 2009, 23-33.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *D. F. I. A*, vol. 14, Istanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, 1996, 525-546.
- Humphreys, Stephen R, "Egypt in the World System of Later Middle Ages", in: *The Cambridge History of Egypt*, (ed. Carl F. Petry), Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 445-462.
- Kanat, Cüneyt, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münasebetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, p. XVI, İzmir: Ege University Press, 2001, 34-45.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Baybars I", *D. F. I. A*, vol. 5, Istanbul: Turkish Diyanet Foundation, 1992, 221-223.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Memlükler", *D. G. B. İ. T*, vol. 6, Istanbul: Çağ Yayınları, 1992, 17-48.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Memlükler", *Türkler*, vol. 6, Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002, 99-126.
- Safran, Mustafa, "13. ve 14. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticarî ve Tarihi Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: Ondokuz Mayıs University Press, 1988, 459-462.
- Sahillioğlu, Halil, "Antakya", *D. F. I. A*, vol. 3, Istanbul: Turkish Diyanet

Foundation, 1991, 228-232.

Şeşen, Ramazan, “Selâhaddin-i Eyyûbî”, *D. F. I. A*, vol. 36, Istanbul: Turkish Diyanet Foundation, 2009, 337- 340.

Tahavî, Hatim Abd al-Rahman, “al-Şalibiyyun; Safahat min Naşat İktisadiyya”, *İctihat*, vol. 33, Dimask: Daru'l-İctihad, 1996, 89-128.

Tekindağ, Mehmed Cenab Şehabeddin, “Memlûk Tarihine Toplu Bakış”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, p. 25, Istanbul: University Press, 1971, 1-38.

Turan, Osman, “Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri”, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Istanbul: Boğaziçi Publications, 1993, 129-146.

Yiğit, Fatma Akkuş, “Memlûk - Ermeni Münâsebetleri”, *Akademik Bakış*, vol. 8, p. 16, Ankara: Hale Sivgin, 2015, 171-206.

Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, vol. 7, Istanbul: Kayihan Publications, 1991, 1-424.

Ziyadah, Mohammad Mustafa, “The Mamluk Conquest of Cyprus in the Fifteenth Century”, *Bulletin of the Faculty of Arts, University of Egypt*, vol. I, Part I, Cairo: Cairo University, 1933–1934, 90-113.

Unpublish Phd Thesis

Advan, Ahmad Muhammad Muhammad, *al-Vadîa al-İktisadiyya fi Misr fi Asri'l- Mamlûkiyya al-'Ula*, Cairo, 1972, 388–389. (Unpublished Phd Thesis).

Çavuşdere, Serdar, *Marino Sanudo Torsello'nun XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Ege'de Egemenlik Mücadelesi, 1291, 1353, Latinler, Denizci Türkmenler ve Haçlılar*, Ankara University, History Department- Medieval History, 2014. (Unpublished Phd Thesis),

Internet resources

Polat, İbrahim Ethem, “Arap Edebiyatı Üzerinden Türk Tarihine Bir Bakış”, available: <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/POLAT-%C4%B0brahim-Ethem-ARAP->

EDEB%C4%B0YATI-%C3%9CZER%C4%B0NDEN-T%C3%9CRK-TAR%C4%B0H%C4%B0NE-B%C4%B0R-BAKI%C5%9E.

pdf(06.08.2017), (accessed: 6. 8. 2017)

Genç, Özlem, Korunur, Harun, “Antakya`nın Haçlılar Tarafından Ele Geçirilişi”, *Studies of Ottoman Domain* (Electronic Journal), vol. 6, 2016, 59-82. available: <http://www.thestudiesofottomandomain.com> (accessed: 6. 8. 2017)

POČETAK USTUPANJA KRALJEVSKIH POVLASTICA VLASTELI NAD DRIJEVSKIM TRGOM

Adis Zilić

Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru
Adis.Zilic@unmo.ba

Apstrakt: Prošlost drijevskog trga u srednjem vijeku je dobro poznata iz postojeće literature. Istraživači su u više navrata pisali o Drijevimu, pri čemu su obuhvatili širok spektar tema vezanih za političke prilike, privredu i društvene odnose. Ostao je nedorečen početni period prisutnosti vlastele na veoma unosnom trgu. Ovim radom dopunjuju se podaci po pitanju kada institucija krune dopušta vlasteli pristup trgu, tako što se dodatno pomjera vremenski okvir njihove neposredne pojave i utjecaja u Drijevimu.

Ključne riječi: vlastela, kruna, Drijeva, Radivojevići, Vukić, Juraj, Jelena, Ostoja

Abstract: The history of the Drijeva Square from medieval times is well known from existing literature. There has been extensive research on Drijeva in which scholars studied a wide variety of topics related to Drijeva i.e. the political situation, its economy, and the social relations. However, what has remained unexplored to its fullest are the early stages of nobility presence on this profitable square. This paper updates the data on when the nobility was granted royal access to the square. This is done by an additional shift in the time frame of their immediate appearance and their influence in Drijeva.

Key words: nobility, crown, Drijeva, Radivojevićs, Vukić, Juraj, Jelena, Ostoja

Jačanje i prevaga plemstva u odnosu na instituciju krune i formiranje uskog kruga velmoža proces je koji je u srednjovjekovnoj Bosni intenzivno trajao tokom posljednje decenije XIV i prve decenije XV stoljeća. Percepcija staleške monarhije razvijala se prethodno pod utjecajem Ugarske, zemlje posrednika smještene u središtu regije Istočno – centralne Evrope.¹ Sintaagma “corona regni” označavala je viši stepen apstraktnog shvatanja feudalne države, s kraljevskom titulom odvojenom od vladareve osobe. Kruna kao simbol vladarskog dostojanstva i sabor kao oličenje kolektivne volje bosanskog plemstva neraskidivo su povezani u “sav rusag bosanski”, zajednički okvir djelovanja najvažnijih konstituenata države.² Postepena prevaga vlastele u odnosu na vladara može se pratiti kroz ustupanje kraljevskih prerogativa, u pogledu prava ubiranja carinskih prihoda na unosnim trgovinama

¹ Politička doktrina “kraljeva osoba umire, kruna ne umire” definirana naknadno u Poljskoj tokom XVI stoljeća primijenjena je u Bosni, zemlji raskrsnici triju kulturnih utjecaja: romansko – mediteranskog, istočno – centralno evropskog i srpsko – bizantskog. Ličnost vladara je prolazna dok je kruna kao transpersonalni simbol dobila sakralnu dimenziju u vidu “počtene krune bosanske”. Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006, 397-402, 455-460. Osvrt o Bosni kao mikroregiji smještenoj u makroregionalni kontekst Istočno-centralne Evrope: Nedim Rabić, “Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makroregije”, u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive – zbornik radova*, posebna izdanja 12, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2019, 11-31.

² D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 451-466. Rusaškoj gospodi, uskom krugu velmoža, pripadali su malobrojni najznačajniji plemićki rodovi. Samostalno su djelovali na svojim posjedima, ali odani državi kao nedjeljivoj cjelini. Dodatno o bosanskoj rusaškoj gospodi, staleškoj monarhiji, funkcioniranju sabora i odnosima sizerena i vazala: Анто Бабић, “О односима вазалитета у средњовековној Босни”, u: *Годишњак 6*, Сарајево: Историјско друштво Босне и Херцеговине, 1954, 29-44; Михаило Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд: Српска академија наука, Посебна издања 231, Одељење друштвених наука, Нова серија 13, 1955, 7-59. Сима Ђирковић, “Верна служба и вјера господска”, *Зборник 6 (2)*. Београд: Филозофски факултет, 1962, 95-112; Сима Ђирковић, “Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни”. *Зборник 8 (1)*, Београд: Филозофски факултет, 1964, 343-370; Сима Ђирковић, “Русашка господа”, *Историјски часопис 21*. Београд: Историјски институт, 1974, 5-17.

Upadljiva je sličnost obrazaca u funkcioniranju bosanskog sabora sa ugarskim i poljskim u XV stoljeću. Također je prevaziđeno gledište u medievistici o vladaru kao garantu državnog jedinstva i veličine, te vlasteli kao faktoru razdora. N. Rabić, “Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makroregije”, 24-25.

poput Drijeva ili Olova. Pažnju ćemo usmjeriti prema drijevskom trgu, jer je u ovom slučaju istraživačima promakao neposredni početak samog procesa.

Vlastela je općenito težila svoje domene pretvoriti u zasebne ekonomske cjeline. Drijevski trg donosio je velike prihode i bio veoma značajan emporij u ukupnoj privredi Bosne. Isto se može reći po pitanju zarade za carinu u Olovu, zbog eksploatacije rude olova i frekventnih putnih komunikacija na tom području.³ Prihode od olovske carine preuzeli su u potpuno nepoznatim okolnostima, najprije vlastela Pavlovići, jer se rudnik nalazio na njihovom posjedu. Kralj Ostoja je još 1403. godine zadržavao prerogative krune u ovom mjestu. Promjena je vjerovatno uslijedila nakon njegove smjene s kraljevske pozicije naredne godine.⁴ Za razliku od Olova, za koji nisu sačuvani konkretni podaci kada i u kakvim okolnostima vladar ustupa vlasteli pravo upravljanja trgovom,⁵ u Drijevimima se ova pojava može pratiti od samog početka.

Pristupi proučavanju prošlosti Drijeva široko su i sveobuhvatno postavljeni, te je to vjerovatno razlog zbog čega se početni period ustupanja prava vlasteli na ubiranje prihoda i uprave nad trgovom datirala sa prvom vladavinom kralja Ostoje (1398. – 1404.) i 1399. godinom,⁶ kada se vazali Radivo-

³ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo NRBiH, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, 1961, 48-49. i Desanka Kovachević-Kojić, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1978, 45-50, 75-76.

⁴ Osnovni posjedi Pavlovića prostirali su se od Dobruna do Vrhbosne sa glavnim centrima u Borču i Olovu. Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 214-215.

⁵ Od 1418. godine uspostavljen je sistem diobe carinskih prihoda. Uz Pavloviće se tada navodi Sandalj Hranić Kosača kao uživatelj dijela carine u Olovu. Михаило Динић, “Земље Херцег Светога Саве”, *Глас* 182. Београд: Српска краљевска академија, Други разред, филозофско-филолошке, друштвене и историске науке 92, 1940, 234. i Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 61.

⁶ Михаило Динић, “Трг Дријева и околина у средњем веку”, *Годишњица Николе Чупића* 47. Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1938, 125; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 214. i Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1987, 120.

jevića navode kao akteri spora sa dubrovačkim trgovcima. Međutim, ovo nije bio prvi takav spor, prethodno su evidentirana još dva slična.

Sami počeci prisutnosti Radivojevića u Drijevimama mogu se dodatno pomjeriti za još dvije godine, u vrijeme vladavine Ostojine prethodnice, Dabišine udovice kraljice Jelene. Tokom aprila 1397. godine evidentirana je žalba trgovaca zbog postupaka Vuka Radivojevića. Tražili su smirivanje tenzija i mogućnost dogovora po pitanju granica.⁷ Navedeno ukazuje na pokušaj ograničavanja slobode kretanja dubrovačkih trgovaca i ujedno je prvi put da se neko od Radivojevića spominjao kao akter dešavanja na trgu.

Rodbinska veza prethodno uspostavljena sa vladarskom dinastijom Kotromanić, omogućila je Radivojevićima rast ugleda i širok krug poznanstava među najvišim slojevima bosanskog društva. Predvodnik roda Juraj oženio se Vladikom, unukom kralja Dabiše od njegove kćeri Stane. Dabiša je tokom posljednje godine svoje vladavine darovao kći Stanu i njenog zeta Jurja posjedom Veljaka u Humskoj zemlji.⁸ Bliskost Radivojevića sa kraljevskom porodicom nesumnjivo se povoljno odrazila na početak njihove prisutnosti u Drijevimama, širenjem utjecaja i olakšanim pristupom unosnim poslovima. Iako su tada u političkom životu Bosne participirali neki snažniji rodovi, ipak su Radivojevići dobili privilegiju da se prvi pojave na drijevskom trgu.

Na osnovu ovakvog postupka institucije krune primjetna je blagonaklonost Dabišine udovice Jelene prema zetu vladarske dinastije. Radivojevići

⁷ Dio opširne odluke Malog vijeća: Item che luy ne altri per luy non debia fare merchadendia in lo mercato de Narente salvo cose per suo uso siando gabelloto, secondo la usanza approvada. [novi red] Et supra la novita fatta ali mercadenti per Voch Radivoevich, debia tegnir modo de pacificare si che li merchadanti in luor primi confini romagnia. Nella Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011, 189, 28.4.1397. Ovdje je nesumnjivo riječ o knezu Vukiću Radivojeviću čije ime je zapisano u skraćenom obliku. Sačuvan je i koncept odluke sličnog sadržaja. Isto, 394. O vladavini kraljice Jelene: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 174-186.

⁸ Povelja je objavljena u više navrata. Osvrt na ranija izdanja: Срђан Рудић, “Повеља краља Стефана Дабеше кћерци Стани. 1395, април 26.,” *Стари српски архив* 4, Београд, Бања Лука, Српско Сарајево, Ваљево, Чачак: Споменица професора Милоша Благојевића, 2005, 173-192. Dabišina darovnica je u vlasništvu Arhiva Bosne i Hercegovine i izložena je u sef sobi Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Adis Zilić, “Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine”, u: *Prilozi* 41, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 241-258.

su tada sami prisutni u Drijevimima, bez udjela druge vlastele. Osim povlaštenog položaja zbog uspostavljene bračne veze sa vladarskom dinastijom, u prilog im je išla i blizina posjeda. Slično se može reći i za posjede vlastele Pavlovića na širem području Olova. Postepeno ustupanje prava Radivojevićima nad unosnim trgovom pokazuje koliko je centralna vlast općenito slabila u korist vlastele na izmaku posljednje decenije XIV stoljeća. Slučaj sa Radivojevićima u Drijevimima prvi je te vrste i prethodio je za nekoliko godina ispred dodjele slične privilegije Pavlovićima u Olovu. Kada su Pavlovićima tek ustupljeni vladarski prerogativi, u Drijevimima je već uveliko bio razrađen sistem podjele prihoda od carine među više vlastelinskih rodova.

Aktivnost Jurjevog brata Vukića Radivojevića osvjedočena je i sljedeće godine, neposredno prije svrgavanja kraljice Jelene. Ponovo su se pojavile određene nesuglasice, zbog čega su involvirani dubrovački podanici pozvani pod prijetnjom kazne da u roku od osam dana dođu u grad, računajući od dana kada dobiju nalog. Spor je prethodno bio povod Vukiću Radivojeviću za slanje glasnika u Dubrovnik, konkretno radi žalbe na Miloša Žugotića, Bogića Radanovića i Radetu Bogdanića.⁹ Pošto su prozване osobe živjele van dubrovačke teritorije, morali su napustiti trenutno mjesto boravka, doći u matični grad i opravdati svoje postupke. Iako se ne kaže decidno gdje je mjesto spora, dubrovački građani mogli su duže boraviti, odnosno živjeti, jedino u Drijevimima, gdje je egzistirala njihova kolonija i biti u kontaktu sa Radivojevićima.

Nakon detronizacije Dabišine udovice i ustoličenja novog kralja Ostoje, vlasteli Nikolićima uskraćeno je pravo naplate tributa mogoriša od Dubrovčana.¹⁰ Nikolići su, zajedno sa Radivojevićima, prethodno podržavali

⁹ In ipso Minori consilio captum fuit de mittendo pro Illis nostris supra quos conqueritur Vochich Radiuoëuich, quod infra octo dies a die receptoris precepi, sub pena ad uoluntorum quatoris, debeant uenire Ragusium. Et de dicendo Isti nuncio ipsius Vochich, quod quando ipsi nostri erant hic, quod mittat Vochich aliquem qui dicat quicquid volunt supra ipsos nostros} Millos Zugotich, Bogich Radanouich, Radetta Bogdanich. Na margini: pro Vochich. Državni arhiv u Dubrovniku, Reformationes, XXXI, 54, 10.4.1398.

¹⁰ Tribut zvani mogoriš datira iz ranosrednjovjekovnog perioda. Nastao je kao kompromis između Romana i Slavena, po kojem su Dubrovčani plaćali za korištenje pašnjaka i vinograda u slaven-

kraljicu Jelenu i protivili se promjeni na prijestolju. Za razliku od Nikolića, Radivojevići su sa novoizabranim kraljem brzo pronašli zajednički jezik. Nakon što su se izmirili Ostoja im je potvrdio prava nad Drijevimama, važnim trgovačkim središtem, prije aprila 1399. godine, kada je uslijedila nova žalba dubrovačkih trgovaca.¹¹ Ostojin postupak predstavljao je, ustvari, legalizaciju naslijeđenog stanja iz vremena vladavine njegove prethodnice. Osvjedočeno je prisustvo Vukića Radivojevića na drijevskom trgu prije početka vladavine kralja Ostoje. Na osnovu komunikacije sa Dubrovčanima može se reći kako je knez Vukić djelovao kao odgovorna osoba u ovom mjestu u ime ostalih srodnika.

Čim su dobili potvrđena prava u Drijevimama, Radivojevići su počeli uvoditi nove običaje kakvih prije nije bilo. Dubrovčani su se početkom aprila 1399. godine oštrim tonom obratili direktno gospođi Vladi i njenim sinovima Jurju i Vukiću povodom žalbi svojih trgovaca, a radilo se o više problema. Trgovci Stjepko Mazarak i Radota Pribisalić opljačkani su na Svjetiju gdje su im ljudi Radivojevića otuđili novac i ribu, ukupne vrijednosti 30 perpera. U incident je umiješan čak i župan Radivojevića Vučeta, a osim njega Radoslav Bakulić i Gojak Mirošević. Također se svim trgovcima činila nepravda tako što je postavljena ograda od samog trga do mjesta Struge pa nisu smijeli izlaziti van ograde, po vodu, u drva, niti izvoditi stoku na pašu. Ovakvi postupci bili su nešto sasvim novo, jer su u ranijem periodu uživali slobodu kretanja

skom zaleđu. Kao uzdarje dobivali su tzv. mogorišku kravu, prema običaju dobro uzgojenu. Od uspostave bosanske vlasti nad Humskom zemljom i područjem Popova polja u prvoj polovini XIV stoljeća smjenjivali su se korisnici tributa. Bosanski vladari postepeno su prisvojili tribut, te počeli određivati kome će se od vlastele isplaćivati. Umjesto Nikolića, prema Ostojinom nalogu pravo naplate mogoriša dobio je vojvoda Radič Sanković. Tribut je tada iznosio 60 perpera godišnje. Radiču je isplaćen mogoriš krajem maja 1402. za protekle četiri godine (1398-1401), a u oktobru i za tekuću godinu. Михаило Динић, “Дубровачки трибути. Могориш, светодмитарски и конаваоски доходак. Провижун браће Влатковића”, *Глас* 168, Београд: Српска краљевска академија, 1935, 203-220. О власели Сankовићима и Nikolićима: Јованка Мијушковић, “Хумска властeosка породица Санковићи”, у: *Историјски часопис* 11, Београд: Историјски институт, 1961, 17-54. и Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука, 1967, 4-15.

¹¹ Navedena žalba smatrala se u literaturi početkom prisutnosti Radivojevića u Drijevimama. O tom slučaju više u tekstu koji slijedi. Up. sljedeću nap.

na širem prostoru: **възда сѣ наши тръговци хѡдили сѣ Прѣда и више Прѣда и сѣ ксеници дрѣва сѣкли.** To im niko prije nije branio te na kraju mole Radivojeviće kao svoje prijatelje da vrate na snagu stare običaje.¹²

Slični problemi oko granica zabilježeni su prvi put dvije godine ranije, kada je Ostojina prethodnica Jelena dozvolila Radivojevićima pristup trgu. Dvogodišnji period iskoristili su za navikavanje drijevskih trgovaca na svoje prisustvo. Nisu zabilježeni veći incidenti, tekući problemi brzo su se rješavali. Ovaj put istupili su agresivnije, tako što su pokrenuli više sporova istovremeno sa lokalnim mještanima, dubrovačkim građanima. Nije slučajno niti samoinicijativno župan Radivojevića Vučeta bio umiješan u incident, kao što ovo nisu ostali jedini problemi.

Sljedeće godine uslijedio je dodatni pritisak na dubrovačke trgovce u pogledu prisiljavanja na plaćanje nove vrste poreza, zbog čega se Dubrovčani ponovo obraćaju knezu Jurju. Tvrdili su kako su se trgovci iz Drijeva žalili na njegove ljude koji su navodno poslani od gospodina kralja, pri čemu su tražili od svake kuće porez u visini od jednog dukata. Iz tog razloga zamolili su Jurja za obustavu postupka prikupljanja novog poreza dok ne dođe odgovor od gospodina kralja po tom pitanju.¹³ Na taj način oporezovano je do tada domicilno bosansko stanovništvo, ali ne i strani trgovci, te se protiv ovakve novotarije Dubrovčani energično bune. Izgleda da se sporni porez ipak nastavio naplaćivati, jer je o tome sačuvan sličan podatak nakon čitave decenije.¹⁴

¹² Opširno pismo sa detaljno opisanim problemom: Медо Пуцић, *Споменици србски од 1395 до 1423, то ест писма писана од Републике дубровачке Краљевима, Деспотима, Војводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием 1*, Београд, 1858, 20, бр. 37; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1* (1), Дубровник и суседи његови. Београд, Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1929, 411-412, бр. 419, 6.4.1399. Struge su naselje na Neretvi više Gabele. U blizini je brdo i selo Jasenica, gdje se nalazi i selo Prud. Љубомир Ковачевић, “Знамените српске властееоске породице средњег века”, *Годишњица Николе Чупића* 10, Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1888, 201; М. Динић, “Трг Дријева и околина у средњем веку”, 115. и Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 120.

¹³ М. Пуцић, *Споменици србски од 1395 до 1423, то ест писма писана од Републике дубровачке Краљевима*, 31-32, бр. 58. и Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1* (1), 412-413, бр. 420. Pismo nedatirano, okvirna datacija na osnovu hronologije Pucićeve zbirke je između 2. septembra i 30. novembra 1400. godine.

¹⁴ Februara 1410. godine Sandalj Hranić je naplatio od Dubrovčana dukat po kući. М. Динић, “Трг

Nije poznato da li je po ovom pitanju u međuvremenu zadržan kontinuitet, ali su Radivojevići prvi na tome inzistirali, izvjesno od 1400. godine.

Ubrzo su Radivojevići uzrokovali još jedan problem sa Dubrovčanima. Juraj je drijevskim trgovcima uzeo dobitke pa su Dubrovčani, nakon pristiglih žalbi, otvoreno izrazili sumnju kako ipak nije postupao po volji gospodina kralja, kao što je prethodno tvrdio. Iz tog razloga zamolili su ga da ne potroši dobitke koje je uzeo njihovim trgovcima, dok se ne vrate poklissari koje su poslali bosanskom kralju sa namjerom ispitivanja novonastalog spora.¹⁵ Jasno su mu poručili da se ne može ponašati kako hoće, svjesni kako kralj nema ništa sa samoinicijativnim mjerama, zbog čega će morati vratiti novac njihovim trgovcima. Dubrovčani su u isto vrijeme prosljedili dvije žalbe Jurjevom sizerenu na njegove postupke. Vjerovatno se radilo o taktičkom potezu, jer je gotovo istovremeno uveo novi porez i uzeo dobitke trgovcima, sa krajnjim ciljem zadržavanja prava naplaćivanja uvedenog poreza od dukata po domaćinstvu.

Tih dana prvi čovjek Radivojevića nalazio se upravo na kraljevom dvoru u Sutjesci gdje se okupio veći broj vlastele,¹⁶ tako da su odmah mogli raspravljati o spornim pitanjima. Naredne četiri godine Radivojevići su u tišini izvora zadržali privilegije u Drijevima, vjerovatno bez učešća druge vlastele.

Tek nakon smjene Ostoje i izbora novog kralja Tvrtka II došlo je do korjenitih promjena po pitanju uprave na trgu, što je odraz daljeg odmjeranja odnosa snaga među vlastelom. Na osnovu pisma Dubrovčana iz augusta 1404. godine vidljivo je kako su carinu tada dijelili Hrvoje Vukčić Hrvatinić

Дријева и околина у средњем веку”, 125-126.

¹⁵ М. Пуцић, *Споменици српски од 1395 до 1423, то ест писма писана од Републике дубровачке Краљевима*, 33, бр. 60. и Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1* (1), 413, бр. 421, 3.12.1400.

¹⁶ Spominje se na kraljevoj povelji među svjedocima od Humske zemlje, jedini put u prvom periodu Ostojeine vladavine: *одъ хѹмске земле воевода Радиѹ Санковиѹ съ братиомъ, воевода Вѹкашинѹ Милатовиѹ съ братиомъ, кнезь Юри Радивоевиѹ съ братиомъ*. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae, 1858, 247-250, br. CCXXXVII. Eusebius Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 24, 1892. 63, 8.12.1400.

i braća Radivojevići, jer su se obraćali isključivo njima.¹⁷ Sandalj Hranić se kao treći akter po pitanju diobe drijevske carine potvrđuje tek od marta 1406. godine, kada mu je Hrvoje naložio obezbijedivanje sloboda Dubrovčanima na trgu kakve su uživali još iz vremena vladavine kralja Ludovika.¹⁸

Zaključak

Slabljenje centralne vlasti i paralelno osnaživanje vlastele proces je koji je intenzivno trajao tokom dvije decenije na prelasku iz XIV u XV stoljeće. Istovremeno se može pratiti ustupanje prava institucije krunice vlasteli na trgovačkim središtima, gdje se ostvarivala veća finansijska dobit. Među više značajnih rodova istakli su se Radivojevići koji su na početku sami upravljali drijevimskim trgovom iako su, dugoročno gledano, nakon izvjesnog vremena morali prihvatiti prisutnost druge vlastele na trgu i sa njima dijeliti prihode.

Kada je prvi put izabran za kralja, Ostoja je legalizirao zatečeno stanje iz vremena vladavine njegove prethodnice kraljice Jelene. Dabišina udovica nastojala je finansijski osnažiti zeta Jurja Radivojevića omogućivši mu pristup Drijevimima. Politički položaj Radivojevića time se dodatno poboljšao, jer se u ovom slučaju radilo i o boljem pozicioniranju njihovog društvenog statusa. Pojavili su se prvi među vlastelom na trgu, iako su u Bosni tada djelovali snažniji rodovi.

Odgovorna osoba u Drijevimima bio je na samom početku knez Vukić, brat predvodnika roda Jurja, kojem Dubrovčani u dva navrata upućuju i razmatraju žalbe 1397. i 1398. godine. Radivojevići su okvirno sedam godina samostalno upravljali trgovom, najranije od aprila 1397. a najkasnije do augusta 1404. godine. To je pomak za još dvije godine unazad u odnosu na ranija dostignuća u literaturi.

¹⁷ Prosljedili su dva pisma identičnog sadržaja, jedno hercegu Hrvoju a drugo *Вокводи гюргю и братѣ мѣ такожде*. М. Пуцић, *Споменици србски од 1395 до 1423, то ест писма писана од Републике дубровачке Краљевима*, 57-58, бр. 105. и Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I* (1), 459-460, бр. 473, 16.8.1404.

¹⁸ М. Динић, "Трг Дријева и околина у средњем веку", 126. и Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 122, 134.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Dubrovnik
Reformationes

Objavljeni izvori

Fermendžin, Eusebius, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 24, 1892.

Lonza, Nella, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011.

Miklosich, Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae, 1858.

Пуцић, Медо, Споменици србски од 1395 до 1423, то ест писма писана од Републике дубровачке Краљевима, Деспотима, Војводама и Кнезовима Србским, Босанским и Приморским 1, Београд, 1858.

Рудић, Срђан, “Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани. 1395, април 26.” *Стари српски архив* 4, Београд, Бања Лука, Српско Сарајево, Ваљево, Чачак: Споменица професора Милоша Благојевића, 2005, 173-192.

Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма 1* (1), Дубровник и суседи његови, Београд, Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1929.

Literatura

Knjige

- Ђирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: Српска књижевна задруга, 1964.
- Динић, Михаило, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд: Српска академија наука, Посебна издања 231, Одељење друштвених наука, Нова серија 13, 1955.
- Динић, Михаило, *Хумско-требињска властела*, Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука, 54, 1967.
- Kovačević, Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, 1961.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1978.
- Lovrenović, Dubravko, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006.
- Тошић, Ђуро, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1987.

Članci

- Бабић, Анто, “О односима вазалитета у средњевијековној Босни”, у: *Годишњак* 6. Сарајево: Историјско друштво Босне и Херцеговине, 1954, 29-44.
- Ђирковић, Сима, “Верна служба и вјера господска”, *Зборник* 6 (2), Београд: Филозофски факултет, 1962, 95-112.
- Ђирковић, Сима, “Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни”, у: *Зборник* 8 (1), Београд: Филозофски факултет, 1964, 343-370.
- Ђирковић, Сима, “Русашка господа”, у: *Историјски часопис* 21, Београд: Историјски институт, 1974, 5-17.

Динић, Михаило, “Дубровачки трибути. Могориш, светодмитарски и конаваоски доходак. Провижун браће Влатковића”, у: *Глас* 168, Београд: Српска краљевска академија, 1935, 203-257.

Динић, Михаило, “Трг Дријева и околина у средњем веку”, у: *Годишњица Николе Чупића* 47, Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1938, 109-147.

Динић, Михаило, “Земље Херцега Светога Саве”, у: *Глас* 182, Београд: Српска краљевска академија, Други разред, философско-филолошке, друштвене и историске науке 92, 1940, 149-257.

Ковачевић, Љубомир, “Знамените српске властеоске породице средњег века”, у: *Годишњица Николе Чупића* 10, Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1888, 199-214.

Мијушковић, Јованка, “Хумска властеоска породица Санковићи”, у: *Историјски часопис* 11, Београд: Историјски институт, 1961, 17-54.

Rabić, Nedim, “Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makroregije”, у: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive – zbornik radova, posebna izdanja* 12, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2019, 11-3.

Zilić, Adis, “Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine”, у: *Prilozi* 41. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 241-258.

BEGINNING OF ROYAL PRIVILEGES TO NOBILITY OVER THE DRIJEVA SQUARE

Summary

The weakening of the central government and the simultaneous empowerment of the nobility took an intense course during two decades at the turn of the 14th and 15th centuries. A process of granting privileges over trade centers to nobility by the crown can also be observed. Those centers meant higher financial gain. Among other significant families, the Radivojevićs were a distinguished one. They governed the square at the beginning of the aforementioned process by themselves, even though, they had to accept the presence of other nobility and share profit with them.

When he was first appointed king, Ostoja legalized the status quo from the reign of his predecessor, Queen Jelena. Dabiša's widow strived to financially support her son-in-law Juraj Radivojević by giving him access to Drijeva. The political position of the Radivojevićs was additionally secured since that also meant a better positioning of their social status. They first appeared on the square amongst the nobility even though stronger families operated in Bosnia at that time.

Duke Vukić was the person in charge of Drijeva. He was the brother of family leader Juraj, to whom the Ragusa people filed two appeals, one in 1397 and another in 1398. The Radivojevićs governed the square for roughly seven years by themselves, not before April 1397 and not after August 1404. That is a shift back two years compared to earlier findings in the literature.

PRILOG HISTORIJI SANDŽAK-BEGOVA ZVORNIČKOG SANDŽAKA OD OSNIVANJA DO KRAJA XVI STOLJEĆA

Kemal Bašić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Apstrakt: Jedna od tema o kojoj se nije dovoljno govorilo u dosadašnjoj historiografiji predstavlja pitanje koje su to osobe obavljale važnu dužnost sandžak-bega u pojedinim vremenskim periodima. Takav slučaj je i sa ličnostima koje su tu dužnost obavljale u Zvorničkom sandžaku od njegovog osnivanja oko 1480. godine pa do kraja XVI stoljeća. Neke od tih osoba su porijeklom sa naših prostora, tako da je riječ o izučavanju vlastite historije, a ne samo izučavanju historije naših prostora u osmanskome periodu. Među njima je bilo onih koji su ostavili razne zadužbine/vakufe i na taj način neposredno utjecali na privredni i kulturni razvoj naših krajeva.

Ključne riječi: sandžak, sandžak-beg, XVI stoljeće, Zvornički sandžak, Osmanski arhiv, vakufi

Abstract: One of the topics that has not been sufficiently discussed in historiography so far is the question of who performed the important duty of a sanjak-bey in certain periods of time. Such is the case with the people who performed this duty in the Sanjak of Zvornik from its founding around 1480 until the end of the 16th century. Some of these people are originally from our regions, so it is a matter of studying our own history and not just studying the history of our region in the Ottoman period. Among them were those who left various endowments and thus directly influenced the economic and cultural development of our region.

Keywords: sanjak, sanjak-bey, 16th century, the Sanjak of Zvornik, Ottoman archive, waqfs

Uvod

Naslovljenom temom se do sada bavilo samo nekoliko istraživača i to indirektno u određenim radovima, te je ostalo dosta prostora za popunjavanje očiglednih praznina. Najpotpuniji pokušaj prikaza sandžak-begova Zvorničkog sandžaka XVI stoljeća dao je A. Handžić u svom radu “Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku”, koji ukazuje na poteškoće u tom pogledu i navodi da su se sandžak-bezi relativno brzo mijenjali na svojim položajima. Zbog toga i oskudnih izvora, nije moguće pružiti ni približno kompletnu listu zvorničkih sandžak-begova ni u jednom periodu. On od početka posljednje decenije XV pa do početka XVII stoljeća poimenično navodi 19 zvorničkih sandžak-begova. Prema njemu, time je znatnije nadopunjen broj tih ličnosti što se nalaze u kronikama o Bosni kod S. Hadžihusejnovića (Muvekit) i M. E. Kadića, odnosno u popisu koji je na osnovu tih izvora donio S. Bašagić,¹ koji za period od osnivanja Zvorničkog sandžaka do kraja XVI stoljeća navodi samo pet sandžak-begova (Ali beg Mihael-oglu 1461, Defterdar Sinan-beg 1514, Hadži Mustafa-beg 1517, Miri-alem Džafer-beg 1534. i Sinan-beg 1592).² Navedeni Ali beg Mihael-oglu nije mogao biti tada, jer Zvornički sandžak te godine nije bio ni osnovan. Spomenutim imenima u novije vrijeme treba dodati neke radove savremenih istraživača, koji spominju neke od sandžak-begova Zvorničkog sandžaka.³ Mi smo pokušali otići korak dalje objedinjujući navedenu temu

¹ Adem Handžić, “Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku”, u: *GDI BiH*, godina XVIII, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1970, 150.

² Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.-1850)*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900, 186.

³ Npr: Behija Zlatar, “O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću”, u: *Prilozi*, br. 14-15, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, 81-139; Elma Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, 2015; Muamer Hodžić, *Foča središte Hercegovačkog sandžaka*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, 2019. i Muamer Hodžić, “O hercegovačkim sandžakbegovima do osnivanja Bosanskog ejaleta”, u: *POF*, br. 68, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, 2019, 181-216.

i dopunjujući je novim nama dostupnim podacima.

Namjesnik Osmanske Carevine koji se nalazio na čelu jednog sandžaka imao je zvanje sandžak-bega ili mir-i live. Osmansko-turska riječ *sandžak* i arapska *liva* su sinonimi i one znače “zastava”.⁴ Kao upravni termini u Osmanskoj Carevini, oni su označavali veće ili manje vojno-političke i administrativne jedinice na koje se dijelilo Osmansko Carstvo.⁵ Bili su niži od beglerbegluka, a viši od vilajeta, odnosno kadiluka.⁶ Poput beglerbega i sandžak-beg je u povjerenom mu sandžaku imao i vojnu, ali i civilnu vlast. U početku je vojni karakter sandžaka bio u prvom planu zbog stalnih osvajanja koje je država poduzimala, ali je kasnije i upravna dimenzija postavljena u istu ravan s vojnom.⁷ Zvornički sandžak-beg je bio podređen nadležnom beglerbegu. Od svoga osnivanja oko 1480. sve do 1541. godine bio je to rumelijski beglerbeg, od tada do 1580. godine budimski, a poslije te godine kada je osnovan Bosanski ejalet, bosanski beglerbeg.⁸ Zvornički sandžak je bio jedan od sandžaka Bosanskog ejaleta. U XVI stoljeću bio je serhad (krajina) u ofanzivnom smislu. Zbog toga je bilo važno njegovo vojno ustrojstvo. S obzirom na tu činjenicu i uloga zvorničkih sandžak-begova također je rasla i dobijala na značaju.

⁴ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983, 110; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, drugo izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1980, 7; *Istorija srpskog naroda*, treća knjiga, ur. Radovan Samardžić et. al, Beograd: Srpska književna zadruga, 1994, 56. i Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: University Press, izdanja Magistrat, 2014, 121.

⁵ Hazim Šabanović, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, u: *GDI*, godina IX, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1961, 185; Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Tom I, Sarajevo: Orijentalni institut-IRCICA, 2004, 282. i Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća*, knjiga 1, Sarajevo: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2019, 198.

⁶ A. S. Aličić, *Uređenje*, 110. i Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo-klasično doba 1300-1600*, Beograd: Utopija, 2003, 184.

⁷ E. Ihsanoglu, *Historija Osmanske*, I, 282.

⁸ A. Handžić, “Zvornik”, 148-149.

Nadležnosti i polje djelovanja sandžak-bega

Prema Hazimu Šabanoviću, položaj sandžak-bega dobivao se u raznim vremenima na razne načine. U najranije doba sandžak-begom su mogli postati defterdari, aga janjičara, razne dvorske age (mir-alem, daruseade aga i dr.) i, naravno, svi oni koji su po rangu mogli biti imenovani beglerbegom. Tako je propisivao zakon sultana Mehmeda II Fatiha. Jedna kanunama iz godine 1607. navodi sljedeća zvanja iz kojih se dolazilo na položaj sandžak-bega: aga janjičara, nišandžija, defterdar, mir-i alem, kapidžibaša, mirahor, češnegir-baša, muteferika-baša, aga spahiogłana, silahdar, sejmen-baša, aga sag-ulufedžija, defter-ćehaja, timar-defterdar, jajabeg i zajimi koji imaju zijamet sa rentom u vrijednosti preko 50. 000 akći.⁹

Zakonom je bio propisan osnovni has sandžak-bega svakog sandžaka. U nekim kanunamama su definirani iznosi tih hasova. Što se tiče osnovnih vrijednosti rente sa hasova sandžak-begova u sandžacima, koji su bili u sastavu Bosanskog ejaleta, kao primjer mogu se navesti: has Bosanskog sandžaka iznosio je 650.000 akći, has Hercegovačkog sandžaka 410.515, Kliškog 642.500 akći, Zvorničkog 245.793, Požeškog 616.236, Čazmanskog, Pakračkog ili Cerničkog 170.000 i Krčkog ili Ličkog sandžaka 200.000 akći. Putopisac Evlija Čelebi koji je prošao kroz Zvornik 1664. godine navodi da has Zvorničkog sandžak-bega iznosi 345.793 akći.¹⁰

Zvornički sandžak-beg se u slučaju rata stavljao pod komandu nadležnog beglerbega sa svojom vojskom. U vršenju svojih dužnosti sandžak-beg se, uz pomoć malobrojnog vojno-administrativnog aparata, oslanjao na podređene zapovjednike: u prvom redu na alajbega-zapovjednika svih spahija u sandžaku, kao i na svoje subaše i vojvode. Svaki sandžak-beg bio je dužan da prema vrijednosti osnovnog hasa opremi određen broj oklopnika (čelebi). Tako je bosanski sandžak-beg bio dužan da opremi 135, kliški 123, požeški

⁹ Hazim Šabanović, "O organizaciji turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku", u: *Istorijski glasnik* – organ Istorijskog društva NR Srbije, I, Beograd: Istorijsko društvo Srbije, 1955, 67.

¹⁰ Evlija Čelebi, *Putopis-odlomci o Jugoslovenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo: Svjetlost, 1967, 1996, 482. Vjerovatno je u pitanju štamparska greška, op.a.

123, hercegovački 82, zvornički 49, krčki 40 i čazmanski 34 oklopnika.¹¹

Sandžak-begovi Bosanskog i okolnih sandžaka bili su podređeni rumelijskom ili budimskom beglerbegu kako u vojnim stvarima tako i u upravi.¹² Koliko su oni u svojim odlukama morali konsultirati određene beglerbegove ne može se sa sigurnošću precizirati. Ona bi u principu odgovarala kasnijem odnosu pojedinih Bosanskih sandžaka prema bosanskom beglerbegu, ali valja naglasiti da su Bosanski i ostali krajiški sandžaci prije osnivanja Bosanskog ejaleta imali znatno veću slobodu djelovanja, nego kasnije u okviru Bosanskog ejaleta. Osim toga, Bosanski sandžak je bio dugo vremena izrazito akindžijski sandžak kao i Smederevski i Vidinski, a ti sandžak-begovi su imali znatno veću slobodu akcija i djelovanja od ostalih sandžaka. Ta njihova sloboda nije se svodila samo na inicijativu u akcijama nego, naravno, i na područja unutarne i vojne uprave.¹³

U ranije vrijeme na dvoru sandžak-bega najistaknutiji dostojanstvenici i činovnici, koji su mogli imati utjecaja na upravu sandžakom bili su: čehaja, reis efendija, kapidžibaša, haznadar, čašnegir, jazidžija (dijak), imrahor (mirahor) i brojni čauši na čelu sa čaušbašom.¹⁴

Sandžak-begovi Zvorničkog sandžaka do kraja XVI stoljeća

Veći broj ličnosti je krajem XV i tokom XVI stoljeća obavljalo ovu dužnost, ali nisu jednaki obim i količina podataka. O onima koje smo uspjeli identificirati donosimo podatke hronološkim redom.

Bali-beg

Prvi siguran spomen o zvorničkim sandžak-begovima datira iz 1491. godine. Tada je na tom položaju bio Bali-beg. On je zajedno sa zvorničkim kadijom nadzirao popravljjanje i dogradnju zvorničkog i srebreničkog

¹¹ H. Šabanović, "Vojno uređenje", 192.

¹² H. Kreševljaković, *Kapetanije*, 8.

¹³ H. Šabanović, "Vojno uređenje", 193-194.

¹⁴ A. S. Aličić, *Uređenje*, 44.

grada.¹⁵ Prema mišljenju Handžića, to je vjerovatno ista osoba koju Hammer naziva imenom Ali-beg.¹⁶ Hammer navodi da je ovaj Ali-beg u akcijama u Koruškoj poginuo kod Beljaka (Villach) 1492. godine.¹⁷

Mustafa-beg Zvorničanin

Spominje se pod imenom Mustafa-beg Zvorničanin. Prema tituli, gradu za koji je vezan, ali i iz samog teksta u kome se spominje, vjerovitim se čini da je bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka. U pitanju je događaj pokušaja osvajanja Jajca 1501. godine. Naime, Skender-beg je sabrao vojsku, da s njom pođe u Srbiju, gdje je Ugarska vojska porazila osmansku vojsku. Da bi se ovaj poraz osvetio, Skender-beg je imao instrukcije da pođe na Jajce i da ga osvoji. Tako je on u Vrhbosni već u januaru 1501. godine sakupio 9.000 vojnika s tom namjerom. Tu je prema navodima bilo šest paša i to: Omer-beg, Malkoč-beg Jahjabegović, Nabinat-beg, ali i spomenuti Mustafa-beg Zvorničanin.¹⁸ Nije poznato do kada je ostao na dužnosti zvorničkog sandžak-bega.

Hadži Mustafa-beg

Još se jedan Mustafa-beg nalazio na položaju sandžak-bega Zvorničkog sandžaka. Najvjerovatnije nije riječ o istoj osobi, jer se ovaj Mustafa-beg na položaju sandžak-bega Zvorničkog sandžaka nalazio 1517. godine.¹⁹ Nije poznato kada je i odakle došao na taj položaj niti koliko se zadržao.

Murad-beg

Ime Murad-bega kao sandžak-bega Zvorničkog sandžaka javlja se 1526. godine.²⁰ Koliko se zadržao na toj dužnosti nije poznato, jer se u Bici na

¹⁵ A. Handžić, "Zvornik", 151.

¹⁶ Isto, 151.

¹⁷ Joseph Von Hammer, *Historija tuskog/osmanskog carstva*, 1, Zagreb: Izdavač Nerkez Smailagić, 1979, 265.

¹⁸ Ćiro Truhelka, "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive", u: *GZM*, XXIII, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1911, 347.

¹⁹ A. Handžić, "Zvornik", 151. i S. Bašagić, *Kratka uputa*, 186.

²⁰ A. Handžić, "Zvornik", 151.

Mohaču te godine spominje da Sinan-beg zvornički sandžak-beg učestvuje u njoj.

Sinan-beg

Jedan od sandžak-begova Zvorničkog sandžaka tridesetih godina XVI stoljeća bila je osoba imenom Sinan-beg. On je kao zvornički sandžak-beg učestvovao u Bici na Mohaču 1526. godine.²¹ Na tom položaju nalazio se prije Bali-bega Kućuka što će reći da je bio do 1528. godine, kada već kao zvorničkog sandžak-bega nalazimo Bali-bega. Sinan-beg je prije nego je postao zvornički sandžak-beg zauzimaio položaj rumelijskog čehaje.²² Od podataka u vezi s njim, spominje se da je kao zvornički sandžak-beg dobio na poklon odijelo od 30.000 akči.²³

Bali-beg (zv. Kućuk)

Jedan od sandžak-begova Zvorničkog sandžaka, a koji je djelovao krajem treće decenije XVI stoljeća je Bali-beg zv. Kućuk. Godine 1528. bio je zakupio dvije mukate u svome sandžaku. Naime, u popisu zvorničkih mukata iz tog vremena evidentirano je da je “zvornički sandžak-beg Bali-beg počevši od 21. aprila 1528. godine zakupio u tri godine državni prihod od kopnene carine (bac-i siyah) na šabačkoj skeli, a 19. juna iste godine prihod od badihave u nahiji Rađevini. Iz popisa vlaha Smederevskog sandžaka (1528) vidi se, također, da je on nešto prije te godine uzeo pod zakup i slabo naseljeno selo Resnik u beogradskoj nahiji, a prema intencijama koje je u tom smislu dobio od Porte tadašnji smederevski sandžak-beg Bali-beg “da se puste zemlje koje pripadaju Beogradu izdaju u zakup i da se nasele”.²⁴

Mukata (godišnji zakup) spomenutog sela je godišnje iznosila 100 akči. U istom popisu kaže se za Kućuk Bali-bega da je “rođak Jahja-paše”, dakle oca smederevskog sandžak-bega Bali-bega. Povremeno se dešavalo

²¹ Isto, 181.

²² E. Čelebi, *Putopis*, 509, fusnota 11.

²³ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 28.

²⁴ Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda-katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, Knj. 1, Sv. 1, Beograd: Istorijski arhiv, 1964, 60.

istraživačima da zamjene njegov identitet s drugim Bali-begom. Naime, radi se o njegovom rođaku Bali-begu Jahjapašiću, koji je umro nešto prije 1527. godine kao smederevski sandžak-beg, dok je, dakle, u to vrijeme i kasnije Kućuk Bali-beg bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka.²⁵

Bali-beg je bio na dužnosti Zvorničkog sandžaka i 1530. godine. U drugoj polovini te godine podijeljeni su timari nekolicini njegovih ljudi, tj. zamijenjeni su im timari na strani za timare u tom sandžaku, iz čega ujedno vidimo svitu koja ga je okruživala. To su Derviš-beg, koji je dobio značajan timar od 10.000 akči, "jer je Bali-begov sin". Drugi Bali-begov sin, Ahmed-beg, imao je timar od 7.200 akči. Zatim se spominju njegov "glavni kapidžija" sa timarom od 5.995 i "njegov čovjek Kilič" sa timarom od 4.000 akči.²⁶ Učestvovao je u pohodu sultana Sulejmana Kanunija na Beč 1529. godine. Ostavio je zadužbine u Zvorniku, kao i u drugim mjestima.²⁷

Osim što je bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka u periodu između 1528. i 1530. godine, on je prije toga bio sandžak-beg Prizrenskog sandžaka (1526-1527). Zbog toga što su neki njegovi "ljudi" imali svoje timare u Kruševačkom sandžaku, tu je prema nekim pretpostavkama bio sandžak-beg.²⁸ Nakon toga, bio je sandžak-beg Hercegovačkog sandžaka u periodu 1537-1541. godine. Od februara 1542. do maja 1543. godine Bali-beg, sada već Bali-paša, obavljao je dužnost beglerbega Budimskog ejaleta.²⁹ Na taj položaj je došao nakon što je prvi beglerbeg tog ejaleta Sulejman-paša zatražio da ga se zbog bolesti razriješi te dužnosti.³⁰

Džafer-beg

Godine 1534. na položaju sandžak-bega Zvorničkog sandžaka nalazio se Džafer-beg. Bašagić navodi da je on donio ključeve Bagdada sultanu

²⁵ A. Handžić, "Zvornik", 151.

²⁶ Isto, 151-152.

²⁷ B. Zlatar, "O nekim", 96.

²⁸ Dušanka Bojanić, "Požarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapašić", u: *Istorijski časopis*, knjiga XXXII, Beograd: Istorijski institut, 1985, 63.

²⁹ Isto, 63.

³⁰ J. V. Hammer, *Historija*, 428.

Sulejmanu i na dar dobio zlatnu odoru i Zvornički sandžak s prihodom od 300 000 akči.³¹ On se u godinama 1541-1543. nalazio na položaju hercegovačkog sandžak-bega. Pečevija je zabilježio kako je Džafer-beg, zajedno s Mehmed-beg Jahjapašićem, Gazi Husrev-begom i Ahmed-begom 1538. godine učestvovao u borbi protiv bana Ivana Kocijana kod Osijeka. Prije toga je sa spomenutima bio pozvan na dogovor u Vukovar.³² Vjerovatno se na Džafer-bega kao zvorničkog sandžak-bega, koji se ne spominje imenom odnosi vijest da je bio zajedno sa kliškim sandžak-begom kada se “u naročito teškom položaju našao Dubrovnik za vreme borbi oko Novog i posle pada tog grada u španske ruke, 23. oktobra 1538. godine. U decembru iste godine stigli su, kao pojačanje, tako da su se uskoro u blizini Dubrovnika nalazila tri sandžak-bega sa svojim vojskama. Dubrovčani su nastojali da svima ugode: slali su im žito i drugi provijant, posredovali prilikom otkupa zarobljenika, i trudili se da ih obavještavaju o pokretima hrišćanske vojske i flote, o čemu su brižljivo prikupljali podatke”³³ U Hercegovini je ostao do februara 1542. godine, jer se 18. februara spominje kao smederevski sandžak-beg. Iste godine u novembru mjesecu vraćen je u Hercegovinu. U Foči je sagradio mesdžid oko kojeg se vremenom formirala mahala. Također, osnovao je i jednu od fočanskih medresa koja je nosila njegovo ime.³⁴

Hajrudin-beg

Osoba imenom Hajrudin-beg je obavljala dužnost zvorničkog sandžak-bega. On se kao zvornički sandžak-beg spominje među onima koji su opsjedali grad Šikloš. Vojska za opsadu bila je pojačana dolaskom više od tri hiljade Tatara, a osim njega koji je sigurno učestvovao u ovoj opsadi zajedno sa vojnicima iz Zvorničkog sandžaka, još su u opsadi sudjelovali

³¹ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 30.

³² Ive Mažuran, “Turska osvajanja u Slavoniji (1526-1552)”, Posebni otisak iz Osječkog zbornika br. VI, Osijek: 1958, 105. i Aleksa Ivić, *Istorija Srba u Ugarskoj-od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevićem (1459-1690)*, Zagreb: Privrednikova knjižara, 1914, 132.

³³ Toma Popović, “Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku”, u: *POF*, br. XII-XIII, Sarajevo: Orijentalni institut, 1965, 79-80.

³⁴ M. Hodžić, *Foča*, 82-83.

Mehmed i Husrev-paša smederevski beg, Teke-zade Hadži Mehmed iz Moreje i Mehmed Turhan.³⁵ Godine 1543. Hajrudin-beg je predvodio vojsku iz Zvorničkog sandžaka u pohodu sultana Sulejmana Kanunija na Ostrogon. Na dužnosti sandžak-bega Zvorničkog sandžaka mogao se nalaziti najkasnije do kraja 1544. godine, jer se već početkom januara sljedeće godine javlja vijest u jednom dokumentu da je on sandžak-beg Hercegovačkog sandžaka. U tom dokumentu koji je datiran početkom januara 1545. godine navodi se da je hercegovački sandžak-beg Hajrudin-beg preuzeo u Kotoru 41.000 zlatnih dukata i metalni sat u kutiji od mletačkog providura, koji je trebao proslijediti na Portu u Istanbul. Ova datacija upućuje na pretpostavku kako je Hajrudin-beg u Hercegovinu došao najkasnije krajem 1544. godine, ali se sa sigurnošću ne može reći u kojem mjesecu.³⁶

Hizir-beg

Na dužnosti sandžak-bega nalazio se i Hizir-beg koji je bio hercegovački sandžak-beg kao i sandžak-beg u Šamu (sandžak Lacun). Nakon Hercegovine Hizir-beg je postavljen za sandžak-bega Ćustendila i u tom svojstvu je učestvovao u pohodu na Ostrogon 1543. godine. Početkom jula 1546. godine Hizir-beg se spominje kao član komisije koja je trebala rješavati granične sporove s Mlečanima. Komisiju je formirala Porta zbog žalbi kliškog sandžak-bega da Mlečani neovlašteno upadaju i pljačkaju osmansku teritoriju, te da nastoje preseliti osmanske podanike na područje pod njihovom vlašću. S druge strane, mletački bailo Alessandro Contarini također se žalio na emina Ferhada kojeg je optuživao za pljačku okoline Zadra, te odvođenje mletačkih podanika u ropstvo. Budući da je bilo nužno provesti istragu na terenu, Porta je imenovala Hizir-bega, hercegovačkog sandžak-bega, te kadije Sarajeva i Broda u Bosni, da utvrde činjenice o tim događajima.³⁷

³⁵ J. V. Hammer, *Historija*, 432.

³⁶ M. Hodžić, "O hercegovačkim sandžak-begovima", 202.

³⁷ Isto, 202-203.

Mehmed-beg

Ime Mehmed-bega kao zvorničkog sandžak-bega susrećemo kada se govori o prihodima sandžak-bega ovog sandžaka. Navodi se da se u hasovima zvorničkih sandžak-begova u XVI vijeku primjećuje uglavnom postepeno povećavanje tog iznosa, kao i jedan značajan izuzetak u 1548. godini, kada je has sandžak-bega Mehmed-bega ili Mehmed-hana znatno premašio uobičajene okvire i popeo se na 665.586 akči, više, dakle, nego što je obično iznosio has bosanskog sandžak-bega, što bi značilo da je Mehmed-han ranije zauzimao znatno veći položaj,³⁸ ali ne znamo koji. Postavlja se pitanje da li je Mehmed-beg sin Mustafa-paše i je li on imao još jednog sina, ovog Mehmed-hana, koji je 1548. godine bio zvornički sandžak-beg i koji je sahranjen u Skoplju kraj svoje majke sultanije.³⁹

Bahši-beg

Još jedna ličnost koja je u prvoj polovini XVI stoljeća podigla i ostavila zadužbine u Zvorniku, a obavljala funkciju zvorničkog sandžak-bega je Jahja-beg. Na to upućuje njegovo ime i zvanje. Naime, u popisu iz 1548. godine spominje se zadužbina “tekija” u zvorničkoj tvrđavi umrlog Jahja-bega.⁴⁰ “Jahja-beg je još podigao kao svoj vakuf karavansaraj u Zvorniku i most na rijeci Drinjači.”⁴¹ Kako su u ovo vrijeme od funkcionera jedino sandžak-bezi nosili titulu bega, te kako su baš u sjedištu sandžaka i njegovoj neposrednoj blizini podignute navedene zadužbine, najvjerovatnije je da je Jahja-beg bio zvornički sandžak-beg.⁴²

Međutim, situacija sa identifikacijom kao i funkcijama koje je obavljala ova osoba nije baš tako jednostavna. Primjer Bahši-bega je primjer težine identifikacije ličnosti koje su obavljale funkciju zvorničkog sandžak-bega, ali i kao vakifa/legatora koji je ostavio značajan vakuf u XVI stoljeću na području ovog sandžaka.

³⁸ A. Handžić, “Zvornik”, 149.

³⁹ B. Zlatar, “O nekim”, 119.

⁴⁰ Neki ovu osobu spominju pod imenom Bahši-beg, a neki Jahja-beg.

⁴¹ A. Handžić, “Zvornik”, 151.

⁴² Isto, 151.

Jedni ga nazivaju Bahši, drugi Jahja-beg, jedni govore da je bio zvrnički sandžak-beg, drugi da je bio zvrnički alaj-beg.⁴³ Prema mišljenju A. Handžića, Bahši-beg je morao biti zvrnički sandžak-beg. Svoje zadužbine u Zvrniku podigao je najkasnije u trećoj deceniji XVI stoljeća, jer je umro u martu 1533. godine kao hercegovački sandžak-beg. Njegov vakuf se sastojao od prihoda sela Bratojevići u nahiji Drametin, kao i mlinova i dućana, a iznosio je ukupno 3.163 akče. Ti prihodi su bili određeni za tekiju, musafirhanu, za plaću imama u mesdžidu i za održavanje javnih česmi.⁴⁴

Mehmed Mujezinović i Džemal Čelić slijedeći mišljenje Hazima Šabanovića u komentaru *Putopisa* Evlije Čelebije, nazivaju Jahši sa titulom alaj-bega i smještaju u početak XVII stoljeća. Govoreći o mostu koji se veže za njegov vakuf, oni donose i jednu zanimljivu napomenu da je na jednom platnu slikara M. Olivera prikazan jedan pejzaž u okolini Splita, sa zelenim obalama tamošnjeg Jadra, s uspravnim jablanima i starim mostom iz osmanskih vremena, kojemu je to bio jedini sačuvani izgled. Most je imao pet lukova i kameni korkaluk, po svemu dosta sličan mostu u Plandištu kod Blažuja.⁴⁵

U tuzlanskom hagiološkom katalogu je uz neka poznata imena, pri samom vrhu jednog lista koji je inače prazan, dodano “*u Kutahiji Bahši efendija*”.⁴⁶ Muhamed Hadžijahić smatra da je tu, po svoj prilici, riječ o ovom zvrničkom dobrotvoru spomenutom Bahši-begu, za koga iz kataloga saznajemo da je ukopan u Kutahiji. On navodi mišljenje A. Handžića koji tvrdi da je Bahši-beg bio zvrnički sandžak-beg i da je umro u martu 1533. godine kao hercegovački sandžak-beg. Međutim, Hadžijahić smatra da “Bahši-begovo situiranje u jednom katalogu dobrih Zvrničkog sandžaka upućivalo bi da je ovaj zvrnički dobrotvor jedva mogao pripadati državnom aparatu”.⁴⁷

⁴³ Hazim Šabanović u svojim komentarima *Putopisa* Evlije Čelebije navodi: “*Jahši alajbeg bio je alaj-beg zvrničkog sandžaka početkom XVII v.*”, E. Čelebi, *Putopis*, 482, fusnota 21.

⁴⁴ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, 148.

⁴⁵ Džemal Čelić, Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998, 209.

⁴⁶ Muhamed Hadžijahić, “Jedan nepoznati tuzlanski hagiološki katalog”, u: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. XIII, Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1980, 230.

⁴⁷ Isto, 235, fusnota 69.

Memi-beg

Kao zvornički sandžak-beg javlja se i Memi-beg (Gazi). Osnivač je đakovačke porodice Gazimemibegovića. Više puta je po nekoliko godina bio sandžak-beg u pograničnim sandžacima: Požezi, Cerniku i u Zvorniku. Po Požeškom, Krčkom i Cerničkom sandžaku osvojio je nekoliko gradova kao Dobru Kuću, Đakovo, Zemunik (1549), Prut, i dr. Sultan mu je darovao Đakovo.⁴⁸ Vjerovatno je riječ o Memi-begu zvorničkom sandžak-begu kada se govori da je 27. rebiul-evvela godine 959/23. marta 1552. godine, Porta rumelijskog beglerbega obavijestila da su habsburške snage opsjele utvrdu Novi grad i da su onamo “*radi brzoga djelovanja*” pozvani Ulama-beg, te zvornički i srijemski sandžak-beg.⁴⁹ Potomci Memi-bega su Memibegovići i Durakbegovići koji su dugo godina upravljali Krčkim sandžakom: više puta između 1580-1587. godine njegov sin Mehmed-beg, a deset godina kasnije i drugi sin Ibrahim-beg, kao i unuk Halil-beg. Mlečani redovito Mehmed-bega nazivaju Memi-begom, isto kao što su i Muhamed-bega Durakbegovića, krčkog sandžak-bega druge polovine XVII st, gotovo uvijek zvali Durak-beg ili još kraće Durak.⁵⁰

Mustafa-beg

Ime ovog Mustafa-bega kao zvorničkog sandžak-bega se prema dosadašnjim saznanjima pojavljuje samo jednom. Riječ je o dokumentu koji je datiran sa 3. džumadel-evvelom 963/15. martom 1556. godine. Radi se o obavijesti da je Mustafa-begu, dotadašnjem zvorničkom sandžak-begu, dodijeljen sandžak Aladžahisar (Kruševac).⁵¹ Problem predstavlja činjenica da se u razmaku od otprilike mjesec dana pojavljuju imena čak četvorice

⁴⁸ Seid Traljić, “Vrana i njeni gospodari u doba turske vladavine”, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XVIII, Zadar: JAZU u Zadru, 1971, 357-359. i Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Sarajevo: Svjetlost, 1986, 397. Vidjeti i: Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2017, 44, fusnota 155.

⁴⁹ Dino Mujadžević, “Osmanska osvajanja u Slavoniji u svijetlu osmanskih arhiva”, u: *Povijesni prilozi*, 36, Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2009, 96-97.

⁵⁰ F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 44, fusnota 155.

⁵¹ BOA, *Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri*, 2/338, (dalje: A(DVNSMHM.d)

sandžak-begova Zvorničkog sandžaka, kao imenovani ili kao bivši. U ovom dokumentu Mustafa-beg se naziva Turk Mustafa-beg. Vrlo je moguće da su neki sandžak-bezi samo imenovani, ali da nisu išli u mjesto imenovanja da vrše svoju dužnost.

Džafer-beg

Ime ovog Džafer-bega kao zvorničkog sandžak-bega javlja se u dokumentu koji je kao i prethodni dokument datiran sa 3. džumadel-evvelom 963/15. martom 1556. godine. Riječ je o postavljenju Džafer-bega za sandžak-bega Zvorničkog sandžaka. U dokumentu se govori da je Džafer-beg na taj položaj postavljen sa mjesta sandžak-bega Soluna. Zanimljivo je da je ovdje Džafer-beg nazvan Lala (odgajatelj prinčeva-budućih prestolonasljednika).⁵² Ime Džafer-bega kao sandžak-bega Zvorničkog sandžaka se javlja i u dokumentu otprilike mjesec dana kasnije, tj. 3. džumadel-ahira 963/14. aprila 1556. godine, kada je postavljen za sandžak-bega Agriboza.⁵³ Ovaj put se Džafer-beg ne naziva Lalom.

Bali-beg

Ime Bali-bega Malkočevića kao zvorničkog sandžak-bega se spominje u jednom dokumentu koji je datiran sa 19. saferom 964/22. decembrom 1556. godine. U dokumentu se govori da je na taj datum Bali-beg Malkočević odstupio sa dužnosti zvorničkog sandžak-bega.⁵⁴ On se u dokumentu navodi kao Malkočević. To je zasada jedino mjesto u izvornoj građi na kojem se spominje Bali-beg kao zvornički sandžak-beg. Nije poznato kada je imenovan na tu funkciju.

Mehmed-han

Ime Mehmed-bega kao zvorničkog sandžak-bega se javlja u više dokumenata. Prvi spomen pronalazimo u dokumentu koji je datiran sa 19. saferom 964/22. decembrom 1556. godine. Dokument ustvari predstavlja

⁵² BOA, A(DVNSMHHM.d., 2/339

⁵³ BOA, A(DVNSMHHM.d., 2/509

⁵⁴ BOA, A(DVNSMHHM.d., 2/1811

imenovanje Mehmed-bega na funkciju zvorničkog sandžak-bega. U njemu stoji da je nakon povlačenja Bali-bega Malkočevića sa funkcije Zvorničkog sandžaka na tu funkciju imenovan Mehmed-beg. Za njega se navodi da je prije toga obnašao dužnost sandžak-bega Soluna.⁵⁵ Njegovo ime se spominje i u jednom dokumentu koji nosi dataciju 14. džumadel-ahira 964/14. aprila 1557. godine. Dokument sadrži podatke o dodjeli timara dvojici sinova Mehmed-bega.⁵⁶ Sigurno se radi o sinovima Ahmedu i Mahmudu kojima su dodijeljeni timari od po deset hiljada akči.⁵⁷ Ime Mehmed-bega kao sandžak-bega Zvorničkog sandžaka se spominje u jednom dokumentu koji je datiran sa početkom mjeseca zul-hidžeta 966/ 13. septembra 1559. godine.⁵⁸ On se tu navodi kao bivši sandžak-beg Zvorničkog sandžaka, a sadašnji sandžak-beg Mohača. Istina, njegovo ime u ovim dokumentima Nedim Filipović navodi pod imenom Muhamed koji je tada već bivši sandžak-beg Zvorničkog sandžaka. Dokument je u vezi tahvila – onoga što je on uživao u Zvorničkom sandžaku dato tadašnjem zvorničkom sandžak-begu. Njegovo ime kao bivšeg sandžak-bega Zvorničkog sandžaka se spominje i u drugom dokumentu poslije vezanom za istu temu. I ovaj dokument je upućen kadijama Zvorničkog sandžaka, a datiran je godinom 966/od 14. X 1558. do 2-3. X 1559. godine.⁵⁹

Ahmed-beg, sin Mehmed-hanov

Ahmed-beg se na položaju zvorničkog sandžak-bega nalazio 1558. godine. Na taj položaj je došao iza oca Mehmed-hana. Gore smo citirali dokument u kome se navodi ime Ahmeda, jednog od sinova Mehmed-bega, sandžak-bega Zvorničkog sandžaka, a koji je datiran sa 14. džumadel-ahrom 964/četvrtak, 14. aprilom 1557. godine. U njemu se navodi da mu je

⁵⁵ BOA, A(DVNSMHHM.d., 2/1811

⁵⁶ BOA, A(DVNSMHHM.d., 2/2155

⁵⁷ Orijentalni institut u Sarajevu, *Muhimme defter, 139 a, Zbirka 12, fk. 15. (dalje: OIS)* (prijevod: Abdulah Polimac)

⁵⁸ Nedim Filipović, "Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1", u: *POF, III-IV*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952, 445.

⁵⁹ Isto, 447.

dodijeljen timar od deset hiljada akči. Tezkira je dostavljena po Mehmed Čelebiji, slugi Skender čauša. Naređeno je da se izda časna naredba (emri šerif). Po imenovanom je dostavljeno da se provede.⁶⁰ To je sigurno sin Ahmed-beg koji je oca naslijedio na mjestu sandžak-bega Zvorničkog sandžaka.

Husein-šah

Ime Husein-bega ili Husein-šaha kako se on nekada naziva kao zvorničkog sandžak-bega nalazimo u nekoliko dokumenata. Tako se on spominje u dokumentu koji je datiran sa 8. ramazanom 967/2. junom 1560. godine. U dokumentu se spominje prijedlog da se za dizdara jedne tvrđave postavi stari dizdar Veli. To mjesto je ostalo upražnjeno nakon Mustafe.⁶¹ Njegovo ime se spominje i u dokumentu koji je datiran sa 9. ramazanom 967/3. junom 1560. godine. U dokumentu se govori o dodjeli timara u nahiji Kušlat u Zvorničkom sandžaku.⁶² Osim toga, ime Husein-bega kao zvorničkog sandžak-bega se pojavljuje i u dokumentu koji je datiran sa 8. rebiulevvelom 968/27. novembrom 1560. godine. On se ovaj put naziva Husein-šah-beg.⁶³ Ime Husein-šaha, zvorničkog sandžak-bega, susreće se u već spomenutim dokumentima koji se tiču tahvila - onoga što se uživa. U dokumentu se navodi da se tahvil koji je uživao prije spomenuti Mehmed-beg, bivši sandžak-beg Zvornika, a tadašnji sandžak-beg Mohača daje Husein-šahu, sadašnjem sandžak-begu Zvorničkog sandžaka. Naredba je upućena kadijama Zvorničkog sandžaka, a datirana je početkom mjeseca zul-hidžeta 966/do 13. septembra 1559. godine.⁶⁴ Ime Husein-šaha kao aktuelnog zvorničkog sandžak-bega spominje se u još jednom dokumentu vezanom za istu temu. I, taj dokument je upućen kadijama Zvorničkog sandžaka, a datiran je sa godinom 966/od 14. X 1558. do 2-3. X 1559. godine.⁶⁵

⁶⁰ OIS, *Muhimme defter, 139a, Zbirka 12, fk. 15.*

⁶¹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 4/810

⁶² BOA, A(DVNMSHM.d., 4/824

⁶³ BOA, A(DVNMSHM.d., 4/1690

⁶⁴ N. Filipović, "Sedam dokumenata", 445-446.

⁶⁵ Isto, 447.

Osim toga, njegovo ime kao zvorničkog sandžak-bega spominje se i u vezi sa sigurnosnim problemima u nahiji Nenavište, koja se nalazila u njegovoj ingerenciji. Tako se u jednom od tih dokumenata navodi da su nedavno njegova visost Husein-šah i zvornički kadija, podnijeli arz u kome su naveli da je vojvoda carskog hasa u nahiji Nenavište, jatak razbojnika i kradljivaca. Izdat je hukmi šerif begu Srema, njegovoj visosti Bajramu da zajedno sa beogradskim kadijom to provjeri. Taj has drži princ Mehmedhan, pa je sada dostavio Visokoj Porti pismo, u kome je izvijestio da su sa begom Srema i beogradskim kadijom još i neki trgovci. Zamolio je da se ova stvar vama povjeri da je ispitati. Na osnovu toga naređuje se da se nakon primitka ovoga emri šerifa ne čeka. Uzeće se u obzir hukmi šerif koji je po ovoj stvari dostavljen begu Srema i beogradskom kadiji, pa će se ta stvar ispitati kako je to hukmi šerifom naređeno.⁶⁶

Šaban-beg

Krajem 1565. i u prvoj polovini 1566. godine nalazimo veći broj dokumenata koji se tiču zvorničkog sandžak-bega. Kako je u to vrijeme tu dužnost obavljao Šaban-beg, smatramo da je najveći broj tih dokumenata upućen na ime ove osobe. Ova intenzivna korespondencija se ticala budućeg vojnog pohoda sultana Sulejmana Kanunija na Siget 1566. godine. Iz dokumenata upućenih Šaban-begu se jasno vidi da je on dužan da izvrši sve pripreme za prolaz vojske koja će prolaziti i Zvorničkim sandžakom. On je dužan da obezbijedi kako vojnu pomoć tako i logističku podršku. Ona se ogledala prvenstveno u ažuriranju oko izgradnji šajki u Zvorniku.

Krajem novembra 1565. godine nalazimo naređenje koje je upućeno zvorničkom sandžak-begu Šaban-begu, kako je nužno da se zna šta je ostvareno u pogledu izgradnje lađi, zapovijeda mu se čim stigne zapovijed, neka odmah opširno piše koliko je lađi, na osnovu zapovijedi, već dovršeno, a koliko je ostalo da se završi. Da nastoji da se lađe što prije završe i da,

⁶⁶ OIS, *Muhimme defter*, 139/II, 408-2, 967/1560.

s Božijom pomoći, a u smislu naredbe, do mjeseca šabana (počinje 21. II 1566.) prispiju u Beograd natovarene žitom.⁶⁷

Ove naredbe će se nastaviti tako da će jedna od njih biti da se povede istraga, pošto su se u zemlji pojavili ljudi koji prave lažne novce, da se izvrše premetačine i da se krivci pohapse.⁶⁸ Ime Šaban-bega kao zborničkog sandžak-bega se pojavljuje i u dokumentu koji je datiran sa 17. ševvalom 973/7. majem 1566. godine, u kome se govori o potrebi da zbornički kadija kao i prije boravi u Zvorniku kao svome sjedištu.⁶⁹

Osim toga, tu su i neke redovne aktivnosti, ali i slučaj gdje je zbornički sandžak-beg član komisije koja treba da ispita nepravilnosti, koje je činio tadašnji smederevski sandžak-beg, dok je bio na funkciji sandžak-bega Srema.⁷⁰ Dokument je datiran sa zul-kadetom 972/od 31. V do 29. VI 1566. godine.

Mehmed-beg

Ime ovog Mehmed-bega kao zborničkog sandžak-bega se pojavljuje u jednom dokumentu koji je datiran sa 15. saferom 978/19. julom 1570. godine. U pitanju je obavijest ovom sandžak-begu da pritekne u pomoć u hrani Hercegovačkom sandžaku.⁷¹ Da li je riječ o Mehmed-begu koji se prije 11 godina nalazio na tom položaju, nije nam poznato.

Iskender-beg

Iskender-beg je vjerovatno tri puta obavljao dužnost sandžak-bega Zborničkog sandžaka. On se na tom položaju prvi put nalazio 11. novembra 1571. godine. Ponovo je došao na taj položaj 27. marta 1574. godine.⁷²

⁶⁷ Adem Handžić, "Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku", u: *POE*, br. XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo: Orijentalni institut, 1973, 106.

⁶⁸ G. Elezović, *Iz carigradskih arhiva*, 289.

⁶⁹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 5/1554

⁷⁰ Gliša Elezović, "Iz carigradskih arhiva muhimme defteri", u: SAN, Zbornik za istočnjačku i književnu građu, knjiga II, knjiga 1, Beograd: Istorijski institut, 1951, 178.

⁷¹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 14-1/162

⁷² A. Handžić, "Zvornik", 152.

Treći put će to biti 1579. godine. Pošto je Iskender-beg više puta vršio dužnost sandžak-bega Zvorničkog sandžaka, to smo u prilici da prezentiramo veći broj dokumenata koji se odnose na njega.

Tako se njegovo ime kao zvorničkog sandžak-bega spominje u dokumentu koji je datiran sa 29. džumadel-ahiom 979/18. novembrom 1571. godine. U tom se dokumentu govori da je od strane beglerbega Budima Iskender-begu, zvorničkom sandžak-begu, upućena jedna naredba u vezi sa zeametom u iznosu od 20.000 akči, koji je posjedovao izvjesni Mustafa, a koji je umro.⁷³ Njegovo ime se spominje i u dokumentu koji je datiran sa 10. muharremom 979/4. junom 1571. godine. Tada je njemu kao zvorničkom sandžak-begu stigla oštra prijetnja zbog žalbe da njegove vojvode čine nasilje i nepravdu nad rajom. Na osnovu toga mu se strogo naređuje da, nakon što primi naredbu, sve svoje vojvode lijepo dovede u red. Treba ih strogo upozoriti, da nad rajom ne čine nasilja i nepravde. Oni moraju biti mirni, svoga posla gledati. Ako se samo još jednom podnese pritužba, on će sigurno biti smijenjen. Tako mu se to strogo naređuje.⁷⁴ Ime Iskender-bega, zvorničkog sandžak-bega, spominje se i u dokumentu koji je datiran sa 27. saferom 979/21. julom 1571. Dokument je u vezi sa pismom koje je on uputio, a tiče se timara izvjesnog ulufedžibaše Sulejmana.⁷⁵ Iskender-begovo ime nalazimo u pismu koje je datirano sa 20. džumadel-evvelom 979/10. oktobrom 1571. godine,⁷⁶ ali i dva dana kasnije, tj. 22. džumadel-evvela 979/12. oktobra 1571. godine u naredbi koja je osim njemu, poslana i kadijama Tuzle i Šabca,⁷⁷ kao i u dokumentu koji je datiran sa 25. muharremom 979/10. junom 1571. godine u kome se govori da vojvode ne čine nasilje raji.⁷⁸ Vjerovatno se to tiče pitanja zbog kojeg mu je upućena oštra prijetnja pa se sada samo još potvrđuje. Njegovo ime kao zvorničkog sandžak-bega se nalazi i na dokumentu koji je datiran sa 29. muharremom

⁷³ BOA, A(DVNSMHHM.d., 15/1540

⁷⁴ BOA, A(DVNSMHHM.d., 14-2/1511, OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/2, 118-3

⁷⁵ BOA, A(DVNSMHHM.d., 15/517

⁷⁶ BOA, A(DVNSMHHM.d., 15/1214

⁷⁷ BOA, A(DVNSMHHM.d., 16/9

⁷⁸ BOA, A(DVNSMHHM.d., 17/11

980/11. junom 1572. godine. U dokumentu se osim Iskender-bega spominje i Derviš-beg kao i sandžak-beg Hercegovine Hasan-beg.⁷⁹

Nekoliko dokumenata u kome se spominje ime Iskender-bega se tiče njegove zamjene sandžaka sa Derviš-begom, koji će doći za sandžak-bega Zvorničkog sandžaka, nosi isti datum: 29. muharrem 980/11. juni 1572. godine uz povećanje plaće od 20.000 akči,⁸⁰ kao i dokument koji ima isti datum 29. muharrem 980/11. juni 1572. godine i njegova zamjena sa Derviš-begom.⁸¹ I sljedeći dokument ima sličnu sadržinu, a upućen je beglerbegu Temišvara u kojem mu se naređuje da je sadašnjem begu (Jankovina?) Derviš-begu dato da bude zvornički beg, ali mu je po carskoj milosti ostavljeno da i dalje ostane u Jankovina? sandžaku. Gore spomenutom Derviš-begu kojem se iskazuje poštovanje nazivajući ga Njegova Visost je izdat i poslat carski hukum, da iz tih krajeva uzme uza se dobro opremljene i ozbiljne ratnike, pa da ih povede u Klis. Ali, kliškom begu Ferhad-begu je naređeno da oplijeni (garet) neka mjesta u tim krajevima. Njemu je naređeno da za obezbjeđenje Klisa uzme njegovu visost Skendera, jerse i sandžak (Jankovina?) nalazi na samoj granici.⁸²

Derviš-beg

Ime Derviš-bega u svojstvu zvorničkog sandžak-bega se spominje u više dokumenata. Neki od njih se odnose na njegovo prisustvo u odbrani područja Klisa zajedno sa tadašnjim kliškim sandžak-begom, a kasnije bosanskim, kao i prvim beglerbegom Bosanskog ejaleta i na kraju beglerbegom Budima Ferhad-pašom Sokolovićem, ali i u vezi sa njegovom zamjenom sa Iskender-begom. U svakom slučaju, on je na položaj sandžak-bega Zvorničkog sandžaka došao sa položaja sandžak-bega Jankovine, nakon što se zamijenio sa Iskender-begom koji je otišao za sandžak-bega Jankovine.⁸³

Tako se u jednom dokumentu navodi da se sadašnjem zvorničkom begu, Derviš-begu naređuje i obavještava ga da je sadašnji beglerbeg Temišvara

⁷⁹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 19/194

⁸⁰ BOA, A(DVNSMHHM.d., 19/198

⁸¹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 19/208

⁸² OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/1, 91-4

⁸³ OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/1, 95/4, 970/1562.

poslao pismo Visokoj Porti, u kome je izvijestio, da mu se on pridružio u borbi protiv nevjernika na Banovu Varoš, kojoj je od njih bila zaprijetila opasnost. On je ujedno izvijestio, da je Derviš-beg zamolio, da mu se promijeni sandžak. Navodi se da je on kod carskog veličanstva zaslužio veliku milost stoga mu se dodjeljuje sandžak Zvornika, uz povišicu od dvadeset hiljada akči, računajući od dana 28. muharrema ove 980/1572. godine. Ali, sandžak-beg Klisa, njegova visost Ferhad, je dobio naređenje da neka mjesta koja pripadaju Zadru, dozvoli da se poplijene (opljačkaju-gareti ferman olunup). Stoga je vrlo važno, da Derviš-beg tamo što prije stigne, sa što više svojih ljudi. Stoga mu se naređuje da kada dođe emri šerif, ne smije čekati.⁸⁴

Drugi dokument spominje Derviš-bega kao zvorničkog sandžak-bega. Svim kadijama koji se nalaze u Zvorničkom sandžaku se naređuje da je sadašnji zvornički beg, njegova visost Derviš, poslao Visokoj Porti pismo u kome izvještava da je prolazeći kroz krajeve Klisa, njemu došla raja i izvjestila ga da zaduženi službenici za prikupljanje džizije i adeti agnama kao i emini i činovnici države (ummal) čine prekomjerno nasilje i nepravde, tako da će se svi zbog tih njihovih bezakonja sigurno razbježati. S obzirom da je u svakom vilajetu, kadiluku postavljen kadija, koji će svaku namjeru da se nad rajom i narodom uopće čini nasilje suzbiti, a on je za to da tu provodi u život šerijat.⁸⁵

Dokument koji smo prethodno gore naveli, a tiče se zamjene sa Iskenderbegom, navodi da se beglerbegu Temišvara naređuje da je sadašnjem begu (Jankovina?) Derviš-begu dato da bude zvornički beg, ali mu je po milosti carskoj ostavljeno da i dalje ostane u (Jankovina?) sandžaku. Njegovoj visosti, gore spomenutom Derviš-begu je izdat i poslat carski hukum, da iz tih krajeva uzme uza se dobro opremljene i ozbiljne ratnike, pa da ih povede u Klis. Ali, kliškom begu Ferhad-begu je naređeno da oplijeni (garet) neka mjesta u tim krajevima. Njemu je naređeno da za obezbjeđenje Klisa uzme njegovu visost Skendera, jer se i sandžak (Jankovina?) nalazi na samoj granici.⁸⁶

⁸⁴ BOA, A(DVNSMHM.d., 19/205, OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/1, 91-2,

⁸⁵ OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/1, 67-2.

⁸⁶ OIS, *Muhimme defter*, 139/II, I/1, 91-4

Osim toga je, “njegovoj visosti Dervišu izdata sultanska naredba da iz svih krajeva kroz koje bude prolazio do Klisa, sakupi vrijedne ljude, koji su dobro opremljeni i jaki, te da s njima zajedno tebi dođe (...). U navedene krajeve Istrije treba prvo poslati pouzdane uhode da ispituju stanje i prilike nevjernika spomenutog vilajeta”, kao i: “Budući da je Ferhad-beg izvijestio da bi i bosanski sandžak-beg sa svojom vojskom trebao doći da pomogne u Kliški sandžak, istog dana poslana su naredbe sandžak-begu Zvornika njegovoj visosti Dervišu”.⁸⁷

Džafer-beg

Ova osoba je obavljala funkciju zvorničkog sandžak-bega. Džafer-beg je na tom položaju ostao do marta 1574. godine.⁸⁸

Iskender-beg

Ovo je njegov drugi mandat na položaju sandžak-bega Zvorničkog sandžaka. Njegovo ime kao zvorničkog sandžak-bega ovaj put se spominje u dokumentu koji je datiran sa 16. rebiul-evvelom 982/6. julom 1574. godine. U pismu budimskog beglerbega se u negativnom kontekstu spominje sin Iskender-bega, a u vezi jednog zeameta koji se nalazi u Sremskom sandžaku.⁸⁹ Njegov has kao zvorničkog sandžak-bega je te 1574. godine iznosio 300.901 akču.⁹⁰

Mustafa-beg

Ime Mustafa-bega kao zvorničkog sandžak-bega se spominje u dokumentu koji je naslovljen na sandžak-bega Segedina Ishak-bega, a koji nosi datum 27. redžeba 986/12. septembra 1578. godine. U ovom dokumentu se pored Mustafa-bega kao zvorničkog sandžak-bega spominje veći broj sandžak-begova pojedinih sandžaka: sandžak-beg Pečuha Mustafa-beg, sandžak-beg Sekćuja Kasim-beg, sandžak-beg Kopana Piri-beg, sandžak-beg

⁸⁷ E. Korić, *Životni put*, 79.

⁸⁸ A. Handžić, “Zvornik”, 152.

⁸⁹ BOA, A(DVNSMHH.d., 25/1893

⁹⁰ A. Handžić, “Zvornik”, 150.

Istolnog Beograda Ali-beg i dr.⁹¹ Mustafa-beg se nije dugo zadržao na ovoj funkciji, tek negdje oko pola godine.

Hasan-beg

Mustafu-bega je na položaju zvorničkog sandžak-bega vjerovatno naslijedio Hasan-beg. Ime ove osobe kao zvorničkog sandžak-bega se pojavljuje na jednom dokumentu koji je datiran sa 21. saferom 987/19. aprilom 1579. godine. On je uputio jednu molbu u vezi sa timarom Huseina sina Hadži Hasana.⁹²

Iskender-beg

On se kao sandžak-beg Zvorničkog sandžaka spominje u jednom dokumentu koji je datiran sa 27. ramazanom 987/17. novembrom 1579. godine. U dokumentu se govori o dvojici jeničera, imenom Nasuh i Mehmed, koji su u Srebreniku pravili probleme. Njemu se naređuje da ih privede pravdi.⁹³ Mislimo da je ovo Iskender-beg koji je već dva puta bio na položaju zvorničkog sandžak-bega pa mu je ovo treći mandat.

Murad-beg

Murad-beg je bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka 1580. godine. Te godine je Zvornički sandžak pripojen novoosnovanom Bosanskom ejaletu pa je moguće da je bila i nova finansijska konstrukcija. U tom kontekstu se spominje Murad-beg. "Do godine 1580. prihodi hasa su na području istog sandžaka smanjeni i, ukoliko nije tadanjem sandžak-begu Murad-begu bilo dato izvjesno namirenje u nekom drugom sandžaku, has mu je u cjelosti iznosio 279.000 akči."⁹⁴

Sinan-beg

Ime ovog Sinan-bega kao zvorničkog sandžak-bega se spominje u jednom dokumentu koji nosi dataciju sa 22. džumadel-ahiom 989/24. julom

⁹¹ BOA, A(DVNSMHHM.d., 35/664

⁹² BOA, A(DVNSMHHM.d., 37/1730

⁹³ BOA, A(DVNSMHHM.d., 40/967

⁹⁴ A. Handžić, "Zvornik", 150.

1581. godine. U dokumentu se govori o timaru izvjesnog Sulejmana u Hercegovačkom sandžaku u iznosu od 9.499 akči, a na osnovu molbe koju je uputio Sinan-beg, zbornički sandžak-beg.⁹⁵

Ferhad-beg

Ime Ferhad-bega kao zborničkog sandžak-bega nalazimo na dokumentu koji nosi dataciju 29. zul-hidžeta 989/24. januara 1582. godine.⁹⁶ U pitanju je molba koju je on podnio da dođe do promjene osoba za jedan timar.

Omer-beg

Ime Omer-bega kao zborničkog sandžak-bega javlja se na tri dokumenta. Jedan od tih dokumenata je datiran sa 29. zul-hidžetom 990/24. januarom 1583. godine. U tom dokumentu se govori o prenosu timara i molbi koju je Omer-beg uputio. Riječ je o timaru koji se nalazi u nahiji Bijeljina.⁹⁷ Njegovo ime se javlja i u dokumentu koji je datiran sa 29. zul-hidžetom 992/1. januarom 1585. godine. Opet je u pitanju molba, ali ovaj put za popunu upražnjenog mjesta mustahfiza u šabačkoj tvrđavi.⁹⁸ I treći dokument u kome se spominje ime Omer-bega kao sandžak-bega Zborničkog sandžaka se tiče molbe u vezi sa postavljanjem upražnjenog timara, ali se ne govori kome. Dokumentat je datiran sa 29. zul-hidžetom 993/22. decembrom 1585. godine.⁹⁹

Ali-beg

Ime Ali-bega kao sandžak-bega Zborničkog sandžaka se javlja na dokumentu koji je datiran sa 29. zul-hidžetom 994/1. decembar 1586. godine. U pitanju je njegova molba za popunu upražnjenih timara nakon Behrama sina Bajazidovog. Timar se traži za Ibrahima i Ridvana.¹⁰⁰

⁹⁵ BOA, A(DVNMSHM.d., 45/479

⁹⁶ BOA, SMRD.III, 4/371

⁹⁷ BOA, *Ali Emiri Sultan Murad Han III*, 3/241. (dalje: *AE SMRD. III*)

⁹⁸ BOA, *AE SMRD. III*, 4/310

⁹⁹ BOA, *AE SMRD. III*, 5/457

¹⁰⁰ BOA, *İbnülemin Askeriye*, 2/85 (dalje: *IE AS*)

Mustafa-beg

Neke od mahala u Gornjoj Tuzli nose ime Mustafa-bega. Za jednu od njih se 1600. godine navodi: “Mahala časne Hadži Huseinove džamije sa mahalom umrlog sandžak-bega Mustafa-bega”.¹⁰¹ Mustafa-beg je bez sumnje bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka. Da li je to isti Mustafa-beg kao i ona osoba koja se spominje u jednom osmanskome dokumentu datiranom sa 29. zul-hidžetom 995/30. novembrom 1587. godine kao Mustafa-beg, sandžak-beg Zvorničkog sandžaka? U pitanju je jedan ferman naslovljen na bosanskog beglerbega Ferhad-pašu.¹⁰² U tom dokumentu se spominje događaj na granici sandžaka Začasna. Vjerujemo da jeste. Mislimo da je to ista osoba koja je ranije 1579. godine obavljala dužnost sandžak-bega ovog sandžaka i da mu je ovo bio drugi mandat. Nakon prestanka funkcije sandžak-bega, Mustafa-beg je vjerovatno nastavio da živi u Gornjoj Tuzli gdje je i umro.

Ibrahim-beg

Kao zvornički sandžak-beg se javlja i osoba imena Ibrahim-beg. Njegovo ime kao zvorničkog sandžak-bega se javlja na tri dokumenta, a tiču se posadnika tvrđave u Šabcu. U tim dokumentima se uz njegovo ime upotrebljava kovanica *mir-i liva*, što također označava sandžak-bega. Problem predstavlja činjenica da sva tri dokumenta u kojima se spominje Ibrahim-beg kao zvornički sandžak-beg nose dataciju 29. zul-hidžeta 995/30. novembra 1587. godine kao i dokument kod sandžak-bega Zvorničkog sandžaka Mustafa-bega. Vjerovatno je jedan tada razriješen dužnosti, a drugi postavljen na tu dužnost. Naše je mišljenje da je Mustafa-beg bio sandžak-beg Zvorničkog sandžaka do navedenog datuma, a da ga je na toj funkciji naslijedio Ibrahim-beg. U dokumentu se govori o prenosu timara mustahfiza tvrđave u Šabcu-stari posadnik tvrđave (mustahfiz) Memija zbog starosti prenosi svoje pravo timara na Alija i Abdija koji su stanovnici

¹⁰¹ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 202.

¹⁰² BOA IE AS, 2/152

Šabca.¹⁰³ Drugi dokument u kome se spominje Ibrahim-beg se, također, tiče šabačke tvrđave, ali ovaj put jednog od njenih tobdžija. Dokument kao što smo napomenuli datiran je u 29. zul-hidžeta 995/30. novembra 1587. godine.¹⁰⁴ I, treći dokument se odnosi na tvrđavu Šabac i nosi isti datum 29. zul-hidže 995/30. novembar 1587. godine, a tiče se također prenosa službe nakon što se zbog starosti dobrovoljno povukao Ahmed.

Sinan-beg

Osoba imenom Sinan-beg je dužnost sandžak-bega Zvorničkog sandžaka obavljala 1592. godine.¹⁰⁵ Ostaje otvoreno pitanje da li je on identičan sa osobom koja je prije 11 godina obavljala ovu dužnost?

Memi-beg

Ostao je u sjećanju kao poznati junak. “Memi, mjesto Mehmi, turski izgovor arapskoga participa Mahmi, zaštićen (od Boga), čuvan, u sigurnosti”.¹⁰⁶ Ime Memi je, ustvari, hipokoristički oblik imena Mehmed. Cijeli život je ratovao po Bosni i Krajini. Ostao je najpoznatiji po svom učešću u bici kod Siska 1593. godine. Još pri prvoj opsadi Siska od strane Hasan-paše Predojevića 1591. godine sa njim je bio vjerovatno i Memi-beg, jer je 1. augusta te godine javio ban Tomo Bakač Erdody generalu Andriji Auerspergeru da je Hasan-paša došao iz Banja Luke i sa zvorničkim sandžak-begom, kome ne spominju ime, prešao Savu. Tu su se Hasan-paši pridružili sandžak-begovi iz Like, Hercegovine, Klisa i Livna.¹⁰⁷ U opsadi Siska i porazu 1593. godine spominje se zvornički sandžak-beg, ali ovaj put izričito se navodi njegovo ime Memi-beg. “On je ustvari po starješinstvu među sandžak-begovima Hasan-pašinim imao prvo mjesto Kodža (“Stari”) Gazi Memibeg, sandžak

¹⁰³ BOA, IE AS, 2/146

¹⁰⁴ BOA, IE AS, 2/148

¹⁰⁵ A. Handžić, “Zvornik”, 152.

¹⁰⁶ Aleksis Olesnicki, “Tko nosi odgovornost, za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001. godine (22. lipnja 1593.)?”, Poseban otisak iz “Vjestnika hrvatskoga arheološkoga društva”, Nove serije svezaka XXII-XXIII 1942-1943, Zagreb: Arheološki muzej, 134, fusnota 123.

¹⁰⁷ Juraj Kolaković, *Sisak u obrani od Turaka (151-1593)*, Sisak: Novinska i radio-informativna ustanova “Jedinstvo”, 1967, 44.

zvornički. Njemu, kao najstarijem i najiskusnijem u ratu s nevjernicima, Hasan-paša je povjerio kod svoje treće opsade Siska samostalnu zadaću da s jednim dijelom vojske prijeđe Kupu i bije grad iz dovezenih topova. Za vrijeme boja on je sebi dozvolio po ulasku davati taktičke savjete Hasan-paši.¹⁰⁸ Poginuo je kao zvornički sandžak-beg u toj bici kod Siska 1001/1593.¹⁰⁹ Među četiri razloga poraza Hasan-paše Predojevića pod Siskom, A. Olesnicki navodi kao drugi razlog da Hasan-paša nije prihvatio razumnoga savjeta staroga i iskusnoga Memi-bega, koji je na lijevoj obali Kupe već bio u boju s neprijateljem i sam se bio uvjerio o njegovu znatnom broju, pa je usrdno preporučio Hasan-paši da ne prelazi Kupe. Memi-beg nalazio je, da bi on sam trebao uzmaći sa svojim odjelom za Kupu i da vojaska, zaštićena rijekom, otvori vatru na neprijatelja iz topova, pušaka i strijelja iz balistara.¹¹⁰ “Memi-begova odsječena glava bila je nošena između ostalih trofeja prilikom Auerspergerova ulaska u Karlovac.”¹¹¹

Mehmed-beg

Stanovnik Gornje Tuzle 14. oktobra 1606. bio je i Mehmed-beg, raniji sandžak-beg, za koga neki pretpostavljaju da je sin Turali-bega, a brat Bali-bega,¹¹² koji je 1600. godine još bio živ. Ime Mehmed-bega, zvorničkog sandžak-bega, pri kraju XVI stoljeća nalazi se i u dokumentu. Radi se o presudi u vezi sa dodjelom nasljedstva iza umrle Hatidže-hanume u iznosu od 300.000 akči, koji treba da bude upotrijebljen za uvakufljenje. Presudu je donio sud na Galati/Istanbul krajem mjeseca rebiul-ahira 998/početak marta 1590. godine. Gore spomenuta pretpostavka da bi Mehmed-beg mogao biti sin poznatog tuzlanskog vakifa Turali-bega ne stoji, jer se spomenuti Mehmed-beg izričito navodi kao Mehmed-beg sin Husein-paše. Ako je bio još neki Mehmed-beg zvornički sandžak-beg pri kraju ovog stoljeća, a da je moguće

¹⁰⁸ A. Olesnicki, “Tko nosi odgovornost”, 134.

¹⁰⁹ S. Bašagić, *Znameniti*, 397, *Isti, Kratka uputa*, 48.

¹¹⁰ A. Olesnicki, “Tko nosi odgovornost”, 140.

¹¹¹ J. Kolaković, *Sisak u obrani*, 105, fusnota 172.

¹¹² Rusmir Djedović, “Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju Tuzle”, u: *Stav*, god. II, br. 2, Tuzla: 2003, 63.

bio sin Turali-bega, treba ga tražiti na drugom mjestu. On se u ovom dokumentu izričito navodi kao zbornički sandžak-beg (mir-liva-i Izvornik), a prije toga mu se daju epiteti (Fahrü'l-ümera'i l-kiram). On je naveden kao prvi svjedok te presude, a poslije njega još neke osobe kao što su: Kasim Bey b. Mehmed el-muteferrika, Yitilmiš b. Seyyid Ali, Idris b. el-hac Abdullah, Husein Kethuda b. Mehmed, Pir Ahmed b. Husein, i drugi.¹¹³ Iz ovog spomena njega kao svjedoka se vidi da je on sin paše, da je pripadao visokoj osmanskoj klasi, ako se zna ko je sve nosio titulu muteferrika i počasni naziv sejjida. I gore spomenuta umrla Hatidža-hanuma se u istom dokumentu navodi kao kćerka Husein-paše, što znači da je sestra Mehmed-bega, tada još uvijek aktuelnog zborničkog sandžak-bega Mehmed-bega.

Bali-beg

U Gornjoj Tuzli 1600. godine ime jedne mahale je Bali-begova. U osmanskom dokumentu se navodi kao "Mahala Bali-bega, dobrotvora koji je živ". Iz toga jasno proizilazi da je Bali-beg te godine bio živ, a ranije je vjerovatno bio zbornički sandžak-beg.¹¹⁴ On je u Gornjoj Tuzli ostavio značajan vakuf koji je 1701. godine plaćao kuhara za imaret i to 2 dana slane vode godišnje.¹¹⁵ Osim javne kuhinje, njegov vakuf je i medresa koja nosi njegovo ime. U njoj su 1054/1644. godine prepisana dva djela od kojih je jedno djelo, a drugo njegov komentar.¹¹⁶

Zaključak

Velika je uloga koju su imali sandžak-begovi u okviru administrativne podjele Osmanskog Carstva, jer su im ingerencije bile široke. Bile su to najznačajnije osobe jednog sandžaka. Kako je Zbornički sandžak od svoga

¹¹³ Istanbul Kadi Sicilleri, *Galata Mahkemesi (H. 981-1000/M. 1573-1591)*, *Hüküm*, No. 70, Istanbul: Islam Arastirmalari Merkezi, 2012.

¹¹⁴ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 204.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak drugi, Obradio: Kasim Dobrača, London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 1423/2002, 840-841.

osnivanja do kraja XVI vijeka bio serhad (krajina) u ofanzivnom smislu, to su se pojedini sandžak-bezi ovog sandžaka istakli kao veliki ratnici. Neki od njih su se istakli u osvajanjima u Slavoniji kao Memi-beg iz sredine XVI stoljeća i za to bili nagrađeni. Sandžak-beg Zvorničkog sandžaka Derviš-beg je bio angažovan u ratnim operacijama na području Kliškog sandžaka. Memi-beg pri kraju XVI stoljeća je bio najvažniji pomoćnik Hasan-paše Predojevića u borbama kod Siska 1593. godine. Pojedini su bili pripadnici istaknutih porodica koje su dugo vremena imale značajnu ulogu u našim krajevima, ne samo Zvorničkog sandžaka. Vidimo to na primjeru Memi-bega iz sredine XVI stoljeća od koga vuku porijeklo Memibegovići i Durakbegovići, koji su dugi niz godina imali presudnu ulogu u Krčkom sandžaku. Zvornički sandžak-beg Mehmed-beg se navodi kao Mehmedhan, što ukazuje na njegovo osmansko aristokratsko porijeklo. Osim njega Husein-beg se nekada oslovljava sa Husein-šah, što također ukazuje na njegovo porijeklo. Džafer-beg se spominje sa nadimkom Lala-odgajatelj prinčeva-budućih prestolonasljednika, Mehmed-beg zvornički sandžak-beg iz 1590. godine je sin pašin. Neki su bili porijeklom iz naših krajeva, te su i na taj način bili vezani za njih, a ne samo svojom funkcijom. Pojedini se krajem XVI ili početkom XVII stoljeća navode kao umrli ili još uvijek živi stanovnici G. Tuzle. Osim kao sandžak-bezi Zvorničkog sandžaka, neki su ostavili značajnog traga kroz brojne zadužbine koje su ostavili. Zbog toga izučavanje ove teme predstavlja dodatno izučavanje historije naših krajeva. Neki naši istraživači su do početka osamdesetih godina naveli 19 sandžak-begova ovog sandžaka za naznačeni period. Ni do danas se nije mnogo odmaklo u tom pogledu. Mi smo u prilici da navedemo 38 imenovanja sandžak-begova Zvorničkog sandžaka, s tim da su neki od njih dva ili čak tri puta obavljali ovu dužnost.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska**

BOA, *Ali Emiri Sultan Murad Han III (AE.SMRD.III)*

BOA, *Divan-ı Hümayun Sicillati Mühimme Defterleri A (DVNSMHHM.d.)*

BOA, *İbnülemin Askeriye (İE.AS)*

Orijentalni institut u Sarajevu, Muhimme defteri

Objavljena građa

Elezović, Gliša, *Iz carigradskih arhiva muhimme defteri*, u: SAN, *Zbornik za istočnjačku i književnu građu*, knjiga II, Istorijski institut, knjiga I, Beograd: Naučna knjiga, 1951.

Istanbul Kadı Sicilleri, *Galata Mahkemesi (H. 981-1000/M. 1573-1591)*, Hüküm No 70, Istanbul: Islam Arastirmalari Merkezi (ISAM), 2012.

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, GHB, svezak drugi, drugo izdanje. Obradio Kasim Dobrača, London-Sarajevo: Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, 1423/2002.

Šabanović, Hazim, *Turski izvori za istoriju Beograda-katastarski popisi Beograda i okoline, 1476-1566*, Knj. 1, Sv. 1, Beograd: Istorijski arhiv, 1964.

Putopisi

Čelebi, Evlija, *Putopis-odlomci o Jugoslovenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1996.

Literatura

Knjige

- Aličić, Ahmed S, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja, XI, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983.
- Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Sarajevo: Svjetlost, 1986.
- Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.
- Čelić, Džemal, Mujezinović, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998.
- Hammer, Joseph Von, *Historija turskog/osmanskog carstva*, 1, Zagreb: Izdanje Nerkez Smailagić, 1979.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Hodžić, Muamer, *Foča središte Hercegovačkog sandžaka*, Posebna izdanja, LIX, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, 2019.
- Ihsanoglu, Ekmeledin, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Tom I, Sarajevo: Orijentalni institut-IRCICA, 2004.
- Imamović, Mustafa, *Istorija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: University Press, izdanja Magistrat, 2014.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo-klasično doba 1300-1600*, Beograd: Utopija, 2003.
- Istorija srpskog naroda, treća knjiga*, ur. Radovan Samardžić et. al, Beograd: Srpska književna zadruga, 1993.
- Ivić, Aleksa, *Istorija Srba u Ugarskoj – od pada Smedereva do seobe pod Čar-nojevićem (1459-1690)*, Zagreb: Privrednikova knjižara, 1914.
- Kolaković, Juraj, *Sisak u obrani od Turaka (1591-1593)*, Sisak: Novinska i radio-informativna ustanova "Jedinstvo", 1967.
- Korić, Elma, *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)*, Posebna izdanja, XLIV, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2015.

Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 2. izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Pelidija, Enes, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća*, knjiga 1, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, knj. 15, 2019.

Taslidža, Faruk, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2017.

Članci

Bojanić, Dušanka, “Požarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapašić”, u: *Istorijski časopis*, knjiga XXXII, Beograd: Istorijski institut, 1985, 49-77.

Djedović, Rusmir, “Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju Tuzle”, u: *Stav*, god. II, br. 2, Tuzla: 2003, 59-67.

Dostović, Nihad, “Nove vijesti o Bahši-begovom vakufu u Zvorniku i istočnoj Bosni”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 34, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2013, 83-102.

Dostović, Nihad, “O gotovinskim kreditima u tuzlanskom sidžilu 1644-1646”, u: *POF*, br. 63/2013, Sarajevo: Orientalni institut, 2014, 221-232.

Filipović, Nedim, “Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1”, u: *POF*, III-IV, Sarajevo: Orientalni institut, 1952, 437-454

Hadžijahić, Muhamed, “Jedan nepoznati tuzlanski hagiološki katalog”, u: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1980, 211-227.

Handžić, Adem, “Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku”, u: *POF*, br. XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo: Orientalni institut, 83-132.

Handžić, Adem, “Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku”, u: *GDI BiH*, godina XVIII, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1970, 141-196.

Hodžić, Muamer, “O hercegovačkim sandžakbegovima do osnivanja Bosanskog ejaleta”, u: *POF*, br. 68, Sarajevo: Orientalni institut, 181-216.

- Korkut, Halima, “O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1983, 95-102.
- Mažuran, Ive, “Turska osvajanja u Slavoniji”, u: *Osječki zbornik*, VI, Osijek: Muzej Slavonije, 1958, 93-134.
- Mujadžević, Dino, “Osmanska osvajanja u Slavoniji u svjetlu osmanskih arhiva”, u: *Povijesni prilozi*, 36, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009, 89-107.
- Olesnicki, Aleksis, “Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001 godine (22. lipnja 1593)?”, Poseban otisak iz *Vjesnika hrvatskoga arheološkog društva*, Nove serije svezaka XXII-XXIII, 1942-1943, Zagreb: Arheološki muzej, 115-173.
- Popović, Toma, “Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku”, u: *POF*, br. XII-XIII, Sarajevo: Sarajevo: Orijentalni institut, 1965, 75-120.
- Šabanović, Hazim, “O organizaciji turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku”, u: *Istorijski glasnik – organ Istorijskog društva NR Srbije*, I, Beograd: Istorijsko društvo Srbije, 1955, 59-78.
- Šabanović, Hazim, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, u: *Godišnjak društva istoričara*, godina XI, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1961, 173-224.
- Traljić, Seid M, “Vrana pod turskom upravom”, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XVIII, Zadar: JAZU u Zadru, 1971, 343-377.
- Truhelka, Ćiro, “Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1911, 1-162, 303-350, 437-484.
- Zlatar, Behija, “O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću”, u: *Prilozi* br. 14-15, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, 81-139.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SANJAK-BEYS OF THE SANJAK OF ZVORNIK FROM ITS ESTABLISHMENT TO THE END OF THE 16TH CENTURY

Summary

The role of sanjak-beys within the administrative division of the Ottoman Empire was great because their authority was wide. They were the most important people of a sanjak. Since the Sanjak of Zvornik from its founding until the end of the 16th century was a serhad (border region) in an offensive sense, some sanjak-beys of this Sanjak stood out as great warriors. Some of them stood out in the conquests in Slavonia just as Memi-bey from the middle of the 16th century did and they were awarded for it. The sanjak-bey of the Sanjak of Zvornik, Dervish-bey, was engaged in war operations in the area of the Sanjak of Klis. At the end of the 16th century, Memi-bey was the most important assistant of Hasan-Pasha Predojevic in the battles near Sisak in 1593. Some of them were members of prominent families who for a long time played a significant role in our regions, not only in the Sanjak of Zvornik. We see this in the example of Memi-bey from the middle of the 16th century, from whom the Memibegovics and Durakbegovics have originated, who for many years played a crucial role in the Sanjak of Krka. The Zvornik's sanjak-bey, Mehmed-bey, is referred to as Mehmed-han, which indicates his Ottoman aristocratic origins. Apart from him, Hussein-bey is sometimes referred to as Hussein-shah, which also indicates his origin. Dzafer-bey is mentioned with the nickname Lala-educator of princes-future heirs to the throne, Mehmed-bey, the sanjak-bey of Zvornik from 1590, is the son of a pasha. Some were originally from our regions and were thus attached to these regions not only by their function. Some of them were listed as dead or still living inhabitants of Upper Tuzla at the end of the 16th or the beginning of the 17th century. Apart from being the sanjak-beys of the Sanjak of Zvornik, some have left a significant

mark through the numerous endowments they left. Therefore, the study of this topic is an additional study of the history of our region. Until the beginning of the 1980s, some of our researchers have listed 19 sanjak-beys of this Sanjak for the specified period. To this day, not much progress has been made in this regard. We have the opportunity to list 38 appointments of sanjak-beys of the Sanjak of Zvornik, with some of them performing this duty two or even three times.

REKONCEPTUALIZACIJA TRANSFORMACIJSKIH PROCESA NA PERIFERIJU OSMANSKOG CARSTVA: FILURIJA I PRIJELAZ NA REŽIM NATURALNE DESETINE U AGRARNOJ EKONOMIJI OSMANSKE BOSNE, C. 1699-1852.

Fahd Kasumović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
fahd.kasumovic@ff.unsa.ba

Apstrakt: U ovom radu preispituju se dominantne historiografske predodžbe o transformacijskim procesima u Osmanskom Carstvu u periodu od kraja 17. do polovine 19. stoljeća. Rad pokazuje da postojeće ideje o navedenoj problematici u svjetskoj osmanistici nisu dostatne da se razumiju svi vidovi strukturalnih promjena u osmanskoj Bosni, te da je potrebno rekonceptualizirati ideju šta sve treba smatrati transformacijskim procesom u osmanskom kontekstu. Na primjerima iz arhivske građe pokazano je da prilikom diskusija o navedenim pitanjima treba uzeti u obzir i varijacije finansijskog sistema u osmanskim provincijama, te da je u Bosni neophodno razmotriti i proces ukidanja filurije i paušalnih novčanih daća, kao i prijelaz na režim naturalne desetine, koji se u Bosanskom ejaletu odvijao u različitim fazama. Navedeni proces imao je dugu povijest, a u ovom su istraživanju analizirane one faze koje su se desile u periodu od kraja 17. do polovine 19. stoljeća. Rad obrađuje uzroke koji su doveli do navedenog procesa, strukturalne promjene koje je on proizveo u provincijskim finansijama, kao i njegove društveno-ekonomske posljedice. Metodom kritičke analize pokazano je da ova pitanja nisu bila adekvatno istražena, prepoznata ni istumačena u literaturi koja se bavila ekonomskom poviješću osmanske Bosne, kao i da se u historiografiji uopće ne govori o prijelazu na režim desetine kao o dugotrajnom procesu s različitim fazama.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Bosna i Hercegovina, ekonomska povijest, finansije, transformacijski procesi, porezna politika, agrarna ekonomija, strukturalne promjene, Vlasi

Abstract: This paper re-examines the dominant historiographic images on the transformation processes in the Ottoman Empire from the end of the 17th century to the early 1850s. Together with critically evaluating the main developments on this topic in the Ottoman studies, it argues that the ideas presented by the acclaimed contributors in this field are insufficient to explain all of the structural changes that occurred in the Ottoman state finance, and in the economies of the frontier regions. The author argues that the historiographic idea of what should be considered under the umbrella of transformation processes needs to be re-conceptualized and adjusted to the local financial contexts of the various regions of the Ottoman Empire. When speaking of the fiscal transformation in Ottoman Bosnia, it is necessary to take into account various governmental decisions to abolish the *filûrî* tax as well as the lump-sum payments, and to substitute them with the in-kind obligation—the tithe. Based on the unpublished primary sources, this paper suggests that the mentioned phenomena should be considered a part of a wider transformation process, with different historical phases. This research focuses upon its sequences that spanned from the end of the 17th century to the early 1850s. After explaining the political reasoning that stood behind the decision to revoke the *filûrî* tax and to substitute it with the tithe, this paper researches and explains the consequences of the mentioned financial measure, starting from the structural changes in the provincial finances to the impact it had in the wider social and economic framework.

Keywords: Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, economic history, finance, transformation processes, taxation policy, agricultural economy, structural changes, the Vlachs.

Dominantni historiografski narativ o dugom i sigurnom opadanju Osmanskog Carstva nakon “zlatnog” 16. stoljeća i pretpostavljenom indolentnom odnosu centralnih i provincijskih vlasti u rješavanju nagomilanih društvenih i državnih problema, više puta je tokom posljednjih nekoliko decenija bio kritički preispitivan te se, umjesto njega, u relevantnoj znanstvenoj literaturi sve češće susreću kontranarativi koji, pored nezaobilaznih

kriznih situacija, ukazuju na aktivnu državnu strategiju saniranja krize, promjene institucionalnog okvira, kao i s njima povezane transformacijske procese na polju društveno-ekonomskih odnosa. Autori koji su se bavili ovom problematikom ključ za opstanak osmanske države pronašli su u vojnim i fiskalnim reformama, kao i sposobnosti centralne vlasti i vojno-političke elite da uspješno integriraju nezadovoljne pripadnike vojničke klase i vodeće društvene aktere u provincijama, te da ih stimuliraju u mjeri koja je bila potrebna, kako bi stajali na braniku imperijalnih interesa. Fiskalni moment u svemu tome bio je posebno važan, budući da je uspješna ekstrakcija državnih prihoda bila neophodna za funkcioniranje temeljnih državnih službi, te su u literaturi, kao važni dokazi koji upućuju na fiskalnu transformaciju, istaknuti uvođenje novih poreza, kao i promjene u metodama ubiranja starih podavanja. Ključni argumenti koji se u ovom pogledu spominju u relevantnim radovima bili su pretvaranje pojedinih naturalnih izvanrednih poreza u redovne novčane daće, što je ostvareno tokom 17. stoljeća, reforma ubiranja glavarine (1691), uvođenje doživotnog zakupa državnih prihoda (1695), promjena sistema finansiranja provincijskih namjesnika kroz uvođenje novih poreza pod imenom ratna i mirnodopska pomoć, krajem druge decenije 18. stoljeća, zavođenje niza novih daća pod skupnim imenom "troškovi vilajeta" (*masârif-ı vilâyet*), te nove metode razrezivanja navedenih poreza kroz suradnju kadija i lokalne elite (*ayân*).¹

¹ Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrasowitz, 1980, sv. 6, 283-337; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", u: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: Volume 2: 1600-1914*, ur. Halil İnalçık i Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 411-636; Karl Barbir, "The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship", u: *Oriente Moderno*, Nuova serie, Rim: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 1999, sv. 18 (79), br. 1, 253-267; Karen Barkey, *The Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 1-342; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden: E. J. Brill, 1996, 1-368; Gábor Ágoston, "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, sv. 12, br. 2, (*Special Issue: Models on the Margins Russia and the Ottoman Empire*), Bloomington: Slavica Publishers, 2011, 281-319; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Istanbul: Alan Yayıncılık, 1986, 1-417.

Navedene historiografske teze o fiskalnoj transformaciji kao o postepenom procesu adaptacije državne strategije ubiranja prihoda i politike javne potrošnje zahtjevima vremena i prostora, odnosno prilagodbe kriznim situacijama, koje su potresale državu i društvo, daju se potkrijepiti primarnim izvorima, te ih je moguće primijeniti na mnoge oblasti u Osmanskom Carstvu, uključujući i Bosanski ejalet. Međutim, literatura o osmanskoj fiskalnoj transformaciji koja je na internacionalnoj pozornici privukla najviše pažnje, pati od nedostataka koji onemogućavaju pravilno shvaćanje složenosti transformacijskih procesa u osmanskom društveno-ekonomskom i političkom kontekstu. Na prvom mjestu, primjećuje se da se primjeri na koje se pozivaju autori navedenih studija odnose na mali broj provincija. Kada se ima u vidu ogromna površina Osmanskog Carstva, kao i dokazana raznolikost fiskalnih praksi u različitim administrativno-teritorijalnim jedinicama, onda se s pravom nameće potreba da se temeljitije istraži arhivska građa, kako bi se moglo doći do zaključaka koji bolje oslikavaju raznolikost procesa fiskalne transformacije na različitim terenima, što možemo označiti kao regionalne različitosti. Nije to važno samo radi donošenja argumentiranih zaključaka o povijesnim okolnostima u pojedinim osmanskim provincijama, nego i zbog potrebe da se kvalitetnije shvati i istumači politika državnog centra prema perifernim oblastima.

Osnovni cilj ovog rada je pokazati da navedene postavke iz eminentnih historiografskih djela o transformacijskim procesima u Osmanskom Carstvu nisu dovoljne da objasne sve ključne promjene u provincijskim finansijama Bosanskog ejaleta – osmanskoj pograničnoj oblasti i periferiji svijeta islama – u periodu od kraja 17. do polovine 19. stoljeća, te da je nužno rekonceptualizirati ideju šta se sve treba ubrajati među indikatore transformacijskih procesa u navedenom razdoblju. Ovaj rad nastoji pokazati da pored diskusije o fiskalnoj transformaciji na području Bosanskog ejaleta, uzevši u obzir ranije nabrojane elemente koji se susreću u historiografiji, treba uzeti u obzir i proces ukidanja određenih tradicionalnih novčanih podavanja – “vlaških poreza” (*rûsûm-ı Eflâkân*), odnosno filurije (*resm-i*

filûrî ili *resm-i filorî*),² ali i daća određenih paušalnim metodom (*ber-vech-i maktû*) – te da će znanja o transformacijskim procesima biti potpunija ukoliko se detaljnije istraži prevođenje zemljišta, koja su plaćala navedena novčana podavanja na režim naturalne desetine (*öşr*).

Za razliku od navedene historiografske literature o osmanskim transformacijskim procesima, koja je upotpunosti izostavila ukidanje filurije i prijelaz na režim desetine u 18. i prvim decenijama 19. stoljeća kao pojavu značajnu za razumijevanje fiskalne transformacije u Osmanskoj državi, u radovima u čijem se fokusu nalazilo područje Bosanskog ejaleta moguće je o tome susresti određene informacije. Međutim, historičari su najviše pažnju posvećivali stanju osmanske agrarne ekonomije u 15. i 16. stoljeću, kao i promjenama koje su se u njoj desile u vrijeme tanzimatskih reformi, polovinom 19. stoljeća,³ tako da za razdoblje od ca. 1604. do 1848. postoje samo rudimentarni podaci. Došlo se do važne spoznaje da su sva zemljišta u Bosanskom ejaletu bila polovinom 19. stoljeća prevedena na režim naturalne desetine, ali se u historiografiji propustilo o tome raspravljati kao

² Ovaj porez u nauci se ponekad spominje i kao *resm-i filori*. Ovdje se preferira čitanje u obliku *resm-i filûrî*, u skladu s načinom na koji je čitanje navedenog izraza zabilježeno u Redhouseovom rječniku s kraja 19. stoljeća, objavljenom u Istanbulu. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople: American Mission, 1890, 1396.

³ Podaci o ovome mogu se pronaći u: Jusuf Mulić, “Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 51, Sarajevo: Orijentalni institut, 2011, 129-134; Vjeran Kursar, “Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)”, u: *OTAM*, sv. 34, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2013, 115-161; Nenad Močanin, *Turska Hrvatska*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1999, 121-122; Snježana Buzov, “Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 41, Sarajevo: Orijentalni institut, 1991, 99-111; Ahmed S. Aličić, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, u: *Prilozi*, sv. 16, br. 17, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, 129-174; Nedim Filipović, “Pogled na osmanski feudalizam”, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, sv. 4, Sarajevo: Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine, 1952, 5-146; Nedim Filipović, “Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini”, *Godišnjak*, sv. 12/10, Sarajevo: Centar za balkanološka istraživanja, ANUBiH, 1974, 127-221; Fahd Kasumović, “Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 35, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2014, 93-150.

o dužem procesu čija se samo završna faza odigrala u vrijeme tanzimatskih reformi.⁴ Štaviše, zanimljivo je da nijedan od autora koji spominju ovu pojavu uopće ne koristi izraz proces, za razliku od onoga što se predlaže u ovom radu te bilo čim ne pokazuju da su imali informacije o fazama tog procesa, koje su se desile krajem 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća. Neki su autori imali podatke da je u drugoj polovini 18. stoljeća bilo pokušaja spahija i kapetana da se prevedu određena zemljišta na sistem desetine, a moguće je susresti i konstatacije da je isto pokušavala i država.⁵ No, nekih značajnih i detaljnijih informacija o tome nema u literaturi, a pojedinim autorima je čak i to promaklo, pa su prve početke osmanskih nastojanja da filuriju zamijene desetinom pogrešnom vidjeli tek tridesetih godina 19. stoljeća.⁶

Kada se usporede navedeni rezultati historiografije s onim što je zabilježeno u sačuvanoj arhivskoj građi, zaključuje se da postoji niz otvorenih pitanja i mogućnosti u vezi s tumačenjem procesa ukidanja vlaških poreza i paušalnih podavanja te prijelazom na režim naturalne desetine u Bosanskom ejaletu. Na prvom mjestu, potrebno je dokazati postojanje procesa i istražiti njegove ključne faze, objasniti politički i finansijski rezon, koji je doveo do državne odluke o promjeni režima ubiranja državnih prihoda, zatim interakciju centralne i provincijskih vlasti u vezi sa rješavanjem ovih pitanja, kao i posljedice koje je promjena u režimu ubiranja podavanja imala po strukturu provincijskih finansija i ekonomske prilike u Bosanskom ejaletu. Također, od ključnog je značaja istražiti posljedice koje je donošenje ove odluke imalo za uspješno funkcioniranje vojno-administrativnog aparata, ali i njen utjecaj na živote društvenih elita, koje su zakupljivale

⁴ A. Aličić, "Desetina", 129-174.

⁵ Avdo Sućeska, "Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću", u: *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1-2, 2003, 195; Avdo Sućeska, "Uticao austro-turskih ratova na opterećivanje stanovništva u Bosni u XVIII stoljeću", u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, sv. 27, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 1980, 200-201.

⁶ Ovu ideju iznosi Truhelka. Usp. Ćiro Truhelka, "O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini (1941)", u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, ur. Ivan Mužić, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010, 125-126.

prihode od filurije i desetine te posljedice po slojeve stanovništva, koje su u svom posjedu držale zemljišta podložna plaćanju podavanja. Glavni dio ovog rada posvećen je pružanju odgovora na navedena pitanja i detaljnom obrazlaganju značaja ukidanja vlaških poreza i prijelaza na režim desetine za bolje razumijevanje transformacijskih procesa na području Bosanskog ejaleta u periodu od kraja Bečkog rata do polovine 19. stoljeća.

Historijski background: Kako se pripremala pozornica za transformacijske procese 18. stoljeća?

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća, osmanska je centralna vlast, u suradnji s provincijskim vlastima, započela u Bosanskom ejaletu provođenje akcije, koja je izuzetno važna za razumijevanje transformacijskih procesa na navedenom području – na velikom broju državnih zemljišta, uključenih u zakupne jedinice poznate pod imenom mukate (*mukâta^{ca}*), ukinula je novčanu filuriju (*resm-i filûrî*), kao i paušalnim metodom utvrđena podavanja (*maktû^{ca}*), te je umjesto toga zavela obavezu plaćanja naturalne desetine. Navedena akcija bit će detaljno elaborirana u narednom poglavlju; međutim, sadržaj tog dijela rada teško bi se mogao pravilno razumjeti ukoliko se, prije svega, ne predstavi historijska pozadina ubiranja vlaških poreza u 17. stoljeću te ukoliko se ne uzme u obzir društveno-politički kontekst vremena koje je neposredno prethodilo donošenju ovih mjera.

Filurija je izvorno predstavljala naziv za daću koju su plaćale vlaške stočarske zajednice na Balkanu, te se u primarnim izvorima susreće i pod imenom “vlaški porez” (*resm-i eflâkiyye*; pl. *rûsûm-ı eflâkiyye*).⁷ Mada se izvorno pod ovom daćom podrazumijevao iznos od jednog dukata, po čemu je ona i dobila ime. Važno je naglasiti da se u jeziku osmanske administracije pod tim istovremeno podrazumijevao i ukupan novčani porez koji je plaćalo svako vlaško domaćinstvo, što je uglavnom bilo znatno više od vrijednosti dukata.⁸ Osmanska vlast je prilagođavala iznose ovog poreza

⁷ “*rûsûm-ı eflâkiyye kayd olman yerler*”. BOA, TD 533, 536.

⁸ Naprimjer, u zakonu za smederevske Vlahe iz 1528. navodi se da je vrijednost filurije bila 45 akči.

zahtjevima vremena i prostora te se o tome mogu susresti brojni podaci u katastarskim popisnim defterima. Također, zanimljivo je da je osmanska vlast na određenim mjestima uvodila filuriju i u zajednicama koje nisu bile označavane kao Vlasi.⁹

Za filuriju se u historiografiji vežu i određene predrasude, koje su rezultat toga što se o ovom porezu promišljalo najčešće iz perspektive ranijih podataka, dok su nedovoljno uzimani u obzir podaci iz druge polovine 16, kao i tekstovi iz 17. stoljeća. Pogrešno je, naprimjer, isključivo vezivati ovaj porez za vlaško domaćinstvo, a zanemarivati činjenicu da je osmanska vlast, osim za domaćinstvo, ovaj porez vezivala i za zemlju. Dokaz za vezivanje filurije za zemlju je podatak da se u pojedinim katastarskim popisnim defterima susreće sintagma “zemljište pod filurijom” (*filûrîlû yer*),¹⁰ dok se u mnogim popisima, kao što su, između ostalog, popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, filurija skoro isključivo bilježi na baštine, kao zemljišne jedinice, odnosno na starješine domaćinstava (*hâne*) koji su navedene baštine držali u svom posjedu.¹¹

Filurija je zbog toga imala i određene karakteristike zemljišnih poreza, a najvažnija od njih je ta da svi oni koji drže zemljište podložno određenom porezu trebaju isti i plaćati nezavisno od svojih osobnih karakteristika i identiteta. Zbog toga, posjednici filurijskih zemljišta su mogli biti i muslimani iz reda vojničke klase, koji nisu imali nikakve veze s Vlasima.

Na to su dodana ostala vlaška podavanja koja su raspoređena na domaćinstva, pri čemu se došlo do iznosa od 83, a zatim i do 90 akči, pa je i posljednji iznos do kojeg se došlo na ovaj način bio označen imenom filurija (*bi'l-cümle filûrîleri*). Dušanka Bojanić (prev.), *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd: Istorijski institut, 1974, 34; BOA, TD 144, 1-2.

⁹ Rudari Kreševa plaćali su 1489. godine filuriju na svako domaćinstvo, a daća pod tim imenom za bilježena je iste godine i u Travniku. Ni u jednom od ova dva slučaja nije se radilo o Vlasima. Kada je riječ o Travniku, vlast je zavodjenjem filurije, kao povoljnije daće, nastojala spriječiti depopulaciju, jer neki su stanovnici, kako se navodilo, već bili napustili svoja ranija staništa. Navedenom mjerom nastojalo se “pridobiti” (*istimâlet*) za ostanak preostalo stanovništvo. BOA, TD 24, 6, 74.

¹⁰ “*filûrîlû yerlerün âdet-i eflâkiyye üzere resm-i filûrîsin temâm edâ*”. BOA, TD 533, 14.

¹¹ Ovo se može vidjeti na primjeru nahije Kobaš. Amina Kupusović (prev.), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. 4. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, 2000, 465-509.

Naprimjer, u klasičnim popisima susreću se administrativni dužnosnici, ulema, spahije i različiti vojnici kao posjednici zemlje,¹² dok je u Bosni u 18. stoljeću moguće susresti muslimanske posjednike čifluka iz reda vojničke klase, koji su držali tapije za zemlju u kojima je otvoreno bilo navedeno da plaćaju filuriju.¹³ Drugim riječima, plaćati vlaški porez, nije nužno značilo da je posjednik bio Vlah, nego da je držao u svom posjedu zemlju podložnu porezu, koji je tradicionalno poiman kao vlaški. Nekada se u prvi plan nije dovodio izraz vlaški porez, nego se samo govorilo da se radilo o filuriji ili o filuridžijama, s tim da su filuridžije mogli biti Vlasi, ali i različite druge skupine koje su plaćale filuriju.¹⁴

U vezi s tim je i drugi stereotip o filuriji, a to je da je ona isključivo predstavljala stočarski danak.¹⁵ Navedeni podaci o muslimanskim posjednicima koji su držali zemlju pod filurijom pokazuju da se tu uopće nije radilo o stočarima, pogotovo kada se radi o kasnijem vremenu. Također, treba imati u vidu i da je nekadašnje stočarsko stanovništvo uglavnom bilo registrirano na određenim zemljišnim jedinicama, te da su se mnogi primarno bavili zemljoradnjom. Zbog toga, u 18. stoljeću i jeste bilo moguće izvršiti masovno prevođenje filurijskih baština na naturalnu desetinu. Opravdano je zaključiti da je zemljoradnja bila temeljna privredna grana na takvim zemljišnim jedinicama.

Filurija nije bila jedina novčana daća koja se susreće u defterima u kojima su popisani “vlaški porezi” (*rūsûm-ı Eflakân*). Osmanska vlast je na pojedinim zemljišnim jedinicama pod imenom *maktûc* nametala određene iznose, koji su mogli biti veći ili manji od filurije koja je bila važeća na određenom području, što je, između ostalog, zavisilo od prinosa i veličine

¹² S. Buzov, “Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”, 109-110.

¹³ Prema jednoj tapiji iz 18. stoljeća, koju su izdale osobe koje su upravljale Kobaškom mukatom, Hadži Omer-efendija Đumišić je trebao plaćati filuriju na zemlju koja se nalazila u njegovom posjedu. Đumišići su inače bili ugledna banjalučka porodica čiji su pripadnici držali niz čifluka na ovom području u 18. i 19. stoljeću. GHB, A-4855/T0-607.

¹⁴ “*an mâl-i rūsûm-ı filûrîciyân*”. BOA, MAD.d 4718, 2.

¹⁵ Takav stereotip postoji kod Matkovskog. Usp. Aleksandar Matkovski, “Stočarski danak – filurija”, *Arhivski vjesnik*, br. 33, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1990, 71-77.

zemljišnih parcela o kojima je bilo riječ.¹⁶ Gledano iz pozicije osmanske administracije, *maktûc* je označavao iznos koji je bio nametnut odsjekom, odnosno paušalno, umjesto nekih drugih podavanja. Naprimjer, moguće ga je susresti u vlaškim popisima, te je tom prilikom ponekad bilo navedeno da se radilo o “vlaškom porezu koji je određen odsjekom” (*resm-i eflâkiyye ber-vech-i maktûc*).¹⁷ Međutim, treba istaći da se nametanje paušalnih podavanja pod imenom *maktûc* ne susreće samo u popisima vlaških domaćinstava i baština nego i u defterima u kojima je popisano zemljoradničko stanovništvo koje nije imalo vlaški status. Također, ovim metodom bila su određena i podavanja koja su, umjesto desetine, bila nametnuta na nizu zemljišnih jedinica koja su nazivana izrazom čifluk, a koje su u svom posjedu držale različite osobe, uključujući i pripadnike vojničke klase te, ponekad, i krupne osmanske dužnosnike.¹⁸

Odnos vlasti prema ubiranju filurije nije bio konstantan i nepromjenjiv, te su određeni transformacijski procesi u 16. stoljeću mogu primijetiti u Bosni, kao i u susjednim sandžacima. Najpoznatiji indikator jednog takvog procesa je ukidanje posebnog statusa Vlaha, što je podrazumijevalo ukidanje filurije i prevođenje navedene skupine na režim podavanja karakterističan za zemljoradničku raju. Riječ je o obavezi plaćanja desetine i novčanim rajinskim porezima, kao i o podvrgavanju Vlaha plaćanju džizje i poreza na sitnu stoku. Historičari su utvrdili da je osmanska vlast uskoro ponovo uvela filuriju u određenim sandžacima, kao što su Bosanski, Hercegovački

¹⁶ Prema jednom popisu Vlaha Bosanskog sandžaka, sastavljenom polovinom 16. stoljeća, za pojedine baštine s paušalno određenim manjim iznosima bilo je zabilježeno da se radilo o neznatnoj količini zemljišta (*cuz'î yerler*), koja zbog toga ne bi mogla podnijeti veći iznos podavanja. Za Vlahe Nove Varoši bilo je istaknuto da podavanja plaćaju odsjekom, “u skladu sa svojim mogućnostima” (*kudretlerine göre*). Na nekim zemljišnim jedinicama bili su ustanovljeni i iznosi veći od filurije od 180 akči koja je u to vrijeme bila uobičajena na području o kojem je bilo riječ. Po svemu sudeći, značilo je to i veće površine od kojih se taj iznos mogao ubrati. Nekada je na ovaj način bilo određivano podavanje za veće zemljišne komplekse koji nisu bili dovoljno naseljeni te ih je trebalo naseliti. BOA, MAD.d 768, 4, 8, 57.

¹⁷ BOA, MAD.d 560, 60.

¹⁸ O tome vidi: N. Filipović, “Pogled na osmanski feudalizam”, 118; F. Kasumović, “Osmanska agrarna politika”, 117-120, 145; N. Močanin, *Turska Hrvatska*, 126.

i Kliški, dok se ova mjera pokazala trajnom za teritoriju Zvorničkog sandžaka.¹⁹ Međutim, ovu konstataciju potrebno je dopuniti te treba istaći da se i u Zvorničkom sandžaku na određenim područjima sjeveroistočne Bosne, izuzetno, još početkom 17. stoljeća susreće daća koja je bila označena imenom filurija. Ona nije bila identična s ranijom vlaškom filurijom, već se radilo o porezu uvedenom kako bi se određena pusta i plavna područja naselila, te da se ne bi gubio državni prihod.²⁰

Vrlo malo se zna o sudbini filurije i odsjekom ustanovljenih podavanja nakon početka 17. stoljeća. Osmanski finansijski registri pokazuju da je ona u Bosanskom ejaletu tokom ovog razdoblja predstavljala najveći zabilježeni prihod državne riznice. Naprimjer, u jednom popisu Bosanske riznice (*Bosna hazînesi*)²¹ iz 1679. godine, koji nije do sada bio korišten u znanstvenim radovima o osmanskim provincijskim finansijama, zabilježeno je da je u prethodnoj 1677/78. prihod od filurije u Bosanskom ejaletu iznosio 4.725.305 akči. Bila je to najveća pojedinačna stavka u ovom finansijskom registru. Ona je činila čak 43,43% ukupno zabilježenih prihoda, dok su tek iza nje bili prihodi od mukata carskih hasova i džizja, a onda i ostali prihodi.²² Navedeno dovoljno govori o tome da je filurija spadala među najznačajnije državne prihode u Bosanskom ejaletu, a i drugi slični registri iz 17. stoljeća potvrđuju ovu tezu. Potrebno je, ipak, napomenuti da ovakva vrsta obračuna prihoda i rashoda nije kompletna, budući da nije sadržavala podatke o onim podavanjima koja su sakupljana u okviru timarskog sistema, a i tu je jednim manjim dijelom bila zastupljena filurija. Međutim, nesporno je da je ona bila najveća daća među приходима koje je kontrolirala Bosanska riznica.

¹⁹ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, 107.

²⁰ Npr. u Opširnom popisu Zvorničkog sandžaka, u selu Goduša, spominje se 1548. filurija koja je bila zamjena za desetinu, ispendžu i ostale pristojbe (*resm-i filuri-yi bedel-i ôşr ve ispence ve sâ'îr rûsûm*). Također, filurija se spominje kao daća u više drugih sela u nahiji Nenavište u popisu iz 1548, što je primijećeno u historiografiji, ali i u popisu iz 1604. godine, o čemu u historiografiji nema podataka. BOA, TD 260, 323-336, 542; BOA, TD 743, 536-564.

²¹ Bosanska riznica bila je odjeljenje glavne osmanske riznice poznate pod imenom *Hızâne-i âmire*, a ne nezavisna finansijska jedinica, što se jasno vidi iz finansijskih obračuna u kojima se spominju oba navedena pojma. BOA, KK.d 1981.

²² BOA, KK.d 1981, 8.

Navedena visina ukupnog prihoda od filurije direktni je rezultat činjenice da su u Bosni ogromne površine bile pod ovim porezom. Posljednji podaci koje imamo o tome ukazuju da je samo u Bosanskom sandžaku 1604. godine filuridžijsko stanovništvo popisano u 36 nahija Bosanskog sandžaka, od ukupno 55, kao i da je 15 nahija bilo skoro isključivo naseljeno filuridžijama. Prema određenim obračunima, radilo se o ukupno 12.324 filuridžijskih domaćinstva.²³

Podaci iz navedenog katastarskog popisnog deftera iz 1604. su uočeni u historiografiji, ali nije u dovoljnoj mjeri pojašnjeno zbog čega ih je potrebno uzeti u obzir prilikom razgovora o ubiranju filurije u narednim stoljećima. Razlog za to nalazi se u činjenici da je spomenuti popis bio posljednji klasični mufassal defter, te ga je osmanska administracija upotrebljavala kao mjerodavan sve do tanzimatskih reformi. Ako uporedimo podatke iz navedenog katastarskog popisa iz 1604. godine s kasnijim defterskim izvodima (*sûret-i defter*), koje je osmanska administracija sastavljala krajem tridesetih godina 19. stoljeća, dolazi se do zaključka da se radilo o potpuno identičnim tekstovima, što jasno potvrđuje navedenu tvrdnju. Formalno, ovo je značilo da su iznosi filurije koji su bili zabilježeni početkom 17. stoljeća ostali na snazi vrlo dugo.²⁴ Negdje su oni promijenjeni naknadnom administrativnom korekcijom krajem 17. i početkom 18. stoljeća, o čemu će više riječi biti u narednom poglavlju, a negdje su se stari iznosi zadržali sve do 19. stoljeća.

Gledano iz perspektive države, kada je u pitanju filurija, postojali su tokom 17. stoljeća određeni problemi u vezi sa njenim ubiranjem koji su, na koncu, utjecali na centralnu vlast da prilagođava svoju fiskalnu politiku. Osnovni problem bio je gubitak vrijednosti novca te zadržavanje starih

²³ S. Buzov, "Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija", 109.

²⁴ Naprimjer, osmanska je administracija 1838. sastavila jedan takav izvod iz mufassal deftera, koji se odnosi na određena sela nahije Borač, u Bosanskom sandžaku. Metodom komparacije u ovom istraživanju je ustanovljeno da je njegov sadržaj isti kao i sadržaj odgovarajućeg dijela iz Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. počevši od imena ljudi koji se tu spominju do poreskih iznosa. Usp. Kupusović (prev.), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 98-103; GHB, A-4773/TO.

katastarskih popisa kao podloge za ubiranja podavanja.²⁵ Kada se ove dvije stvari povežu, postaje jasno da je do kraja 17. stoljeća značaj važećih iznosa filurije u defterima opao u toj mjeri da je u stvarnosti imao osjetno nižu vrijednost nego stoljeće ranije, mada se formalno još uvijek radilo o milionima akči.

Postoje indicije da su osmanski dužnosnici postali svjesni toga još tokom 17. stoljeća, kao i da se carskim odredbama o raznim dodacima na filuriju nastojao povećati iznos koji je izvorno trebao biti ubiran, čime se, čini se, djelovalo protuinflacijski.²⁶ Međutim, navedene mjere nisu imale trajan karakter, te su prvi ozbiljniji poduhvati na ovom polju uslijedili tek nakon Karlovačkog mira.

Drugi problem koji se za državu pojavljivao tokom 17. stoljeća je depopulacija i to što su za vrijeme ratova određene filurijske baštine ostajale puste. Posebno je ova pojava primijećena u Bosni za vrijeme Bečkog rata, a njene posljedice osjećale su se i nakon ovoga.²⁷

Zbog svega toga, krajem 17. stoljeća, među ključnim državnim političkim akterima u Osmanskom Carstvu sve je više jačala svijest o potrebi poduzimanja određenih finansijskih mjera kako bi se riješila ekonomska kriza koja je uzdrmala državu i društvo. Donijeta je, u skladu s tim, 1691. godine odluka o reformi džizije, te je odlučeno da se ona ubuduće ubire po

²⁵ Pamuk je utvrdio da je 1584. jedan venecijanski dukat mijenjan za 65 do 70 akči. Međutim, zbog inflacije, kurs se mijenjao, pa je 1708. jedan venecijanski dukat vrijedio 360 akči. Şevket Pamuk, *Ottoman Monetary History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 142, 144.

²⁶ U jednom popisu prihoda Bosanske riznice iz 1663. spominju se dodaci koji su bili nametnuti na filuridžijske baštine (*filûriciyân bâştinelerine zamm ve illhâk olan zamâ'im*) na osnovu različitih carskih naredbi. Među njima su, navedeni ispendža, porez na sitnu stoku (*adet-i agnâm*), ekvivalent za vino (*bedel-i hamr*), pristojba na košnice (*resm-i güvâre*), *kesr-i mîzân*, *gulâmiyye-i Mehmed Paşa*, *tefavut-i hasene*, *tashîh-i sikke*. Na više mjesta je bio ustanovljen dodatak džulus (pristojba naplaćivana prilikom ustoličenja vladara) koje su nametnuli osmanski sultani Mehmed III, Ahmed I, Mustafa, Osman, Murat IV, ali posebno je zanimljiv i dodatak naveden kao "svrgavanje sultana Mustafe hana" (*def'-i sultân Mustafa hân*). BOA, MAD.d 4718, 2.

²⁷ Osmanski dokumenti ukazuju na depopulaciju, pusta zemljišta i nemogućnost da se sakupe porezi. O ovome vidjeti dokumente u: Halil İnalçik, "Saraybosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna", *Tarih Vesikalari*, sv. 2, br. 11, Ankara: Maarif Vekilliği, 1943, 375-376; BOA, D.BŞM.d 483, 1-4.

glavi stanovnika, a ne po domaćinstvu. Rezultat toga u Bosni bilo je, između ostaloga, i to što su nemuslimanske filuridžije popisane kao obveznici džizje, o čemu se susreću podaci u popisima džizje.²⁸ Osim toga, bio im je nametnut i porez na sitnu stoku (*âdet-i agnâm*). Također, 1695. u Osmanском Carstvu je uveden doživotni sistem zakupa poreza, što je mjera koja je uskoro bila primijenjena i u Bosanskom ejaletu.

Navedeni podaci pokazuju da je krajem 17. stoljeća Bosanski ejalet prolazio kroz ekonomsku krizu, koja se dijelom može pripisati vanjskim faktorima, odnosno dugotrajnom ratovanju, koje je ostavilo traga na državne finansije, ekonomiju i živote lokalnog stanovništva. Također, krizi su doprinijeli i interni faktori, uključujući i nedovoljnu prilagođenost državnih institucija i finansijskog sistema novonastalim okolnostima, čega su brzo postali svjesni i kreatori finansijske politike. Rezultat te spoznaje bile su važne reforme koje su poduzete još u toku Bečkog rata, koje svjedoče o važnim transformacijskim procesima u državi. Međutim, krizi tu nije bio kraj, a njeno dalje rješavanje u Bosni zahtijevalo je repopulaciju opustjelih poljoprivrednih zemljišta, kao i rješavanje pitanja ubiranja državnih prihoda na filurijskim zemljištima, koja su tokom 17. stoljeća predstavljala najveći registrirani prihod državne riznice na ovom području. Rješavanje ovih problema predstavljalo je jednu od temeljnih preokupacija provincijskih vlasti u Bosanskom ejaletu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće.

Köse Halil-pašino doba i prevođenje državnih mukata na režim naturalne desetine

Argumentirana diskusija o procesu fiskalne transformacije u Bosanskom ejaletu zavisi od pronalaska podataka u primarnim izvorima, koji sadrže dokaze o promjenama koje su u značajnijoj mjeri utjecale na strukturu provincijskih finansija, te povezivanje više takvih promjena u jednom dužem vremenskom periodu, kako bi se stekao uvid u povijesnu dinamiku

²⁸ Vidjeti popis vlaških obveznika džizje (*defter-i cizye-i Eflâkân*) u kadiluku Čajniče za 1691/92. (1103. AH). BOA, MAD.d 1399, 2-19.

i kako bi se moglo dokazati postojanje određenog transformacijskog procesa. Dosadašnji historiografski radovi u razgovoru o ovim pitanjima izostavili su fiskalne mjere koje su donijete u vrijeme kada je u Bosni namjesnik bio Köse Halil-paša (1698-1702). Ovim radom se, između ostalog, nastoji pokazati da je vrijeme Halil-pašinog namjesništva – a pogotovo period od 1699. do 1702. – izuzetno značajno za razumijevanje transformacijskih procesa u Bosanskom ejaletu, budući da je tada poduzeta opsežna akcija ukidanja filurije i paušalnih novčanih podavanja, te je niz zemljišta pod navedenim daćama preveden na režim naturalne desetine. Riječ je bila o državnim prihodima koji su bili organizirani u finansijske jedinice pod imenom mukate (*mukât'a*), koje su, zatim, obično ustupane u zakup.²⁹ Bilo je to prvi put, nakon vremena Sulejmana Kanunija, da je država poduzela jednu širu akciju ukidanja filurije, što je dodatni razlog da se navedenom pitanju posveti posebna pažnja.

Dokazi koji upućuju na promjenu režima ubiranja državnih prihoda na *mukatama* u Bosanskom ejaletu susreću se ubrzo nakon Karlovačkog mira u protokolima carskih naredbi, koje su izdate radi imenovanja zakupnika i rješavanja važnih pitanja u vezi s doživotnim zakupima (*ahkâm-ı beravât-ı mâlikânehâ*). Naredbom iz jula 1699. bilo je finansijskim službenicima zapovijedeno da u sumarnom katastarskom popisu (*icmâl defter*) naprave ispravku (*tashîh*) u vezi s ubiranjem prihoda na 362 baštine u nahiji Uskoplje, u Kliškom sandžaku, te da se u registar uvede obaveza plaćanja desetine umjesto dotadašnje filurije i podavanja odsjekom. Razlog za donošenje ove odluke bila je molba izvjesnog Hadži Ibrahima, koji je državni prihod na navedenim baštinama na javnoj licitaciji uzeo u doživotni zakup, uz dogovoreni uvjet da mu se omogući da na njima ubire desetinu.³⁰

Razlog zbog kojeg je centralna vlast odlučila promijeniti režim ubiranja

²⁹ Više podataka o sistemu mukata i načinu na koji su ubirani državni prihodi vidi u: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)*, Istanbul: Kitabevi, 2003, 1-256.

³⁰ Filurija je na navedenim baštinama iznosila 280 akči, dok je, prema saopćenju finansijskih službenika, uvidom u važeći katastarski defter utvrđeno da su na nekim od spomenutih zemljišnih jedinica bila registrirana paušalna podavanja (*maktû'*) u iznosu od 150, 140, 120, 80, 60, 50, 40 i 30 akči. BOA, MAD.d 2467, 18-19.

državnih prihoda na navedenoj *mukati*, nalazi se u težnji vlasti da državni prihod što lakše izda u zakup, te da se na taj način dođe do novca koji je bio neophodan za pokrivanje naraslih državnih rashoda. Mobiliziranje privatnog kapitala i uspješno funkcioniranje sistema doživotnog zakupa u dobroj mjeri zavisilo je od toga da vojno-politička elita, koja je imala kapital, vidi doživotni zakup kao unosnu investiciju. Mogućnost za postizanje ovog cilja bila je značajno manja na filurijskim *mukatama* budući da se osnovni iznosi filurije i podavanja odsjekom, kao što je pokazano u prethodnom poglavlju, nisu promijenili od početka 17. stoljeća, uprkos ogromnoj inflaciji koja je “srozala” vrijednost akće do te mjere da je ona, na koncu, nestala iz svakodnevnog prometa. Bilo je tokom 17. stoljeća carskih naredbi kojima su bili ustanovljeni dodaci na filuriju, koji su, između ostalog, trebali nadoknaditi gubitke do kojih je inflacija dovela, no, u katastarskim defterima, kao zvaničnim registrima, ostao je na snazi stari iznos.³¹ Desetina je, s druge strane, predstavljala naturalno davanje, a poljoprivredni proizvodi su se mogli prodati na tržištu, što je bila atraktivnija mogućnost za zakupce. Zbog toga, spomenuti je zakupac dogovorio s vlašću promjenu režima ubiranja prihoda, a tokom 18. stoljeća brojni su drugi zakupci dogovorili slične aranžmane, te su neki u korespondenciji s vlastima otvoreno isticali da im je otkazivanje desetine, kao i težnje pojedinaca da se ponovo uvede filurija, stvaralo gubitke.³²

Navedeni dokument iz 1699. pokazatelj je da je potreba uspostavljanja funkcionalnog sistema zakupa poreza motivirala centralnu vlast da pristupi akciji ukidanja filurije, ali za sada se ne može sa sigurnošću reći kada se desio prvi slučaj ove vrste. Moguće je da je takvih slučajeva bilo i ranije, pogotovo nakon 1695. godine, kada je ustanovljen doživotni zakup u Osmanskom Carstvu, ali, isto tako, podaci s kojima trenutno raspolažemo jasno pokazuju da je intenziviranje državnih napora na ovom polju moglo

³¹ BOA, MAD.d 4718, 2.

³² Zakupnik “Mukate hercegovačkih vojnika” (*mukâta-yı voynugân-ı Hersek*) žalio se 1776. centralnoj vlasti na pojedine osobe koje su odbile plaćati desetinu, pri čemu je tvrdio da su navedeni, na neki način, uspjeli čak isposlovati i ferman o vraćanju filurije. Ova molba vlastima sadržavala je veoma važnu izjavu zakupnika da je navedena situacija dovela do manjka prihoda na mukati (*mukât'anun kesr ve noksânına bâ'is ve bâdî olmagla*). BOA, C.ML 14885.

doći tek nakon što su se ratne okolnosti okončale.

Koliko god bio značajan spomenuti dokument, s obzirom na ciljeve ovog rada, ipak, on samostalno ne daje mogućnost da se nešto više kaže o razmjerima osmanske aktivnosti na ukidanju filurije u Bosanskom ejaletu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, te je za stjecanje uvida u ovu problematiku potrebno uzeti u obzir i druge dostupne arhivske izvore.

Nekoliko dokumenata iz nešto kasnijeg vremena upućuje na zaključak da se radilo o akciji vlasti koja je zahvatila veći broj zemljišnih jedinica i veći broj mukata. Zakupac državnih prihoda na “Mukati hercegovačkih vojnika” (*mukâta^ca-yı voynugân-ı Hersek*), koja je za predmet imala ubiranjne podavanja nad nekadašnjim vojničkim zemljištima, u dopisu vlastima iz 1776. godine, tvrdio je da je u 1700/01. (1112. AH), u Halil-pašino doba, “većina mukata” (*ekseriyâ mukâta^câtı*) u Bosanskom ejaletu bila prevedena s filurije na desetinu.³³

Navedeni podatak nije precizan i ne možemo sa sigurnošću utvrditi o kojem se broju radilo. Međutim, potvrde za neke pojedinačne mukate moguće je naći. Naprimjer, sačuvan je prijepis fermana iz 1723. koji potvrđuje da je “Mukata hercegovačkih vojnika” bila prevedena početkom 18. stoljeća na režim desetine te su to dužnosnici centralne vlasti uzeli u obzir prilikom rješavanja navedenog spora.³⁴

Osim toga, sačuvani su i podaci u izvorima da se akcija pretvaranja filurijskih mukata u desetinske nastavila i slijedeće 1701/02. (1113. AH), ali i u kasnijem razdoblju. Podaci o ovome mogu se pronaći za filuridžije u nahiji Drežnica, u Hercegovačkom sandžaku, koji su bili u sastavu mukate Goranci.³⁵ Navedena mukata u to vrijeme nije izdavana u zakup, već su njen prihod direktno sakupljali posadnici mostarske tvrđave, koji su se od

³³ BOA, C.ML 14885.

³⁴ BOA, C.ML 14885.

³⁵ U jednom dokumentu iz 1784. (1198. AH) se navodi da je na njihovim baštinama 1113. godine ukinuta filurija, “prema Halil-pašinom uređenju”, kao i da je ista “pretvorena” u naturalnu desetinu (“*resm-i filûrîleri yüz on üç senesi Bosna vâlisi esbek müteveffâ Halil Paşa nîzâmı üzere ref^c ve aynî öşre tebdîl*”); “*resm-i filûrîleri ref^c ve mâlları sâ³ir mukâta^cât misillü öşr-i şer^ciden tahsil olunmak üzere*”. BOA, C.ML 30261.

tog prihoda i finansirali. Glavni osmanski defterdar je zabilježio u svom izvještaju velikom veziru da je na njoj bila “ukinuta filurija te da se, kao i na drugim mukatama, (podvukao F. K.) njen prihod sakuplja od desetine”.³⁶

Navedeni podaci upućuju na zaključak da se promjena režima ubiranja državnih prihoda koja je izvršena u Bosni na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće nije odnosila na jednu ili nekoliko mukata, nego da se radilo o opsežnoj akciji, koja se odnosila na veći broj državnih mukata. Zanimljivo je da se u nekim osmanskim dokumentima ova vrsta akcije označava izrazom “Halil-pašino uređenje/poredak” (*Halil Paşa nîzâmı*), što ukazuje na to da je osmanska finansijska administracija kasnijeg doba smatrala da je Halil-paša imao značajnu ulogu u reorganizaciji sistema mukata i u s tim povezanim finansijskim mjerama, uključujući i ukidanje filurije. Međutim, ne bi trebalo misliti da se takvo što moglo izvesti bez suglasnosti i suradnje centralne vlasti. Zapravo, poduhvat ovih razmjera jedino je bilo moguće postići na taj način. Znamo da su odluke o izdavanju u doživotni zakup bile ingerencija centralne vlasti, dok su namjesnici vodili računa o tome da se red i zakon poštuje, prihod ubire, pusta zemljišta nasele, te su naređivali sastavljanje popisa prihoda od mukata i slično.

Napori vlasti, kako centralnih tako i provincijskih, na reorganiziranju filurijskih mukata u Bosanskom ejaletu početkom 18. stoljeća bili su uspješni, te se u popisima mukata susreću, između ostalog i “mukate vlaških poreza” (*mukâta^a-yı rûsûm-ı Eflâkân*), što ukazuje na to da je vlast uspješno pronašla zakupce, koji su bili zainteresirani za ulaganje kapitala u poduhvat zakupljivanja državnih prihoda. Naprimjer, u jednom popisu bosanskih mukata, iz perioda u kojem je namjesnik bio Halil-paša, spominje

³⁶ U jednom fermanu iz 1709. se navodi da je prihod Mukate Goranci u Halil-pašino vrijeme bio namijenjen za plate (odžakluk) posadnika mostarske tvrđave, kao i da su oni u to vrijeme upravljali ovom mukatom (*neferât-ı mezkûre taraflarından zabt olinmak şartıyla*). Na osnovu dokumenta se vidi da su oni sami tražili podavanja od stanovništva te da su se žalili vlasti ako bi bilo odbijanja da se plati. Budući da se ovdje nije radilo o zakupničkom odnosu, ne govorim u ovom slučaju o mukati kao o zakupnoj jedinici, nego samo kao o skupu državnih prihoda, koji su bili sakupljeni na opisan način. Tek u kasnijem periodu ovom su mukatom upravljali doživotni zakupnici, a ne sami posadnici, što se vidi iz dokumenata koji se nalaze pod istom signaturom. BOA, C. ML 30261.

se čak 17 mukata vlaških poreza, s ukupnom godišnjom zakupninom od 6.347.984 akči.³⁷ Među njima nije, iz nekog razloga, bila navedena mukata vlaških poreza nahije Uskoplje, mada je ranije dokazano da je 1699. i ona funkcionirala, odnosno da je tada prevedena na režim desetine. Također, znamo da je 1711/12. njena godišnja zakupnina iznosila 171.500 akči, pa se zajedno s njom broj poznatih mukata vlaških poreza iz ovog vremena penje na 18. Osmanski uspjeh u izdavanju ovih mukata u zakup treba pripisati jednim dijelom i odluci da se dio tih mukata prevede na desetinu. Međutim, zanimljivo je da su sve mukate vlaških poreza,³⁸ kako one koje su prevedene na desetinu, tako i one koje su ostale na režimu filurije, i dalje bile administrativno vođene kao “mukate vlaških poreza”, što ne znači nužno da je na njima ubiran vlaški porez, nego da ih je država nastavila tako zvati slijedeći finansijske prakse iz prethodnog doba.

Kada se sve navedeno upoređi s podacima koji se susreću u historiografiji, dolazi se do zaključka da Halil-pašino doba nije samo značajno zbog toga što je u njemu završen Bečki rat i sklopljen Karlovački mirovni ugovor. Gledano s ekonomske strane, to je vrijeme važno shvatiti radi razumijevanja transformacijskih procesa, budući da je u njemu više zakupnih jedinica u Bosanskom ejaletu bilo prevedeno s filurije i podavanja odsjekom na režim naturalne desetine. Argumenti donijeti u ovom poglavlju dokazuju tezu da prijelaz na režim desetine u Bosanskom ejaletu treba razumijevati kao proces koji ima mnogo dublje korijene od tanzimatskih reformi, te da se jedna od najvažnijih faza u tom procesu odigrala u prvim godinama nakon Karlovačkog mira, kada se na namjesničkoj stolici u Bosni nalazio Köse Halil-paša, dok je 19. stoljeće samo vrijeme kada se ovaj proces okončao.

³⁷ Važno je naglasiti da sve ove mukate nisu bile sastavljene isključivo od filurije ili desetine koja je zamijenila filuriju, nego da se u okviru njih susreću i neki drugi državni prihodi.

³⁸ BOA, D.BŞM.BNH.d 16771, 2-9. Osim ovoga, treba istaći da su sačuvani i popisi mukata iz Halil-pašino vremena u kojima se navodi da je on dao da se te mukate popišu (*ber-mu'ceb-i tahrîr-i hazret-i vezir-i mükerrem Halil Paşa*). BOA, MAD.d 16064, 7.

Strukturalne promjene u osmanskim finansijama i njihove socijalno-ekonomske posljedice

Donošenje zaključaka o značaju određenih finansijskih mjera u ekonomskoj povijesti Osmanskog Carstva, odnosno povijesti neke od regija koje su se nalazile u njegovom sastavu, zadatak je koji zavisi od utvrđivanja kratkoročnih i dugoročnih posljedica, koje su te mjere proizvele na polju finansija, te o utjecaju koji su one imale na život lokalnog stanovništva. U tom smislu, kada je riječ o posljedicama osmanske akcije ukidanja vlašćkih poreza i prevođenju državnih zakupnih jedinica na režim naturalne desetine, koja se, kao što je pokazano u prethodnom poglavlju, odigrala na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, od ključnog je značaja pružiti odgovor na sljedeća pitanja: Na koji način se ova mjera odrazila na provincijske finansije? Koliko je ona doprinijela funkcioniranju vlasti i vojnog aparata u Bosanskom ejaletu? Kako se odrazila na vojno-administrativnu elitu i slojeve raje? Da li je moguće govoriti o značajnim posljedicama za tržišnu razmjenu u Bosanskom ejaletu? Radi stjecanja uvida u navedena pitanja bit će analizirani podaci iz Halil-pašino vremena, kao i odgovarajući podaci iz arhivskog materijala koji je nastao u različitim decenijama 18, te u prvoj polovici 19. stoljeća.

Osnovna teza koja se zagovara u ovom poglavlju jeste da osmansku akciju ukidanja novčanih podavanja i njihovo mijenjanje naturalnom desetinom u Bosanskom ejaletu, krajem 17. i početkom 18. stoljeća, treba razumijevati kao strukturalnu promjenu u provincijskim finansijama navedenog područja. Zanimljivo je da je u historiografiji vrlo malo prostora posvećeno provincijskim finansijama Bosanskog ejaleta, a i oni podaci koji postoje o ovome pitanju ne spominju pojam strukturalna promjena.³⁹ Ovim radom se predlaže da je upravo to pravi naziv za opisivanje onoga što se desilo u provincijskim finansijama Bosne u Halil-pašino doba. Oznaka

³⁹ Rijetki su radovi koji govore o fenomenu strukturalnih promjena na širem polju osmanistike. Jedan od njih je slijedeći: Yavuz Cezar, "From Financial Crisis to Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", u: *Oriente Moderno*, Nuova serie, sv. 18 (79), br. 1, Rim: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 1999, 49-54.

strukturalna promjena u ekonomskoj se literaturi, inače, koristi kao oznaka za različite krupne promjene na temeljnim poljima ekonomije, a kada se upotrijebi u finansijama, onda se pod tim podrazumijeva bilo koja značajnija izmjena strukture državnih prihoda i rashoda. Ranije spomenuti podatak da je u Bosni u Halil-pašino doba “većina mukata”⁴⁰ prevedena na desetinu, u kombinaciji s konkretnim primjerima mukata, koje su prevedene s filurije na desetinu, indikator su postojanja takve krupne promjene u strukturi državnih prihoda. Dodatno, značaj ove mjere još je veći kada se ima u vidu podatak da filurija tada nije predstavljala bilo kakav prihod nego, finansijski gledano, jedan od najvažnijih poreza u Bosanskom ejaletu.⁴¹

Prema tome, strukturalna promjena o kojoj se ovdje govori predstavljala je promjenu u izvorima državnih prihoda koji su prodavani u zakup, a ne mijenjanje onoga što je direktno ulazilo u državnu riznicu. Postojanje sistema zakupljivanja poreza značilo je da je, bez obzira na to da li je na terenu bilo ubirano naturalno ili novčano podavanje, u državnu riznicu ulazio isključivo novac, što je bio rezultat činjenice da država svoj prihod nije ubirala direktno, nego ga je prodavala u zakup, obično doživotni. Državni su zakupnici poreza, u ovom sistemu, državi plaćali unaprijed određeni dio na ime zakupnine (*mu'acelle*). Redovnu godišnju zakupninu mogli su ispunjavati tako što su novac predavali direktno osobama koje je država finansirala od mukate, dok je dio mogao biti u gotovini prosljeđivan državnoj blagajni. Naprimjer, zakupac mukate vlaških poreza nahije Uskoplje, koja je 1699. bila prevedena na režim desetine, osim unaprijed plaćene zakupnine, obavezao se da će godišnje predavati novac posadnicima tvrđave Bihać, kao i da će pod imenom *irsâliye* slati određeni iznos provincijskoj Bosanskoj riznici (*Bosna hazînesi*), kao odjeljenju Glavne državne riznice.⁴²

⁴⁰ Riječ je, po svemu sudeći, o nekom većem broju mukata, ali ne može se znati konkretan broj, niti za sada znamo omjer mukata koje su prevedene na desetinu, u odnosu na one koje su zadržale filuriju. BOA, C.ML 14885.

⁴¹ Obračun prihoda i rashoda Bosanskog ejaleta iz 1679. ovo odlično ilustrira. Filurija je u njemu iznosila 43.43% ukupnih prihoda te je činila najveću pojedinačnu stavku. BOA, KK.d 1981, 8.

⁴² BOA, MAD.d 2467, 18-19.

Navedena strukturalna promjena u provincijskim finansijama Bosanskog ejaleta pitanje je koje ne treba promatrati isključivo iz perspektive vlasti, odnosno iz pozicije državnih institucija. Ne treba zaboraviti da se ona itekako osjetila u životima različitih slojeva stanovništva, te je upravo identificiranje posljedica koje je ona proizvela u svakodnevnom životu, ključno za donošenje zaključaka o povijesnom značaju navedene finansijske reforme.

Zakupnici su bili direktno zainteresirani za prevođenje filurijskih mukata na režim desetine, budući da su u tome vidjeli priliku za zaradu. Na osnovu podataka iz osmanskih izvora može se zaključiti da se radilo uglavnom o pripadnicima društvenih elita, koje su bile vlasnici kapitala, što se vidi iz titula koje su stajale pored imena ovih zakupaca. Naprimjer, kao zakupce nekih od ovih mukata susreću se osobe pored čijeg imena je stajala titula aga,⁴³ efendija,⁴⁴ drugdje je to bila titula beg,⁴⁵ a moguće je bilo susresti i paše.⁴⁶ Sistem zakupljivanja bio je dizajniran tako da se nije ograničavao na lokalne ljude nego na vlasnike kapitala u širem osmanskome kontekstu, te tako na nekim filurijskim mukatama u Bosni koje su bile prevedene na režim desetine u izvorima pronalazimo i visoke državne dužnosnike iz provincija koje su bile udaljene od Bosne, kao što je, naprimjer, bila Anadolija.⁴⁷

Osobe koje su bile zainteresirane da filurijske mukate koje su prevedene na desetinu budu operativne, bili su i svi oni čija je egzistencija direktno zavisila od navedenih mukata. Koliko se može vidjeti iz državnih popisa mukata i s njima povezane arhivske građe, najbrojnija skupina ovih osoba

⁴³ Mukatu hercegovačkih vojnika, koja je 1700/01. prevedena na režim desetine, držali su kao zakupnici 1787. Ali-aga i Ahmed-aga. BOA, C.ML 23446.

⁴⁴ Među zakupcima mukate Goranci spomenut je 1784. (1198. AH) izvjesni Mustafa-efendija, koji je zajedno sa nekoliko partnera držao ovu mukatu u doživotnom zakupu. Na osnovu dostupnih podataka, znamo da je ova filurijska mukata bila prevedena na režim desetine 1701/02. (1113. AH). BOA, C.ML 30261.

⁴⁵ Mukatu vlaških poreza Uskoplja, koja je 1699. prevedena na režim desetine, držao je 1730/31. (1143. AH) u doživotnom zakupu Hasan-beg, sin bosanskog vezira Ahmed-paše. BOA, MAD.d 10172, 37.

⁴⁶ BOA, C.ML 14885.

⁴⁷ Mukatu hercegovačkih vojnika držao je 1776. u zakupu anadolski valija Abdullah-paša. BOA, C.ML 14885.

bili su posadnici različitih tvrđava. Naprimjer, u jednom popisu mukata Bosanskog ejaleta, koji je napravljen 1729/30. (1142. AH), u doba namjesnika Osman-paše, sve zabilježene mukate koje su bile operativne imale su pored sebe i zabilješku da je njihov prihod bio namijenjen za neku od tvrđava, dok se ponegdje susreću i manji iznosi koji su bili namijenjeni i za pojedine džamijske službenike.⁴⁸ Mada u ovom popisu nisu razdvojene filurijske mukate koje su bile prevedene na režim desetine u odnosu na one na kojima je zadržan stari režim ubiranja prihoda, jasno je da je osmanska politika prevođenja filurijskih mukata na desetinu i njihovo izdavanje u doživotni zakup, u konačnici, bilo usmjereno za pokrivanje troškova vojske i ulemanskog sloja, te da se ona odražavala na njihov životni standard.

Direktne posljedice odluke osmanskih vlasti da promijene režim ubiranja prihoda na velikom broju mukata u Bosanskom ejaletu, po svemu sudeći, najviše su osjetili upravo oni koji su trebali plaćati taj prihod, a to su bili svi oni koji su u svojim rukama držali zemljišne tapije na filurijskim baštinama. Radilo se tu o pripadnicima sloja raje, kao i o pripadnicima vojničke klase koji su došli u posjed rajinskih baština, te su, stoga, bili dužni plaćati i podavanja koja su padala na tu zemlju.⁴⁹

Za posjednike zemljišnih tapija prijelaz na naturalnu rentu značio je povećanje ekonomskog nivoa tereta koji je trebalo podnijeti. Naime, filurija i podavanja određena odsjekom su zbog velike inflacije i činjenice da se nisu mijenjali još od početka 17. stoljeća za posjednike zemlje predstavljali manju obavezu u odnosu na procentualno davanje dijela ljetine koju je predviđao

⁴⁸ BOA, D.BŞM.BNH.d 16777, 1-7.

⁴⁹ Raja je tradicionalno držala baštine pod filurijom, a to se nastavilo i u 18. stoljeću. Na to upućuju, između ostalog, tvrdnje nekoliko nemuslimana, prilikom jedne žalbe centralnoj vlasti, da su od drugih nemuslimana (*zimmî*) kupili "stare baštine" na koje se plaćala filurija (BOA, A.DVNS. AHK.BNH.d 1, 192). Također, u ovom periodu susreću se i brojne čifluk sahibije iz reda vojničke klase kao posjednici zemlje. Naprimjer, u jednom osmanskom registru, u kojem su bili ubilježeni posjednici filurijskih baština na Kobaškoj mukati, pored imena nekih posjednika stajale su titule aga, beg i efendija. Navedeno ukazuje da se radilo o čifluk sahibijama iz reda vojničke klase (GHB-4855/TO-30). Ovi primjeri ne govore o baštinama koje su prevedene na filuriju, nego o onima na kojima je bio zadržan ovaj porez. Međutim, važni su, jer je izvjesno da je o sličnoj strukturi posjednika zemlje moguće govoriti i na mukatama koje su bile prevedene na desetinu.

sistem desetine. Nijedno ni drugo nisu bile neizdržive obaveze, ali je činjenica da je procentualna desetina u datim okolnostima predstavlja težu daću. Dobar pokazatelj toga da je nametanje desetine bilo teža obaveza su i brojni dokumenti koji svjedoče o pokušajima određenih osoba koje su držale filurijske baštine da se zadrži stari sistem ubiranja podavanja, a ne desetina.⁵⁰

Mada se u mnogim izvorima govori samo da je zavedena desetina, postavlja se pitanje da li je prijelaz na režim desetine nosio sa sobom i neke druge daće, kao što je to bilo u 16. stoljeću, kada je vlaškim skupinama ukinuta filurija u vrijeme Sulejmana Zakonodavca. Naime, tada su im bile nametnute i određene prateće novčane daće koje su bile karakteristične za zemljoradničku raju.⁵¹

Postoje dokazi da je to bio slučaj i u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću. Na takav zaključak upućuje molba jednog osmanskog zakupnika Mukate hercegovačkih vojnika u kojoj je bilo izričito navedeno da su na spomenutoj mukati od vremena kada je prevedena s filurije i podavanja odsjekom na desetinu, u Halil-pašino vrijeme, ubirani redovno desetina, kao i “ostale daće” (*rüsûmat-ı sâʿire*). Mada u molbi nije precizirano o kakvim se daćama radilo, u jednom drugom dokumentu koji je dat na margini spominju se još ubiranje tapijske pristojbe (*resm-i tapu*), mlađarine (*resm-i arûs*), pristojbe na mlin (*resm-i âsiyâb*), badihava (*bâd-u hevâ*), kao i porez na sitnu stoku (*resm-i âdet-i agnâm*).⁵² Na nekim drugim baštinama u Hercegovačkom sandžaku, koje su bile prevedene na režim desetine, osim ove prirodne daće spominju se još i *resm-i çift* (*resm-i çift*) i ispendža (*ispence*).⁵³ Ne može se sa sigurnošću potvrditi da je ista stvar vrijedila za svaku baštinu koja je u Bosni bila prevedena na režim desetine, ali je izvjesno da treba ozbiljno uzeti u obzir i mogućnost plaćanja navedenih novčanih daća, kao i ostalih klasičnih zemljoradničkih podavanja.

⁵⁰ O tome svjedoči ranije navedeni primjer Mukate hercegovačkih vojnika. BOA, C.ML 14885.

⁵¹ O tome svjedoči, između ostalog, mufassal defter Bosanskog sandžaka iz 1528-30. BOA, TD 157.

⁵² BOA, C.ML 14885.

⁵³ *Resm-i çift* i ispendža se spominju kao daće 1709. (1121. AH) na mukati Goranci, u Hercegovačkom sandžaku, koja je nekoliko godina ranije bila prevedena na režim desetine. Raja je tada odbijala da ih plati, kao i novouvedenu desetinu. BOA, C.ML 30261.

Formalno, navedene daće trebali su plaćati oni koji su držali tapiju. Međutim, kada su bile u pitanju osobe iz vojničkog sloja, koje su na neki način došle do tapije te su postale čifluk sahibije, izvjesno je da su oni svoje obaveze ove vrste prebacivali na raju, koja je bila nastanjena na datim baštinama, odnosno na osobe koje su bile u poziciji čifčija na navedenim zemljišnim parcelama.⁵⁴

Da bi se odgovorilo na sva pitanja koja su postavljena u uvodu ovog poglavlja, potrebno je još osvrnuti se i na ispitivanje mogućnosti koju je strukturalna promjena u finansijama u vidu ukidanja vlaških poreza i širenju naturalne desetine imala na ekonomske prilike u ovoj osmanskoj provinciji.

Za sada nema nekih pokazatelja koji bi dali čvrste brojčane parametre o utjecaju ove mjere na ekonomsku razmjenu u Bosni. Međutim, izvjesno je da su se morale desiti krupne promjene na tržištu navedene provincije. Ekonomska logika u ovom slučaju upućuje na takav zaključak. Naime, osoba koja je dužna plaćati novčani porez, filuriju i podavanja odsjekom, treba izaći na tržište i prodati svoju robu, kako bi na taj način došla do novca za ispunjavanje poreske obaveze. Kada se takvoj osobi promijeni režim ubiranja prihoda, odnosno kada se umjesto novčane filurije zavede obaveza plaćanja naturalne desetine, onda ta osoba ne mora izlaziti na tržište da bi ispunila svoju obavezu prema državi, već je dovoljno da državnim sakupljačima poreza ili zakupnicima preda jedan dio ljetine. Navedena pojava ne znači potpuno zatvaranje ekonomskog sistema na mikrorazini, ali se čini opravdanim zaključiti da mjere ovog tipa, kao ni ostali slični metodi ubiranja naturalnih poreza i rente, ne potiču razvoj trgovinske razmjene, nego, štaviše, doprinose njenom smanjivanju. Budući da imamo podatke koji upućuju na to da je na većem broju mukata u Bosni došlo do navedene

⁵⁴ Ovdje bi se mogla napraviti paralela sa raširenim praksom čifluk sahibija da na raju prebacuju obavezu plaćanja filurije koja je spadala na njihove čifluke. Naprimjer, čifluk sahibija Omer Đumišić tvrdio je, u 18. stoljeću, da je držao neke baštine kao svoj čifluk, te da je nadležni timarnik od tamošnje raje (tj. čifčija) tražio filuriju za ove baštine (GHB, A-4855/TO-32). Ako se zna da su prebacivanje podavanja na raju prakticirale čifluk sahibije na zemlji na kojoj su poreze sakupljali timarnici, izvjesno je da su slično postupali i čifluk sahibije u njihovom bliskom susjedstvu, na zemlji na kojoj su poreze sakupljali zakupnici, bilo da se radilo o filuriji ili desetini.

promjene, kao što je to ranije pokazano, jasno je da je to moralo u većoj mjeri djelovati i na tržište poljoprivrednih proizvoda.

Kada se sve navedeno uzme u obzir, dolazi se do zaključka da je osmanska politička odluka da se promijeni režim ubiranja državnih prihoda na velikom broju mukata u Bosni krajem 17. i početkom 18. stoljeća predstavlja dio jedne stabilizacijske politike, te da je ona imala za cilj primarno fiskalni rezultat. Na ovaj način se željelo stvoriti povoljnije ekonomsko okruženje za zakupce poreza, te se tako namjeravala postići bolja pokrivenost državnih rashoda. Na tom polju se navedena politika može smatrati efikasnom, jer je ovaj cilj bio i postignut. Strukturalna promjena koja se desila u provincijskim finansijama odrazila se na živote vojnog aparata, ulemanski sloj, zakupnike poreza, kao i na sve one koji su u svojim rukama držali zemlju podložnu ubiranju poreza, a to je uključivalo raju, kao i pripadnike vojničke klase koji su na neki način došli do posjeda nad nekadašnjim vlaškim baštinama. Za razliku od finansija, gdje je ova mjera imala pozitivan efekat, ona se negativno odrazila na širem ekonomskom polju, budući da je djelovala destimulirajuće na obim robno-novčane razmjene na tržištu poljoprivrednih proizvoda u Bosanskom ejaletu.

Otpori promjenama i pokušaji vraćanja na staro stanje

Osmanski transformacijski procesi i finansijske reforme koje su tokom višestoljetnog postojanja Osmanske države poduzimane, često nisu tekle glatko, te primarni izvori pokazuju da je vlast na raznim stranama bila prinuđena reagirati zbog različitih izazova koju su pred nju postavljali sultanovi podanici, što je, između ostalog, uključivalo i njihovo izbjegavanje da ispoštuju državne norme u vezi s plaćanjem podavanja. Dokumenti daju snažnu osnovu za zaključak da navedena tvrdnja važi i za baštine u Bosanskom ejaletu koje su na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće bile prevedene na režim naturalne desetine, kao i da je promjena koja se desila, naišla na otpor lokalnog stanovništva koji se manifestirao u odbijanju plaćanja desetine, te pokušaju da se vrati stari režim ubiranja državnih prihoda. Razlozi

koji su doveli do otpora provedenim finansijskim reformama, kao i način na koji se osmanska vlast borila s ovim izazovima od izuzetnog su značaja za razumijevanje uspješnosti državnih institucija u implementaciji reda i zakona u navedenoj pograničnoj provinciji u vremenu koje je poznato kao doba krize i transformacije. Zaključci koji će biti donijeti bazirat će se na analizi finansijskih dokumenata, koji se odnose na dvije mukate s područja Hercegovačkog sandžaka, koje su u Halil-pašino doba bile prevedene na naturalnu desetinu – Mukati hercegovačkih vojnika i Mukati Goranci.

Dokazi o odbijanju posjednika nekadašnjih filurijskih baština da plate desetinu, kao i ostala novčana podavanja, koja su im bila nametnuta krajem 17. i početkom 18. stoljeću, susreću se u osmanskim izvorima ubrzo nakon Halil-pašinog vremena, ali i više decenija nakon toga, što daje osnovu za zaključak da se nije radilo o jednokratnom problemu, nego o pojavi s kojom se osmanska vlast dugo borila. Na mukati Goranci, koja je između ostalog obuhvaćala i sela nahije Drežnica, takva je pojava primijećena još 1709, što se vidi iz jednog carskog fermana, a isti problem pojavio se i 1784.⁵⁵ Na Mukati hercegovačkih vojnika (*mukâta^ca-yı voynugân-ı Hersek*), koja se nalazila u istočnim predjelima Hercegovačkog sandžaka, uključujući i sela oko Foče i Nevesinja, kao i Olovo, ovaj problem se susreće 1723. te, kasnije, 1776. i 1787.⁵⁶

Razlog za odbijanje ispunjavanja obaveze plaćanja desetine i novčanih daća prema zakupnicima i tvrđavskim posadnicima,⁵⁷ imao je jasno ekonomsko utemeljenje. Novi režim podavanja bio je nepovoljniji za posjednike nekadašnjih filurijskih baština. Dok je on, iz perspektive vlasti, imao pozitivan finansijski efekt, za lokalno stanovništvo je značio veće opterećenje, te u tome treba tražiti glavni razlog za odbijanje plaćanja.

⁵⁵ BOA, C.ML 30261.

⁵⁶ Za one koji su 1723. odbijali plaćanje bilo je u carskom fermanu iz te godine navedeno da su se “inatili i suprotstavljali” (*inâd ve muhâlefet idenleri*), kao i da su postupali suprotno defterima, te da su odbijali desetinu (*defterlere mugâyır hareket ve ôşr virilmekden ibâ*). BOA, C.ML 14885.

⁵⁷ Mukatu Goranci držali su direktno 1709. posadnici tvrđave Mostar (*serbestiyet üzere neferât-ı mezbûr taraflarından zabt olunmak şartıyla*). Za razliku od toga, 1784. bila je u doživotnom zakupu više osoba (*ber-vech-i mâlikâne uhdelerinde oldığı*). BOA, C.ML 30261.

Dokumenti koji su sačuvani o ovom pitanju ne daju osnovu za zaključak da se odbijanjem plaćanja poreza namjeravalo upotpunosti odbaciti osmansku vlast i poreski sistem, nego prije da se radilo o pokušajima da se isposluje vraćanje starog režima podavanja, koji je bio u finansijskom pogledu povoljniji za posjednike baština. Argument koji bi išao u korist ove teze je tvrdnja jednog od zakupaca iz 1776. da su određene osobe na Mukati hercegovačkih vojnika, prije nego što su odbile plaćanje desetine, isposlovale ferman u Carigradu da trebaju u skladu sa starim upisima u defteru plaćati filuriju. Očito je da se nastojalo u ovom slučaju vratiti na stari režim podavanja. Međutim, nije jasno kako je, uopće, došlo do toga da se izda ferman ovog sadržaja. Zakupac je smatrao da se radilo o “varci” (*hîle*), kao i da su osobe koje su odbijale plaćanje “smutljivci” (*müfsid*). Žalio se na njihovo postupanje, a vlast mu je izašla u susrest potvrdivši mu pravo da ubire desetinu i prateća podavanja.⁵⁸

No, nisu svaki put posjednici nekadašnjih filurijskih baština tražili legitimno rješenje u Carigradu, već su jednostavno odbili platiti pozivajući se na ono što je ubilježeno u defterima, što, također, treba shvatiti kao intenciju da se vrati stari režim podavanja. Naprimjer, stanovnici Drežnice su tvrdili da je njihova zemlja “sokolarska i jastrebarska zemlja” (*şâhinci ve toğancı arâzisi*), te da oni ne trebaju plaćati desetinu. Međutim, glavni šef osmanskih finansija u Carigradu nije im dao za pravo, te je preporučio velikom veziru da oni plaćaju desetinu.⁵⁹

Identitet osoba koje su odbijale platiti desetinu nije dovoljno jasan mada se susreću u izvorima neki važni pokazatelji koji mogu pomoći u razumijevanju navedenog pitanja. Naprimjer, u nekim od spomenutih dokumenata govori se o raji koja se suprotstavljala ubiranju desetine, bez spominjanja bilo kakvih imena.⁶⁰ Ovaj podatak je značajan, jer pokazuje kojem su socijalnom

⁵⁸ BOA, C.ML 14885.

⁵⁹ BOA, C.ML 30261.

⁶⁰ Prema izvještaju glavnog osmanskog defterdara iz 1787. (1201. AH), na Mukati Završje, koja je pripadala Mukati hercegovačkih vojnika, neka je “seoska raja” (*kurâ re'âyâları*) to odbijala, te su umjesto toga htjeli plaćati filuriju (*öşre bedel resm-i filûrî virmek içün*). Ranije je ova finansijska jedinica bila prevedena na desetinu. BOA, C.ML 23446.

sloju pripadale osobe koje su se bunile, bar u spomenutim slučajevima. Drugdje je to još neodređenije, pa se umjesto rajinskog sloja jednostavno govori o nekim seoskim stanovnicima (*kurâ ehâlilerinden bazıları*)⁶¹ ili pak osobama koje su bili zlonamjerne (*ahsâb-ı agraz*) i smutljivci (*müfsid ve müzevvir*).⁶²

Reakcija centralne vlasti u svim navedenim slučajevima išla je u korist zakupnika, odnosno u korist tvrđavskih posadnika, tamo gdje su oni direktno upravljali mukatom. Obrazloženje koje je ponuđeno u jednom od navedenih dokumenata najbolje govori čime se to vodila vlast: “potrebno je štititi i čuvati ovakve prihode državnih mukata od situacija koje dovede do gubitaka i štete”.⁶³ Na drugom mjestu, otvoreno je bilo navedeno da je upravo odbijanja plaćanja desetine i ostalih podavanja na mukatama dovodilo do gubitka državnog prihoda.⁶⁴

Na osnovu svega navedenog, vidi se da se tokom 18. stoljeća centralna vlast na području Bosanskog ejaleta susretala s poreznom evazijom, odnosno s pokušajima lokalnih posjednika nekadašnjih filurijskih baština da izbjegnu plaćanje desetine i novčane daće, koje su uvedene početkom 18. stoljeća, te da se željelo nastaviti plaćati porez prema starim registrima. Bio je to značajan izazov za državu budući da je dovodio u pitanje finansijsku opstojnost mukata, kao što je ugrožavao i službe koje su finansirane iz navedenih mukata. Ne može se reći da je vlast ikada trajno uspjela riješiti ovaj problem, jer su se osporavanja državnih propisa ponavljala, kao što je teško reći da ijedna država može upotpunosti eliminirati poreznu evaziju. Međutim, dokumenti navedeni u ovom poglavlju pokazuju da je vlast bila vođena fiskalističkim rezonom, te da je borba s poreznom evazijom bila dio aktivne političke strategije, o čemu je vodila računa centralna vlast, kao i ključni akteri u provincijskoj upravi.

⁶¹ BOA, C.ML 30261.

⁶² BOA, C. ML 14885.

⁶³ “*bu makûle vâridât-ı mukâta‘a-yı mîrîyyenün kesr ve hasâreti mu‘ceb olur halâtдан himâyet ve siyânet lâzime-i hâldan olmagla*”. BOA, C.ML 23446.

⁶⁴ “*Mezbûr makûleleri hilâf-ı şurût ve mugâyır-ı kadîm hâsil olan mahsûlâtun a‘şâr-ı şer‘iyye ve rûsûmat-ı sâ‘iresine ta‘arruz ve müdâhale ve ol takrîbiyle mukâta‘a-yı mezbûrenün ihtilâlina ve mâl-i mîrînün kesrine bâdî olmalar ile*”. BOA, C.ML 14885.

Alternativna rješenja na mukatama u Bosanskom ejaletu: Zadržavanje tradicionalnih izvora državnih prihoda

Prethodna poglavlja pokazala su da su krajem 17. i početkom 18. stoljeća na velikom broju zemljišnih jedinica u Bosanskom ejaletu ukinute paušalne daće i vlaški porezi, a zavedena desetina i prateća podavanja, kao i da pojedini izvori govore čak i da je većina državnih mukata bila prevedena na režim desetine, što se za sada ne može provjeriti. Prema tome, jasno je da su postojale i mukate na kojima se opredijelilo za “alternativno” rješenje, odnosno za zadržavanje ranijeg sistema ubiranja podavanja, što je u ovom poglavlju označeno izrazom tradicionalni izvori državnih prihoda, pod čim se misli na ono što je bilo zabilježeno u “starim”, ali još važećim katastarskim defterima, koji su nastali najkasnije početkom 17. stoljeća. Odgovor na pitanje zašto mjera o prijelazu na režim desetine nije primijenjena na sve mukate, kao i šta je to značilo za stanovništvo, predmet je ovog poglavlja.

Na prvom mjestu, potrebno je pokazati da je uopće bilo mukata na kojima su u 18. i prvim decenijama 19. stoljeća bili ubirani filurija i podavanja odsjekom. Cilj ovog poglavlja nije donošenje sveobuhvatnih podataka o svim mukatama na kojima je bio zadržan sistem ubiranja podavanja, koji je zatečen početkom 17. stoljeća, nego prije svega detektiranje pojedinih primjera ovakvih mukata koji mogu poslužiti za donošenje zaključaka o ovoj osmanskoj finansijskoj praksi i njenim posljedicama. Na osnovu njih došlo se do važnog zaključka, da bez obzira što je u ranije navedenim poglavljima, istaknuto da je većina mukata u Halil-pašino doba bila prevedena na režim desetine, to ne znači da su površine koje su ostale pod filurijom i podavanjima odsjekom bile beznačajne. Naprotiv, na osnovu podataka kojima trenutno raspolažemo, može se zaključiti da se radilo o prilično velikim zemljišnim površinama, koje su se nalazile na različitim stranama Bosanskog ejaleta.

Naprimjer, dovoljno je reći da je područje Kobaške mukate, koje je i nakon Halil-pašinog vremena zadržalo filuriju kao osnovnu daću, obuhvaćalo brojna sela u sjevernoj Bosni, na području nahija Kobaš, Banjaluka, Lefče/Lijeveče, Vrbaški, Dobor, Zmijanje, Trebava/Trijebovo, Kotor, Vrhovine i

Jajce.⁶⁵ Na osnovi podatka osmanskih zvaničnih registara, koji su nastali polovinom 18. stoljeća, vidi se da su zakupci poreza koji su držali ovu mukatu zahtijevali u 18. stoljeću od posjednika zemlje filuriju, kao i da je vlast to smatrala zakonitim.⁶⁶

Obaveza plaćanja filurije zadržana je i na područjima oko Tešnja i Maglaja, koja su ulazila u sastav osmanske mukate poznate, između ostalog, pod nazivom Mukata vlaških poreza Tešnja i Maglaja s pripadajućih prihoda.⁶⁷ Osim toga što se ova daća spominje kao legitimni prihod u bujurul-dijama bosanskih namjesnika iz tridesetih godina 19. stoljeća,⁶⁸ sačuvane su i tapije zakupnika ovog poreza, lokalnih kapetana, u kojima je izričito spomenuta obaveza plaćanja filurije.⁶⁹

Filuriju je moguće susresti kao legitimnu daću i na području Hercegovine. Naprimjer, ona je još u 19. stoljeću bila smatrana važećom poreskom obavezom u selu Ravno, u nahiji Popovo,⁷⁰ kao i u nekim selima u blizini

⁶⁵ Ovo se vidi iz jednog popisa baština na Kobaškoj mukati koji je, kako se vidi iz različitih bilješki, pripadao osobi koja je polovinom 18. stoljeća držala u zakupu ovu finansijsku jedinicu. GHB, A-4855/TO-30.

⁶⁶ Zakupnik Kobaške mukate žalio se polovinom 18. stoljeća na to da mu stanovnici odbijaju prema zakonu i defteru platiti filuriju. Carskom naredbom iz 1749. (1162. AH) bilo je naređeno da se plaćanje vrši prema zakonu, čime je vlast pokazala da je filurija na navedenom području bila legitimna daća, te je podržala zakupnikovo pravo da je ubire. BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 191. Nekoliko decenija nakon ovoga, povjerenik (emin) na Kobaškoj mukati izdao je potvrdu o naplaćenju filuriji iz koje se vidi da je Hadži Mustafa, dizdar tvrđave Jajce, posjednik nekih filurijskih baština, platio filuriju za 1780. (1194. AH). GHB, A-4855/629.

⁶⁷ Početkom 18. stoljeća ona se navodi pod nazivom *Mukâta^a-yî rûsûm-î Eflâkân-î Maglay ve Teşne*. BOA, D.BŞM.BNH.d 16771, 4. Kasniji popisi osmanskih mukata pokazuju i različite varijacije u ovom naslovu u zavisnosti od toga s kojim приходima su spomenute daće bile spojene. Naprimjer, u jednom popisu mukata se za 1813. (1228. AH) navode državni prihodi na finansijskoj jedinici koja je označena kao Mukata vlaških poreza, divanskih avariza, tapijskih pristojbi i badihave Tešnja. BOA, MAD.d 3420, 10v.

⁶⁸ Vidjeti dokumente iz maglajskih sidžila: Dušanka Bojanić i Tatjana Katić (prev.), *Maglajski sidžili 1816-1840*, Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005, 162-164, 555-557.

⁶⁹ Hadži Ibrahim, kapetan, izdao je 1810/11. (1225. AH) tapiju za zemlju u Maglajskoj nahiji u kojoj se spominje obaveza plaćanja filurije. ABiH, ZPO, dok. br. 26.

⁷⁰ Nekoliko muslimanskih posjednika baština tvrdili su 1802. u jednoj molbi upućenoj centralnoj vlasti da su uredno plaćali filuriju za baštine koje su držali u svom posjedu. Naveli su da je ova filurija pripadala Mukati hercegovačkih Vlaha (*Mukâta^a-yî Eflâkân-î Hersek*). Međutim,

Gabele, na Mukati vlaških poreza Nevesinja s pripadajućim prihodima.⁷¹

Zanimljivo je da je osmanska vlast na nekim područjima više puta mijenjala režim ubiranja prihoda, te da je ponekad čak dolazilo i do zvaničnog vraćanja filurije, nakon što je jednom bila ukinuta. Za sada, čini se da je vraćanje filurije bilo ograničeno na manje oblasti, ali se ona ni u njima nije mogla duže održati zbog “pritiska” zakupnika i značaja koji je izdavanje poreza u zakup imalo za finansijsku strukturu Osmanske države. Primarni izvori sadrže podatke iz kojih se vidi da je do privremenog vraćanja filurije u 18. stoljeću, došlo u nahiji Završje, u Fočanskom kadiluku, koja je pripadala Mukati hercegovačkih vojnika. Ova je finansijska jedinica početkom 18. stoljeća bila prevedena na desetinu, da bi 1775/76. (1189. AH) došlo od zvaničnog vraćanja filurije, ali ne na cijeloj mukati, već samo u nekim njenim dijelovima, kao što je nahija Završje.⁷² Zvanični karakter vraćanja filurije se vidi iz toga što je o tome bila izdata carska naredba. Međutim, navedena naredba nije dugo ostala na snazi te se, nakon žalbi zakupnika, 1778. susreće nova naredba kojom su poništeni raniji upisi i vraćena desetina.⁷³

Od posebnog značaja za dokazivanje teze o transformacijskim procesima u Bosanskom ejaletu, što je ključna teza ovog rada, predstavlja detektiranje

službenici finansijskih kancelarija na margini su naveli finansijsku jedinicu, kojoj je pripadalo Ravno pod nazivom Mukata vlaških poreza Nevesinja i ...[nepročitano] s pripadajućim prihodima (*Mukâta^a-ı rûsûm-ı Eflâkân-ı Nevesin ve...ve tevâbi^uhâ*). BOA, C.ML 6860. Ova je jedinica označena u jednom od popisa mukata iz druge decenije 19. stoljeća samo kao “Mukata vlaških poreza Nevesinja s pripadajućim prihodima”. BOA, MAD.d 3420, 79v.

⁷¹ Za neka sela u nahiji Gabele se navodi 1820. da su izbjegavala plaćanje filurije, ali se, također, vidi i da je ona smatrana važećom daćom na ovom području. BOA, C.ML 10182.

⁷² Ne može se sa, za sada, sigurnošću znati koji je broj sela ove nahije bio podvrgnut ovim promjenama, kao i da li je bilo sličnih slučajeva izvan spomenute nahije.

⁷³ Za nahiju Završje sačuvano je više međusobno povezanih dokumenata, uključujući i molbe zakupnika, kaime bosanskih namjesnika, izvještaje glavnog defterdara, izvode iz katastarskih popisnih deftera i popisa osmanskih zakupnih jedinica, kratke bujuruldiye velikih vezira, kao i više fermana, uključujući onaj o ponovnom uvođenju desetine iz 1778. Ovi dokumenti povezani su s ranije citiranim dokumentima o Mukati Hercegovačkih vojnika, ali oni daju i nove podatke koji upotpunjuju razumijevanje osmanskog postupanja s navedenom mukatom i problemima vezanim za filuriju i desetinu. Neki dokumenti čak spominju ovo područje i kao Mukatu Završje. BOA, C.ML 10074; BOA, 23446.

mukata koje su nakon Halil-pašino vremena zadržale režim filurije, da bi tek mnogo iza toga bile prevedene na desetinu. Navedene su mukate značajne budući da ukazuju na postepenost osmanske politike prevođenja mukata na režim desetine, odnosno da je taj proces zasnovan na odlukama, koje je centralna vlast donijela u različitim periodima. Imajući to u vidu, važno je napomenuti da su sela na Mukati vlaških poreza Tašlidže (Pljevlja) i Prijepolja tek 1794. (1208. AH) godine prebačena na sistem desetine, nakon što je procijenjeno da baštine o kojima je riječ mogu podnijeti tu obavezu (*ifâ-yı öşr mütehammil oldığına mebnî*).⁷⁴

Postavlja se pitanje zbog čega je država odlučila zadržati stari režim ubiranja državnih prihoda na ovih mjestima, dok je to drugdje promijenila. Osnovni razlog za ovo treba tražiti u tome što je za ove mukate mogla pronaći zakupce bez “većih” problema, te da, zbog toga, nije bilo nužno izvršiti prevođenje na desetinu. Zapravo, na ovim područjima vlast se poslužila drugom strategijom kako bi privukla potencijalne zakupce. Naprimjer, u nekim slučajevima ogromna su područja bila uvrštena u mukatu, kao što pokazuje primjer Kobaške mukate, dok su negdje vlaški porezi bili spojeni s drugim prihodima u jednu mukatu,⁷⁵ kao naprimjer u slučaju Maglaja i Tešnja, tako da se time moglo pronaći zakupce.⁷⁶ Zapravo, osmanski popisi mukata uglavnom pokazuju da su ove mukate bile operativne, uz određene situacije, kada se prihod nije mogao sakupiti. Također, na nekima od njih su, kao što je Kobaš, bile ustanovljene i prilično velike godišnje zakupnine.⁷⁷

Struktura tih mukata, prema tome, bila je tokom većeg dijela 18. i prvih decenija 19. stoljeća, izuzimajući pojedine krizne situacije, dovoljno

⁷⁴ Doživotni zakupac ove mukate bio je Ibrahim-paša, za kojeg se navodi da je bio nastanjen (*mukîm*) u Travniku. On je uputio molbu da se ova mukata prevede na režim desetine. BOA, C.ML 29676.

⁷⁵ Vidjeti ranije citirani popis baština Kobaške mukate iz polovine 18. stoljeća.

⁷⁶ Naprimjer, vlaški porezi Tešnja bili su 1730/31. (1143. AH) spojeni s badihavom, tapijskim pristojbama i divanskim avarizima na navedenom području, kao i s carinskim prihodima koji su ubirani na skeli u Zvorniku. BOA, MAD.d 10182.

⁷⁷ Mukata vlaških poreza Kobaša iznosila je 1700/1701. (1112. AH) 1.500.000 akči. Bila je, u to vrijeme, druga mukata po visini godišnjih prihoda u Bosanskom ejaletu, kao i najkrupnija mukata vlaških poreza među mukatama vlaških poreza. BOA, 16771, 4.

atraktivna da privuče osmansku vojno-administrativnu elitu da uložiti svoj novac u poslove doživotnog zakupa. Međutim, zanimljivo je, ipak, da su zakupci državnih prihoda, na koje su polagali legitimno pravo na osnovu carske naredbe koja im je bila izdata nakon održane licitacije i sklopljenog zakupničkog odnosa, pribjegavali i sredstvima koja nisu bila zakonita kako bi povećali svoj prihod. Na osnovu žalbi koje je centralna vlast primala, može se zaključiti da su zakupci pokušavali ubirati više novčane iznose od onih koji su bili predviđeni u važećim katastarskim popisnim defterima. Zahtijevani su viši iznosi kako na mjestima na kojima je bio ubilježen paušalni iznos (*maktûc*),⁷⁸ tako i viši iznosi filurije, što je, na koncu, dovodilo do sporova na lokalnom nivou, o kojima je vijest dolazila i do prijestolnice.⁷⁹

Reakcija centralne vlasti na ovom polju bila je u skladu s osmanskom politikom slijeđenja važećih zakonskih propisa i iznosa koji su bili legitimni. Zbog toga, u nekim naredbama izdatim u vezi sa pritužbama se kratko poručivalo – “U skladu s carskim defterom, neka se postupi prema zakonu”.⁸⁰ Ovo je značilo da je vlast podržala oštećene posjednike, jer zakoniti iznosi su bili oni koji su stajali u važećim defterima, ukoliko nije bilo njihove naknadne korekcije, a u navedenim primjerima ona se nije desila. Međutim, osim carske naredbe, koja je mogla biti i deklarativne prirode, nema podataka o nekim konkretnim sankcijama, odnosno kako je to bilo provedeno na terenu.

Također, osim ovoga, zabilježeno je i da su pojedini zakupci filurijskih mukata manipulirali kursnim razlikama kako bi stekli dodatni prihod. Naime, u klasičnim defterima iznosi koji su im posjednici baština unutar mukate trebali platiti bili su ubilježeni u akčama, dok ova novčana jedinica u 18. stoljeću nije više korištena kao operativno sredstvo plaćanja zbog

⁷⁸ Mustafa Mehdić se 1746. žalio centralnoj vlasti na zabite na Kobaškoj mukati, tvrdeći da su uzimali nekoliko puta više iznose paušalne daće u odnosu na ono što je stajalo u poimeničnom katastarskom defteru. BOA, A.DVNS.AHK.BN. 1, 145.

⁷⁹ Ulema i tvrđavski posadnici su se 1767. žalili na zakupnike Kobaške mukate, te su u kolektivnoj predstavi vlastima tvrdili da su zakupnici tražili od “raje i beraje” povišeni iznos filurije. GHB, A-4855/TO-102.

⁸⁰ “*Defter-i hakânî mücebince kânûn üzere amel olunmak*”. BOA, A.DVNS.AHK.BN. 1, 145, 191.

ogromne devalvacije, ali se, s druge strane, redovno susreće kao obračunska jedinica. Zbog toga, zakupci su, prilikom preračunavanja novčane obaveze u defterima u ono što je realno trebalo platiti u skladu s monetarnim prilikama 18. stoljeća (u grošima i parama), koristili kurseve koji su njima išli u korist, a ne posjednicima baština, što je, također, dovodilo do žalbi. Centralna vlast i u ovom slučaju je kratko poručivala da je potrebno postupiti prema zakonu, što nije dovoljno da se iz dokumenata vidi kako je konkretno bio razriješen na terenu navedeni slučaj.⁸¹

Međutim, nisu samo zakupnici bili ti koji su činili određene zloupotrebe. Oni su nekada mogli biti i oštećena strana budući da su stanovnici znali izbjegavati plaćanje legitimnih poreza na koje su zakupci imali pravo. Ovo je centralna vlast ocjenjivala kao gubitak državnog novca, te je u takvim slučajevima izdavala naredbe kojima je trebalo zaštititi legitimna prava osmanskih zakupnika.⁸²

Kada se sve navedeno uzme u obzir, dolazi se do zaključka da se važna faza u prevođenju državnih mukata u Bosanskom ejaletu na režim naturalne desetine i pratećih podavanja odigrala na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, ali da su i dalje značajna područja u navedenoj provinciji ostala uključena u mukate koje su funkcionirale u skladu s tradicionalnim propisima, odnosno na njima su i dalje nastavljeni biti ubirani filurija i podavanja određena odsjekom. Centralna vlast pronašla je alternativne načine da ove mukate učini atraktivnim potencijalnim zakupcima, uglavnom tako što ih je spojila s nekim drugih prihodima, te uključivanjem velikih površina u sastav mukate. Neke od ovih mukata bile su prevedene na režim desetine krajem 18. stoljeća, što je dodatni dokaz u korist teze ovog rada da je prijelaz

⁸¹ Izvjesni Husejin žalio se 1760. na povjerenike Kobaške mukate zbog toga što su zahtijevali filuriju u “zdravim/jakim akćama” (*sağ akçe*), umjesto u “slabim akćama” (*çürük akçe*). U fermanu koji je povodom ovoga bio izdat je navedeno da se uživaoci malikane nisu zadovoljili obračunavanjem po kursu (*rayiç*) za slabu akću, što je bilo uobičajeno u Bosni, te da su vršenjem obračuna prema računu za “zdravu akću”, navodno, “udvostručavali” iznose koje su naplaćivali (*iki kat resm-i filûrî mutâlebesiyle*). BOA, D.BŞM.BNH 7/5.

⁸² Malikanedžija Kobaške mukate žalio se 1749. da nije mogao naplatiti filuriju “prema zakonu i defteru”. BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 191.

na režim desetine u Bosanskom ejaletu potrebno promatrati kao proces s različitim fazama. Također, ovi slučajevi pokazatelj su varijacija u politici centralne vlasti prema različitim područjima u državi, te dokaz o njejoj sposobnosti da se prilagodi lokalnim okolnostima, kao i potražnji državnih zakupa među pripadnicima socijalne elite, dok je osnovni cilj, pri tom, ostajao isti – održavanje efikasne finansijske strukture Osmanske države.

Predtanzimatski val finansijskih promjena: Akcija prevođenja državnih mukata na naturalnu desetinu tridesetih godina 19. stoljeća

Doba od kraja 18. stoljeća do proglašenja tanzimatskih reformi (1839.) određeni istaknuti osmanisti smatraju vremenom u kojem je centralna vlast vodila novu finansijsku politiku, te u kojem je došlo do značajnih institucionalnih reformi u Osmanskom Carstvu. No, o osmanskoj politici prema Bosanskom ejaletu, a pogotovo o finansijskim promjenama koje su se desile u godinama koje su prethodile proglašenju tanzimatskih reformi malo se zna. Historiografska literatura koja se bavila ovim razdobljem uglavnom se posvetila vojnim reformama, te se o promjenama na polju finansija može susresti samo nekoliko rečenica.⁸³ Međutim, ovo je bilo doba kada su se desile važne promjene u pogledu režima ubiranja državnih prihoda na mukatama, o čemu se ovdje govori kao o dijelu šireg vala promjena koje su zahvatile Osmansko Carstvo u decenijama koje su neposredno prethodile tanzimatskim reformama. Riječ je o novoj akciji prevođenja filurijskih mukata na režim desetine, te će se u glavnom dijelu ovog poglavlja predstaviti ova akcija i njene finansijske i društvene posljedice.

Dokaz tome da je osmanska vlast tridesetih godina aktivno radila na tome da promijeni režim ubiranja državnih prihoda na onim mukatama na

⁸³ Aličić uopće ne navodi bilo kakve finansijske promjene u Bosanskom ejaletu tridesetih godina 19. stoljeća. Za sada, jedine informacije koje o tome postoje su nekoliko rečenica koje su o tome dale D. Bojanić i T. Katić u svom izdanju maglajskih sidžila, koje sadrži i dva važna dokumenta o prevođenju bosanskih mukata na režim desetine (Bojanić i Katić, *Maglajski sidžili*, 159, 162-164). No, u cjelini gledano, ovom pitanju nije posvećena posebna pažnja, niti je ono povezano sa širim osmanskim transformacijskim procesima.

kojima su još uvijek bili ubirani filurija i podavanja odsjekom, pronalazimo u dvije bujuruldije bosanskog namjesnika Mehmed Salih Vedžihi-paše (1835-1840) iz 1837. i 1838. One su vanredno važne za razumijevanje ove pojave, kao i za utvrđivanje načina na koji je ona bila provedena. Na osnovu njih može se zaključiti da je akcija vlasti na prevođenju preostalih filurijskih mukata u Bosanskom ejaletu na režim desetine doživjela novi val u vrijeme Davud-paše, koji se na namjesničkoj poziciji nalazio u periodu od 1833. do 1835.

Na osnovu Mehmed Vedžihi-pašine bujuruldije iz 1837. se vidi da je u Davud-pašino vrijeme bio održan sastanak carskog izaslanika s Davud-pašom i visokim funkcionerima ejaleta, te da je tom prilikom bila donijeta odluka da se sve mukate u Bosanskom ejaletu na kojima je ubirana filurija prevedu na desetinu. Njihov prihod trebalo je ostaviti starim uživaocima, a višak prihoda koji se pojavi trebalo je preusmjeriti za potrebe pokrivanja troškova “Pobjedničke redife” (*redîfe-i mansûre*), odnosno vojne rezerve koju je trebalo oformiti i za koju je trebalo popisati vojnike.⁸⁴

Dispozicija navedene bujuruldije sadržavala je naredbu koja je adresate obavještavala o mjerama koje su donijete i koje treba provesti. Bilo je naređeno da se od poljoprivrednih proizvoda na mukatama ubuduće uzima “ušur” (desetina), te je izričito precizirano da to iznosi jedan deseti dio uroda. Bio je osmišljen i alternativni način ispunjavanja ove obaveze. Naime, za one koji ne bi u svom posjedu imali ljetinu, bilo je moguće da ispune svoju obavezu plaćanja desetine u novčanom vidu u skladu s tekućim cijenama u provinciji (*memleketin râyici üzere*).⁸⁵

⁸⁴ Prema A. C. Erenu, u Bosni se 4. novembra 1835. počelo s popisivanjem konjaničke rezerve (Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Istanbul: Nurgök Matbaası, 1965, 153). U bujuruldiji Mehmed Vedžihi-paše, od 31. oktobra 1835. godine, se navodi da se, u skladu s naredbom i carskom iradom, trebalo posvetiti pažnju “popisivanju rezerve Pobjedničke vojske” (*redîf-i asâkir-i mansûresinin tahrîri*). Na nekim je mjestima nešto vojnika popisano, ali, kako se navodi, na većini mjesta to još uvijek nije bilo učinjeno. Naređeno je da se što prije opreme i zabitu/oficiru predaju vojnici koji su “prije ovoga” (*bundan mukaddem*) bili raspoređeni na Sarajevski kadiluk. GHB, Sidžil 75, 27-28.

⁸⁵ D. Bojanić i T. Katić, *Maglajski sidžili*, 162-163, 555-556.

Navedena mogućnost novčanog plaćanja bila je u Mehmed Vedžihi-pašinoj bujuruldiji iz 1838. izražena na nešto drugačiji način te se u njoj navodilo da je bilo moguće ispuniti obavezu tako što će se na filuriju dodati određeni iznos. Naglašeno je da je sve ovo bilo u skladu sa zahtjevima “visoke irade”, odnosno carskog dokumenta o ovom pitanju, koji još uvijek nije pronađen.⁸⁶

Zašto je uopće bila donijeta ovakva odredba, šta je ona značila i da li su ove mjere centralne vlasti označile kraj za ubiranje filurije u Bosanskom ejaletu?

Razlozi za donošenje ovih mjera bili su finansijske prirode, te ih treba promatrati kao rezultat višedecenijskog iskustva koji je osmanska vlast imala s rješavanjem problema na filurijskim mukatama i gubicima koji su se dešavali na ovom polju zbog inflacije. Ranije je u ovom radu pokazano da je državni prihod bio manji na baštinama pod filurijom, nego na onim koje su bile pod desetinom, kao i da je vlast toga bila svjesna. Također, vlast je bila dobro informirana i o pokušajima zakupaca filurijskih mukata da manji prihod nadoknade samovoljnim nametima, kako bi vratili investiciju u poduhvat zakupljivanja poreza, odnosno kako bi zaradili.⁸⁷ Odlučnost države da riješi te probleme aktualizirana je u predtanzimatskom vremenu, a tome je, po svemu sudeći, doprinijela i primijetna reformistička klima u državi – sultan i centralna vlast bili su tada spremniji na pravljenje rezova u odnosu na ranije stanje i tradicionalne upravne prakse.

Osim toga, evidentno je da je vlast višak koji se ostvari prevođenjem na režim desetine, odnosno doplaćivanjem do iznosa koji je smatran ekvivalentom prirodnoj desetini, namjeravala preusmjeriti za finansiranje vojnih odreda koje je oformila u skladu s reformnim nastojanjima, odnosno za konjičku rezervu (*süvârî redîfe*), kako se ovaj korpus nazivao u primarnim izvorima. Međutim, za sada je teško procijeniti finansijski značaj ove odredbe, budući da se ne zna koliko se na ovaj način moglo sakupiti novca. U svakom slučaju, jasno je da ovo nije bio jedini način fi-

⁸⁶ Isto, 164, 590-591.

⁸⁷ Ovo je izvedeno iz dokumenata koji su obrađeni u prethodnim poglavljima.

nansiranja redife, nego samo jedan od izvora prihoda koji je bio usmjeren u ove svrhe.⁸⁸

Navedena mjera koja je poduzeta u Davud-pašino i Mehmed Vedžihi-pašino vrijeme nije predstavljala konačni kraj filurije kao podavanja na mukatama u Bosanskom ejaletu, mada se na prvi pogled može tako činiti. Međutim, pravilnije je reći da je ona predstavljala kraj filurije kakva je do tada postojala – kao fiksni iznos koji se zasnivao na osmanskim katastarskim popisnim defterima. Umjesto toga, ubuduće je mogla biti ubirana filurija kao ekvivalent za vrijednost naturalne desetine, u skladu sa tržišnim cijenama desetine u Bosanskom ejaletu.

Nakon ovoga, moguće je susresti u primanim izvorima filuriju kod koje su bili jasno razgraničeni stari iznos filurije, odnosno ono što je bilo upisano u katastarskim popisima i novi iznos filurije koji je činio dodatak na ovaj iznos. Naprimjer, na osnovu potvrda o plaćenju filuriji koji se odnose na zemljišta koja su pripadala Kobaškoj mukati, vidi se da su čifluk sahibije iz banjalučke porodice Đumišić, plaćali državi (*cânib-i mîrîye*) daću koja je označena kao “stara i dodatna filurija” (*kadîm ve zamm filûrisi*), pod čim se podrazumijevao iznos koji je trebalo platiti da bi se dostigao procijenjeni ekvivalent za desetinu na zemljištu koje su spomenute osobe držale u svom posjedu.⁸⁹

Navedeni podaci pokazuju da tridesete godine 19. stoljeća u Bosni nisu protekle samo u provođenju određenih vojnih reformi, nego su se desile i određene promjene na finansijskom polju. Odlučeno je da se preostale državne mukate u Bosanskom ejaletu prevedu na naturalnu desetinu, odnosno da se posjednicima zemljišnih jedinica omogućiti da, ukoliko to žele, plaćaju

⁸⁸ Postoje podaci i o drugim državnim prihodima koji su bili usmjereni za izdržavanje konjaničke rezerve. Državni prihod koji je ostvarivan prilikom inspekcije rakijskih kazana (*kazgan teftişiyyesi*) bio je ustupan u zakup te se, na osnovu dokumenta iz sarajevskih sidžila, može zaključiti da je i on služio za finansiranje konjaničke rezerve. GHB, Sidžil 76, 223.

⁸⁹ Navedeno se vidi iz potvrde koju je 1844. nadležni državni službenik izdao Abid-agi Đumišiću (*Sîm-zâde*). Nije bilo navedeno selo na koje se ovo odnosilo. Međutim, na osnovu više dokumenata koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, vidi se da su Đumišići tradicionalno držali neka od zemljišta koja su pripadala Kobaškoj mukati. GHB, A-4855/TO-616.

novčani iznos koji će, u skladu s tržišnim cijenama u provinciji, biti ekvivalentan prirodnoj desetini. Ova odluka važna je za razumijevanje predtanzi-matske faze u osmanskim transformacijskim procesima na području Bosan-skog ejaleta. Međutim, ne može se reći da je ova mjera značila i konačni kraj filurije kao podavanja na mukatama. Adekvatniji zaključak je da se radilo o kraju filurije kao daće koja je bila vezana za iznose iz katastarskih popisnih deftera. Koliko je to bio značajan korak za osmanske finansije vidi se, izme-đu ostalog, iz činjenice da je ovim činom osmanska vlast konačno napustila neke mjere koje su bile stare više od dva stoljeća, te je time dodatno potvrdila spremnost na promjenu i napuštanje za državu štetnog oslanjanja na admi-nistrativne tradicije i regulativu iz klasičnog razdoblja.

Vlaški porezi, paušalne novčane daće i timarski sistem, c. 1699-1852

Dosadašnji tok predstavljanja transformacijskih procesa na polju pro-vincijskih finansija u Bosanskom ejaletu uglavnom je bio fokusiran na pita-nje ukidanja vlaških poreza i paušalnih novčanih daća na mukatama, te nji-hovo mijenjanje režimom desetine i pratećim novčanim daćama. Obrada ovih finansijskih jedinica i jeste najznačajnija za razumijevanje fenomena o kojem se govori u ovom radu, budući da su glavni predmeti tih mukata bili carskih hasovi, kojima je u 18. stoljeću bio pripojen i dio namjesničkih hasova, a upravo je u defterima iz klasičnog razdoblja većina vlaških po-reza u zapadnobalkanskim sandžacima registrirana kao prihod ovih vrsta posjeda. Međutim, filurije i podavanja odsjekom bilo je i na timarima i zeametima u zapadnobalkanskim sandžacima u klasičnom razdoblju,⁹⁰ što otvara nekoliko važnih pitanja: Šta se desilo s navedenim podavanjima u 18. i 19. stoljeću? Da li je i unutar timarskog sistema moguće govoriti o transformacijskim procesima, na prvom mjestu, da li je i na tom polju bilo slučajeva prevođenja filurijskih zemljišta na prirodnu desetinu?

Osnovna tvrdnja koja se zastupa u ovom poglavlju je da je timarski sistem jednim dijelom bio zahvaćen transformacijskim procesima, te da je

⁹⁰ S. Buzov, "Vlasi u bosanskom sandžaku", 107.

dio timara i zeameta u Bosanskom ejaletu još u 18. stoljeću bio preveden na režim desetine, dok je, paralelno s tim, na dijelu timara i zeameta bio zadržan raniji režim ubiranja državnih prihoda u vidu filurije i podavanja odsjekom. Navedeni različiti režimi u ubiranju državnih prihoda, koje treba shvatiti kao paralelna rješenja, zadržali su se do kraja postojanja timarskog sistema u Bosanskom ejaletu, polovinom 19. stoljeća.

Dokaze koji upućuju na zaključak da je prevođenje na režim desetine zahvatilo u 18. stoljeću i sektor na kojem su državne prihode sakupljali zaimi i spahije predstavljaju izvodi iz katastarskih popisnih deftera, koji su u određenim slučajevima sadržavali i dodatne zabilješke da se na nekom timaru ili zeametu desila promjena u pogledu vrste prihoda koji su ubirani. Naprimjer, državna administracija sastavila je 1835. izvod iz opširnog popisa Kliškog sandžaka koji se odnosio na zemljišta čiji je prihod pripadao zeametu Sulejmana, sina Osman-begovog. Na njegovoj margini bila je unijeta zabilješka da je 1718. izvršena korekcija u pogledu prihoda ovog zeameta prema kojoj su baštine koje su do tada plaćale filuriju bile prevedene na desetinu. Razlog za ovu promjenu bio je to što se utvrdilo da filurija nije bila ekvivalentna desetini (*öşre mu'âdil olmayup*), te su prihodi zeameta bili mali (*kalîl olup*). Kako se navodi, oni nisu dostajali za pokrivanje ratnih troškova koje je uživatelj zeameta imao.⁹¹

Navedeni dokument značajan je jer nedvojbeno dokazuje mogućnost legitimnog i legalnog ukidanja filurije i prijelaza na režim desetine unutar timarskog sistema u Bosanskom ejaletu, što do sada nije bilo poznato u historiografiji. Historičari koji su se bavili ovom problematikom do sada su samo predstavljali samovoljne napore zaima i spahija da promijene režim ubiranja prihoda.⁹² Raspravljalo se o zavođenju desetine isključivo kao o vidu zloupotrebe, te se propustilo vidjeti da nisu svi slučajevi nelegalni, nego da je centralna vlast i sama ponekad odlučivala promijeniti režim ubiranja prihoda, kako bi povećala prihod koji je bio dodijeljen vojnicima.

⁹¹ Navedena promjena bila je unijeta i u sumarni defter Kliškog sandžaka. GHB, A-4772/T0.

⁹² A. Sućeska, "Pokušaj muslimanske raje", 195.

Zasada, nema dokaza da je u 18. stoljeću bilo neke masovne akcije prevođenja na desetinu filurijskih baština čiji je prihod bio vezan za timare i zeamete, kao što je to slučaj s državnim mukatama. Navedeni primjer daje opravdanu osnovu za pretpostavku da je moglo biti još sličnih slučajeva, dok bi pronalazak novih dokumenata mogao omogućiti donošenje nekog čvršćeg zaključka o obimu ove pojave na području Bosanskog ejaleta.

Osim ovoga, važno je napomenuti da postoji više dokaza koji pokazuju da je centralna vlast na određenim timarima i zeametima u Bosanskom ejaletu tokom 18. stoljeća i dalje smatrala filuriju legitimnom daćom. Na primjer, polovicom 18. stoljeća bilo je izdato više carskih naredbi kojima su osuđene nezakonite aktivnosti zaima i spahija u Bosni na filurijskim zemljištima, u prvom redu samovoljno ubiranje desetine,⁹³ kao i ubiranje određenih dodatnih podavanja, povrh filurije.⁹⁴ Također, zabranjivane su i slične zloupotrebe na zemljištima na kojima su ubirana paušalna podavanja.⁹⁵ Bilo je naređeno da se to spriječi, te da se porez ubire “u skladu sa zakonom i defterom”, a tu se radilo o katastarskim popisnim knjigama koje su nastale najkasnije početkom 17. stoljeća. Pored carskih naredbi, moguće je susresti i namjesničke bujuruldije kojima su ovakve zloupotrebe rješavane.⁹⁶

Ovakvi slučajevi pokazatelj su opredjeljenja osmanskih vlasti da se u timarskom sistemu zadrže stara zakonska regulativa i defteri te da se spriječi samovolja lokalnih spahija i zaima. Zanimljivo je da u nekim slučajevima

⁹³ Prema jednoj carskoj naredbi iz 1748. godine, zaim Ibrahim ubirao je desetinu na mjestima na kojima je bila ubilježena filurija. Nakon što su se posjednici žalili, izdata je carska naredba da se postupi u skladu s onim što je bilo od davnina zabilježeno, odnosno da se ne ubire desetina. BOA, A. DVNS.AHK.BN.d 1, 172-173.

⁹⁴ Omer Đumišić, koji je kao čifluk sahibija držao određene filurijske baštine u selu Krupa, žalio se 1752. da je nadležni spahija od raje na tim baštinama, koje su bile njegov čifluk, tražio da plate više od predviđenog (*zevayidât iddi'âsıyla*). GHB, A-4855/TO-32.

⁹⁵ Osman-beg Dženetić je tražio polovinom 18. stoljeća od stanovnika sela Tuholj, u blizini Kladnja, da mu plate desetinu, umjesto podavanja koja su bila paušalno određena kao novčani ekvivalent za desetinu na sijeno. Carskom naredbom je naređeno da se postupi po zakonu i defteru. BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 210.

⁹⁶ GHB, A-4855/TO-32.

centralna vlast izlazi u susrest ovom vojničkom sloju i omogućava im izmjenu režima ubiranja prihoda, kao što je ranije pokazano, dok na drugim mjestima to odbija učiniti. Međutim, nije uspjela riješiti ni njihove probleme i manjak prihoda koji im je oslonac na stare deftere stvarao, te su se ovakvi slučajevi i dalje nastavili dešavati.

Filurija je smatrana legitimnom daćom na nekim timarima i zeametima u Bosanskom ejaletu i u 19. stoljeću te se, između ostalog, krajem treće decenije mogu susresti tapije koje su izdavale lokalne spahije u kojima se jasno navodi da su im posjednici baština dužni plaćati filuriju na godišnjoj osnovi.⁹⁷ Nema indicija da se to promijenilo ni nakon proglašenja tanzimatskih reformi te je takva praksa mogla u Bosni biti primjenjivana najkasnije do konačnog kraja timarskog sistema u Bosni i akcije Omer-paše Latasa, što će biti detaljnije obrađeno u narednom poglavlju.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da ukidanje vlaških poreza i paušalnih podavanja te prijelaz na režim desetine ne može biti u cjelini sagledano, ukoliko se ne uzme u obzir i "timarski sektor", odnosno zemljišta na kojima su te daće ubirali zaimi i timarnici. Dostupni podaci pokazuju da ne postoji jedinstveno rješenje za sve timare i zeamete te da je na nekim od njih u 18. stoljeću došlo do navedene promjene u režimu ubiranja državnih prihoda, dok je drugdje do tanzimatskih reformi zadržan tradicionalni sistem ubiranja filurije, bez obzira na finansijske teškoće koje je on proizvodio timarnicima, kao i samovolju koju su oni pokazali kako bi riješili probleme koje su imali. Za sada, nema podataka o nekoj masovnoj akciji prevođenja timara i zeameta na režim desetine u 18. stoljeću, kao što je to slučaj s državnim mukatama, ali oni primjeri koji su prikazani u ovom poglavlju izuzetno su važni, jer omogućavaju da se i timarski sektor poveže s navedenim transformacijskim procesima, kao i zbog toga što daju nove podatke koji dokazuju postepenost i dugotrajnost prijelaza na režim desetine u Bosanskom ejaletu.

⁹⁷ Spahije Islam i Hasan, iz sela Krupa, izdali su 1827/28. (1243. AH) tapiju za zemljište na koju je trebalo plaćati filuriju. GHB, A-4855/TO-777.

Kraj jedne finansijske epohe u Bosni: Mehmed Tahir-pašino doba i akcija Omer-paše Latasa

Razgovor o transformacijskim procesima u ekonomskoj povijesti Bosanskog ejaleta u osnovi predstavlja diskusiju o kontinuitetima i diskontinuitetima kroz koje je ekonomski sektor navedene provincije prošao tokom višestoljetne osmanske vlasti, pri čemu ključni značaj ima istraživanje dinamike određenog procesa, njegove razvojne faze te posebno “tačke prekida”, u kojima dolazi do napuštanja određene prakse i početka nekog novog kontinuiteta. Do sada je u ovom radu pokazano da je, kada govorimo o ukidanju vlaških poreza i prijelazu na režim desetine, moguće govoriti o više tački prekida u kojoj su filurija i paušalni iznosi napušteni na pojedinim zemljišnim jedinicama, što bi moglo predstavljati neku lokalnu prijelomnu tačku, odnosno prekid s određenom praksom na mikrorazini. Navedene su tačke bile izuzetno važne, jer omogućavaju da se o prijelazu na režim desetine počne govoriti kao o dugotrajnom procesu; no, postavlja se pitanje kada se desio kraj tog procesa, odnosno kada se na institucionalnoj ili makrorazini upotpunosti napušta filurija kao porez, te kada su sva državna zemljišta bila prevedena na režim desetine?

Do sada, u historiografiji se došlo do važnog zaključka da je filurije i podavanja određenih odsjekom na mnogim mjestima u Bosni bilo sve do Tahir-pašino vremena (1847-1850), a da je krajnje vrijeme do kojeg su se neke stare finansijske prakse ovog tipa mogle pojavljivati na terenu bila akcija carskog mušira Omer-paše Latasa 1851/52.⁹⁸ Dokazivanje ova uglavnom se fokusiralo na popis desetine koji je u 1848/49. napravio Mehmed Tahir-paša, odnosno na popise desetine koji su nastali u periodu od 1850. do 1852. Navedeni tekstovi izuzetno su značajni i u historiografiji je s pravom zaključeno da u ovom periodu treba tražiti kraj filurije, ali je važno napomenuti da se prilikom dokazivanja te teze uglavnom fokusiralo na desetinu, te se nijednom nije pozvalo na neki konkretan izvor u kojem se spominje kraj filurije. Metodološki gledano, zaključci o ubiranju filurije

⁹⁸ A. Aličić, “Desetina”, 130, 133, 134.

u Bosni biće bolje argumentirani ako se ukaže i na tekstove koji direktno govore o ukidanju filurije, a ne samo na one izvore kojima je u prvom planu bilo zavođenje desetine.

Ključni dokaz da je filurija na nekim mjestima ubirana do Mehmed Tahir-pašinog vremena predstavljaju potvrde državnih službenika o plaćenju filuriji. Međutim, nije se tu radilo o visini filurije koja je bila zabilježena u katastarskim popisnim defterima, nego o filuriji koja se sastojala iz dva dijela – od starog iznosa filurije te dodatne filurije, (*kadîm ve zamm filûrî*), koja je, u skladu s ranije opisanim mjerama iz tridesetih godina 19. stoljeća bila nametnuta, kako bi se dostigao iznos koji bi bio ekvivalentan desetini. Na terenu, posljednju potvrdu ovog tipa pronašao sam za 1847. godinu.⁹⁹ Ne može se reći da je ona zadnja potvrda ovog tipa, ali je jasno da se radilo o jednoj od zadnjih potvrda, budući da je filurija uskoro upotpunosti napuštena.

Podatke koji pokazuju da je 1848/49. (1265. AH) došlo do prevođenja filurijskih zemljišta na režim desetine, moguće je susresti u nekoliko dokumenata koji su nastali 1850. Naprimjer, u jednoj Mehmed Tahir-pašinoj bujuruldiji iz marta 1850. navodi se da se naturalni “ušur” (*aynen öşr*), u visini od jednog desetog dijela (*onda bir*), sakuplja na zemljištima u Bosanskom ejaletu na kojima “do sada” (*şimdiye kadar*) nije bilo naturalne desetine, nego su uzimani filurija i novčani “ekvivalent za desetinu” (*bedel-i öşr*). Dodatno je pojašnjeno da se “novac” (*akçe*) koji je u prošloj 1265. AH [1848/49.] sakupljen od takvog “desetinskog prihoda” namijeni za popravke topovskih kundaka u bosanskih tvrđavama.¹⁰⁰

Prema tome, očigledno je da je 1848/49. (1265. AH) bila godina u kojoj je vlast računala na neki novčani prihod od zemljišta koja su prevedena sa režima filurije i novčanog ekvivalenta za desetinu na naturalnu desetinu. Postavlja se pitanje o kakvom se novcu radilo i šta nam ovo govori o osmanskim finansijskim praksama.

⁹⁹ Riječ je o poreskoj potvrdi iz 1847. godine, prema kojoj je Sabit-aga Đumišić državi (*cânib-i mîrîye*) platio 106 groša i 16 para na ime “stare i dodatne filurije” (*kadîm ve zamm filûrîsi*). GHB, A-4855/TO-767.

¹⁰⁰ GHB, Sidžil 85, 55-56.

Novac na koji je vlast računala bila je zakupnina, a sve ovo ukazuje na to da su nekadašnja filurijska zemljišta u Bosni, čim su prevedena na naturalnu desetinu, bila izdata u zakup, te da je vlast novac koji je stekla na taj način odmah usmjerila u vojne svrhe. Podaci o izdavanju navedenih prihoda u zakup bili su poznati Muvekkitu,¹⁰¹ koji je bio suvremenik ovih događaja i tradicionalni historičar. Dodatni dokaz za ovo pitanje predstavljaju finansijski registri državne vlasti, u kojima je 1850. (1266. AH) zabilježeno da su određene ugledne osobe uzele u zakup (*iltizâm*) desetinu zemljišta u Bosanskom ejaletu na kojima do sada nije ubirana desetina, nego su bila pod filurijom i novčanim ekvivalentom za desetinu. Zakupna cijena iznosila je “5.000 kesâ”, dok je svrha utroška tog novca navedena identično kao i u ranije spomenutoj Mehmed-pašinoj bujuruldiji – trebalo je popraviti tvrđavske kundake u bosanskim tvrđavama.¹⁰²

Navedeni dokumenti pokazuju da je u Mehmed Tahir-pašino vrijeme u Bosni okončano plaćanje filurije na većem broju zemljišnih jedinica, te da je ovo doba bilo “tačka prekida” za ovaj porez na mnogim mjestima u Bosanskom ejaletu. Nije naveden broj baština na kojima se desila ova promjena, ali visina spomenute zakupne cijene ukazuje na to da se moralo raditi o nekom većem broju. Međutim, postavlja se pitanje da li je i nakon toga bilo podavanja pod ovim imenom. Aličić je utvrdio da osmanski popisi desetine napravljeni između 1850-1852. na pojedinim mjestima navode filuriju te da su neka od tih mjesta ista ona zemljišta na kojima je tradicionalno ubiran ovaj porez.¹⁰³ Zasadâ, teško je znati da li je to konkretno naplaćivano na terenu, odnosno donošenje konkretnih zaključaka o ovome zahtijevalo bi uvid u poreske potvrde iz ovog perioda. U svakom slučaju,

¹⁰¹ Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, preveo Abdulah Polimac, Sarajevo: El-Kalem, 1999, 1030.

¹⁰² Bilješka o ovom pitanju datirana je 13. februara 1850. (30. rebiu-l-evvel 1266. AH). BOA, KK.d 5859, fol. 2r.

¹⁰³ Naprimjer, u državnim popisima desetine iz 1851/52. (1867. AH) i 1851/52. (1268. AH), spominju se, između ostalih, u kazama Jajce, Banjaluka i Tešanj neki prihodi od filurije. Na ovim je područjima tradicionalno bila rasprostranjena filurija. Neki od tih prihoda bili su u okviru mukata, dok je dio bio u sastavu timara. A. Aličić, “Desetina”, 162, 164, 166.

jasno je da je Omer-paša Latas ukinuo 1851/52. timarski sistem u Bosni te je to vrijeme, po svemu sudeći, najkasniji period do kojeg bi se eventualno mogli tražiti “ostaci ostataka” filurije kao poreza.

Na koncu, može se zaključiti da su eliminiranje filurije u Bosanskom ejaletu, kao i njeno mijenjanje desetinom, koji su se odigrali u Mehmed Tahir-pašino i Omer-pašino doba, predstavljali samo završnu fazu dugog procesa ukidanja filurije i paušalnih novčanih daća. Provedba ove mjere je označila konačni kraj ubiranja navedenih izvora državnih prihoda koji su stoljećima bili prisutni na Balkanu. Spomenuta promjena, zajedno s drugim reformama koje su se desile krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina 19. stoljeća, kao što su ukidanje običajnih poreza, zavođenje reformskog poreza pod imenom vergija (*virgü-yi mahsûsa* ili *an cemâatin virgü*) te ukidanje timarskog sistema, daje osnovu za zaključak da navedeno vrijeme treba shvaćati kao kraj jedne epohe u provincijskim finansijama Bosanskog ejaleta, odnosno kao početak novog razdoblja u ekonomskoj povijesti navedenog prostora.

Zaključak

Analiza osmanske finansijske građe te usporedba podataka, koji se u njoj pronalaze sa tvrdnjama koje se susreću u historiografiji, pokazala je da dominantni stavovi u literaturi koja se bavila transformacijskim procesima u Osmanskom Carstvu u periodu od početka 17. stoljeća do tanzimatskih reformi nisu dostatni da objasne sve manifestacije transformacijskih procesa u osmanskoj Bosni. Došlo se do zaključka da je potrebno rekonceptualizirati ideju šta se sve treba smatrati transformacijskim procesima u osmanskoj povijesti, te da je u ovom pogledu nedovoljno istraženo polje provincijskih finansija. Dosadašnja historiografija koja se bavila fiskalnom transformacijom fokusirala se primarno na reforme džizije i izvanrednih poreza, promjene u sistemu zakupa poreza, uvođenje novih poreza, kao što su mirnodopska i ratna pomoć, kao i promjenu načina distribucije poreskog tereta i uvođenje tevzi deftera. Ovim radom se pokazuje da, pored

svega navedenog, razgovor o transformaciji na fiskalnom polju u Bosanskom ejaletu treba obuhvaćati i proces ukidanja vlaških poreza, odnosno filurije, kao i paušalnih novčanih daća, te proces prevođenja baština koje su bile opterećene ovim podavanjima na sistem naturalne desetine. Navedena pojava praćena je ovdje kroz primarne izvore od kraja 17. stoljeća do vremena implementacije tanzimatskih reformi polovinom 19. stoljeća.

Rekonceptualizirano je i pitanje načina na koji treba označavati ukidanje vlaških poreza i paušalnih daća te prijelaz na režim desetine. Ovim radom se predlaže da se pojedinačni primjeri navedene povijesne pojave promatraju kao dio šireg procesa. Dosadašnja historiografija prijelaz na desetinu vezivala je uglavnom za 19. stoljeće, pri čemu se nije govorilo o procesu, nego se samo predstavljao fenomen, koji je najčešće bio vezivan za tanzimatske reforme ili razdoblje koje je neposredno prethodilo tanzimatu. Za razliku od toga, u ovom istraživanju pokazani su primjeri koji nedvojbeno dokazuju da je prevođenje na režim desetine u Bosanskom ejaletu predstavljalo dugotrajni proces te da su se samo njegove završne faze odvijale polovinom 19. stoljeća. Prije toga, kao posebno značajne faze navedenog procesa, u ovom radu su istaknute akcije prevođenja državnih mukata na režim desetine koje su izvršene krajem 17. i početkom 18. stoljeća, kao i tridesetih godina 19. stoljeća. Također, donijeti su i primjeri koji pokazuju da je prijelaza na režim desetine u Bosanskom ejaletu bilo i izvan ovih godina, kako na mukatama, tako i na zemlji koja je ulazila u sastav timara i zeameta.

Rezultat ovog rada je i to što su prikazani uzroci koji su ponukali osmansku vlast da prevodi zemljišta pod filurijom i podavanjima odsjekom na naturalnu desetinu, kao i društveno-ekonomske posljedice toga. Na prvom mjestu, treba imati u vidu fiskalni razlog, odnosno pokazano je da je filurija u monetarnim prilikama 18. i 19. stoljeća donosila manji prihod državi nego desetina, te da se ovom mjerom nastojalo podići razinu državnog prihoda što je, s druge strane, povećalo i atraktivnost ovih mukata za buduće zakupce. Na mnogim zemljištima, ipak, bio je zadržan stari režim ubiranja vlaških poreza i podavanja odsjekom, što je doprinosilo tome da zakupci i

timarnici pokušavaju samovoljno uvesti desetinu ili povećati iznos filurije, što je država redovno zabranjivala.

Odluka vlasti da ukine filuriju i prevede određena zemljišta na režim desetine dovela je do strukturalnih promjena u provincijskim finansijama. Navedeni izraz se u ovom radu prvi put koristi za promjene u ekonomiji Bosanskog ejaleta, pod utjecajem ekonomske literature, te je i on važna novina u načinu historiografskog tumačenja transformacijskih promjena.

Kada je riječ o društveno-ekonomskim posljedicama procesa prijelaza na režim desetine, utvrđeno je da je on utjecao na život lokalnog stanovništva. Njegove posljedice osjetili su oni koji su se finansirali od prihoda koji je stjecan na osnovu izdavanja u zakup zemljišta koja su prevedena na desetinu – posadnici tvrđava u Bosanskom ejaletu, ali i određene osobe iz ulemanskog sloja. Navedeni proces značajan je za razumijevanje ekonomskih aktivnosti zakupnika, kao i osoba koje su uzimale navedene državne prihode u podzakup, ali i za shvaćanje životnog standarda posjednika zemljišnih čestica koje su bile opterećene podavanjima, raji, kao i o posjednicima čifluka iz reda vojničke klase.

Kada je riječ o posljedicama za druge oblasti ekonomije, pokazalo se da je zamjena filurije, kao novčane daće, naturalnom desetinom djelovala destimulativno za ekonomsku razmjenu na tržištu poljoprivrednih proizvoda u Bosanskom ejaletu, budući da su, zahvaljujući tome, posjednici mogli izvršavati svoje obaveze prema državi bez izlaska na tržište i prodaje poljoprivrednih proizvoda.

Na koncu, važan zaključak do kog se došlo u ovom istraživanju je da razumijevanje osmanskih transformacijskih procesa ne može biti isključivo fokusirano na državni centar, niti na finansije pojedinih provincija. Da bi se steklo temeljitije znanje o ovome i izbjegle određene neopravdane generalizacije koje se primjećuju u historiografiji, potrebno je istražiti izvore koji se odnose na različite dijelove Osmanskog Carstva. Ovaj put, riječ je bila o jednom važnom pitanju koje se odnosi na Bosanski ejalet, no stanje izvora je takvo da su nova istraživanja načina na koje su se manifestirali

transformacijski procesi u Osmanskom Carstvu u 18. i 19. stoljeću mogući, ali ujedno i potrebni.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska

- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Tapu Tahrir Defteri (TD): 24, 144, 260, 533, 743.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Kamil Kepeci (KK.d): 1981, 5859.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Cevdet, Maliye (C.ML): 6860, 10182, 10074, 14885, 23446, 29676, 30260, 30261.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Bâb-1 Asafî, Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri, Ahkâm-ı Bosna (A.DVNS.AHK.BN.d): 1.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Bâb-1 Defterî, Başmuhasebe defterleri (D.BŞM.d): 483.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Bâb-1 Defterî, Başmuhasebe, Bosna hazinesi defterleri (D.BŞM.BNH.d): 16771, 16777.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul – Bâb-1 Defterî, Başmuhasebe, Bosna hazinesi (D.BŞM.BNH): 7/5.

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo

Zbirka osmanskih dokumenata (A): 4772/TO, 4773/TO, 4855/TO-30, 4855/TO-32, 4855/TO-102, 4855/TO-607, 4855/TO-616, 4855/TO-629, 4855/TO-777.

Zbirka sidžila: 75, 76, 85.

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Zbirka otkupa i poklona (ZPO): 26.

Objavljeni izvori

Bojanić, Dušanka i Katić, Tatjana (prev.), *Maglajski sidžili 1816-1840*, Sarajevo: Bošnjacki institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005.

Bojanić, Dušanka (prev.), *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd: Istorijski institut, 1974.

Kupusović, Amina (prev.), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. 4. Sarajevo: Bošnjacki institut Zürich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, 2000.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihusejnović, *Povijest Bosne 2*, preveo Abdulah Polimac, Sarajevo: El-Kalem, 1999.

Literatura

Knjige

Barkey, Karen, *The Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Istanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Baki, Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)*, Istanbul: Kitabevi, 2003.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Istanbul: Nurgök Matbaası, 1965.

Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.

Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.

Redhouse, James W, *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople: American Mission, 1890.

Članci

Aličić, Ahmed S, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, u: *Prilozi*, sv. 16, br. 17, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, 129-174.

Ágoston, Gábor, “Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800”, u: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, sv. 12, br. 2, Bloomington, IN: Slavica Publishers, Indiana University, 2011, 281-319.

Barbir, Karl, “The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship”, *Oriente Moderno*, sv. 18 (79), br. 1, Rim: Istituto per l’Oriente C. A. Nallino, 1999, 253-267.

Buzov, Snježana, “Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 41, Sarajevo: Orijentalni institut, 1991, 99-111.

Cezar, Yavuz, “From Financial Crisis to Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, u: *Oriente Moderno*, Nuova serie, sv. 18 (79), br. 1, Rim: Istituto per l’Oriente C. A. Nallino, 1999, 49-54.

Faroqhi, Suraiya, “Crisis and Change, 1590-1699”, u: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Volume 2: 1600-1914, ur. Halil İnalcık i Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 411-636.

Filipović, Nedim, “Pogled na osmanski feudalizam”, u: *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, sv. 4, Sarajevo: Istorijско društvo Bosne i Hercegovine, 1952, 5-146.

Filipović, Nedim, “Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini”, u: *Godišnjak*, sv. 12/10, Sarajevo: Centar za balkanološka istraživanja, ANUBiH, 1974, 127-221.

- İnalçık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", u: *Archivum Ottomanicum*, sv. VI, Wiesbaden: Harrasowitz, 1980, 283-337.
- İnalçık, Halil, "Saraybosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna", u: *Tarih Vesikaları*, sv. 2, br. 11, Ankara: Maar'f Vekilliği, 1943, 372-383.
- Kasumović, Fahd, "Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 35, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2014, 93-150.
- Kursar, Vjeran, "Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th -18th Centuries)", u: *OTAM*, sv. 34, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2013, 115-161.
- Matkovski, Aleksandar, "Stočarski danak – filurija", u: *Arhivski vjesnik*, br. 33, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1990, 71-77.
- Mulić, Jusuf, "Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 51, Sarajevo: Orijentalni institut, 2011, 111-146.
- Sučeska, Avdo, "Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću", u: *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1-2, Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, 2003, 191-201.
- Sučeska, Avdo, "Uticaj austro-turskih ratova na opterećivanje stanovništva u Bosni u XVIII stoljeću", u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, sv. 27, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 1980, 197-207.
- Truhelka, Ćiro, "O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini (1941)", u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, ur. Ivan Mužić, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010, 119-132.

TRANSFORMATION PROCESSES IN THE PERIPHERY OF THE OTTOMAN EMPIRE REVISITED: THE FILURI TAX AND TRANSITION TO THE TITHE SYSTEM IN THE AGRICULTURAL ECONOMY OF OTTOMAN BOSNIA, C. 1699-1852

Summary

The dominant historiographic images on the fiscal transformation in the Ottoman Empire have established that the 17th and 18th century in Ottoman history should not just be described as an age of crisis but also as a period that witnessed a significant fiscal transformation that gradually changed the face of the Ottoman finance. This idea has mostly been supported by the changes in the collection of extraordinary taxes, the poll tax, and tax farm reforms, as well as by the introduction of the *imdâdiyye* taxes and the apportionment of tax burden through the cooperation of judges (*kadı*) and local social elites (*ayân*). Although these reforms were undeniably important, the mentioned historiographic ideas are insufficient to describe all of the structural changes that occurred in the peripheral regions of the Ottoman Empire as was the frontier province of Bosnia. This paper argues that the very idea of what should be considered under the umbrella of transformation processes in the Ottoman Empire should be revisited in the case of Ottoman Bosnia and adjusted to its local financial context. Seeing as the *filûrî* tax (*resm-i filûrî*) and the lump sum payments (*maktûc*) traditionally were among the most important taxes in the agricultural economy of Ottoman Bosnia, this article proposes that the abolishment of these taxes and their gradual substitution with the in-kind tithe and some other cash payments should also be counted as a part of the fiscal transformation in this region. Based on the primary Ottoman sources, this paper explores various historical phases of this process in the period between 1699 and 1852, starting from the structural change it made

in the provincial finance and local economy to the impact it had on the wider social framework. The major authors who have been researching the abolishment of the filuri tax in Bosnia and its substitution with the tithe focussed their attention mostly on the 19th-century reforms and thus failed to recognise this phenomenon as a part of the wider process which had much deeper roots than the 19th century. This paper argues that the mentioned topic is heavily under-researched and that archival materials explored in this study could help us achieve not only a better understanding of the financial context of the Ottoman periphery, but also it can lead us to get a clearer image of the complexity of Ottoman political solutions and their active attitude towards dealing with various challenges put before the government by the internal and external developments.

MARRIAGE ACROSS BOUNDARIES: MIXED MARRIAGES AT THE SUPREME SHARIA COURT IN HABSBURG BOSNIA AND HERZEGOVINA

Ninja Bumann

Institute for East European History, University of Vienna
ninja.bumann@univie.ac.at

Abstract: The article examines the regulation and negotiation of mixed marriages, that is marriages between persons of different religions, at Sharia courts in Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian rule. Based on the analysis of documents from the Supreme Sharia court, an appeal body installed by the new Habsburg administration in 1879, this article investigates how the limitation of the competence of Sharia courts led to misunderstandings and disputes regarding the solemnization of mixed marriages. The text illustrates that mixed couples did not only transcend religious boundaries but also crossed institutional and legal, as well as social, constraints. In general, Sharia courts were banned from registering mixed marriages, which often led to strategic conversions or concubinage. While the state authorities increasingly regulated conversions and, thus, not everyone was allowed to adopt Islam, also mixed couples living in concubinage often faced legal problems around the religious affiliation and the legal custody of their children born out of wedlock. In 1912, however, the legal situation changed when a specific regulation by the Provincial Government allowed for the solemnization of mixed marriages by a *kadi*. However, as will be demonstrated in the article, this did not directly lead to a greater acceptance of mixed marriages by society.

Keywords: Mixed marriages, Sharia courts, Islamic law, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, conversion, concubinage

Apstrakt: Članak istražuje regulisanje i pregovaranje o mješovitim brakovima, odnosno o brakovima između osoba različitih religija na šerijatskim sudovima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Na osnovu arhivske građe Vrhovnog šerijatskog suda, žalbene instance koju je nova habsburška administracija uspostavila 1879. godine, ovaj članak ispituje kako je ograničenje nadležnosti šerijatskih sudova dovelo do nesporazuma i sporova u vezi sa sklapanjem mješovitih brakova. Tekst ilustrira da mješoviti parovi nisu samo prelazili vjerske granice, već i institucionalna i zakonska, kao i društvena razgraničenja. Općenito, šerijatski sudovi nisu bili ovlašteni za registriranje mješovitih brakova, što je često dovelo do strateških konverzija ili konkubinata. Međutim, državne vlasti su sve više regulisale vjerska preobraćenja i nije svima bilo dozvoljeno prelaziti na islam. Mješoviti parovi koji su živjeli u konkubinatu ipak često su se suočavali sa pravnim problemima oko vjerske pripadnosti i zakonskog starateljstva nad djecom rođenom izvan braka. Situacija se značajno promijenila 1912. godine kada je Zemaljska vlada donijela naredbu i dozvolila da kadije sklapaju mješovite brakove u određenim slučajevima. Međutim, kao što je prikazano u članku, ova odluka nije neposredno dovela do većeg prihvatanja mješovitih brakova u društvu.

Ključne riječi: Mješoviti brak, šerijatski sudovi, islamsko pravo, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, konverzija, konkubinac

Introduction

Mixed marriages in Bosnia and Herzegovina, that is marriages between two people of different religions/confessions, are in historiography often depicted as highly politicized relationships. Historical accounts on Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian rule often highlight a few well-known cases of mixed marriages, such as the incident around Saja (Saima) Đukić (also Ćokić, Đokić, Gjukić or Gjugić): The young Muslim woman from the village of Blizanci near Mostar fled her father's home in February 1881 in order to convert to Catholicism and then marry her catholic boyfriend Andrija Kordić. This sparked fierce protest among Muslims from Mostar, who saw an alleged abduction and forced conversion in the case.¹

¹ This case also highlights that there was a lack of clear regulations on how to deal with such cases. The county administration (*okružni ured/Bezirksamt*) interrogated the bridal couple as well as

Beyond such particularly politicized cases, the issue of mixed marriages in Habsburg Bosnia and Herzegovina has been only marginally examined. Indeed, one reason might be that non-conflictual social, and specifically matrimonial, relations are rarely treated in archival sources, whereas highly disputed incidents have left many traces in archival documents.² Hence, more studies are dedicated to mixed marriages in the later periods, and for instance, Fedja Buric and Mustafa Hasani have both studied the debates on mixed marriages among the Islamic elite in the 1930s.³ Besides, there are several studies dedicated to mixed marriages in Bosnia and Herzegovina or generally in Yugoslavia after World War II.⁴

the responsible catholic clerics but did not take any further measures. The local Sharia court in Mostar, in contrast, considered to be competent for regulating this case and sentenced Saja Đukić due to apostasy to imprisonment. Saja Đukić was briefly arrested by the gendarmerie but soon released by the county administration. The Provincial Government (*Zemaljska vlada/Landesregierung*) then informed the Sharia court in Mostar that conversions were not within their scope of competence. See Fedja Buric, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois 2012. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=rep1&type=pdf> (accessed: 24. 06. 2019), 15; Robert J. Donia, *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Herzegovina. 1878-1914*, New York: Columbia University Press, 1981, 93-98; Heiner Grunert, *Glauben im Hinterland. Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878-1918*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016, 188; Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn: Schöningh, 1998, 650-651. See also Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Vrhovni šerijatski sud (VŠS), box 16, sign. B 1881/27.

² See the assessment of Church documents by Heiner Grunert, which generally mention only marriages that were conflicting with traditional, canonical, or state norms. H. Grunert, *Glauben*, 146.

³ Fedja Buric has written a longue-durée analysis of mixed marriages, in which he examined also a few cases of mixed marriages and their negotiation at Sharia courts under Habsburg rule at the beginning of the 20th century, but devoted a larger part to the debates in the 1930s. Mustafa Hasani has studied the application of Islamic law in cases of mixed marriages during the 1930s. See F. Buric, *Becoming Mixed*, and Mustafa Hasani, *Tumačenje i primjena šerijatskog prava o mješovitim brakovima u Bosni i Hercegovini u periodu od 1930. do 1940. godine*. Sarajevo: El-Kalem, 2014.

⁴ Sociological studies on ethnic intermarriages in Former Yugoslavia have been provided, for instance, by Nikolai Botev and Snježana Mrđen: Nikolai Botev, "Where East Meets West. Ethnic Intermarriage in the Former Yugoslavia", in: *American Sociological Review*, vol. 59, No. 3, Washington: American Sociological Association, 1994, 461-480; Snježana Mrđen, "Etnički mješani brakovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1970-2005", in: *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, no.131, Novi Sad: Matica Srpska, 2010, 255-267.

Ondřej Žíla examined mixed marriages in the context of the nationality policy, and specifically

Only a little attention has been paid so far to the analysis of mixed marriages in the context of the legal and administrative practices in the religious institutions under the Austro-Hungarian administration, which were responsible for regulating family and marriage issues.⁵ Although mixed marriages occurred between members of all religious and confessional communities, the present article aims to investigate the regulation and negotiation of mixed marriages at Sharia courts during the Habsburg rule.

After the occupation of the Ottoman provinces of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1878, the newly established Habsburg administration incorporated the hitherto existing rights regime. Consequently, the Sharia courts, which dispensed justice according to Islamic law, continued to administer issues regarding marriage, family, and inheritance among the Muslim population of Bosnia and Herzegovina.⁶ However, the integration of these Sharia courts into the Austro-Hungarian administration led to several modifications of the traditional court system: The Provincial Government (*Zemaljska vlada/Landesregierung*) in Sarajevo, which was the highest administrative body in Bosnia and Herzegovina itself, enacted between 1878 and 1900 a total of 387 laws for the regulation of Sharia courts. The most fundamental modification was the establishment of a Supreme Sharia court in Sarajevo in July 1879,⁷ which acted as an appeal

of the “Muslim Question” in Yugoslavia: Ondřej Žíla, “Sebeidentifikace, statistika a její interpretace. Etnicky smíšená manželství, Jugoslávci a muslimská otázka v Bosně a Hercegovině v kontextu národnostní politiky socialistické Jugoslávie”, *Historický časopis*, vol. 61, No. 3, Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, 513-532.

⁵ An exception is Heiner Grunert’s study on the Serbian Orthodox community in Herzegovina in which he also examined the issue of mixed marriages, albeit with a focus on marriages between Serbian Orthodox and Catholic persons. See H. Grunert, *Glauben*, particularly 197-213.

⁶ Corresponding to a population census from 1879, 38% of the Bosnian-Herzegovinian population were Muslims, whereas 43% were Serbian Orthodox and 18% Catholics. Besides, there were significant Jewish communities in bigger towns. Each confessional group administered justice according to their respective ecclesiastical institutions. See Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia. 1878-1914*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 8.

⁷ This appeal body was first called “Sharia Court of Second Instance” (*Šerijatski sud druge molbe/Scheriatsgericht zweiter Instanz*), and was only in 1883 officially renamed as Supreme Sharia Court (*Vrhovni šerijatski sud/Scheriatsobergericht*).

body for decisions from the first level Sharia courts at the district level (*Šerijatski sudovi prve molbe*).⁸

The archival documents from this Supreme Sharia court, which are located today in the State Archive of Bosnia and Herzegovina (*Arhiv Bosne i Hercegovine*), can provide an insight into the dealings of marriages between a Muslim and a non-Muslim by Habsburg officials, *kadis* (Sharia judges)⁹ and the local population. Nevertheless, it has to be mentioned that an analysis based on such court documents can only encompass cases treated before the Supreme Sharia court, which in its function as an appeal body usually dealt with more complicated, and thus, rather unusual cases. Furthermore, the Sharia courts generally handled only cases of mixed marriages between a Muslim male and a non-Muslim woman due to the stipulations based on Sharia law.¹⁰ In total, the author could identify and analyze 43 cases on marriage issues of mixed couples between 1879 and 1918 in the archival holdings of the Supreme Sharia court.¹¹

By analyzing these court cases, the present paper addresses four issues in particular: The first part of this article investigates the impact of the unclear definition of competences brought by the new Sharia court regulation in 1883 on the registration of mixed marriages. The following section examines the role of conversions as a strategy for legalizing a mixed marriage despite the existing legal hindrances. Moreover, the third part elaborates on

⁸ See Mehmed Bečić, “Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini. Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?”, in: *Godišnjak*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, No. LX, 59-82, 2017, here 65-66; Enes Durmišević, “Šerijatski sudovi u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća”, in: *Anali*, Zenica: Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, No. 12, 2013, 75-89, here 84-85; Fikret Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo: Fakultet Islamskih nauka, 2005, 24.

⁹ During Habsburg rule, the wording “Sharia judge” (*šerijatski sudija*) was often used interchangeably for the term *kadi* (in Bosnian: *kadija*).

¹⁰ Islamic law allows marriage between a Muslim man and a Christian or Jewish woman, but Muslim women are allowed to marry only a Muslim man. See, for example, *Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach hanefitischem Ritus*, Wien: K. und k. Hof- und Staatsdruckerei, 1883, 13; Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1926, 50.

¹¹ See ABiH, VŠS.

the question of the status of children from a mixed relationship, whereas the last part inquires the process of legalizing mixed marriages, which started with a new regulation in 1912. The examination of these aspects reveals, as this paper argues, that mixed marriages did not only cross religious boundaries but mainly faced institutional and legal, as well as social, obstacles.

Disputed Competences on Mixed Marriages

In October 1908, Husref-beg Kapetanović, the mayor of Prijedor, went to the Provincial Government in Sarajevo and requested that the marriage of his cousin Mehmed-beg Kapetanović with the Christian widow Natalija Babić, which had taken place at the district Sharia court (*kotarski šerijatski sud*)¹² in Sanski Most, should be examined and annulled. In the ensuing investigation, it turned out that the bridal couple had first unsuccessfully tried to get married at the district Sharia court in Prijedor, their place of residence. However, the *kadi* from Prijedor had been unsure about his competences and turned in August 1908 to the Supreme Sharia court for further advice. This court ruled that according to the “Regulation on the Order and the Scope of the Sharia courts” (*Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova/Verordnung über die Ordnung und den Wirkungskreis der Scherijatsgerichte*) from 1883, the district Sharia court in Prijedor was not competent to marry a couple if not both partners were Muslims.¹³

Since the exact competences of Sharia courts had often been unclear directly after the Habsburg occupation and the Austro-Hungarian administration had wished to limit their competences clearly, the Provincial Government issued in 1883 the “Regulation on the Order and the Scope of the Sharia courts”. This new directive restricted the competence of Sharia courts to the regulation of matrimonial, family, and inheritance matters

¹² The first level Sharia courts were until 1906 part of the district offices and thereby subordinated to the district heads. Therefore, they were until then officially denominated as “district office as Sharia court” (“kotarski ured kao šerijatski sud”). However, in the present paper these Sharia courts will be designated also for the period before 1906 as “district Sharia courts”.

¹³ ABiH, VŠS, box 26, sign. B 1908/10.

only among the Muslim population and changed the composition of the decision-making body of the Supreme Sharia court, which had been installed in 1879. According to the new regulation, it was composed of three non-Muslim judges, who were simultaneously members of the Supreme court, and only two *kadis*.¹⁴ In an administrative report, this measure was justified in the manner of a *mission civilisatrice*¹⁵ by the lack of “humanistic and juridical education” of the local judges as well as the need “to preserve them from stagnation”.¹⁶ At last, the regulation on the Sharia court order from 1883 clearly indicated that in case of any doubt, the Provincial Government was competent to decide whether a case should be dealt with at a Sharia or a civil court.¹⁷ Hence, the Austro-Hungarian officials had significant competences to influence Sharia court procedures.¹⁸

In the case mentioned above on the marriage between Mehmed-beg Kapetanović and Natalija Babić, the couple had seemingly circumvented the Supreme Sharia court’s verdict by turning to the Sharia court in Sanski Most,

¹⁴ See “Verordnung über die Organisation und den Wirkungskreis der Scheriatgerichte. 29. August 1883. Zahl 7220/III.”, in: *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1883*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1883, 538-542.

The composition of the Supreme Sharia court was changed in 1913 though, whereupon decisions were taken in a senate consisting of three *kadis*. But a non-Muslim member of the Supreme court still had an advising function in issues regarding inter-confessional relations and international law. See “Gesetz vom 17. Februar 1913, womit die mit Allerhöchster Entschliebung genehmigte Verordnung vom 29. August 1883, G.-S. Nr. 135, über die Organisation und den Wirkungskreis der Scheriatgerichte, abgeändert wird”, in: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1913*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1913, 77-78.

¹⁵ The Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina was often legitimized in contemporary discourses as a “civilizing mission” (or “Kulturmission” in German), which should pacify and modernize the region as well as bring it closer towards “Western European culture”. See, for instance, Clemens Ruthner, *Habsburgs „Dark Continent“. Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert*, Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018, 220-223.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv (OeStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Justiz, JM, Allgemein, Sign. 1, A1238, Bosnien, Regelung des Justizwesens, Post 11-55, 1881-1917. Ad Zahl 9.249/BH. ex 1912; see also M. Bečić, “Novi pogled”, 74.

¹⁷ See “Verordnung über die Organisation”.

¹⁸ Mehmed Bečić characterized this reform of the Sharia court system in 1883 as an adoption of a colonial model in the application of Sharia law. See M. Bečić, “Novi pogled”.

which issued a marriage license (*izunama*) on 28 September 1908. Subsequently, they got married by an imam in the nearby settlement of Modra. Upon the Supreme Sharia court's inquiry, Smail Hadžić, the local *kadi* from Sanski Most who had issued the marriage license, declared that according to Sharia law he did not see any hindrances for registering the marriage between the Muslim and the Christian. On the contrary, he stated that Islamic law would explicitly allow such marriages¹⁹ and explained that the bridal couple could show all of the necessary documents. After completing the investigation, the Supreme Sharia court found that the *kadi* in Sanski Most had exceeded his competence by issuing the marriage license for Mehmed-beg Kapetanović and Natalija Babić since he had allegedly violated Article 10 of the regulation on the Sharia court order from 1883, which defined the competences of Sharia courts. In addition, he was generally not allowed to issue any marriage license for non-residents of his district. The archive file from the Supreme Sharia court ends with a note that the county court (*okružni sud*) in Bihać asked for all documents in this case from the Supreme Sharia court.²⁰ Apparently, the state authorities demanded to put the responsible *kadi* from Sanski Most in front of a disciplinary procedure.²¹

This case illustrates that misunderstandings regarding the competences for registering mixed marriages were widespread. While the Supreme Sharia court had already in a case in 1902 ruled that the jurisdiction of the Sharia courts did not extend to the solemnization of mixed marriages because not both spouses were Muslims,²² it expressed doubts about the curtailment of the competences of Sharia courts in this regard roughly two years later. On the occasion of a request for a marriage license from a Muslim man and a

¹⁹ See footnote 10.

²⁰ ABiH, VŠS, box 26, sign. B 1908/10.

²¹ F. Burić, *Becoming Mixed*, 20.

²² In 1902, Mehmed Spahić requested at the Sharia court in Mostar a license to marry Leopoldine Donderka from Zagreb. Unfortunately, the case file could not be found in the archival holdings of the Supreme Sharia court in Sarajevo, although it is listed as follows in the inventory: ABiH, VŠS, box 23, sign. B 1902/28: Spahić Mehmed eff. traži dozvolu za vjenčanje sa gosp. Leopoldinom Donderka iz Zagreba, Mostar.

Serbian Orthodox woman from Sarajevo, the Supreme Sharia court argued in a message to the Provincial Government that if the regulation from 1883 were to be strictly followed, then there would be no competent institutions for such marriages that had already been registered. It added that the solemnization of marriages fell under matrimonial law and that Sharia law explicitly allowed the marriage of a Muslim man and a non-Muslim woman. Moreover, since they assumed that the government did not intend to make mixed marriages impossible by the regulation mentioned above from 1883, they reasoned that also mixed marriages should be under the jurisdiction of Sharia courts. Nevertheless, the final answer from the Provincial Government came just three years later, stating that according to Article 10 of the “Regulation on the Order and the Scope of the Sharia courts”, marriages between a Muslim and a non-Muslim did clearly not fall into the jurisdiction of Sharia courts.²³ The Supreme Sharia court applied this interpretation to several subsequent cases of mixed couples that wished to obtain a marriage license at a Sharia court.²⁴ Hence, the divided court system under Austro-Hungarian rule, which limited the competence of Sharia courts, obviously hindered mixed couples from getting legally married.

Conversions Between Necessity, Strategy and Restrictions

One remedy often proved to be a conversion, whereby such couples officially did not count as mixed anymore. Accordingly, marriage plans are often indicated as the main reason for a conversion in general, and conversions were, thus, often strategic in order to marry a man of another faith.²⁵ Furthermore, in some cases, the Supreme Sharia court even supported a conversion to Islam: When in 1901, Ibrahim Hušić wanted to marry the Catholic

²³ ABiH, VŠS, box 24, sign. 1904/28.

²⁴ See ABiH, VŠS, box 25, sign. B 1905/41; ABiH, VŠS, box 26, sign. B 1907/31; ABiH, VŠS, box 27, sign. B 1910/2.

²⁵ See Philippe Gelez, “Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)”, in: *Historijska traganja*, no. 2, Sarajevo: Institut za istoriju, 2008, 17-75, here 25-26.

Grunert also stated that there were often tactical conversions in the context of mixed marriages. See H. Grunert, *Glauben*, 202-203.

Ana Samardžija at the district Sharia court in Sarajevo, the Supreme Sharia court ordered that the bride should first convert to Islam. This decision was confirmed by the Provincial Government and justified by the fact that Ana Samardžija had stated on record that she intended to adopt the Islamic faith.²⁶ The archival documents do not disclose any information as to whether Ana Samardžija indeed converted to Islam. Nevertheless, as has been highlighted in historiography, conversions could be highly politicized and rather complicated due to the increasing restrictions by state authorities.

Conversions were allowed – sanctions for apostasy from Islam had already been abolished under the Ottoman rule in 1856 and 1859 –, but they were often viewed as an attack on the respective community. This is also because women usually took the groom's faith and moved into his house, and thus his family, which was perceived as a loss for the community of origin.²⁷ Nevertheless, it can be noted that during the Ottoman rule the cases of Islamization were mainly treated as highly political affairs and led local clerics to ask for intervention, whereas the roles have changed after the Habsburg occupation. Under the Austro-Hungarian administration, primarily conversions of Muslim girls to Catholicism caused public protests.²⁸ Although the number of conversions was relatively low in relation

²⁶ ABiH, VŠS, box 23, sign. B 1901/10.

²⁷ H. Grunert, *Glauben*, 198-205; P. Vrankić, *Religion und Politik*, 186-187.

²⁸ Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2012, 91-92; R. J. Donia, *Islam*, 55; Ph. Gelez, "Vjerska preobraćenja", 47-56.

The most prominent such case evolved around the conversion of Fata Omanović. The young Muslim girl from the village of Bijelo Polje near Mostar fled in May 1899 with the help of Catholic clerics from her father's home to Dalmatia where she converted to Catholicism. This sparked heavy local protests among the Muslim population, as they suspected "Catholic propaganda" as well as kidnapping and forced conversion of the girl. Within a year, this village protest spread to other parts of the province and escalated into agitation among the Muslim community for more religious autonomy throughout Bosnia. Hence, this conversion case is often seen as one of the starting points for the Bosnian-wide Muslim movement for religious autonomy. See, e.g. F. Buric, *Becoming Mixed*, 16-17; R. J. Donia, *Islam*, 113-117; Robert J. Donia, "Fin-de-Siecle Sarajevo. Habsburška transformacija osmanskog grada", in: *Prilozi*, no. 32, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 149-178, here 176; H. Grunert, *Glauben*, 199-200.

to the total population,²⁹ this urged the authorities to regulate and thereby restrict conversions strictly. Upon another heavily debated conversion case of a young Muslim girl in Sarajevo,³⁰ the Habsburg administration enacted in 1891 a Conversion Ordinance that put conversions under the strict control of the authorities.³¹

In a few cases from the Supreme Sharia court, we can indeed see that it could be challenging to fulfill all of the requirements and obtain the necessary permission for conversion to Islam.³² Thereby, it could also curtail the marriage plans of mixed couples. This was the case when Muharem Biberić from Banja Luka sent, in early spring of 1895, a telegram to the Provincial Government in Sarajevo complaining that the local *kadi* from Banja

²⁹ According to Philippe Gelez, between 1879 and 1915 only approximately 240 conversions took place in total, whereby most (93) persons converted to Catholicism, 88 to Orthodoxy, and only 44 persons converted to Islam. See Ph. Gelez, "Vjerska preobraćenja", 21-22.

³⁰ When the 16-year old Uzeifa Delahmetović, a servant of the city council member Esad Kulović, left her home in order to convert to Catholicism in August 1890, she took residence at the Archbishop Josip Stadler in Sarajevo where she was hidden from fellow Muslims, relatives and the authorities. Despite a police investigation declared that Uzeifa wanted to convert on her own free will, the case upset the local Muslim population, which started to protest against the missing actions of the government. See R. J. Donia, *Islam*, 55-57; R. J. Donia, "Fin-de-Siecle Sarajevo", 175; H. Grunert, *Glauben*, 190-191; R. Okey, *Balkan Nationalism*, 118-121; P. Vrankić, *Religion und Politik*, 655-656.

³¹ This new regulation, which allowed but significantly hampered conversion of a physically and spiritually mature Bosnian citizen, mandated *inter alia* a two-month-long waiting period and an inspection by a government commission. Due to these severe restrictions, particularly Catholic clerics opposed these new rules. Based on subsequent negotiations between the Catholic Church, the authorities issued a set of confidential instruction orders in 1895, which facilitated the requirements for conversion. However, the regulations have been often neglected, mainly because they were partially inconsistent and had different requirements for the different religions. See H. Grunert, *Glauben*, 186-196; P. Vrankić, *Religion und Politik*, 661-674.

Regarding the Conversion Ordinance, see also "Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 9. Juli 1891, Z. 52694/I, betreffend den Uebertritt von Landesangehörigen zu einer der in Bosnien und der Hercegovina vertretenen Glaubensgenossenschaften", in: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1891*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1891, 305-309.

³² Philipp Gelez calculated, based on archival sources, that only approx. 40% of all requested conversions effectively took place. He also stated that many persons who wished to convert did not change their faith in the end due to the heavy restrictions. See Ph. Gelez, "Vjerska preobraćenja", 20-23, 65.

Luka refused to marry him and his Jewish fiancée, although there would be no interdictions. The Provincial Government and the Supreme Sharia court started to investigate the case, whereby the local district Sharia court revealed that the Jewish fiancée had already earlier requested a conversion at the responsible authority. In October 1895 – meanwhile, the Provincial Government had not issued any concrete orders on how to proceed in this case – the district Sharia court in Banja Luka again reported that Muharem Biberić had not requested another marriage permission, but had gotten “privately” married and lived together with his fiancée. Apparently, the hurdles for a strategic conversion in order to obtain a marriage license seemed too big and the couple preferred to live in concubinage. It has to be noted, however, that after having received this information, the Supreme Sharia court pushed the Provincial Government to instruct the political authority to decide on the conversion request as soon as possible. However, the archival documents do not reveal if this appeal was successful.³³

The issue around conversions was even more complicated if it dealt with marriage and conversion requests involving non-citizens of Bosnia and Herzegovina. Due to the special legal status of the occupied provinces, the local population was granted a specific provincial affiliation status (*zemaljska pripadnost/Landesangehörigkeit*). Nevertheless, the legal status of the local Bosnian population was not unambiguously defined as the Bosnian inhabitants were legally speaking still subjects of the Sultan until the enactment of the Provincial Statute (*Zemaljski ustav/Landesstatut*) in 1910.³⁴ While this insufficient citizenship definition caused problems and ambiguities mainly for Bosnian migrants, it also proved to be an obstacle for Bosnian citizens who wished to marry a non-Bosnian citizen. Only the Provincial Statute

³³ ABiH, VŠS, box 77, sign. E 1895/17.

³⁴ Benno Gammerl, *Staatsbürger, Untertanen und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867-1918*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010, 158. However, contemporary legal experts often debated whether Bosnia and Herzegovina was still under the sovereignty of the Ottoman Sultan or not. For an overview on these debates see Amila Kasumović, “Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austro-ugarske uprave”, in: *Historijska traganja*, no. 6, Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, 9-34, here 12-13.

from 1910 finally regulated that the provincial affiliation could be acquired by marrying a (male) citizen of Bosnia and Herzegovina.³⁵

Marriages with non-Bosnian citizens were not very frequent, at least during the first years of the Habsburg occupation. Therefore, the case of Marija Mađarević (also Madjarević, Magjarević) – a Hungarian citizen from Mitrovica who had converted to Islam and wanted to marry the Muslim Hasan-aga Hadži Mehmedović in 1890 – caused ambiguities among the *kadis* whether or not the marriage between the couple could be allowed. The district *kadi* Osmanagić in Tuzla seemed particularly unsure because Marija – or Fatima how she was called after her conversion – was an Austro-Hungarian national and, therefore, not from his district. Hence, he asked the Supreme Sharia court for further guidelines. This institution then forwarded the request to the Provincial Government, as there had not been any enacted guidelines for such a procedure with Austro-Hungarian citizens. Interestingly, the legality of the conversion itself had not been questioned by the district and Supreme Sharia court. This might be since the confirmation of the conversion to Islam of Marija/Fatima had been issued by the Ottoman religious authorities in Istanbul.³⁶ However, the final order from the Provincial Government then stated that as a Hungarian citizen, Marija/Fatima was not able to legally marry Hasan-aga Hadži Mehmedović, unless she could prove that she was no longer a Hungarian citizen. Furthermore, the order explained that by adopting the Islamic faith, a Hungarian citizen did not lose Hungarian citizenship.³⁷ It also outlined that Hungarian

³⁵ *Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina*, Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 2010, 3; A. Kasumović, “Zemaljska pripadnost”, 15.

In the contemporary terminology, Bosnian nationals were not called “citizens”, but “provincial affiliates” (*zemaljski pripadnik/Landesangehöriger*).

³⁶ Unfortunately, there are no reasons indicated why this confirmation was issued in Istanbul, and thus, by Ottoman authorities.

³⁷ Interestingly, the Ottoman Empire usually granted Ottoman citizenship to converts during the mid-19th century. Thereby, several Hungarian refugees who had fled to the Ottoman Empire after the suppression of the Hungarian national uprising 1848/49, converted to Islam and subsequently became Ottoman citizens. This practice, however, changed at the end of the 19th century when access to Ottoman citizenship became gradually restricted. See S. Deringil, *Conversion*, 156-196.

citizens could neither convert to Islam according to Hungarian laws nor enter a lawful marriage with non-Christians, regardless of whether the person was inside or outside of the home country. Hence, the Supreme Sharia court ordered the district Sharia court in Donja Tuzla to reject the issuance of a marriage license for the mixed couple.³⁸

This regulation hindered Hungarian citizens from converting to Islam and getting married by a Sharia court, but it was unclear if it could be extended to Austrian citizens too. Thus, when Subhi Bakarević and Esmā Hannemann (also Hanaman), a native from Graz who was called Paula Marija before her conversion to Islam, requested a divorce at the district Sharia court in Visoko in February 1907, the different authorities started to investigate if the conversion and subsequent marriage had even been lawful. Initially, the district Sharia court in Visoko was just unsure regarding the regional competence, as Subhi Bakarević had stated his intention to move to Sarajevo, and therefore, turned to the Supreme Sharia court for advice. The Supreme Sharia court, however, started to discuss then if this divorce case would even fall under the jurisdiction of Sharia courts. The two *kadis* Sulejman Šarac and Hasan Hadžiefendić reasoned that in this case exclusively Sharia law should be applied. Although the local district *kadi* Kuruzović had made some allegations that Paula/Esmā did not follow Islamic practices nor dress as a Muslim woman,³⁹ the two *kadis* considered the convert Paula/Esmā and her son both as Muslims. Nevertheless, the three non-Muslim members of the Supreme Sharia court, the judges Kendelić, Tschoffa, and Farkaš, disagreed and pleaded to submit this issue to the Provincial Government, which was competent to finally decide

³⁸ ABiH, VŠS, box 56, sign. E 1890/9. See also “16.629/III. Otpis zemaljske vlade od 28. marta 1890. na Vrhovni šerijatski sud”, in: *Zbirka naredaba za šerijatske sudove u Bosni i Hercegovini. 1878-1900*, Sarajevo: Zemaljska vlada i Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu, 104-105.

³⁹ Kuruzović highlighted in his message to the Supreme Sharia court that Paula/Esmā was dressed “a la franka” and was wearing a hat. Moreover, he cited Paula/Esmā’s statement that she was not following the religious prescriptions, such as praying, although she had been veiled like a Muslim for a certain time.

if a court case fell into the competence of the Sharia or civil courts.⁴⁰ In their message to the Provincial Government, they argued that Paula/Esma could not convert to Islam as an Austrian citizen and referred thereby to the Provincial Government's regulation from 28 March 1890 No. 16.629, which had been issued in the case of the Hungarian citizen Marija Mađarević and implied that Hungarian citizens were not able to convert to Islam. Hence, they held that Paula/Esma Hannemann was still to be considered as a Catholic Austrian citizen who could get married exclusively according to her "native" law. Thereby, they stated that the civil code hindered her from marrying a Muslim, and her marriage with a Muslim could, thus, not be considered as lawful. Besides, according to the "Regulation on the Order and Scope of the Sharia Courts" from 1883, the Sharia courts were not competent in handling this case since Paula/Esma was considered a Catholic. However, the head of the Department of Justice at the Provincial Government, Adalbert Shek,⁴¹ then issued a decree, stating that the regulation mentioned above from 28 March 1890 No. 16.629, according to which Paula/Esma would not be able to convert to Islam, referred only to Hungarian, and not to Austrian citizens. Hence, Paula/Esma's conversion had to be considered as lawful and the jurisdiction on the divorce of Paula/Esma and Subhi fell into the competence of Sharia courts.⁴²

Whose Children? – Illegitimate Children and their Legal Status

Despite the hindrances towards mixed couples getting officially married, many couples still lived together in concubinage or so-called

⁴⁰ This was specified in Art. 13 of the "Regulation on the Organization and the Scope of the Sharia Courts".

⁴¹ Adalbert Shek-Vugrovački was serving as a high official in the Provincial Government from 1883 until 1913, whereby he also held the position of a judge at the Supreme court in Sarajevo and from 1907 until 1913 of the head of the Department of Justice at the Provincial Government. In addition, he held several lectures as a professor at the Sharia Judge School for civil, criminal and state law. See Enes Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008, 124-125.

⁴² ABiH, VŠS, box 26, sign. B 1907/13.

“wild marriages” (*divlji brakovi*)⁴³ and had children. However, problems often occurred around the religious affiliation, and in the case of the separation or death of a parent, also the legal custody of these children born out of wedlock. This often further caused discussions on the competence of these questions, and it was disputed if these issues should be regulated by the Sharia or civil courts.⁴⁴

This happened in the case of the Muslim merchant Muharem-aga Sarač and the Catholic girl Anđa (also Andja, Ana) Stipičić (also called Lovrinović) from Jajce who had been living together for over 15 years and had a daughter named Faiza. When Muharem-aga suddenly left Anđa in autumn 1882, she decided to baptize her daughter. This triggered Muharem-aga to file a suit at the local Sharia court in Jajce against Anđa, in which he claimed that his daughter should be taken away from her mother and handed over to his mother as a third person. He justified the claim by stating that he had married Anđa according to Sharia law and that this had been agreed on during this alleged marriage, which he, however, could not prove.⁴⁵ As the local Sharia court confirmed Muharem-aga's claim, as well as the accusation of Anđa being a prostitute, Anđa lodged an appeal against the verdict at the Supreme Sharia court, in which she specifically objected to the testimony given during the trial. Since the concrete competence for this case seemed unclear, the Supreme Sharia court was asked by the Supreme court which authority would be competent to regulate the issue. In the end, the Supreme Sharia

⁴³ According to the instruction from 1891 No. 28.401, the government viewed concubinage as an unallowed relationship, but the authorities would interfere only in case of a criminal act or public protests. See H. Grunert, *Glauben*, 166; Amila Kasumović, “Konkubinat u Bosni i Hercegovinu na prijelomu 19. i 20. stoljeća”, in: *Prilozi*, no. 47, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 69-90, here 75-76.

⁴⁴ The earliest such case found in the archival holdings of the Supreme Sharia court refers to the case between the Muslim Ibrahim Gušić and the Christian Paula Gebauer. In January 1880, the Provincial Government in Sarajevo requested the Supreme court to express its opinion on the marriage request of Ibrahim Gušić, and specifically on the religious state of the descendants, whereby this issue has also been discussed by the Supreme Sharia court. Unfortunately, the archival documents do not contain the final decision on this case.

See ABiH, VŠS, box 15, sign. B 1880/6.

⁴⁵ According to Muharem-aga, the marriage certificate had gotten lost during the Occupation campaign in 1878 and the responsible *kadi* had already passed away.

court responded that the litigation could be proceeded only at a Sharia court and confirmed the initial court ruling from the local Jajce Sharia court.⁴⁶

While the regulation of the child's custody fell, in this case, entirely into the scope of Sharia courts and the Muslim father obtained custody, mainly because the court treated the mixed couple as a married couple, the questions of jurisdiction, custody, and faith of the children from mixed couples were not consistently interpreted. Thus, when in August 1892 the Catholic Mara Kovačević died, the district court in Sarajevo wanted to appoint a guardian for her children – the 8-year old Edhem and 4-year old Sadika. They were born out of wedlock with the Muslim Junus Kobiljak, with whom Mara had been living with for 12 years. The district court was confused as to who could be appointed as a guardian, as the children were raised by their Muslim father in the Islamic faith and had “Turkish names”. Therefore, it turned to the Supreme court for further guidance, which in the following stated that the children had to be attributed to the mother's creed and had to be given the mother's family name.⁴⁷

It is worth noting that the Supreme court referred in its ruling to an opinion issued by the Supreme Sharia court on 31 January 1887 on the recognition of paternity of children born out of wedlock to an unmarried Muslim couple. According to this opinion, Sharia law did not recognize any legal relationship – and hence no rights and obligations – between an illegitimate child and its father. Therefore, Sharia courts could not be competent for claims on paternity, alimentionation, or heritage in such cases, and theoretically, also the civil courts could not accept any claims in this regard (if the parents, or at least the father, of the illegitimate child, were Muslim). However, since allegedly, the number of children born out of wedlock was increasing and “that thereby immorality would be even more supported when fathers were also further freed from any obligations”⁴⁸ – and at last, it could be seen as a

⁴⁶ ABiH, VŠS, box 17, sign. B 1883/6.

⁴⁷ ABiH, VŠS, box 65, sign. E 1892/8.

⁴⁸ Transl.: “da bi se tim nemoralnost još više podupirala, čime bi očevi dalje bili oslobođeni svake obveze”. ABiH, VŠS, box 47, sign. E 1887/1, Mit Bezug auf die Verordnung der Landesregierung

“natural duty” (*naravskim dužnosti*) that fathers support their children - the Supreme Sharia court stated that it would fully agree if Muslim fathers also would be obliged by a civil court to maintain an illegitimate child.⁴⁹ Based on this opinion, the Provincial Government issued on 2 April 1887 a regulation that confirmed the sole competence of civil courts regarding claims on paternity and alimentionation between a Muslim father and a child born out of wedlock – regardless of whether the mother was Muslim or not.⁵⁰

Hence, this interpretation from 1887 assigned the competence for paternity and alimentionation claims of illegitimate children to the civil courts, while it was silent on the issue of the religious affiliation of a child from a mixed couple. Based on this approach, the Supreme court concluded in the case of Junus Kobiljak and Mara Kovačević from 1891/1892 that the illegitimate father Junus had no rights towards the children, but was obliged to support them. Furthermore, it ruled that there should be an appointed Catholic guardian for the children, who should take care of their upbringing. Nevertheless, as in this case a Muslim person was involved, the Supreme court asked the Supreme Sharia court for its opinion on the matter. By and large, the Supreme Sharia court did not contradict to the Supreme court’s interpretation of the law, arguing that there were no concrete Sharia laws regarding the children’s family name, the belonging of the children to the mother’s faith, and the illegitimate father’s right to appoint a guardian. Thereby, it did not explicitly object to the fact that the Supreme court treated the children as Catholics. However, it clearly stated that only a Sharia court could appoint a guardian.⁵¹

vom 9. August 1893 Zl. 70961/III, Broj 327/šer ex 1886, predsjednik Scheuer - Zemaljska vlada, 15.

⁴⁹ ABiH, VŠS, box 47, sign. E 1887/1. However, it also stated that Sharia courts were competent to deal with claims on paternity and alimentionation of children from a Muslim and a non-Muslim woman if they were born within a valid, invalid, or fictional marriage or after the dissolution of a marriage.

⁵⁰ “7984/III. Okružnica zemaljske vlade od 2. aprila 1887. na vrhovni sud u Sarajevu”, in: *Zbirka naredaba 1878-1900*, 39-40.

⁵¹ ABiH, VŠS, box 65, sign. E 1892/8. This case has also been described in: Hana Younis, “Nezakonita djeca pred zakonom. Dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća”, in: *Prilozi*, no. 47, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 45-67, here 51-52.

The inconsistency in the application of the law can be further seen in a similar case roughly ten years later, in which the opinion of the Supreme Sharia court turned out to be completely different: Due to a relevant court case in December 1901, the Supreme court asked the Supreme Sharia court about the religious affiliation and custody of a child born out of wedlock to a Muslim father and a non-Muslim mother, and also inquired about the competence to appoint a guardian for the child. The Supreme Sharia court clearly considered the child as a Muslim and stated that the (non-Muslim) mother could have the child's custody until, at the latest, the age of seven, whereby she had to raise the child in the Islamic faith. It further stated that the appointment of a guardian was clearly within the jurisdiction of a Sharia court, although the competence generally depended on the religious affiliation of the child.

The Supreme court found this opinion to be contradictory to the opinion issued in the case of Junus Kobiljak and Mara Kovačević, which took place in 1891/1892. Therefore, it requested the Supreme Sharia court to pinpoint the precise Sharia prescriptions on which they based their opinion, including any translations.⁵² This highlights that, although the Supreme court judges tried to consider Sharia law in relevant cases, they lacked knowledge in Islamic jurisdiction, which is not based exclusively on codified legal texts.⁵³ Also, it demonstrates the inconsistencies in different

⁵² ABiH, VŠS, box 95a, sign. E 1901/24.

The Supreme Sharia court denied any inconsistencies between their previous opinion from 1892 and their most recent one. They explained that the first opinion treated exclusively the question on the rights between an illegitimate father and child with regard to kinship, inheritance, and maintenance. It further outlined that they stated in 1892 that the Sharia rules do not contain any information if an illegitimate child would belong to the mother's faith. However, this would not object to their statement in the last opinion that an illegitimate child should be of Islamic faith if one of their parents was a Muslim.

⁵³ Islamic law is a highly institutionalized legal system, which is based on a broad body of literature, but also on divine revelation and an authoritative interpretation of religious texts. As Sartori and Shahar outlined, in many Muslim societies under colonial rule, the incorporation of Islamic law into an imperial administration led to a narrow selection of a few Islamic law books by the imperial administrators, which had a far-reaching effect on the Muslim society. In Bosnia and Herzegovina, Islamic law was never legally codified, but a compilation of the Sharia provisions on the

court cases on similar issues, and it can be assumed that the final decision on the custody, jurisdiction, and religious affiliation depended on the respective judges involved.

This can be further illustrated by the case between Paula/Esma Hannemann and Subhi Bakarević described above. Paula/Esma and Subhi had had a son shortly before the disputed conversion of Paula/Esma and the controversial marriage. Apparently, the son was first given the name Rudolf and was baptized, but was then converted, together with his mother, to Islam and thereby took the name Zuhdija. Initially, the parents agreed upon their divorce that the mother should have custody of the son. However, when the matter came to the Supreme Sharia court, the two *kadis* Sulejman Šarac and Hasan Hadžiefendić reasoned that in this case, exclusively Sharia law should be applied and confirmed that Rudolf/Zuhdija could be considered a Muslim due to his conversion together with his mother. Accordingly, the mother should not have the right to raise her 8-year old son, and a Muslim guardian should be appointed for him. Nevertheless, due to the vote of the three non-Muslim members of the Supreme Sharia court, the judges Kendelić, Tschoffa, and Farkaš, the case was submitted to the Provincial Government. In the Supreme Sharia court's message to the Provincial Government, it was then argued that Rudolf/Zuhdija had to be considered as a child born out of wedlock and, therefore, as a Catholic and Austrian subject. The head of the Department of Justice at the Provincial Government, Adalbert Shek, confirmed this interpretation regarding the jurisdiction over the son Rudolf/Zuhdija and attested that he was considered an Austrian citizen whose guardianship had to be regulated by the

“Matrimonial, Family and Inheritance Law of the Mohammedans according to the Hanefite Rite” (*Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach hanefitischem Ritus*) was published in 1883 in German as a manual for the Habsburg officials. Nevertheless, besides the classical legal sources, also modern codifications from the *Tanzimat* period, such as the *Mecelle*, as well as some regulations from the Provincial Government had to be used as legal sources at Sharia courts. See E. Durmišević, *Šerijatsko pravo*, 80-84; Paolo Sartori/Ido Shahar, “Legal Pluralism in Muslim-Majority Colonies. Mapping the Terrain”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 55, No. 4/5, Leiden: Brill, 2012, 637-663, here 645-646.

competent authority in Graz.⁵⁴

Such conflicts on the question of whether the conversion of a parent implied the conversion of the child were apparent in several cases of mixed couples, and it was not confined to the Muslim realm. As Grunert has indicated, also among Christian mixed couples between a Catholic and a Serbian Orthodox, the conversion often caused troubles on the religious affiliation of the children, mainly because the official regulation on conversions from 1891 prescribed that the convert had to be of full age.⁵⁵

Hence, the question on the custody and religious affiliation of children from mixed couples, as well as on the competence to regulate these issues, was highly disputed. On top of that, the existing laws were interpreted differently, and misunderstandings were widespread. This was, however, at least partially due to the general dispute regarding the competences and the regulation of paternity and guardianship of children born out of wedlock.⁵⁶

A New Regulation: The Process of Legalization

As outlined above, mixed couples usually faced a dilemma of being unable to get officially married, as the competence of Sharia courts under Austro-Hungarian rule was strictly limited to family, marriage, and inheritance matters among Muslim people. Generally, this restriction was based on the so-called “Regulation on the Order and the Scope of Sharia Courts” issued in 1883, which was seen to inhibit the registration of mixed marriages at Sharia courts. However, Sharia law, theoretically, allowed marriages between a Muslim man and a Christian or Jewish woman. As a consequence, conversion to Islam was usually a prerequisite for a mixed couple in order to get married at a Sharia court, or a marriage allowance for a subsequent wedding by an imam. Still, not every non-Muslim partner could or wanted to convert. The hindrances of conversion have already been outlined above.

⁵⁴ ABiH, VŠS, box 26, sign. B 1907/13.

⁵⁵ H. Grunert, *Glauben*, 210-211.

⁵⁶ See H. Younis, “*Nezakonita djeca*”, especially 50-53.

However, in some cases, a conversion could be rejected out of personal, professional, or family reasons. This was the case when Andromaha Morait, a native from the Macedonian town of Veleš who was working as a teacher in different towns in Bosnia and Herzegovina, wanted to get married to a Muslim man. After she had been transferred from the Herzegovinian town of Bileća to Donji Vakuf in central Bosnia, she met the Muslim teacher and principal of the elementary school, Sabit Talić, with whom she fell in love. They started an intimate relationship and by the end of 1911, Andromaha fell pregnant. This triggered them to obtain an official marriage registration, and Sabit Talić requested it on 19 December 1911 at the county government in Bugojno, and one day later at the district Sharia court in Gornji Vakuf. This demonstrates that he apparently was not aware which authority had the jurisdiction on mixed marriage cases. The district Sharia court in Bugojno forwarded Sabit's request to the Supreme Sharia court and asked for approval of the intended marriage registration, whereby the request was further transferred to the Provincial Government. At the same time, an Austro-Hungarian county government official in Bugojno wrote a letter to the Provincial Government, in which he urged for quick approval of Sabit Talić's request. However, he also wished to express his worry about the effect the mixed marriage would have on the locals in the small town of Donji Vakuf. Nevertheless, the Provincial Government replied in late January 1912 that it had no jurisdiction over such marriage cases and did not undertake further measures, despite further messages by the district Sharia court and the county government.⁵⁷

Hence, Andromaha Morait tried to mobilize her personal contacts and wrote on 29 June 1912 a letter to Zaim Muminagić, the district *kadi* in Gradačac, who seemed to be a friend of hers. In the letter, she recounted that she had meanwhile moved in with Sabit and that they had a son named Enver, who had been registered with the authorities as a Muslim under Sabit's name. Furthermore, she explained that she was facing a problem, since her six-month-long unpaid leave from her position as a school

⁵⁷ F. Buric, *Becoming Mixed*, 13-27.

teacher, which had currently prevented her from further consequences, was soon expiring and she needed to be Sabit's lawful wife before she could start working again.⁵⁸ However, she clearly stated that she wanted to stay in her Christian faith due to her employment and parents. She further indicated that she knew that Sharia law allowed such a mixed marriage and, therefore, asked Zaim Muminagić to permit their marriage.⁵⁹ A few days later, *kadi* Muminagić sent the letter to his former professor Adalbert Shek, who was at that time the head of the Department of Justice at the Provincial Government, and asked him for a solution. He also added that he generally rejected requests for mixed marriages, although Sharia law would allow it. However, he considered such marriages to be harmful for the Muslim population, among other things, because they would shed the "female Muslim world" in a bad light due to the lack of reciprocity.⁶⁰

Based on the analyzed archival material, it is not clear what prompted the Provincial Government to take a measure finally – if it was the personal request via Adalbert Shek or the relative urgent nature of the case.⁶¹ However, on 8 August 1912, the Provincial Government summoned the Supreme Sharia court to inform the district Sharia court in Bugojno, where Zaim Muminagić held the position as a district *kadi*, about a new regulation from 1 August 1912 No. 3558/praes. This directive ordered that the provincial authorities should not intervene in the solemnization of mixed

⁵⁸ The Austro-Hungarian administration imposed significant marriage restrictions for female teachers, and they were generally not allowed to marry, except if the spouse would be a teacher as well. See H. Grunert, *Glauben*, 165; "14. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina vom 11. Jänner 1908, betreffend die Eheschließung weiblicher Lehrkräfte", in: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina. Jahrgang 1908*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1909, 35.

⁵⁹ ABiH, VŠS, box 28, sign. B 1911/65, Andromaha Morait – Zaim ef. Muminagić, 29.06.1912.

⁶⁰ ABiH, VŠS, box 28, sign. B 1911/65, Zaim ef. Muminagić – Adalbert Shek-Vugrovečki, 04.07.1912. As mentioned before, Islamic law allows the marriage of a Muslim man with a Christian or Jewish woman, whereas Muslim women can only marry Muslim men, see footnote 10.

⁶¹ Some documents analyzed by Fedja Buric indicate that also a county official in Bugojno requested the Provincial Government to repeal the ban on mixed marriages. Furthermore, he outlined that the parents of Andromaha's students wrote a letter to the county government, in which they were worried about finding a replacement for Andromaha who was on unpaid leave. See F. Buric, *Becoming Mixed*, 20-23.

marriages, as this fell into the competence of the respective religious institutions. Hence, a *kadi* could decide in every single case of a mixed marriage on his own, in line with Sharia law.⁶² By the end of the month, the Supreme Sharia court had also informed the district Sharia court in Bugojno, where Andromaha and Sabit finally got married on 12 September 1912.⁶³

This specific case is not only remarkable as it highlights the role of personal networks, but it also opened the gate for other mixed couples. In 1911, Muharem Hafiz Dabulhanić from Banja Luka requested several times at the district Sharia court as well as at the Supreme Sharia court a marriage license in order to marry the non-Muslim Ana Kanajet. Although the requests were transferred to the Provincial Government, this high body did not react until 8 August 1912, when it informed the district Sharia court in Banja Luka about the new regulation from 1 August 1912, which allowed *kadis* in some instances to register mixed marriages.⁶⁴ On the same date, also the district Sharia court in Sarajevo was informed about the new directive. Namely, the court had forwarded a request for a marriage license by the nurse Salih Delić, who wanted to wed the non-Muslim Katica Tonković, to the Provincial Government in May 1912. Although the local *kadi* was aware that according to the “Regulation on the Order and Scope of the Sharia Courts”, he was not competent to register a mixed marriage, he still asked for a particular allowance, as the couple was already cohabitating.⁶⁵

It has to be mentioned that apparently, not all *kadis* had been immediately informed about the new directive, as over the following few years, some *kadis* still appealed to the Supreme Sharia court in order to obtain a specific marriage license for a mixed couple. They were then informed about the new regulation from 1 August 1912, after which mixed marriages

⁶² ABiH, VŠS, box 2, sign. A 1913/5.

⁶³ ABiH, VŠS, box 28, sign. B 1911/65.

A detailed description of the case of Andromaha Morait and Sabit Talić can be found in F. Buric, *Becoming Mixed*, 13-27.

⁶⁴ ABiH, VŠS, box 28, sign. B 1911/12.

⁶⁵ ABiH, VŠS, box 29, sign. B 1912/37.

could be allowed in some instances upon a *kadi's* discretion.⁶⁶ It has to be added that there were still some special provisions for non-citizens of Bosnia and Herzegovina, which were not always precisely followed. Hence, since a district Sharia court had neglected these provisions while solemnizing marriage between a Muslim and a non-citizen, the Provincial Government issued on 8 December 1912 a directive explaining the present provisions for non-Bosnian citizens. They mainly regulated which documents they had to obtain in order to prove their ability to marry.⁶⁷

Although with this new regulation, Sharia courts could marry a mixed couple or issue a marriage license for them, such marriages were still not entirely accepted by society and *kadis*. During a meeting of the Supreme Sharia court on a case where it had to explain the new regulation to the district Sharia court in Sanski Most, the Supreme Sharia judge Ali-Riza Prohić suggested adding a further explanation. He instructed the local Sharia court that a mixed marriage was still “mekruh”,⁶⁸ and therefore all circumstances had to be carefully investigated before such a marriage could be approved.⁶⁹ It seems that the Supreme Sharia court still intended to keep the number of

⁶⁶ This happened in the following cases: ABiH, VŠS, box 30, sign. B 1913/54; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1914/23; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1914/38; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1914/47; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1915/13; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1915/19; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1916/8; ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1916/11; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1917/43j; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1917/52; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1917/58; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1918/44.

⁶⁷ ABiH, VŠS, box 2, sign. A 1913/5

This regulation reproduced two earlier directives issued in 1898 and 1900. See “38. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 20. März 1898, Z. 34.150/I, betreffend den Vorgang bei Eheschließungen der ungarischen Staatsbürger in Bosnien und der Hercegovina”, in: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1898*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1898, 31-43; “14. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 9. Jänner 1900, Z. 185.879 ex 1899, betreffend den Vorgang bei Eheschließungen österreichischer Staatsbürger, das ist Angehöriger der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder in Bosnien und der Hercegovina”, in: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1900*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1900, 148-149.

⁶⁸ “Mekruh” (ar. makruh) means, according to Islamic law, that a certain act corresponds with the law, but that it is reprehensible. See Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964, 121-123.

⁶⁹ ABiH, VŠS, box 31, sign. B 1915/13, Šeriatski Vrhovni Sud, sjednica od 19.05.1915, broj 234/šeriat.

solemnized mixed marriages relatively low, although it was visibly growing after the new regulation in 1912. The author could analyze a total of 18 cases of mixed marriages that were regulated at a Sharia court after the new directive from 1912. Interestingly, in 15, and thus almost all of the cases, the bride was a non-citizen of Bosnia and Herzegovina and mostly came from another part of the Habsburg Monarchy.⁷⁰

Nonetheless, with the easements in the registration of mixed marriages, the corresponding increase did not automatically result in greater acceptance of mixed marriages throughout society. In July 1918, Sead-beg Kulović, the son of the famous mayor of Sarajevo Esad Kulović, married at the district Sharia court in Tuzla a Catholic girl from Sarajevo, which triggered protests from several people against this matrimony. On the day of the wedding, Ibrahim Maglajlić, the mufti of Tuzla, sent a telegram to the *reis-ul-ulema*⁷¹ Čaušević asking him to impede the marriage via the Provincial Government. A few days later, the office of the mufti (*muftinski ured*) and the district Vakuf commission (*kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo*) in Tuzla also sent a petition to the *ulema-medžlis*⁷² in Sarajevo asking for a restriction on mixed marriages in Bosnia and Herzegovina as well as criticizing the directive from 1912 in allowing the solemnization of such marriages. This petition was followed by a personal letter from Sead-beg's mother Rašida Kulović and his aunt Tahira Tuzlić⁷³ to the *ulema-medžlis*, in which they asked the high authority to cancel the marriage. On the one hand, they protested against the procedure of the district Sharia court, which was not ready to postpone the wedding for a few hours and performed the wedding procedure with a

⁷⁰ In two cases, the bride was a German citizen, and in one case, a Russian citizen. See ABiH, VŠS, box 30, sign. B 1913/31; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1917/58; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1918/11.

⁷¹ The office of the *reis-ul-ulema* was established in 1882 and represented the highest Islamic authority within Bosnia and Herzegovina.

⁷² This body was administering religious and educational life of the Muslim population in Bosnia and Herzegovina.

⁷³ It has to be mentioned that Sead-beg Kulović had inherited the administration of an *evladijet vakuf* (a family charity endowment under Islamic law) from Tahira Tuzlić one year prior to his marriage. This was probably a factor that had contributed to the severity of the protest. See Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1850)*, Zagreb: Grafomark, 2017, 371.

representative outside the court. On the other hand, the two women pleaded that Sead-beg's marriage harmed and humiliated their old family as well as hurt their souls and religious feelings. At last, they indicated that as women, they were dependent on Sead-beg, who represented the family's name, fortune, and fame. Nevertheless, these pleas could not effect a reversal of the marriage. In December 1918, the Supreme Sharia court decided to reject the appeal on the cancellation of Sead-beg's marriage, although they could detect minor irregularities in the procedure of the marriage registration.⁷⁴

This case highlights that the allowance to solemnize mixed marriages by Sharia courts did not directly lead towards greater social acceptance of mixed marriages. Several people still perceived a marriage between a Muslim and a non-Muslim as harmful for the Muslim society of Bosnia and Herzegovina. Nevertheless, an increasing number of mixed marriages was solemnized by Sharia courts upon the lifting of the ban on registering mixed marriages in 1912.

Conclusion

As a result of the incorporation and reform of the Sharia court system in Bosnia and Herzegovina after the Habsburg occupation in 1878, the competences of Sharia courts were significantly restricted. This also affected the solemnization of mixed marriages, which did not only cross religious, but also institutional, legal, and social boundaries. As this paper outlines in the first part, the "Regulation on the Order and the Scope of the Sharia Courts" from 1883 brought a limitation of the competences of Sharia courts to the Muslim population. This, however, led to an unclear definition of the jurisdiction in cases of mixed marriages, and it was, hence, disputed if Sharia courts were competent in this matter. Although Islamic law allowed marriages between a Muslim male and Christian or Jewish woman, the Provincial Government held that Sharia courts were not competent to register mixed marriages or issue a marriage license for such marriages since the scope of Sharia courts

⁷⁴ A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 371-374; ABiH, VŠS, box 32, sign. B 1918/41.

encompassed exclusively Muslim persons. Thereby, the Habsburg administration bound the regulation of matrimonial and family affairs to the religious/confessional affiliation and followed in this field a strict principle of confessionalism, just like in other administrative areas.

The article, furthermore, examines the role of strategic conversions to Islam as a means to legalize a mixed marriage. The analysis of the documents from the Supreme Sharia court indicates that such conversions were frequent among mixed couples, whereas usually, the woman converted. However, some of the investigated court cases imply that this strategy did not always turn out as successful since the state authorities increasingly restricted conversions. Also, there were specific regulations for conversions of non-citizens of Bosnia and Herzegovina, and particularly Hungarian citizens were banned from adopting the Islamic faith and marrying a Muslim. Although Austrian citizens faced less strict rules, it was still disputed if they could convert to Islam and get married at a Sharia court.

Consequently, many mixed couples lived in concubinage and usually had children. Thus, the article also addresses the issue of the legal status and religious affiliation of these children born out of wedlock. The archive documents reveal that these questions were particularly relevant in the case of a separation or the death of a parent, which required defining the legal custody and guardianship of the children. In addition, they highlight that the respective court decisions were highly inconsistent. Hence, the regulation of the child's custody and religious affiliation, as well as the jurisdiction of such cases, were decided on a case-by-case-basis, and often depended on the opinion of the particular judges.

As portrayed in the last part of the paper, the legal situation changed, however, in 1912 when the Provincial Government allowed *kadis* to solemnize mixed marriages at their own discretion. Although the number of mixed marriages that were registered at Sharia courts subsequently increased, such marriages were, nevertheless, not entirely accepted throughout society, as several protests against them still indicate.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

Fond Vrhovnog Šerijatskog suda za Bosnu i Hercegovinu (VŠS), 1879-1918.

Österreichisches Staatsarchiv (OeStA), Wien, Austria

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Justiz, JM, Allgemein, Sign. 1, A1238, Bosnien, Regelung des Justizwesens, Post 11-55, 1881-1917. Ad Zahl 9.249/BH. ex 1912.

Published Sources

Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach hanefitischem Ritus, Wien: K. und k. Hof- und Staatsdruckerei, 1883.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1891, Sarajevo: Landesdruckerei, 1891.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1898, Sarajevo: Landesdruckerei, 1898.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1900, Sarajevo: Landesdruckerei, 1900.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1908, Sarajevo: Landesdruckerei, 1909.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1913, Sarajevo: Landesdruckerei, 1913.

Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina, Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1910.

Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1883, Sarajevo: Landesdruckerei, 1883.

Sladović, Eugen, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1926.

Zbirka naredaba za šeriatske sudove u Bosni i Hercegovini. 1878-1900, Sarajevo: Zemaljska vlada i Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu.

Literature

Books

Deringil, Selim, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2012.

Donia, Robert J. *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Hercegovina. 1878-1914*, New York: Columbia University Press, 1981.

Durmišević, Enes, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008.

Gammerl, Benno, *Staatsbürger, Untertanen und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867-1918*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

Grunert, Heiner, *Glauben im Hinterland. Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878-1918*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

Hasani, Mustafa, *Tumačenje i primjena šerijatskog prava o mješovitim brakovima u Bosni i Hercegovini u periodu od 1930. do 1940. godine*. Sarajevo: El-Kalem, 2014.

Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1850)*, Zagreb: Grafomark, 2017.

Karčić, Fikret, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005.

Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia. 1878-1914*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Ruthner, Clemens, *Habsburgs "Dark Continent". Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert*, Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018.

Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964.

Vrankić, Petar, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn: Schöningh, 1998.

Articles

Bečić, Mehmed, “Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini. Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?”, in: *Godišnjak*, No. LX, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017, 59-82.

Botev, Nikolai, “Where East Meets West. Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia”, in: *American Sociological Review*, vol. 59, No. 3, 1994, 461-480.

Donia, Robert J, “Fin-de-Siecle Sarajevo. Habsburška transformacija osman-skog grada”, in: *Prilozi*, No. 32, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 149-178.

Durmišević, Enes, “Šerijatski sudovi u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća”, in: *Anali*, No. 12, Zenica: Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, 2013, 75-89.

Gelez, Philippe, “Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)”, in: *Historijska traganja*, No. 2, Sarajevo: Institut za istoriju, 2008, 17-75.

Kasumović, Amila, “Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave”, in: *Historijska traganja*, No. 6, Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, 9-34.

Kasumović, Amila, “Konkubinat u Bosni i Hercegovinu na prijelomu 19. i 20. stoljeća”, in: *Prilozi*, No. 47, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 69-90.

Mrđen, Snježana, “Etnički mješani brakovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1970-2005”, in: *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, No. 131, Novi Sad: Matica Srpska, 2010, 255-267.

Sartori, Paolo, Shahar, Ido, “Legal Pluralism in Muslim-Majority Colonies. Mapping the Terrain”, in: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 55, No. 4/5, Leiden: Brill, 2012, 637-663.

Younis, Hana, “*Nezakonita djeca pred zakonom. Dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća*”, in: *Prilozi*, No. 47, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 45-67.

Žíla, Ondřej, “Sebeidentifikace, statistika a její interpretace. Etnicky smíšená manželství, Jugoslávci a muslimská otázka v Bosně a Hercegovině v kontextu národnostní politiky socialistické Jugoslávie”, in: *Historický časopis*, vol. 61, No. 3, Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, 513-532.

Unpublished

Buric, Fedja, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois 2012. available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=rep1&type=pdf> (accessed: 24. 6. 2019).

THE RUTHENIAN INTELLIGENTSIA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE 19th AND 20th CENTURY

Tomasz Jacek Lis

The College of Social and Media Culture in Torun
tomliss88@gmail.com

Abstract: The Ruthenian intelligentsia arrived in Bosnia and Herzegovina after the Congress of Berlin, where it was decided that this country would be occupied and ruled by Austro-Hungary. In 1910 the country was inhabited by 7,431 people who professed to be Ruthenian, of which about 300 represented the intelligentsia – doctors, solicitors, barristers, etc, who arrived in this country in order to work within the Austro-Hungarian administration, because the local authorities were unwilling to entrust such positions to Croats or Serbs, furthermore, they were not able to provide sufficient qualified civil service on their own. The Ruthenians, mostly graduates from the Galician and Bukovina universities, in the times of the development of education during the Austro-Hungarian period (1867-1918), arrived in Bosnia and Herzegovina, since their opportunities of making a career were greater there than in their homeland.

The newcomers from Galicia and Bukovina usually worked at lower levels of administration, because the higher ones were occupied by Germans and Hungarians. However, some Greek-Catholics after a few years managed to get promoted and become the leading figures in Bosnia and Herzegovina. After the First World War, the majority of representatives of this diaspora remained from the Serbian, Croatian, and the Slovenian Kingdom, significantly swelling the ranks of administration of the reborn state.

Keywords: Ruthenians in Bosnia and Hercegovina, Austro-Hungarian period, Intelligentsia, XIX century

Apstrakt: Rusinska inteligencija stigla je u Bosnu i Hercegovinu nakon Berlinskog kongresa gdje je odlučeno da će ova zemlja biti okupirana i da će njome upravljati Austro-Ugarska Monarhija. U Bosni i Hercegovini 1910. godine živjelo je 7.431 osoba koje su po nacionalnosti bili Rusini, a od toga oko 300 je bila inteligencija – činovnici, ljekari, itd. koji su bili zaposleni u austrougarskoj administraciji. Zemaljska Vlada nije željela, a ni mogla, graditi upravu samo uz učestvovanje Hrvata i Srba, posebno jer se osjećalo nezadovoljstvo kod srpskog stanovništva novom ulogom koju je imao Beč. Angažirani Rusini uglavnom su svoje školovanje završili na univerzitetima u Galiciji i Bukovini, ali i u Beču. Nastojeći dobiti što bolje zaposlenje i ostvariti napredak u poslovnoj karijeri Rusini se angažiraju kao stručnjaci u novoj austrougarskoj administraciji smatrajući da su im tu veće šanse nego u njihovoj rodnoj zemlji. Mnogi od njih, na početku karijere, radili su kao službenici nižeg razreda jer su vodeće pozicije bile rezervirane uglavnom za Nijemce i Mađare. U narednom periodu uslovi su značajno izmijenjeni što se odnosilo također i na poslovne angažmane Slavena koji postepeno ostvaruju značajna imenovanja u državnoj administraciji i dobijaju unapređenja. Nakon Prvog svjetskog rata većina grko-katolika ostaje da živi i radi u Bosni i Hercegovini, dok se jedan, manji broj, odselio uglavnom u Poljsku i Austriju.

Ključne riječi: Rusini u Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska, inteligencija, XIX stoljeće

In the article, I would like to stress the problem of the Ruthenian intelligentsia in Bosnia and Herzegovina at the turn of the 19th and 20th centuries. The research will apply to the group of people recruited from the educated classes of Galicia and Bukovina,¹ who had a high school diploma. I have adopted such a qualification because the Slavic Diaspora in Bosnia and Herzegovina was diversified and it is necessary to emphasize the clear division between the emigration of peasants, soldiers, and intelligentsia.

Before the extensive presentation of the issue indicated above, I would like to describe the origins of this emigration to Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. The Ruthenian Diaspora in 1910, numbering 7,431 people appeared in Bosnia and Herzegovina due

¹ From this place, the Ruthenian inteligencija arrived in Bosnia and Herzegovina.

to Austria-Hungary granting them a permission to take over the Bosnia Vilayet (renamed then to Bosnia and Herzegovina) in 1878 and to bring military and administrative order, which de facto caused the separation of the province from the Ottoman Empire (the province was officially annexed by Austria-Hungary in 1908).² The Empire was obliged to this based on the Article 25 of Treaty of Berlin, which was the final act of the Congress of Berlin.³

First soldiers...

Galicia and Bukovina were two countries in which the Ruthenians were a significant part of the population. In the first country until 1910, they accounted for over 40% of the total population (3.7 million),⁴ while in Bukovina, in the same period, the Ruthenians constituted the largest group of the population of 38% (350 thousand).⁵ However, if we take into account the vast number of nationalities, we need to know one thing, not all Greek-Catholics were Ruthenians, and not all Ruthenians were Greek-Catholics. In Galicia, we had situations where “Gene rutheni nationale poloniae” people lived, who had a double identity.⁶ Of course, when the Ruthenian

² *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912. Many Greek-Catholics in Bosnia and Herzegovina have been in a lot of controversial situations, because, at the beginning of the colonization process, more Greek-Catholic peasants from Galicia professed that they were Poles, and before they went to the colony they said that they were Ruthenian, not Poles. Jan Magiera, *Ludność polska w Bośni*, Wydawnictwo “Czasu”, Kraków 1910, 4. Robert Miączyski, a researcher from Bosnia and Herzegovina, also wrote about it. Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska Vlada Sarajevo, (next ABiH, ZVS), 1905, sign. 134 218/3, 7-9.

³ “Član XXX Berlinskog ugovora”, u: *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima*, ed. Dženana Čaušević, Sarajevo: Editio iuridica, 2005, 195.

⁴ Jerzy Łukaszewicz, “Okres 1795-1918”, in: *Historia Polski w Liczbach. Ludność, Terytorium*, ured. Andrzej Jezierski, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny 1994, 93; Zamoski Krzysztof, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: ludność Galicji w latach 1857-1910*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1989, 103-105.

⁵ Marius Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775-1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, 186.

⁶ See Adam Świątek, *Gene Rutheni, natonie Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. Or: Adam Świątek, “Przypadek gene Rutheni, nazione

nationalism grew most people rejected relations with Poland, but yet at the beginning of the 20th century, we have Greek-Catholics who declared that their nationality was Polish. We even have an example in Bosnia and Herzegovina, Dr. Leon Zarzycki from Zenica was a Greek-Catholic, but he declared himself a Pole,⁷ we have a similar situation in case of the official Jozefat Starakiewicz. These situations are presented in Table 1, where the number of Greek-Catholics is shown along with the number of people of the Ruthenian origin.

The Galician inhabitants were present in Bosnia and Herzegovina practically since the beginning of the military campaign undertaken by the Austrian army in the second half of 1878. Although initially, the officers of the Austro-Hungarian army decided to send only a few troops that were stationed in nearby Dalmatia, Banovina, and Hungary, however, as no immediate success was achieved, military reserves from other provinces were engaged.⁸ Also, the staff that were sent to Bosnia and Herzegovina were not of the best kind. These soldiers served either as a peace-time contingent or as soldiers pacifying the rebels, as happened in 1882.⁹ As it is visible in the biographies of some officers, they had to spend a few months, even up to several years in the Western Balkans. However, they did not think of their stay there to be especially exceptional, as Kraków historian Michał Baczkowski wrote: “It can therefore be assumed that the recruits went to Bosnia without resistance, and were not especially interested in with whom and why they will fight”¹⁰ To those difficult, but also relatively

Polonie w Galicji”, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 144/2*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017, 303-322.

⁷ *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18. T-Ż*, ed. Krzysztof Stopka, Kraków: Historia Jagiellonica, 2015, 809-810.

⁸ Todo Oršolić, “Sudjelovanje Dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878”, in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 42*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 2000, 287-308.

⁹ Krzysztof Baczkowski, “Żołnierze narodowości polskiej w podboju i okupacji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry (1878-1914)”, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne 127*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, 107-119.

¹⁰ Ibidem

safe areas (excluding problems that arose during the initial years of administration) less experienced soldiers, who were supposed to undergo the necessary training there, were sent. As Enes S. Omerović wrote, in 1895 in Bosnia and Herzegovina there were 1,292 Ruthenian soldiers.¹¹ Apart from soldiers, the streets were guarded by police officers, among them Slavs outside the Balkan Peninsula, such as Victor Leon Ivasiuk of Czerniewitz of German-Russian descent, who in 1914 was investigating people who carried out the assassination on Franz Ferdinand.¹² Thanks to him, the links between “Young Bosnia” and Kingdom of Serbia were discovered.¹³ The impact of Bosnia and Herzegovina on their private and professional life will be covered later.

... and peasants

One of the problems of Bosnian rural areas was the poor condition of agriculture. In this province, the new government also had a problem with peasants (mainly Orthodox) who were demanding reforms.¹⁴ This situation generated a lot of dissatisfaction, and aversion for the National Government that improvement this situation, government in Sarajevo (during Benjamin Kallay regime) deciding was brought colonists from parts of the Austro-Hungarian empire.¹⁵ One of the new nationalities that emerged in Bosnia and Herzegovina were peasants from Galicia and Bukovina. Most of them were Catholics, but some were Greek-Catholics.¹⁶ As the Croatian historian writes Zdravka Zlodi: “After BiH annexation in 1878 in this place was the start planning process of colonizing persons from different places of Monarchy. Now

¹¹ Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2019, 73.

¹² Arhiv Bosne i Hercegovine, Personalni Dosje, Wiktor Ivasiuk, 2.

¹³ Friedrich Würthle, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, Wien: Österr. Staatsarchiv, 1978, 32-36.

¹⁴ Noel Malcolm, *Bosnia: a short history*, London: Papermac, 1996, 140-149.

¹⁵ Adnan Busuladžić, “Pojava grkokatoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini (od 1879. do najnovijeg doba)”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 35, no. 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 175.

¹⁶ *Ibidem*, 174-179.

plenty of them from Galicia, North Bukovina, and less from Zakarpattia. The largest numbers of persons have arrived in the period 1890-1898, and this process existed to the beginning of the First World War”.¹⁷

This group was subject to the assimilation processes (mainly to Serbian nationality), so in 1910 the Greek-Catholic Metropolitan of Lviv, Andrzej Szeptycki and Josip Stadler established a Greek-Catholic hierarchy there and brought the Greek-Catholic clergy to Bosnia.¹⁸ These actions were supported by the government because the Austrians feared the conversion of Greek-Catholics to Orthodox.¹⁹

Most of the Greek-Catholic peasants lived in the vicinity of Banja Luka, they inhabited villages with purely Ruthenian population or Polish-Ruthenian, but then the conflicts between their inhabitants often occurred.²⁰ Most of the Ruthenian peasants lived in the villages of Devetina, Nova and Stara Dubrava, or Lišnja Mulici. According to Enes S. Omerović, 17 villages had a population of 100% Greek-Catholic denomination.²¹

The Ruthenian intelligentsia

The formation of the Ruthenian intelligentsia in the second part of the 19th century was a dynamic process in Galicia and Bukovina. This process was directly influenced by the reforms of higher education in the Austrian (or Austro-Hungarian) Empire, thanks to which the Department of

¹⁷ Zdravka Zlodi, “Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj – etape doseljavanja i problem imena”, in: *Scrinia Slavonica* 5, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, 410.

¹⁸ Tomasz Jacek Lis, “Osadnictwo Rusinów w Bośni i Hercegowinie na przełomie XIX i XX wieku”, in: *Studia z Dziejów Rosji i Europy środkowo-wschodniej* 47, Kraków: PAN, 2015, 36-37; ABiH, ZVS, 1903, 4 45/359, 6; Йосип Гродський, *Положенє русинів в Боснії, накладом редакції “Руслана”, Львів 1910, 39-43.*

¹⁹ Zoran Grijak, “Predstavka Episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini”, in: *Croatica Christiana periodica*, vol. 32, no. 62, Zagreb: Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008, 97-100.

²⁰ T. Jacek Lis, *Osadnictwo Rusinów*, 30-32.

²¹ E. S. Omerović, *Nacionalne manjine*, 73.

Ruthenian Language functioned in Lviv or Chernivts.²² The young people graduated from the universities where they learned about the history of their nation as well as the Ruthenian language. The influence of the Greek-Catholic intelligentsia on the Ruthenian and later Ukrainian nationalism should also be mentioned. As a consequence of the nationalists' activity, at the beginning of the 20th century, there was a division of young people, Greek-Catholics who mainly became Ruthenians or Ukrainians, while Catholics became Poles only.²³

As far as the civil side of 1878-1914 is concerned, in literature often referred to as the "occupation" of Bosnia and Herzegovina,²⁴ the problem, which the new government was faced with, was not only the backwardness in every field (beginning with the economy and education and ending with non-existent industry) but also the lack of internal possibilities, of this previously Turkish province, to conduct any reforms. Therefore, to carry out even the basic work aiming at modernization of the country and its economy was to reach for the forces external to the Austro-Hungarian Empire.²⁵

²² Jan Surman, *Universities in Imperial Austria, 1848–1918: A Social History of a Multilingual Space*, Indiana: Purdue University Press, 2018, 96-106.

²³ A. Świątek, *Gene Rutheni*, 403.

²⁴ Robin Okey, *Taming Balca Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1918*, Oxford: Oxford University Press, 2007; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. – 1917*, Sarajevo: Magistrat, 2007; Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002. and Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

²⁵ More about officials in Bosnia and Herzegovina in: Tomasz Jacek Lis, "Činovníci u Bosni i Hercegovini 1878-1918", in: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 52, no. 2, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020, 629-655.

Years	Ruthenian	Greek-Catholic
1906	214	226
1907	230	242
1908	252	273
1909	316	334
1910	309	343
1911	295	368
1912	-	-
1913	-	-
1914	281	-
1915	284	-
1916	237	-

Table 1. Number of the Ruthenian and Greek-Catholic officials in Bosnia and Herzegovina from 1906 to 1916²⁶

Initially, the staff were recruited in Dalmatia and Slavonia, but later, for political reasons, the authorities tried to limit the influence of intelligentsia from Croatia, especially Serbia, which was claiming to rule in Bosnia and Herzegovina.²⁷ One of them was Ruthenian, Myron Zarzycki, a law graduate in Vienna,²⁸ working for a long time in Sarajevo as a "Government Commissioner" (Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo). The government function was also held by the financial prosecutor Eugeniusz Zubrzycki.²⁹ Apart from law graduates working in administration, there were no engineers like surveyor Aleksander Saranawka. There were doctors working in Bosnia and Herzegovina; Epifanius Gramatowicz from Jajce.³⁰ Many of them held high positions in the justice system, e.g. the presidents of

²⁶ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Landesdrukei, 1906-1918.

²⁷ T. Kraljačić, *Kalajev režim*, 141-146.

²⁸ Archiv der Universität Wien, Studienkatalog der Studierenden der Juridischen Fakultät Wintersemester 1871/72. Buchstaben M-R, (next AT-UAW/Jur. Nat) sign. 78.

²⁹ "Zvanično", *Sarajevski list*, 113, 30.11.1881, 1.

³⁰ Izet Masić, *One hundred Fifty Years of Organized Health Care Services in Bosnia and Herzegovina*, Medical Archives, Sarajevo: Akademija medicinskih nauka Bosne i Hercegovine, 2018, 374-388.

the court in Bihać were Bazyli Wasowicz³¹ and Marian Turzański,³² while Theodor Dawidczak,³³ Mikołaj Jaworski, Severin Niedzwiecki,³⁴ or Józef Napadiewicz³⁵ were presidents at the Supreme Court in Sarajevo, and Eusignus Lastowiecki at the court in Brčko, and Michał Tymczyszyn at the court in Banja Luka, however, the information contained in Vladimir Dedijer's book that Bogdan Naumowicz leading the Gavrilo Princip's trial was Ruthenian,³⁶ is not true, as he was Polish.³⁷ This list is only an example, because the Ruthenian intelligentsia was bigger.

Generally, the northern Slavs were directly responsible for contacts with the local societies for a number of reasons. First of all, both Hungarian and Austrian administrative workers had a little higher status (regardless of the officially equal status of all nations in Austria-Hungary) than Slavs. This may not be considered as crucial when taking into account many exceptions to the rule. Most of all, it seemed that the western Slavs could establish contacts with fellows from the south more quickly. Unlike Austrians, they soon met the kindness of locals. It is significant that the term "Švabe" ("Jerry" or "Kraut") was used as a pejorative name of an official who came to Bosnia and Herzegovina from other areas of the Empire.³⁸ As civil servants, they were treated as a foreign body, and such was the way the majority of them were treated. They were scornfully called "kufer-aši" (chesters), which derived from chests of possessions they brought with

³¹ Державний архів Львівської області, (next ДАЛО). ф. 26: Львовский королевский университет им. Франца (1817-1918), оп. 15: Каталоги студентов, спр. 61: Главный каталог студентов юридического факультета, 1875/1876, nr 472.

³² ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 61, nr 527.

³³ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, 1884/1885, спр. 77, nr 65.

³⁴ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 61, nr 299.

³⁵ AT-UAW/Jur. Nat, sign. 82.

³⁶ Vladimir Dedijer, *Sarajewo 1914*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1983, 167.

³⁷ *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51-1917/18. M-N*, ed. Krzysztof Stopka, Kraków: Historia Iagellonica, 2011, 650.

³⁸ Enes S. Omerović, "Odlazak kuferasa. Iseljavanje stranca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata", in: *Nacije i migracije: Studije iz bosanskohercegovačke historiografije*, ed. A. Duranović, Sarajevo: UMHIS, 2019, 71-72.

them. Also, their assignments caused the negative attitude of the part of the natives towards activities of civil servants.³⁹

What authorities in Vienna and Budapest considered as the primary feature of officials and professionals (doctors, lawyers) that came from Galicia and Bukovina was their neutrality, which was not typical of Serbs and Croats. Hiring them within the Empire efficiently contradicted the Great Serbian and Yugoslavian agitation.⁴⁰ Job offers in a place that was considered exotic by a European at the end of the 19th century were met with a wide response from the educated youth. It could be said that “pulling someone’s chestnuts out of the fire”, which means the implementation of difficult reforms, was conducted by graduates of Galician and Bukovina schools and universities. The Kingdom of Galicia and Lodomeria and the division of Bukovina at the turn of the 19 and 20th centuries was undergoing a huge scientific revolution.⁴¹ Year after year new high schools were established and universities developed the didactic and scientific activity. As a consequence, the number of young and educated people was increasing and the job market was not able to provide them with positions suitable for their ambitions and abilities.⁴² This is why a great number of young people, tempted by the prospect of a rapid career abroad, decided to abandon their homeland and try their hands in the Balkans.

The official intelligentsia which arrived in Bosnia and Herzegovina was a predominantly young group. There were often young graduates from

³⁹ More about officials: Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovačke gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004, 54-57.

⁴⁰ Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb: Ziral, 2002, 111-112.

⁴¹ Liviu-George Maha, Gabriel Andrei Donici, Sorin Stefan Maha, “The economic development of Bukovina (II) Bukovina as Autonomus Duchy: 1849-1918”, in: *Review of Economic and Business Studies* 4/1, Warsaw: Sciendo, 2011, 265-295; *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych 1866-1914*, ed. Krzysztof Fiołek, Marian Stala, Kraków: Universitas, 2011.

⁴² Jeroen van Drunen, “Deutsche Kultur und geistiges Proletariat: Zur Ambivalenz der Czerniowitzer Franz-Josephs-Universität”, in: *Partizipation und Exklusion: Zur Habsburger Prägung von Sprache und Bildung in der Bukowina. 1848 - 1918 - 1940*, ed. Markus Vinkler, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015, 42-46.

high schools, those who decided to abandon previous places of residence and undertake a journey to this unknown world which for them was wild. Having defined and described the group of intelligentsias we can more thoroughly discuss the reasons for their arrival to the Balkans. The first problem has already been presented but solely from the perspective of the Austro-Hungarian authorities. The young and educated northern Slavs, who tied their careers with Bosnia and Herzegovina, chose this country for many reasons which need to be covered.

It is, of course, difficult to indicate all the reasons for emigration, but it is worth to look at the problem synthetically and find the major factors for emigration. I have already mentioned economic reasons. Indeed, the prospect of a rapid and well-paid career had to ignite the imagination, especially of young people, who could not count on developing their abilities in Galicia or Bukovina. At the end of the 19th century, a new, modern intelligentsia was created between the Ruthenians, which did not come from the Greek-Catholic Church.⁴³ The greater freedom and thus tolerance towards other religions was particularly encouraging for the Ruthenian community, who willingly joined the process of modernization of the former Ottoman province. Galicia and Bukovina, in the period of divisions, were not a good place to live and be active for young Greek-Catholics. Especially in Galicia, relations between the Polish and the Ruthenian population were very tense, which was perfectly described several years ago by Ołena Arkusza, who showed the different faces of the then anti-Greek-Catholic.⁴⁴ In the Balkans, the young people of the Ruthenian faith were not met with such a wave of hatred that was taking place in their homeland. In addition, it is worth noticing that some of them achieved the success that they could only dream of in Galicia⁴⁵.

⁴³ Святослав Пахолків, *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*, Львів: ЛА Піраміда, 2014, 337-339.

⁴⁴ Ołena Arkusza, "Rusini galicyjscy drugiej połowy XIX – początku XX wieku. Między ukraińskim a wszechruskim wariantem tożsamości narodowej", in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 144/2, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017, 281-282.

⁴⁵ *Pamiętniki urzędników*, ed. Irena Homola, Bolesław Łopuszański, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978.

Therefore, some of them decided to stay in Bosnia and Herzegovina forever, even regardless of the geopolitical changes that took place in Europe after the First World War. The situation was better for the Greek-Catholics in Bukovina,⁴⁶ but the region was very poor and the number of the Ruthenian students was lower than in Galicia, right before the First War World, in Chernivtsi there were only 303 Ruthenian students.⁴⁷ Also, a part of the Ruthenian intelligentsia from Bukovina was assimilated to the German culture, which was strong in this province.⁴⁸ I don't have any information about the Ruthenians in Bosnia who came from Transcarpathia.

As sources indicate, a very important feature of Bosnia and Herzegovina was the lack of prejudice against people regardless of their class or nationality. This was the characteristic element of the colonies where every newcomer had relatively equal opportunities. In this environment, where mutual relations resembled more USA than Viennese salons, young people felt comfortable. "In this regard, the relations in Brčko were quite different, and even strange for a newcomer from Galicia. You were meeting the poor and the rich but you could see neither exaggerated humility of the former nor haughtiness of the latter. They all were on first name terms, they greeted "kako ste" one another, which means how are you."⁴⁹ Such manners were popular especially in the countryside, where coat of arms or schools completed did not impress. Slightly more rigid relations prevailed in the capital city and larger cities such as Mostar or Banja Luka.

The greatest interest in emigrating to the Balkans (outside Bosnia and Herzegovina the intelligentsia was leaving to other countries Serbia, Bulgaria, and Romania), was in the 80's and 90's of the 19th century. At that time in Central Europe, the idea of working at the grassroots enjoyed

⁴⁶ Орест Субтельний, *Україна: історія*, Київ: Либідь, 1993, 414-415.

⁴⁷ Олександр Добржанський, "Формування української національної еліти на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.," in: *Питання історії України*, 16, Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2013, 117.

⁴⁸ Good simple was a Iwasiuk, which has Germans identity. ABiH, PD, Iwasiuk Wiktor.

⁴⁹ Władysław Uziębło, *Wspomnienia 1900-1939*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965, 99.

great popularity, it so heavily promoted especially by the positivists. Large groups of young people enthusiastically adopted the idea of work among the weakest. In addition to some temporary aid, one could also work in the field of education in Bosnia and Herzegovina, which in turn corresponded to ambitions of all those who believed that it was their duty as the representatives of the “European civilization” to educate the inhabitants of this country. One of the travellers, who believed in this type of “Enlightenment” ideals, wrote: “Turkey, then, with all its backwardness, falls in Bosnia, its place is taken away by Austria; it is necessary to revitalize and revive this neglected country, to bring rays of light and civilization into this area immersed in barbarism”.⁵⁰ This is, more or less, the way young people perceived the Bosnian situation. To be fair, it should be mentioned that the majority of them, in the face of local-government apparatus, which only formally aimed at the welfare of the inhabitants of the country, rather quickly lost adolescent enthusiasm.

There is no doubt that in addition to financial issues and lofty ideas arising directly from positivism, there were other reasons why young graduates left their countries and came to Bosnia and Herzegovina. However, I have enumerated those which I consider most important and essential for decisions made. Certainly, it cannot be ignored that the Balkan Peninsula aroused special interest, especially in the 19th century. The place was also perfect for those who wanted to start a new phase in life and abandon past hardship.

The emigration of the Ruthenian intelligentsia to Bosnia and Herzegovina meant a sort of break with the country in which they were born. As it was noted by some observers of contemporary reality, a characteristic feature of officials, working within the Austro-Hungarian government, was the lack of a greater attachment to the workplace. This can be confirmed, among others, by small emigration that took place after the First World War. Unlike Poles, the Ruthenians did not leave Bosnia and Herzegovina so willingly. The position of the Ruthenian/Ukrainian diaspora after the

⁵⁰ Włodzimierz Spasowicz, *Pisma*, vol. VI, Księgarnia Br. Rymowicz, Petersburg 1892, 131.

war was better than in the Austro-Hungarian period; it was more active.⁵¹ At that time, a large proportion of Poles (including virtually all members of the Polish Circle) decided to return to the newly formed Second Republic. However, even before the First World War, there were numerous instances of time-limited stays in Bosnia and Herzegovina that lasted from several months to several years.

I found that some officials, especially those who managed to raise more capital, sent their children to schools in Bosnian cities: Sarajevo, Mostar, and Banja Luka. Most of the children attended state schools. In the villages near Prnjavor, where the Ruthenian colony was located, there was a state elementary school at the beginning of the 20th century, where the Greek-Catholic children were taught and the lessons were held in Russian.⁵² Often, the Ruthenian peasants fought with the Poles in order to have a Ruthenian teacher because the Greek-Catholics did not want a Polish teacher.⁵³ We can read about them in the official report.⁵⁴ But this school was only for the colonists' children, not for the officials' children. Only a few children, if financed by parents, were sent to private schools (mostly German). University students are a separate matter.

To return to the issue of administrative staff, it is necessary to focus on the activities of the largest Ruthenian library. These organizations have played an important role in the national community, at least in Prnjavor.⁵⁵ They served more as a place for meetings, discussions, and education of children and youth. The organization became more active on the occasions of the national anniversaries and significant events. We must remember that in the period from the 19th to the 20th century there were social divisions; the intelligentsia did not feel the need to integrate with peas-

⁵¹ E. S. Omerović, *Nacionalne manjine*, 227.

⁵² ABiH, ZVS, 1912, sign. 218/12.

⁵³ Йосип Гродський, *Положенє русинів в Боснії, накладом редакції "Руслана"*, Львів, 1910, 8.

⁵⁴ ABiH, ZVS sign. 218/12, 7.

⁵⁵ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo: Bosanska Pošta, 1930, 92.

ants. There were also some interesting situations such as that of the Judge Dawidczak, who wanted to move to Prnjavor to help the Ruthenian peasants,⁵⁶ but this was not the rule.

Generally, at that time the only representative of the intelligentsia who helped the peasants was a Greek-Catholic priest (vicar). The first Greek-Catholic Ruthenian priests were missionaries like the author of memoirs, Joseph Gorodskij from the Basilian monastery. After the intervention of Andrzej Szeptycki and the establishment of the Greek-Catholic hierarchy in Bosnia and Herzegovina, a number of priests, such as Dr. Józef Żuk from Lviv, lived in the country.⁵⁷ He also went to live in village Kozarc, Devetina, and Stara Dubrava. In 1914, pope Benedict XIV was called the first apostolic administrator Oleksji Bazjuk.⁵⁸ The role of the priests in the Ruthenian colony was not only of a religious nature,⁵⁹ they were also the actual leaders of the local population.⁶⁰

Acculturation process

Slavic members of the intelligentsia from the northern part of Austria-Hungary lived in practically every corner of Bosnia and Herzegovina. The process of acculturation in their case proceeded very smoothly. Given the source material at our disposal, it is worth taking a closer look at the way the Ruthenians were dealing with the various groups of the population of Bosnia and Herzegovina. The most interesting are the relations with the Muslim population. First of all, it should be emphasized that there

⁵⁶ ABiH, ZVS, 1901, sign. 107/356.

⁵⁷ T. Jacek Lis, "Osadnictwo", 35.

⁵⁸ Filip Škiljan, "Ukrajinci u Bosni i Hercegovini od doseljenja do današnjih dana", in: *Historijska misao 2*, Tuzla: Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2016, 250.

⁵⁹ ABiH, ZVS, 1906, sign. 143 103/2/5, 1.

⁶⁰ Степан Качараба, "Душпастирська опіка греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцеговині кінець XIX – початок XX ст.", in: *Вісник Львівського університету. Серія історична* 49, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2013, 133-134.

was a great interest in the Islam religion and culture.⁶¹ The Galician and Bukovinian Greek-Catholics had no prejudice towards them. The sense of superiority is the only unpleasant aspect of these relations, which, however, was not motivated by national issues, but was rather the burden of an era in which a representative of the Western culture (associated with progress and higher levels of development) was to educate a representative of the Eastern culture (associated with backwardness and superstition). However, it was not a barrier, the more so because the Ruthenian civil servants treated Muslims very carefully. They respected their customs and, following the instructions from Vienna, tried to respect their traditions. One of them was Jarosław Stebelski, a judge in Zvornik who received the honorary citizenship of this city.⁶²

Although there was a considerable religious and cultural distance, the Greek-Catholics positively treated the inhabitants of Bosnia and Hercegovina. It was the result of not only the policy of the authorities, in the structure where the Ruthenian civil servants worked, but also of the pure human sympathy. It is all the more surprising since, basically, in Galicia or Bukovina there were no Muslims and yet the sources very clearly indicate the sympathy between them.⁶³ It concerned mainly the elite Muslim clergy and officials, but even poorer Muslims were generally welcomed by members of the Ruthenian diaspora.

Even better were relations with Serbs because of the similar religion (Greek-Orthodox or Greek-Catholic), a lot of Ruthenians adopted the Serbian culture. During the Austro-Hungarian period, the government discussed the ban on the influx of the Ruthenian people from Galicia

⁶¹ There were no Muslims in Galicia or Bukovina. Therefore, the Islamic culture was interesting for the people in these countries. The result of this interests were travel diaries, most popular between the middle class in Habsburgs Provence. Tomasz Jacek Lis, "Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju", in: *Prilozi 47*, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 91-106.

⁶² "Rozmaitości", in: *Urządnik, Przemyśl*, 1880, no. 12, 95.

⁶³ Otmar Lahodynsky, Gruss aus Sarajevo, available: <https://www.diepresse.com/3840985/gruss-aus-sarajevo> (accessed: 15. 07. 2020)

because, as a result, they strengthened the Serbian presence in the province.⁶⁴ Therefore, after the First World War, many Greek-Catholics remained in the Kingdom of SCS, who, due to their good relations with the Serbs, often converted to the Orthodox faith or married a Serbian wife and sent their children to a local school where they played with young southern Slavs, e.g. Teodor Jaworski, a classmate of Ivo Andrić (they studied together in the First Gymnasium in Sarajevo), son of Mikołaj Jaworski.⁶⁵ Interestingly enough, Teodor was probably a secret informer to Sarajevo police, observing friends from “Young Bosnia”.⁶⁶ Equally good relations were between the Ruthenians and Croats – it is worth noting that the first Greek-Catholic priest in Bosnia and Herzegovina was Andreas Šegedi from Croatia, and the first bishop who decided to send a priest to Bosnian Greek-Catholics was Julije Drohobycz, also from Croatia.⁶⁷

Nevertheless, not all the Ruthenian intelligentsia did acculturate, because there are examples of some of them who rejected Bosnian culture. The examples are Mikołaj Jaworski or Wiktor Iwasiuk, who were more Austro-Hungarian officials than the Ruthenians, and after the fall of the Habsburg monarchy they decided to leave the Balkans.

Summary

The Ruthenian intelligentsia arrived in Bosnia and Herzegovina after the Congress of Berlin, where it was decided that the former Turkish Province will be transferred under the administration of the Austro-Hungarian Empire. According to the official statistics of 1910, the country was inhabited by 7 431 people who professed to be Ruthenian, of which about 300 people represented the intelligentsia – doctors, solicitors, barristers, etc. The Greek-Catholic intelligentsia swelled the ranks of administrative

⁶⁴ ABiH, ZVS, 1903, sign. 4 45/359, 4.

⁶⁵ Historijski arhiv Sarajevo, Imenik učenika Velike Gimnazije Sarajevo 1910/1911.

⁶⁶ Vojislav Bogičević, *Sarajevski atentat. Pisma i saopštenja*, Sarajevo: Svjetlost, 1965, 84.

⁶⁷ Ivan Peklić, “Život i djelo križevačkoga biskupa Julija Drohobeckog”, in: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, vol. 3, no. 5, Koprivnica: Merdijani, 2004, 84.

workers in the absence of local staff and the reluctant attitude of Vienna to the idea of hiring Croats and Serbs; moreover, those two nationalities considered to be eager to carry out propaganda among the local Slavic population in favour of the idea of joining Bosnia and Herzegovina to their country, and thereby strengthening the Slavs in the dualistic monarchy.

The Ruthenians, mostly the graduates of the Galician and Bukovina universities, in the times of development of education during the autonomy (1866-1918) could not manage on the job market, for the market was not large enough to provide suitable positions for such a large group of young graduates. The perfect solution for those young people was Bosnia and Herzegovina, which guaranteed them attractive salaries and the opportunities to build a career.

The Galician newcomers usually worked at the lower levels of administration, since the higher ones were reserved for Germans and Hungarians. Some of them, however, were successful and after few years of working were promoted to higher positions, which is clearly visible in the case of doctors and lawyers. Their contacts with local population; Muslim, Orthodox, Catholic was generally good. The process of their acculturation was dynamic due to the marriages among the local population. We should not forget that officially all officials had to communicate in the local language.⁶⁸ In effect, the Ruthenian intelligentsia often had a good relationship with the local intellectuals, who educated Muslims and similar communities.

After the First World War, the majority of representatives of this diaspora remained in Yugoslavia, significantly reinforcing the administration of the reborn state. Some of these people left the Balkans and emigrated to Austria, Poland or other countries. The experience they gained during the Austro-Hungarian period turned out to be useful in the new political circumstances. Born in Bosnia and Herzegovina, the children of the officials felt attached to this country, which contributed to various cultural actions aimed at stronger cooperation with the Kingdom of SCS, and then the Kingdom of Yugoslavia, mainly by establishing societies and engaging in Neo-Slavism.

⁶⁸ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Landesdrukei, 1885, 533-552.

SOURCES AND LITERATURE

Archive sources

Bosnia and Herzegovina

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu

Personalni dosjei

Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo

Imenik učenika Velike Gimnazije Sarajevo

Austria

Archiv der Universität Wien, Wien

Studentkataloge

Ukraine

Державний Архів Львівської області, Lviv

Главный каталог студентов

Published sources

Bogičević, Vojislav, *Sarajevski atentat. Pisma i saopštenja*, Sarajevo: Svjetlost, 1965.

Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18. T-Ž, ur. Krzysztof Stopka, Kraków: Historia Iagiellonica, 2015

Würthle, Fridrich, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, Wien: Österr. Staatsarchiv, 1978.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo: Landesdrukei, 1885.

Historia Polski w Liczbach. Ludność, Terytorium, ured. Andrzej Jeziński, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1994.

- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Landesdrukei, 1906-1918.
- Pamiętniki urzędników*, ed. Irena Homola, Bolesław Łopuszański, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978.
- Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima*, ed. Dženana Čaušević, Sarajevo: Editio juridica, 2005.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10 oktobra 1910*, Sarajevo: Statistički odsjek Zemaljske vlade, 1912.
- Spasowicz, Włodzimierz, *Pisma*, vol. VI, Petersburg: Księgarnia Br. Rymowicz, 1892.
- Uziębło, Władysław, *Wspomnienia 1900-1939*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Zamorski, Krzysztof, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji: ludność Galicji w latach 1857-1910*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1989.
- Гродський, Йосип, *Положене русинів в Боснії, накладом редакції "Руслана", Львів 1910.*

Newspapers

- Sarajevski list*, Sarajevo, 1881.
- Urzednik*, Przemyśl, 1880.

Literature

Books

- Dedijer, Vladimir, *Sarajewo 1914*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1983.
- Džaja, Srećko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb: Ziral, 2002.
- Hadžibegović, Ilija, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878 – 1917*, Sarajevo: Magistrat, 2007.

- Juzbašić, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: ANUBiH, 2002.
- Kapidžić, Hamdija, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
- Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych 1866-1914*, ur. Krzysztof Fiołek, Marian Stala, Kraków: Universitas 2011.
- Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Magiera, Jan, *Ludność polska w Bośni*, Kraków: Wydawnictwo "Czasu", 1910.
- Malcolm, Noel, *Bosnia: a short history*, London: Papermac, 1996.
- Masić, Izet, *One hundred Fifty Years of Organized Health Care Services In Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo: Akademija medicinskih nauka Bosne i Hercegovine, 2018.
- Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1918*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Omerović, Enes S, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2019.
- Pejanović, Đorđe, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo: Bosanska Pošta, 1930.
- Petraru, Marius, *Polacy na Bukowinie w latach 1775-1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004.
- Surman, Jan, *Universities in Imperial Austria, 1848-1918: A Social History of a Multilingual Space*, Indiana: Purdue University Press, 2018.
- Świątek, Adam, *Gene Rutheni, natonie Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.
- Пахолків, Святослав, *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*, Львів: Львів: ЛА Піраміда, 2014.
- Субтельний, Орест, *Україна: історія*, Либідь Kiev: Либідь 1993.

Articles

- Arkusza, Ołena, “Rusini galicyjscy drugiej połowy XIX – początku XX wieku. Między ukraińskim a wszechruskim wariantem tożsamości narodowej”, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 144/2*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017, 277-302.
- Baczowski, Krzyszof, “Żołnierze narodowości polskiej w podboju i okupacji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry (1878-1914)”, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne 127*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, 107-119.
- Busuladžić, Adnan, “Pojava grkokatoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 35, no. 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 173-188.
- Добржанський, Олександр, “Формування української національної еліти на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.”, in: *Питання історії України*, Чернівець: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2013, 115-119.
- Drunen, Jeroen van, “Deutsche Kultur und geistiges Proletariat: Zur Ambivalenz der Czerniowitzer Franz-Josephs-Universität”, in: *Partizipation und Exklusion: Zur Habsburger Prägung von Sprache und Bildung in der Bukowina. 1848 - 1918 - 1940*, ed. Markus Vinkler, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015, 41-95.
- Grijak, Zoran, “Predstavka Episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini”, in: *Croatica Christiana periodica*, vol. 32, no. 62, Zagreb: Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2008, 77-108.
- Качараба, Степан, “Душпастирська опіка греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцеговині (кінець XIX – початок XX ст.)”, in: *Вісник Львівського університету. Серія історична* 49, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2013, 130-142.

- Lis, Tomasz Jacek, "Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju", in: *Prilozi* 47, Sarajevo: Institut za historiju, 2018, 91-106.
- Lis, Tomasz Jacek, "Činovnici u Bosni i Hercegovini 1878-1918", in: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 52, no. 2, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020, 629-656.
- Lis, Tomasz Jacek, "Osadnictwo Rusinów w Bośni i Hercegowinie na przełomie XIX i XX wieku", in: *Studia z Dziejów Rosji i Europy środkowo-wschodniej* 47, Kraków: PAN, 2015, 25-41.
- Maha, Liviu-George, Donici, Gabriel Andrei, Mahia, Sorian Stefan, "The economic development of Bukovina (II) Bukovina as Autonomus Duchy: 1849-1918", in: *Review of Economic and Business Studies* 4/1, Warsaw: Sciendo, 2011, 265-295.
- Omerović, Enes S, "Odlazak kuferasa. Iseljavanje stranca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata", u: *Nacije i migracije: Studije iz bosanskohercegovačke historiografije*, ed. A. Duranović, Sarajevo: UMHIS, 2019, 69-122.
- Oršolić, Todo, "Sudjelovanje Dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878", in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42, Zadar: Zavod za povijesne znanosti, 2000, 287-308.
- Peklić, Ivan, "Život i djelo križevačkoga biskupa Julija Drohobeckog", in: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, vol. 3, no. 5, Koprivnica: Merdijani, 2004, 71-88.
- Świątek, Adam, "Przypadek gene Rutheni, natione Polonie w Galicji", in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 144/2, Kraków: Wydawnictwo UJ, 2017, 303-322.
- Škiljan, Filip, "Ukrajinci u Bosni i Hercegovini od doseljenja do današnjih dana", in: *Historijska misao* 2, Tuzla: Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2016, 239-262.

Zlodi, Zdravka, “Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj – etape doseljavanja i problem imena”, in: *Scrinia Slavonica* 5, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, 408-431.

Internet source

Lahodinsky, Otmar, Gruss aus Sarajevo, <https://www.diepresse.com/3840985/gruss-aus-sarajevo> (accessed: 15. 7. 2020)

PREGLED FOTOGRAFA I FOTOGRAFSKIH ATELJEA NA TERITORIJI BOSNE I HERCEGOVINE KROZ FOTOGRAFSKU GRAĐU ZAOSTAVŠTINE MARICE VOJNOVIĆ U ZAVIČAJNOM MUZEJU U VISOKOM

Habiba Efendira-Čehić
JU "Zavičajni muzej" Visoko
habi.cehic@gmail.com

Dženana Arnautović
Visoko, Bosna i Hercegovina
dzenanaarnautovic@yahoo.com

Apstrakt: Fotografiska građa iz zaostavštine Visočanke Marice Vojnović (1892-1982) dio je fundusa Zavičajnog muzeja u Visokom od 1981. godine. Građa je datirana u period od kraja 19. do sedamdesetih godina 20. stoljeća i doprinosi izučavanju razvoja fotografije, ističe značaj fotografije kao medija i ukazuje na pojavu fotografskih ateljea u Bosni i Hercegovini. Na osnovu podjele fotografske građe iz zaostavštine Marice Vojnović u radu se daje uvid u imena 23 fotografa i fotografska ateljea koji su djelovali na teritoriji Bosne i Hercegovine: Sarajevo, Višegrad, Visoko, Nevesinje i Zavidovići, a čije su fotografije zastupljene u zaostavštini. Među njima su poznata imena prvih sarajevskih ateljea, ali i ona manje poznata dosadašnjoj javnosti, poput imena fotografa: Grimberg, Seraphine Sperling, Cabinet Portrait i Visit Portrait, koji u Bosnu i Hercegovinu dolaze kao putujući fotografi nakon 1876. godine. U radu se skreće pažnja na prve akademske fotografe na domaćem tlu, njihovo učešće na inostranim izložbama kao pionire u dokumentarnoj, reportažnoj, umjetničkoj i filmskoj fotografiji. Fotografiska građa iz zaostavštine Marice Vojnović neodvojivi je dio historije bosanskohercegovačke fotografske baštine i njen je značaj višestruk.

Ključne riječi: zaostavština, Marica Vojnović, Zavičajni muzej Visoko, fotografija, fotografi, fotografski atelje

Abstract: The photographic material from the legacy of Marica Vojnović from Visoko (1892-1982) has been part of the holdings of the Regional Museum in Visoko since 1981. The material is dated to the period from the end of the 19th century to the seventies of the 20th century. It contributes to the study of the development of photography, emphasizes the importance of photography as a medium and points to the emergence of photographic studios in Bosnia and Herzegovina. Based on the division of photographic material from the legacy of Marica Vojnović, the paper provides an insight into the names of 23 photographers and photographic studios that operated in Bosnia and Herzegovina: Sarajevo, Višegrad, Visoko, Nevesinje and Zavidovići, and whose photographs are represented in the legacy. Among them are the names of the first Sarajevo studios, but also those less known to the public, such as the names of photographers Grimberg, Seraphine Sperling, Cabinet Portrait and Visit Portrait who came to Bosnia and Herzegovina as traveling photographers after 1876. The paper draws attention to the first academic photographers on domestic soil, their participation in foreign exhibitions as pioneers in documentary, reportage, art and film photography. The photographic material from the legacy of Marica Vojnović is an inseparable part of the history of Bosnia and Herzegovina's photographic heritage and its significance is manifold.

Key words: Legacy, Marica Vojnović, Regional Museum of Visoko, Photography, Photographer, Photographic studio

Zaostavština Marice Vojnović

Marica Vojnović (1892-1982), aktivna članica istaknutog Srpskog pjevačkog društva "Milutinović" i dramske sekcije "Milutinović" ostavila je veliki pečat u kulturnim, umjetničkim i historijskim dešavanjima u Visokom tokom prve polovice 20. stoljeća.¹ Jedan od važnijih historijskih događaja koji su obilježili početak 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini bila je posjeta Franje Josipa I, cara i kralja Austro-Ugarskog Carstva, 30. maja 1910.

¹ Idriz Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903-1949*, Visoko: Ban publishing, 2014, 353-371.

godine.² Tom prilikom car je posjetio i Visoko te je pri svečanom programu prijema Pjevačko društvo “Milutinović” otpjevalo Carevku, službenu himnu Carstva. Upravo je Marica Vojnović bila jedna od pet djevojaka koje su vokalnom izvedbom himne dočekale cara.³ Sve do pred Drugi svjetski rat Marica Vojnović je učestvovala u brojnim aktivnostima društva “Milutinović”, nakon čega se povlači s javne scene. Teška bolest, duboka starost i samački život bili su razlog zbog kojeg je na zahtjev nadležnih općinskih institucija i Centra za socijalni rad u Visokom 1981. zbrinuta u Dom za stara i iznemogla lica u Nedžarićima u Sarajevu.

Zavičajni muzej Visoko od 1981. godine, tačnije od januara 1981. godine, preuzima na čuvanje dio ove bogate i značajne zaostavštine koja pripada periodu od kraja 19. do sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁴ Dio muzejskoga fundusa postala je tako pokretna imovina, tačnije pokućstvo, predmeti sakralne i profane umjetnosti, lični dokument i obiman fotografski materijal, koji su raspoređeni u dvije muzejske zbirke – etnografsku i umjetničku, dok je fotografska građa postala dio muzejske fototeke. Značaj zaostavštine je ogroman. Pruža bogate etnološke izvore o pravoslavnim višočkim porodicama, neiscrpne izvore istraživanja na polju primijenjenih i likovnih umjetnosti za navedeni period, a fotografski materijal, koji najvećim dijelom čine fotoalbumi višedecenijskih rodbinskih i prijateljskih veza porodice Vojnović, izvor su informacija za različita etnološka i historijska istraživanja na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali i šire.

Fotografska građa iz zaostavštine

Fotografski materijal s preko 170 fotografskih jedinica najobimniji je dio zaostavštine. Nastajao je od kraja 19. do sedamdesetih godina 20. stoljeća, u periodu u kojem su nastupili značajni historijski događaji koji su uveliko promijenili svijet: Prvi i Drugi svjetski rat, brojna i značajna naučna otkrića,

² Franjo Josip, “Historička 1910.,” *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1911*, 1911, 45-1.

³ Isto, 52. (Po fotografiji Fr. Topića. Naziv fotografije: Doček u Visokom. Djevojke pjevaju Carevku.)

⁴ Ulazna knjiga muzejskog materijala br. 289, 5. 1. 1981; Inventarna knjiga Etnografske zbirke, 260.

industrijalizacija itd. Razvoj i reproduciranje fotografije, općenito, utjecali su na populistički trend sakupljanja i stvaranja fotografskih albuma porodičnih fotografija, vizitkarti, dopisnih karti, novinskih isječaka. Fotografska građa Marice Vojnović nastala je kao porodični album u kojem su fotografije i dopisne karte veza s članovima rodbine i prijatelja nastanjenih na tlu današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Austrije, Mađarske i Češke.

Spomenutu građu čine lični dokument, novinski članci, dopisne karte i fotografije. Lični dokument s fotografijom Marice Vojnović vrsta je putničke knjižice s vlastoručnim potpisom vlasnice. Dio materijala čini i jedan primjerak isječka iz novinskog članka na kojem je izrezana fotografija ženskog portreta. Dopisne karte različitih su motiva. Sistematizacijom je izvršena podjela na dopisne karte s prazničnim motivima – čestitke, seoske pejzaže, gradove, reprodukcije umjetničkih djela, poznate ličnosti i dopisne karte s fotografijama. Među dopisnim kartama tri su primjerka s ručno obojenim, štampanim motivima. Od fotografija u kolor tehnici našla se samo jedna novije datacije. Prema karakteru fotografskog snimka, fotografije su podijeljene na portretne i dokumentarne. Većina fotografija s dokumentarnim predznakom odnosi se na porodična i prijateljska okupljanja, dešavanja i slave, ali su zastupljene i fotografije sa zabilježenih javnih skupova, koji su se održavali povodom nekih historijskih događaja.

Fotografsku građu u osnovi čine pozitivi smeđih i crno-bijelih tonova, koji u nijansama variraju u zavisnosti od tehnike izrade i stanja očuvanosti. Mnoge od njih izrađene su na pripremljenom ili gotovom fotografskom papiru, dok su najstarije kaširane na kartonsku podlogu. Nažalost, neke od njih oštećene su postupkom skidanja s kartonske podloge. Kaširane fotografije nastaju početkom druge polovine 19. stoljeća, prvobitno pojavom kartomanije, kada se fotografija lijepi/kašira na karton na kojem su štampani ukrasni tekstualni natpisi s dekorativnom slikovnom vinjetom.⁵

⁵ Kartomanija je pojava masovne proizvodnje fotografija manjih dimenzija koja je nastala tokom šezdesetih godina 19. stoljeća i već tada postala internacionalna. Veže se za novi tip fotografije veličine vizitkarte, cca 10 x 6 cm, kaširane za kartonsku podlogu. Novi patent fotografije osmislio je André Adolphe Disdéri 1854. godine snimajući različite motive i portrete kamerom s osam ili više objektivna, kako bi dobio osam ili više negativa na jednoj staklenoj ploči. Proizvod je bio

U konačnom obliku takav proizvod predstavlja fotografiju s podsjetnicom na adresu fotografa ili fotografskog ateljea, tačnije fotografiju s vizitkartom fotografa. Primjerci kaširanih fotografija iz fotografske građe zaostavštine Vojnović datirani su u prijelazni period iz 19. u 20. stoljeće. Standardiziranih dimenzija jesu “cabinet portrait” ili “visit portrait” fotografija, koje i dalje predstavljaju vizitkarte fotografa i fotoateljea.⁶ Fotografije su kaširane na avers posebno dizajnirane kartonske podloge koja je na reversu, poledini, ukrašena litografijom bečkih umjetnika s popularnim cvijetnim ili antičkim motivima. Neke od litografskih kompozicija, poput vinjete, uokviruju prostor namijenjen za pisanje posvete. Interesantna je činjenica da se u tom periodu skoro svi pozitivni retuširaju, detalji dotjeruju crtežom s ciljem izoštravanja ili uljepšavanja portretisane klijentele.⁷ Na taj način fotografi skreću pažnju na sebe i građe vlastiti publicitet. Fotografija doživljava procvat početkom 20. stoljeća, a fotografi postaju umjetnici u fotografskim ateljeima i izvan njih. Njihov rad danas predstavlja kulturno-umjetničko naslijeđe i veliki je doprinos istraživanjima razvoja fotografske umjetnosti.

Raznovrsnost fotografske građe iz zaostavštine Marice Vojnović bila je povod za realizaciju online izložbe pod nazivom “Marica Vojnović, Visočanka (1892-1982) – zaostavština predmeta i fotografija s kraja 19. i

jeftiniji, a tim i pristupačniji. Pored ateljea Disdéri je otvorio i fotografsku štampariju u kojoj je svakodnevno nastajalo hiljade fotografskih reprodukcija koje su se dijelile po motivima namijenjenih kolekcionarskim potrošačima iz visokog staleža i prodavale u albumima. Budući da je proizvod bio jeftin, razvio se veliki interes i građanske klijentele koja je sebi mogla priuštiti sakupljanje portreta kraljevskih porodica ili drugih motiva. Opširnije vidjeti: Milanka Todić, *Istorija srpske fotografije (1839-1940)*, Beograd: Prosveta; Muzej primenjenih umetnosti, 1993, 41-42.

⁶ Za razliku od fotografija koje su dimenzija vizitkarte cca 10 x 6 cm, fotografije kabinetskog tipa nešto su većih dimenzija – cca 16 x 10 cm.

⁷ Tokom prve polovine 19. stoljeća pripadnice ženskog spola pobunile su se protiv fotografije zbog fotografskih tehnika, koje su bilježile i najsitnije detalje. Na primjer, nedostatak tehnike dagerotipije (1941) bio je taj što je portretisano lice bilo zatamnjeno (crno), što je bilo daleko od recentnog pojma ljepote. Daljim usavršavanjem fotografije nastale su tehnike koje su omogućile kvalitetniji snimak, ali i retuš. Idealu ljepote težilo se u tolikoj mjeri da se do kraja 19. stoljeća retuš javlja na svakoj studijskoj fotografiji, a najbolji fotografi bili su oni s najbogatijim rekvizitima (crtački pribor). Opširnije vidjeti: Branibor Debeljković, *Stara srpska fotografija*, Beograd: Muzej grada Beograda; Muzej primenjenih umetnosti, 1977, 9, 24.

početkom 20. stoljeća” koja je poslužila kao temelj za dalja istraživanja.⁸ Na osnovu podjele fotografske građe bilo je moguće sačiniti pregled fotografa i fotografskih ateljea, ukupno njih 23, koji su djelovali na teritoriji Bosne i Hercegovine od kraja 19. stoljeća do 1955. kada je datirana posljednja fotografija iz zaostavštine.

Pregled fotografa i fotografskih ateljea iz zaostavštine

Otkriće novog medija, fotografije, zvanično je objavljeno u Parizu na sjednici francuske Akademije nauka održanoj 19. augusta 1839. godine, kada je francuski naučnik François Arago detaljno izložio osobine novog otkrića nazvanog “dagerotipija”, kojom se na ravnu površinu ploče prenosila vjerna slika stvarnosti.⁹ Fotografija je u velikoj mjeri utjecala na život čovječanstva. Izmijenila je odnos prema vizuelnom mediju i unutar njega. Bila je dokument vremena u kojem je nastala, tehnologije, namjera i vještine autora, života i vlastitog značenja u određenim sredinama čime je zadovoljavala kriterije učestvovanja u stvarnosti, ali i dokument zbivanja koja je bilježila ili predmetnog svijeta što ga je prenosila iz stvarnosti u odslik ili u drugu dimenziju postojanja.¹⁰ Prvi fotografski ateljei u Bosni i Hercegovini otvoreni su za

⁸ Online izložba Zavičajnog muzeja u Visokom “Marica Vojnović, Visočanka (1892-1982) – zaostavština predmeta i fotografija s kraja 19. i početkom 20. stoljeća” realizirana je povodom obilježavanja Međunarodnog dana i Evropske noći muzeja 2020. Na izložbi je predstavljen dio fotografske građe s osnovnim podacima i fotoreprodukcijama koje se prate kroz slajdove, a na koje se poziva u ovom radu. S tim u vezi potrebno je istaći da se prilikom publikovanja preliminarnih podataka potkralo nekoliko grešaka nastalih u nedostatku raspoloživih informacija pri tadašnjem radu. Daljim istraživanjem i prikupljanjem relevantnih podataka o fotografskoj građi i dataciji pojedinih primjeraka iz zaostavštine Marice Vojnović utvrđeno je da se datacija fotografije *Portret mladih dama Marice i Natalije Vojnović* (slajd br. 5) ograničava na početak 20. a ne 19. stoljeća, kako je prvobitno napisano za potrebe izložbe. Pored toga, za autora fotografije *Portret dječaka s drvenim konjićem* (slajd br. 36) pogrešno je navedeno ime sarajevskog fotografa M. Karahasanovića kao Muhamed o čijem je fotografskom angažmanu s novim podacima moguće detaljnije pročitati u nastavku ovog rada. Vidi: <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁹ M. Todić, *Istorija srpske fotografije (1839-1940)*, 17.

¹⁰ Determinacija fotografskog materijala u muzeju dugotrajan je posao jer zahtijeva poznavanje fotografiranih osoba, događaja, materijala i tehnika i bez zapisanih podataka na poleđini ili vjerodostojne legende fotografija je neupotrebljiva za muzejske djelatnike i istraživače. Opširnije

vrijeme namjesništva Topal Osman-paše (1861-1869), koji je ostao poznat po brojnim reformama u Bosanskom vilajetu.¹¹ Počeci fotografije u Bosni i Hercegovini vezuju se za ime novosadskog slikara i putujućeg fotografa Georgija Knesevića, koji 1855. godine dolazi u Sarajevo i snima prve fotografije na svadbi trgovca Gavre i Dare Jelić.¹² Moguće je pretpostaviti da je prva fotografska radnja u Sarajevu otvorena 1862. godine. U prilog tome govori privatno pismo iz korespondencije trgovačke kuće Hadžiristić iz januara 1863. godine u kojem se spominjala jedna fotografija. Naime, na fotografiji je vjerovatno bio sam Vaso s obzirom na to da mu Mihajlo Tasovac odgovara kako je lijepo ispao i dodaje kako im se fotografija puno dopada.¹³ Godine 1866. u *Bosanskom vjestniku* spominje se fotograf Bottini Pesante. Ovaj Italijan je na prijemu kod vezira u augustu 1866. godine snimio i jednu grupnu fotografiju koja nije sačuvana, ali je detaljno opisana u članku pod nazivom Fotografska slika.¹⁴ Pesante, vlasnik fotoateljea, putem sedmične štampe obavijestio je zainteresirane mušterije da će se u njegovoj fotografskoj radnji: “[...] svaki dan vaditi slike u velikom i malom razmjeru, grupe s više lica i vizitne slike. Za vađenje slika načinjena je jedna topla (staklena) komora u kojoj će se moći u svako vrijeme vaditi spomenute slike. Vrijeme vađenja slika naznačava se od 6 do 11 sahata po turski. Fotografija se nalazi u kući g. Velibeja, đe je prije bio italijanski konzulat.”¹⁵ Također, Hana Younis piše da “sarajevska trgovačka elita ne samo da se fotografisala nego su pratili i svjetske trendove, te su po uzoru na evropske zemlje počeli sa slikanjem mrtvih osoba. Na to ukazu-

vidjeti: Ivo Maroević, “Fotografija kao muzejski predmet”, *Informatica museologica*, vol. 31, No. 3-4, Zagreb: Muzejski dokumentacioni centar, 2002, 13-16.

¹¹ Hana Younis, *Svakodnevn život u Sarajevu 1850 -1878*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2019, 21.

¹² Knesevićeve fotografije rađene su na slanoj hartiji, te su zbog toga žućkaste boje i bez kontrasta. Koristio se talbotipnim negativom, a fotografije nastale kasnijih godina mnogo su kvalitetnije. Nikola Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, Tuzla: Foto-savez Bosne i Hercegovine, 2002, 61.

¹³ Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017, 24.

¹⁴ *Bosanski vjestnik*, Sarajevo: Sopronova pečatnja, 1866, br. 18, god. I, 144.

¹⁵ H. Younis, *Svakodnevn život u Sarajevu 1850-1878*, 22.

je jedna veoma interesantna fotografija porodice Alekse Despića koja stoji pored otvorenog kovčega, a najvjerojatnije je fotografija njegove majke.¹⁶ Nakon 1878. godine, postavši dijelom Austro-Ugarskog Carstva, u Bosnu i Hercegovinu dolaze putujući fotografi kao i zvanični putujući fotografi vojske sa zadatkom da dokumentiraju rad nove vlasti, ali i da snime bosanske neobičnosti. Ovo je period u kojemu se fotografija institucionalizira i otvaraju se prvi stalni fotografski ateljei. Prvi stalni fotoatelje otvara bečki fotograf Anton Schädler na Appelovoj obali.¹⁷ Prvo fotografsko udruženje, uopće u Bosni i Hercegovini, osnovano je 1910. pod nazivom Udruženje profesionalnih fotografa Bosne i Hercegovine, dok je 1925. godine osnovano Društvo amater fotografa Sarajevo, čije se djelovanje prvobitno odnosilo na sarajevsku oblast, da bi se kasnije proširilo na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju.¹⁸

Analizom fotografskog materijala nastalog u bosanskohercegovačkim fotografskim ateljeima, koji čine sastavni dio zaostavštine Marice Vojnović, zabilježen je rad 23 fotografa, koji su od 1878. godine otvarali fotografske ateljee i činili novi medij bliskim i dostupnim domaćem stanovništvu. Za očekivanje je da je najviše fotografskih ateljea bilo otvoreno u Sarajevu, bosanskohercegovačkoj prijestolnici, koja je u većini slučajeva bila prvi izbor stranim umjetnicima i zanatlijama. Pored Sarajeva zabilježeno je nekoliko fotografskih ateljea u Višegradu, Visokom, Nevesinju i Zavidovićima. Mnogo je stranih fotografa koji su mahom dolazili iz skoro svih zemalja Austro-Ugarskog Carstva, Njemačke i Italije, ali prisutan je i značajan broj domaćih fotografa, koji su nakon završenog studija fotografije ili fotografskog zanata odlučili otvoriti fotografske ateljee i na taj način dati doprinos historiji fotografije u Bosni i Hercegovini.

Na osnovu građe zastupljene u zaostavštini Marice Vojnović među prvim fotografima koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu bili su **Grimberg** i

¹⁶ H. Younis, *Od dućana do pozorišta, sarajevska trgovačka elita*, 246.

¹⁷ Alma Leka, "Udruženje profesionalnih fotografa Bosne i Hercegovine i Društvo amater fotografa Sarajeva: Iz rada prvih bosanskohercegovačkih fotografskih društava", u: *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 83.

¹⁸ Isto, 84-92.

Seraphine Sperling, čiji su se fotografski ateljei nalazili u Višegradu. Riječ je o kaširanim fotografijama koje su nastale na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Grimbergov *Portret dječaka na klupi*¹⁹ nastaje “na otvorenom”, što govori o činjenici da fotografi u tom periodu već uveliko izlaze iz studija, idu na teren sa svojom opremom i fotografišu na otvorenom dnevnom svjetlu koristeći se svojim znanjem i umijećem.

Fotograf Grimberg. Višegrad. *Portret dječaka na klupi*.
10,4 x 16,3 cm. Ne prije 1905. – ne poslije 1912.
(KV FZMV, inv. br. 1996/103)

Sperling je imao fotoatelje u Bosni i Hercegovini, ali je povremeno odlazio i na teritorij današnjeg Sandžaka u potrazi za poslom. Kratko je boravio u Priboju i okolini kao putujući fotograf. Fotografije u Priboju nastale su

¹⁹ Fototeka Zavičajnog muzeja Visoko (dalje: F ZMV), Kolekcija fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović (dalje: KV FZMV), inv. br. 1996/103. **Fotograf Grimberg**. Višegrad. *Portret dječaka na klupi*. Ne prije 1905. – ne poslije 1912.

van ateljea, najvjerovatnije u dvorištu fotografisanih osoba. Na njegovim fotografijama uočava se korištenje tehnike ferlauf, tj. tehnike sjenčenja, što je fotografijama davalo novu dimenziju, a portretisanim licima dozu ljepote.²⁰ Jedna od takvih fotografija je i *Portret bračnog para M. A. Čurovićeve i S. Stojkovića* na kojoj su primjetni sitni retuši kojima Sperling vješto naglašava detalje portreta ili odjeće.²¹

Visit Portrait. Višegrad (?). *Portret dvije djevojčice*.
6,5 x 10,4 cm. Ne prije 1890. – ne poslije 1910.
(KV FZMV, 1996/106)

²⁰ FotoMuzej – Virtuelni muzej srpske i svetske fotografije. Vidi: <http://www.fotomuzej.com/atelje-serafin-sperling.266.html> (pristupljeno: 8. 6. 2020)

²¹ KV FZMV, inv. br. 1996/99. **Photographiches Atelier Seraphine Sperling**. Višegrad. *Bračni par Milenija A. Čurovićeva i Svetozar (Ž?) Stojković Dobrun – Bosna, Sereni, Kragujevac*. Ne prije 1895. – ne poslije 1910. Vidi: slajd 8-9, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

Za fotografije **Visit Portrait** i **Cabinet Portrait** pretpostavlja se da su snimci stranih putujućih fotografa koji su boravili u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća.²² Ono što je neuobičajeno za ove fotografije jeste da nemaju napisane adrese ateljea na poleđini, a što je bilo karakteristično za ovaj period.²³

Cabinet Portrait. Višegrad (?).

Porodični portret. 10,5 x 16,3 cm. Ne prije 1895. – ne poslije 1907.
(KV FZMV, inv. br. 1996/101)

²² KV FZMV, inv. br. 1996/106. **Visit Portrait.** Višegrad (?). *Portret dvije djevojčice.* Druga polovina 19. stoljeća. KV FZMV, inv. br. 1996/101. **Cabinet Portrait.** Višegrad (?). *Porodični portret.* Druga polovina 19. stoljeća.

²³ Iako su ovo dva različita naziva, u osnovi se radi o istom proizvodu, preteći vizitkarte. Ono što je karakteristično za većinu fotografija ove vrste jeste da je na prednjoj strani kaširane podloge bio utisnut naziv “cabinet portrait” ili “visit portrait” ne otkrivajući naziv fotografa ili fotoateljea kao ni adresu. Opširnije vidjeti: The Museum of Family History. <http://www.museumoffamilyhistory.com/pse-4.htm#ALBUMEN%20PRINT> (pristupljeno: 24. 7. 2020)

Kako ih nije bilo moguće posmatrati kao vizitkarte fotografa, pristupilo se metodi komparacije s ostalim fotografijama iz zaostavštine. Glavna referenca bila je fotografija na kojoj je prikazana vojnička zabava na Bikavcu u Višegradu na kojoj se vrlo vjerovatno nalaze i osobe s ove dvije fotografije.²⁴

Jedan od prvih sarajevskih fotoateljea otvorio je **Samuel S. Abinun**. U *Sarajevskom listu* ostalo je zabilježeno da je “Upisana u trgovački registar za inokosne tvrtke trgovačka tvrtka Samuel S. Abinun, fotografski zavod u Sarajevu. Vlasnik te tvrtke jeste Samuel S. Abinun iz Sarajeva, te će istu vlastoručno latinicom potpisivati. Okružni sud. Sarajevo, 7. juna 1905. br. 3780/civ.”²⁵ U općem adresnom priručniku *Bosanskom glasniku* (Bosnicher Bote) zabilježeno je da je fotoatelj Abinun radio tokom 1908. 1909. 1910. i 1913. godine.²⁶ Fotoatelj se nalazio u Ulici Franje Josipa na broju 68. I, u *Bosanskom glasniku* navodi se da je fotografski atelje Samuela Abinuna otvoren 1905. godine. Međutim, Abinun je radio i fotografisao u Sarajevu i prije otvaranja ateljea. Tako su zabilježene njegove dvije fotografije datirane ne poslije 1895. Riječ je o kaširanim fotografijama. Na prednjoj strani navedeno je ime i prezime fotografa te naziv grada Sarajevo.²⁷ Abinun je bio vrsni portretista. Posebnu pažnju posvećivao je fotografisanju ženskih osoba u tradicionalnoj nošnji naglašavajući elemente koji su bili sastavni dio osmanske tradicije. Tako je pokazivao svoj interes za kulturu stanovništva s kojim je živio, ali nije zanemarivao ni studijske portrete dama u modernoj gradskoj nošnji popraćenih detaljem koji naglašava njihovu mladost i ljepotu, poput cvijeća u ruci mlade dame.²⁸ Pretpostavlja se da je preminuo

²⁴ KV FZMV, inv. br. 1996/25. **Nepoznat fotograf.** *Vojnička zabava na Bikavcu u Višegradu*. Ne prije 1900. – ne poslije 1912.

²⁵ *Sarajevski list*, Sarajevo: Štampa zemaljske štamparije, 1905, br. 83, god. XXVIII.

²⁶ *Bosanski glasnik opći adresni priručnik sa kalendarom svih vjeroispovijesti za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo; Beč, 1908, 350. Isto (1909), 201. Isto (1910), 209. Isto (1913), 307.

²⁷ *Studijski portret gradske žene i Žena muslimanka odjevena u tradicionalnu nošnju za izlazak iz kuće*. Fotografije se nalaze u arhivu Muzeja Sarajeva. Vidi: Visual Archive Southeastern Europe. <https://gams.uni-graz.at/context:vif> (pristupljeno: 15. 7. 2020)

²⁸ KV FZMV, inv. br. 1996/104. **Samuel S. Abinun**. Sarajevo. *Portret dame*. Ne prije 1895. – ne poslije 1910.

tokom 1915. godine i da je ukopan na sarajevskom jevrejskom groblju.²⁹

Među fotografima koji su u velikom broju počeli stizati u Bosnu i Hercegovinu oko 1895. godine bio je i fotograf **Emanuel/Emil Buchwald**³⁰ čiji se fotoatelj nalazio u Ćemaluša ulici br. 161.³¹ Prvi podaci o Buchwaldovom fotoateljeu jesu iz 1905. godine kada je zabilježen kao jedan od sarajevskih fotografa.³² *Sarajevski list* spominje da je fotoatelj bio zatvoren tokom 1915. godine, pri čemu navodi da se “u ovosudnom trgovačkom registru za inokosne tvrtke briše tvrtka Emanuel Buschwald sa nastankom u Sarajevu, fotografički atelier, jer je istoimeni vlasnik posao napustio. Okružni sud Sarajevo, 27. marta 1915.”³³ Atelje je ponovo otvoren već tokom naredne godine. Istovremeno fotograf Buchwald spominje se i kao član Sarajevskog šahovskog kluba i učesnik nekoliko šahovskih turnira koji su organizovani u Sarajevu.³⁴ Na osnovu oglasa u *Sarajevskom listu* znamo da je Bernhard Buchwald posjedovao knjižaru u Sarajevu koja je otvorena 1890. godine.³⁵ Moguće je pretpostaviti da su Emanuel i Bernhard bili u rodbinskoj vezi te da su zajedno radili. Emanuel je fotografisao, dok je Bernhard umnožavao fotografije štamparskim postupkom. U Emanuelovom fotografskom radu zastupljeni su svi žanrovi: portreti, urbani motivi, arhitektura i dokumentarni snimci koje je Bernhard štampao u formi fotografskih albuma (leporrello – “harmonika” album). Jedan od primjeraka ove vrste albuma našao

²⁹ Vidi: Visual Archive Southeastern Europe. <https://gams.uni-graz.at/context:vase>. (pristupljeno: 15. 7. 2020)

³⁰ *Bosanski glasnik*, 1907, 196. Isto: (1908), 350; (1909), 201; (1910), 209; (1912), 302; (1913), 307; (1916), 180; (1917), 164; (1918), 372.

³¹ Navedena adresa sastavni je dio fotografije pored imena i prezimena fotografa. Nikola Marušić navodi još jednu adresu ovog fotoateljea: Ulica Ćemaluša br. 183. N. Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, 61.

³² *Bosanski glasnik*, 1905, 174.

³³ *Sarajevski list*, 1915, br. 103, god. XXVIII, 5.

³⁴ *Sarajevski list*, 1914, br. 66, god. XXVII, 3.

³⁵ “Kod okružnog suda u Sarajevu pod današnjim danom i gornjim brojem upisana je u trgovački registar za inokosne tvrtke, tvrtka “B. Buschwald” knjižara, sa nastanom u Sarajevu, koju će potpisivati vlasnik Bernhard Buchwald iz Sarajeva.” Okružni sud, Sarajevo, 10. maja 1890. Vidi: *Sarajevski list*, 1890, br. 65, god. XIII.

se na online stranici hrvatske aukcijske kuće Barac & Pervan pod nazivom “Uspomena na 10.- 12. oktobar 1909. – SARAJEVO – Bos. Her. Trgovačko društvo. Emanuela Buchwalda”.³⁶ Sastoji se od 16 fotografija Sarajeva dimenzija 16 x 11 cm iz 1909. u originalnom uvezu. Buchwaldova fotografija iz fotografske građe zaostavštine Marice Vojnović pripada grupi kaširanih fotografija na kojoj je snimljen studijski portret mladića u anfasu.³⁷

Jedan od saradnika na izradi godišnjaka *Bošnjak*³⁸ bio je fotograf **Färber Heinrich**, koji u Sarajevo dolazi oko 1900. godine. Njegov fotografski atelje nalazio se na adresi Appelquai broj 54, a nešto kasnije u Ulici Franje Josipa br. 15.³⁹ U *Sarajevskom listu* iz 1913. i 1914. godine zabilježeni su oglasi u kojima se Atelier Färber reklamira povodom božićne i uskršnje sezone, a tokom 1916. i 1917. godine potražuje jednog izučenog fotografa.⁴⁰ Heinrichov rad je specifičan po svojoj originalnosti i živosti portretisanih osoba, pri čemu je bio dosljedan studijskoj fotografiji. Koristio je neutralne pozadine naglašavajući figuru, što je uveliko uticalo na izvrsnost portreta, ističući je uz pozadinske elemente poput kaneliranog stupa ili baroknog naslonjača, koji su davali portretisanoj klijenteli dozu aristokratije.⁴¹

Walter Tausch, fotograf i fotoreporter izuzetnih kvaliteta, bio je vlasnik fotoateljea u Sarajevu i jedan od omiljenih fotografa Sarajlija. U fotografskoj građi iz zaostavštine nalazi se osam fotografija iz Tauschevog fotoateljea koje su nastajale tokom dugogodišnjeg bavljenja fotografisanjem. Od

³⁶ Aukcija Barper.com: aukcija br. 47 – Knjige, zemljovid, plakati. Kataloški broj: 1004. Kategorija: Bosna i Hercegovina. [http://www.barper.com/hr/aukcija/predmet/sarajevo-savrsono-ocuvan-leporello-\(album---harmonika\)-sa-16-fotografija-sarajeva-1909,1562.html#ad-image-0](http://www.barper.com/hr/aukcija/predmet/sarajevo-savrsono-ocuvan-leporello-(album---harmonika)-sa-16-fotografija-sarajeva-1909,1562.html#ad-image-0) (pristupljeno: 15. 7. 2020)

³⁷ KV FZMV, inv. br. 1996/98. **EM. Buchwald**. Sarajevo. *Portret Danila Vojnovića*, 28. 1. 1907.

³⁸ N. Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, 166.

³⁹ Appelquai i Ulica Franje Josipa jesu ulice koje su dobile nazive tokom austrougarske uprave i zadržale ih sve do 1918. godine. Danas su to ulice Obala Kulina bana i Branilaca Sarajeva.

Vidi: <http://www.centar.ba/stranica/515>; <http://www.centar.ba/stranica/505> (pristupljeno: 26. 8. 2020)

⁴⁰ *Sarajevski list*, 1913, br. 251, god. XXXVI, 3. Isto: (1914) br. 60, god. XXXVII, 5; (1916) br. 351, god. XXXIX, 3; (1917), br. 2, god. XL, 3.

⁴¹ KV FZMV, inv. br. 1996/86. **Atelier Färber**. Sarajevo. *Studijski portret Danila i Natalije Vojnović*. Ne prije 1900. – ne poslije 1915.

osam fotografija tri su autorske, dok je pet fotografija nastalo snimkom porodične kamere (Ivica Grabovac) koje su izrađene u fotoateljeu.⁴² Najstarija je fotografija iz 1926. godine signirana pečatom: Slikar Tausch, Sarajevo (dvojezično), zatim iz 1935. a najmlađa iz 1938. godine. Na osnovu popisa sarajevskih *svjetlopisača* – fotografa u općem adresnom priručniku – zabilježeno je da je Tausch 1908. godine imao registrovan studio za fotografisanje,⁴³ dok se 1942. i 1943. godine oglašavao i reklamirao svoj fotoatelje na stranicama kalendara *Narodna Uzdanica*.⁴⁴ Pored rada u ateljeu bio je angažovan na fotografisanju događaja koji su bili izuzetno važni za prikaz nove austrougarske vlasti. Kamera koju je donio sa sobom zabilježila je brojne historijske trenutke među kojima su posljednje fotografije Franza Ferdinanda i njegove supruge prije atentata i suđenje Gavrilu Principu. Fotografišući događaje koji su obilježili austrougarsku Bosnu i Hercegovinu, Tausch je direktno utjecao na razvoj dokumentarne fotografije u Bosni i Hercegovini koja će sve više privlačiti pažnju fotografa. Autor je reportaže s Baščaršije iz 1918. godine. Naime, snimio je jedan pazarni dan i objavio fotografije u posebnoj mapi. To je svakako jedna od najuspješnijih serija fotografija o sarajevskoj čaršiji svih vremena.⁴⁵ Naročito je uživao u fotografisanju Sarajeva i njegovih znamenitosti, sokaka, mahala i čaršije, lokalnog stanovništva i njihovog tradicionalnog načina odijevanja.

U periodu od 1905. do 1910. u Sarajevu, u Ulici Franza Josefa 21, fotoatelje otvara **Elektro-Fotograf**. Sudeći prema velikom broju zastupljenih fotografija u fotografskoj građi zaostavštine Marice Vojnović koje su izašle iz ovog ateljea, Elektro-Fotograf bio je studio za izradu minijaturalnih portreta.⁴⁶ Većina ih je izrađena u dimenzijama od cca 4 x 6 cm. Pretpostavlja se

⁴² KV FZMV, inv. br. 1996/45; 1996/65; 1996/149; 1996/170; 1996/172; 1996/173; 1996/174; 1996/178. **Walter Tausch**. Sarajevo. 1926-1938. Vidi: slajd 10-11, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁴³ *Bosanski glasnik*, 1908, 350.

⁴⁴ *Narodna Uzdanica*, Sarajevo: 1942, god. X. 1943, god. XI.

⁴⁵ N. Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, 98.

⁴⁶ KV FZMV, inv. br. 1996/89-94. **Elektro-Fotograf**. Sarajevo. Ne prije 1905. – ne poslije 1918. Vidi: slajd 33, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

da su ove minijaturne dimenzije fotografija bile pogodne za lični prijenos i umetanje fotografije u određene predmete poput privjesaka ili dokumenata, kao što je to i fotografija iz ličnog dokumenta Marice Vojnović nastala u navedenom fotoateljeu. Također, kao i drugi fotografi, Elektro-Fotograf nametnuo se klijenteli svojom vizitkartom iskoristivši i tako malu površinu da na licu štampa ime i adresu ateljea te da je na naličju obilježi pečatom ateljea. Ipak, fotografije nastale iz ovog studija odlikuju se jasnoćom, prozračnim ambijentom i neutralnom svijetlom pozadinom.

Godine 1896. oglašava se u *Bosanskoj vili*, u dijelu za brzojavne i pismene čestitke, navodeći puno ime i prezime, zanimanje i mjesto boravka: **Veljko Đurov Simović**, fotograf. Bileće (Hercegovina).⁴⁷ Simović najprije radi kao fotograf u Bileći, da bi 1908. godine otvorio fotoatelje u Nevesinju.⁴⁸ Njegov rad može se pratiti tokom 1908. 1909. 1910. 1913. i 1914. godine.⁴⁹ Jedna od Simovićevih fotografija iz spomenute zaostavštine jeste grupni portret na kojoj devetnaest osoba, odraslih i djece, poziraju fotografu na otvorenom.⁵⁰ Fotografija je vjerovatno nastala u periodu od 1908. do 1914. uzevši u obzir to da se na fotografiji nalazi i prijateljica Marice Vojnović, također članica Srpskog pjevačkog društva "Milutinović" – Višnja Lazarević.⁵¹ To je moguće pretpostaviti i na osnovu "Gibson frizure" koja je bila popularna u prvoj deceniji 20. stoljeća, a koju dame na fotografiji nose. Simovićevo ime spomenuto je u raspravi zbog veleizdaje u Banjoj Luci: "s toga se spominju stanovnici iz Hercegovine samo iznimice u lozničkim spisima. U glavnom spisku spomenut je samo jedan povjerenik i to: Veljko Simović, fotograf iz Nevesinja, koji je u vezi sa učiteljem Kostom Gnjatićem".⁵² Nakon vijesti o sarajevskom atentatu 1914. godine organizovane su masovne demonstracije i napadi ne samo na Srbe koji su bili politički aktivni već i na srpske trgovačke radnje koje su pljačkane. Uvedene

⁴⁷ *Bosanska vila*, Sarajevo: Srpsko prosvjetno-kulturno društvo Prosvjeta, 1896, br. 13, god. XI, 213.

⁴⁸ N. Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, 95.

⁴⁹ *Bosanski glasnik*, 1908, 283. Isto: (1909), 288; (1910), 297; (1913), 431; (1914), 444.

⁵⁰ KV FZMV, inv. br. 1996/15. **Veljko Đ. Simović**. Nevesinje. *Fotografija društva u Nevesinju*. Ne prije 1908. – ne poslije 1914.

⁵¹ I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903-1949*, 360.

⁵² *Sarajevski list*, 1916, br. 28, god. XXXIX, 2.

su brojne restrikcije i ograničenja za srpsko stanovništvo. Pored toga, već na početku rata uvedena pravila vojnog zakonodavstva protumačena su na način da ne postoje smetnje da se u Bosni i Hercegovini i na okupiranim područjima, naredbom nadležnog komandanta, uvede prijeki sud kao zastrašujuća mjera čije će presude potvrđivati vojni zapovjednik. Serija suđenja mogla je da počne. Krenula je od Banje Luke, a završila se u Sarajevu. Državni tužilac je 3. novembra 1915. godine pred sudom u Banjoj Luci optužio za veleizdaju 156 lica. Suđenje je završeno u Banjoj Luci 16. marta 1916. a presuda je izrečena na Veliku subotu, 22. aprila iste godine. Nijedno suđenje do tada nije dobilo publicitet u međunarodnoj javnosti kao ovo, ne samo zbog broja optuženih već i zbog optužbe koja je imala političko obrazloženje.⁵³

Fotografski atelier M. Karahasanović djelovao je u Sarajevu u periodu između dva svjetska rata na dvije adrese: Zrinjskog ul. 4 (ili 11) i Aleksandrova 1.⁵⁴ Najvjerovatnije da se radilo o porodičnoj fotografskoj radnji, koja je tokom druge polovine XX stoljeća ostala zapamćena na adresi Hotela Gazi, u krugu zanatsko-trgovačkih prostorija Gazi Husrev-begovog vakufa.⁵⁵ Prvi pisani podatak o djelovanju fotografskog ateljea Karahasanović datira iz 1920. godine, kada je u listu *Pravda* zabilježen oglas “da je to prvi muslimanski fotoatelj u Sarajevu. Vlasnik fotoateljea je Muradif Karahasanović”.⁵⁶ Drugi i mnogo značajniji podatak jeste učešće Karahasanovića na izložbi fotografija *13. zagrebačkog zbora* održanog od 14. do 15. aprila 1930. godine.⁵⁷ Izložba je bila revijalna

⁵³ Momir Milojević, “Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svjetskog rata”, u: *CRIMEN* (IX) 1/2018, Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 2018, 19-37.

⁵⁴ Današnja ulica Ćumurija nosila je naziv Zrinjskog od 1919. godine do poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. Opširnije vidjeti: Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973, 393-394.

⁵⁵ A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 245-246.

Graditeljska cjelina – Hotel Stari Grad (nekadašnji han Gazi Husrev-begovog vakufa, Hotel Gazi) u Sarajevu. Vidi: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3005 (pristupljeno: 21. 8. 2020)

⁵⁶ *Pravda*, Sarajevo: Daniel & A. Kajon, 1920, br. 129, 4.

⁵⁷ Lovorka Magaš, “Izložba DeutscherWerkbunda Film und Foto na zagrebačkoj Međunarodnoj fotografskoj izložbi i hrvatska fotografija početkom 1930-ih”, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2010, 189-200.

i žirirana, a radovi amaterskih i profesionalnih fotografa iz cijele Kraljevine Jugoslavije predstavljeni u zasebnim odjeljenjima.⁵⁸ Tokom 1932. i 1933. godine u *Islamskom svijetu* reklamira se *Foto: Enisa M. Karahasanović*, Sarajevo, koji nudi izradu fotografija na svili i svilenim maramicama, dok se isti oglas objavljuje i naredne godine uz izmjene u nazivu, *Foto M. Karahasanović, Sarajevo*.⁵⁹ U listu *El-Hidaje* 1937. godine u okviru članka Proslava Mevlidi-šerifa publikovana je fotografija pod naslovom *Prizor sa đaćke proslave Mevlidi-šerifa u haremu Careve džamije* s potpisom *Foto: Karahasanović*.⁶⁰ U zaostavštini Marice Vojnović nalaze se dvije fotografije s pečatom sarajevskog fotografskog ateljea Muradifa Karahasanovića: *Portret mlade žene u tradicionalnoj muslimanskoj nošnji* i *Portret dječaka s drvenim konjićem*.⁶¹ U pitanju su studijski portreti na kojima se uočava novi pristup u osvjetljenju figure i lica, te potenciranju individualnosti portretisane osobe kroz vlastite elemente (nakit, odjeća, igračka), što zasigurno predstavlja iskorak ka umjetničkoj portretnoj fotografiji.

Svršenik Akademije za fotografiju u Beču dvadesetih godina 20. stoljeća **Ivica Lisac** (1895-1973) otvorio je fotoatelje u Titovoj ulici u Sarajevu 1920. godine.⁶² Bio je portretist građanstva, te majstor studijske fotografije, što se vidi na fotografijama iz zaostavštine. Predrag Finci ističe da su “njegove fotografije [su] bile znak jednog doba, ljude koje je snimio slika dostojanstvene, zauvijek iščezle građanske srednje klase, za koje su stariji govorili da su starosjedoci, poslije, u moje vrijeme da su gospoda, a djeca im gradske face i

⁵⁸ Isto, 193.

⁵⁹ *Islamski svijet*, Sarajevo: [s . n.], 1932, br. 5, 8; 1932, br. 7, 8; 1932, br. 9, 8; 1932, br. 10, 8; 1932, br. 12, 8; 1932, br. 16, 8; 1932, br. 18, 6; 1933, br. 21, 8; 1933, br. 22, 20; 1933, br. 24, 8; 1933, br. 25, 8; 1933, 26, 8; 1933, br. 37, 8; 1934, br. 75, 7.

⁶⁰ *El-Hidaje*, Sarajevo: ELHIDAJE / Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, 1937, god. I, br. 7-8, 107.

⁶¹ KV FZMV, inv. br. 1996/16. **Fotografski Atelier M. Karahasanović**. Sarajevo. *Portret mlade žene u tradicionalnoj muslimanskoj nošnji*. Ne prije 1920. – ne poslije 1930 i KV FZMV, inv. br. 1996/29. **Foto Atelier M. Karahasanović**. Sarajevo. *Portret dječaka s drvenim konjićem*. Ne prije 1930. – ne poslije 1940. Vidi: slajd 35-36, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁶² Vidi: Pokop.ba Sarajevo. <http://www.pokop.ba/pretraga-umrlih> (pristupljeno: 25. 7. 2020)

gradska raja”.⁶³ Jedan je od rijetkih fotografa kojem je pošlo za rukom spajanje fotografije s bojom i kistom,⁶⁴ u čemu se ogleda njegovo poznavanje umjetnosti i slikarstva. Na jednoj od fotografija Ivica Lisca, koja se nalazi u zaostavštini Marice Vojnović, u donjem desnom uglu nalazi se logo ateljea na kojem je ispisano velikim slovima: Odlikovan na Svjetskoj izložbi u Rimu i Sarajevu.

Godine 1935. u *Islamskom glasu* objavljena je bajramska čestitka **Foto Rekorda**, koji se nalazio u Ulici Zrinjskog 11 (Sarajevo). Bajram također čestita **Atelier Foto – Korso**, Ulica Kralja Petra br. 8 (Sarajevo).⁶⁵ Foto Rekord snima portret dječaka na terenu, u ambijentu bašte.⁶⁶ Atelier Foto – Korso snima studijsku fotografiju mladog bračnog para ističući portrete na zagasitoj, smeđoj pozadini bez detalja.⁶⁷

Foto Narančić, Aleksandrova 53 u Sarajevu, oglasio se u *Telefonskom imeniku* iz 1941. godine gdje je predstavio svoj fotoatelj.⁶⁸ Na istoj adresi bio je i **Foto Hedda**. Obojicu portretista krasi oštrina, jasnoća, prozračnost i osvjetljenje kompozicije. Foto Narančić uspijeva “uhvatiti” cijelu figuru dječaka i umiren izraz njegovog lica.⁶⁹ Na fotografijama bliskih prijateljica Marice Vojnović Foto Hedda naglašava istančan smisao za studijski portret, kojem polazi za rukom ideja da portretisano građanstvo dobije novu dimenziju stvarnosti nalik onoj bezvremenskoj holivudskoj.⁷⁰

⁶³ Predrag Finci, “Fotografija. Oko jučerašnjeg svijeta”, dostupno: [nomad.ba](https://nomad.ba/finci_spomenik_vlastitom_zivotu), 21. 6. 2019. https://nomad.ba/finci_spomenik_vlastitom_zivotu (pristupljeno: 15. 7. 2020)

⁶⁴ KV FZMV, inv. br. 1996/48; 1996/49; 1996/96. **Ivica Lisac**. Sarajevo. 1920. – ne poslije 1973. Vidi: slajd 25-26, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁶⁵ *Islamski glas*, Sarajevo: Muhamed Pandža, 1935, br. 13, 13.

⁶⁶ KV FZMV, inv. br. 1996/51. **Foto Rekord**. Sarajevo. *Studijski portret mladića i djevojke*. Ne prije 1930. – ne poslije 1939.

⁶⁷ KV FZMV, inv. br. 1996/ 32. **Atelier Foto – Korso**. Sarajevo. *Portret malog dječaka*. Ne prije 1930. – ne poslije 1939.

⁶⁸ Miljenko Jergović, “Oglasi u telefonskom imeniku za 1941, treći dio”, *Radiosarajevo.ba*, 7. 7. 2014. Vidi: Radio Sarajevo, <https://radiosarajevo.ba/kolumne/miljenko-jergovic/mehanicarska-radnja-za-popravku-cipela/157757> (pristupljeno: 1. 7. 2020)

⁶⁹ KV FZMV, inv. br. 1996/31. **Foto Narančić**. Sarajevo. *Studijska fotografija dječaka Radmila*, 1941. Vidi: slajd 27, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁷⁰ KV FZMV, inv. br. 1996/ 73; 1996/53. **Foto Hedda**. Sarajevo. Ne prije 1929. – ne poslije 1934. Vidi: slajd

Fočak **Nikola Drakulić** bio je fotograf, scenograf i filmski snimatelj. Svoje fotografske usluge nudio je oglašavajući se u telefonskim imenicima i to kao “**Nikola Drakulić** iz Prestolonasljednika Petra 42. Broj telefona: 38–56”⁷¹ Fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović predstavlja studijski portret tek vjenčanih mladenaca nastao 1938. godine.⁷² Djeluje poput zaustavljene filmske scene ili izrezanog kadra iz filma o ljubavi i sreći. Zasižno da su grančice ruzmarina kojima su mladenci okićeni ujedno i atributi kojima fotograf naznačava ljubav i bračnu vjernost. Bio je jedan od rijetkih sarajevskih fotografa koji je doprinio razvoju kinematografije u Bosni i Hercegovini snimivši više dokumentarnih i prvi zvučni film. Dejan Kosanović predstavlja Nikolu Drakulića kao jednog od najznačajnijih pionira dokumentarnog i zvučnog bosanskohercegovačkog filma u periodu između dva svjetska rata. Njegov kratki zvučni igrani film pod nazivom *Ljubav u Sarajevu* (1937) predstavlja začetak bosanskohercegovačkog igranog filma.⁷³ Nikola Drakulić je autor i fotomonografije s putovanja na Bali koja je štampana u dva izdanja.⁷⁴

Diplomirani fotograf odlikovan Zlatnom medaljom na Međunarodnoj izložbi fotografije u Firenci 1934.⁷⁵ neumorni fotoreporter i istraživač, hroničar Sarajeva **Nusret Halačević** (1908 – 14. 10. 1979) imao je fotoatelj na Bašćaršiji, preko puta Vijećnice, otvoren dvadesetih godina prošlog stoljeća. Jergović u članku *Oglasi u Telefonskom imeniku za 1941* – treći dio donosi oglas iz Halačevićevog studija: “koji se oglasio u telefonskom imeniku, širinom

28-29, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

⁷¹ M. Jergović, “Oglasi u telefonskom imeniku za 1941, treći dio”, dostupno: <https://radiosarajevo.ba/kolumne/miljenko-jergovic/mehanicarska-radnja-za-popravku-cipela/157757> (pristupljeno: 1. 7. 2020)

⁷² KV FZMV, inv. br. 1996/47. **Foto – Nikola Drakulić**. Sarajevo. *Studijski portret Martina i Fine Mihaliček*, 1938.

⁷³ Dejan Kosanović, “Ljubav u Sarajevu”, u: *Sineast*, 1. 9. 1998. br. 107, god. 29, Sarajevo: Kino savez Bosne i Hercegovine, 76-80.

⁷⁴ Nikola Drakulić, *The Hague, Netherlands – Bandung, Indonesia*, The Hague: W. van Hoeve LTD, 1951, Prvo izdanje. Vidi: <https://openlibrary.org/books/OL6111859M/Bali>. (pristupljeno: 25. 7. 2020)

⁷⁵ “Na velesajmu u Firenci u Italiji, koji je održan prošlog mjeseca, izlagao je i svoje najuspjelije radove i poznati sarajevski fotograf Nusret ef. Halačević. Lijepi radovi g. Halačevića naišli su na zaslužen priznanje, pa je odlikovan zlatnom medaljom i svečanom diplomom, koje su mu zadnjih dana uručene.” Vidi: *Islamski svijet*, Sarajevo: [s. n.], 1934, br. 95, 5.

marginu nogu, na pedesetsedmoj stranici. Njegov je oglas (ćirilicom) možda tekstualno i najnabijeniji: FOTO N. Halačević, Sarajevo, Kočićeva ul. 14 Telefon 37–84 – Atelje za modernu fotografiju, izrada svih povećanja, bez obzira na stanje slike. Slike na porcelanu za nadgrobne spomenike. Najveći izbor razglednica Sarajeva na veliko i malo. Knjižare i trafike uz veliki popust. Pomoćna radnja Petra Preradovića 7. Specijalni odio za amatere. Brza i stručna izrada uz mnogo umjerene cijene.⁷⁶ Fotografija Nusreta Halačevića iz zaostavštine Marice Vojnović spada u dopisnu kartu s fotografijom datiranu pečatom autora na 8. novembar 1935. godine.⁷⁷ Snimak predstavlja studijski portret na kojem je prikazana cijela figura mlade djevojke odjevene u bogatu, tradicionalnu, muslimansku nošnju. Malo je poznato da je bio i veliki vakif koji je svoju nepokretnu imovinu predao u vlasništvo Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu 1978. godine. Danas se na njegovom vakufu u Sarajevu gradi centar za Kur'an i sunnet.⁷⁸ Priču o Halačeviću donosi Radio Sarajevo u kojoj se, između ostalog, navodi da su njegove fotografije na poledini nosile modri pečat 'foto N. Halačević' ili 'Autorsko pravo Foto N. Halačević Sarajevo'.⁷⁹

Godine 1943. u *Narodnoj Uzdanici*⁸⁰ reklamirao se sarajevski **Foto "Šeher"** čija je portretna fotografija sastavni dio zaostavštine.⁸¹

Snažan utjecaj na razvoj fotografije u Visokom ostavio je **Muhamed Konjičanin** (1907-1974), profesionalni fotograf, novinar, pisac i pjesnik.⁸²

⁷⁶ M. Jergović, "Mehaničarska radnja za popravku cipela/Oglasi u telefonskom imeniku za 1941, treći dio", dostupno: <https://radiosarajevo.ba/kolumne/miljenko-jergovic/mehanicarska-radnja-za-popravku-cipela/157757> (pristupljeno: 1. 7. 2020)

⁷⁷ KV FZMV, inv. br. 1996/147. **Foto Atelje Nusret Halačević**. Sarajevo. *Studijski portret djevojke u tradicionalnoj muslimanskoj nošnji*, 8. novembar 1935.

⁷⁸ Mustafa Hasani et al, *Vakifi, stipenditori i donatori Fakulteta islamskih nauka*, Sarajevo: FIN, 2017, 162-164.

⁷⁹ "FOTO: Lica sarajevskih ulica između dva svjetska rata (I dio)", *Radio Sarajevo.ba*, 3. 11. 2014. Vidi: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/foto-lica-sarajevskih-ulica-između-dva-svjetska-rata-i-dio/170123> (pristupljeno: 25. 7. 2020)

⁸⁰ *Narodna uzdanica*, 1943, god. XI.

⁸¹ KV FZMV, inv. br. 1996/71. **Foto "Šeher"**. Sarajevo. *Studijski portret žene*. Ne prije 1940. – ne poslije 1950.

⁸² KV FZMV, inv. br. 1996/133–134; 1996/136–137. **Foto Konjičanin**. Visoko. *Marica Vojnović s prijateljicama*. Ne prije 1940. – ne poslije 1955. Vidi: slajd 37-38, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>.

Bio je član visočkog fotokluba (1948) i jedan od glavnih hroničara Visokog.⁸³ Prvi je fotograf koji je snimio užase katastrofe kakanjskih rudara 1934. godine.⁸⁴ Pažnju je posvetio umjetničkoj i dokumentarnoj fotografiji. Umjetničke fotografije snimljenih portreta odišu tajanstvenim osvjetljenjem, dubokim valerskim ključem, naglašenim crno-bijelim kontrastom, a likovi snažnom individualnošću. Jedna od takvih je i *Portret prvog muftije u Visokom Husnije ef. Numanagića* koja se nalazi u visočkom Zavičajnom muzeju⁸⁵ Fotografije dokumentarnog karaktera, nastale u poslijeratnom periodu, imaju historijski značaj i objavljujane su u listu *Naš život*.⁸⁶

Muhamed Konjičanin završio je osnovnu školu na Kraljevcu, dok je fotografski zanat izučio kod svog oca fotografa Alifakira Konjičanina koji je u drugoj deceniji 20. stoljeća imao fotografsku radnju za koju se pretpostavlja da je prva u Visokom. U tom periodu očev atelje postaje mjesto okupljanja amaterskih fotografa poput ing. Milenka Gavrilovića, Ferde Kajzera i ing. Dude Montilja s kojima upoznaje socrealizam koji slijedi u svom radu do Drugog svjetskog rata.⁸⁷ Nakon očeve smrti 1930. godine fotografsku radnju u ulici Hamam preuzima majka Džula, udova Alifakira u kojoj Muhamed fotografiše i radi.⁸⁸ Prvo osamostaljivanje nastupa

⁸³ Prema Idrizu Džajiću, M. Konjičanin autor je većine fotografija koje ilustriraju rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom. Vidi: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903-1949*, 207.

⁸⁴ "In memoriam: Muhamed Konjičanin", *Naš život*, Visoko: Centar za informisanje i dokumentaciju, februar 1974, br. 93, god. XXII, 13.

⁸⁵ F ZMV, Period pred II svjetski rat, inv. br. 915/210. Ne prije 1930. – ne poslije 1931. Objavljeno: Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903-1949*, 203.

⁸⁶ Jedna od prvih poslijeratnih fotografija M. Konjičanina koja je objavljena u novinama jeste ona sa održanog velikog mitinga građana u Visokom, 1. maja 1945. godine, povodom oslobođenja od fašizma. Vidi: Foto Konjičanin, "Dani oslobođenja", *Naš život*, Visoko: Socijalistički savez radnog naroda – Visoko, 7. april 1953, broj 4, god. I, 1.

⁸⁷ Nataša Šahinović, "Iz djelatnosti fotoamaterizma u Visokom", tekst s otvaranja izložbe 1. 4. 1977. Izložba je realizovana u organizaciji Fotokluba i Zavičajnog muzeja Visoko. Otvorena je u prostorijama Likovnog ateljea Visoko 1. – 8. 4. 1977. Arhiva Zavičajnog muzeja Visoko – dokumentacija povremenih tematskih izložbi.

⁸⁸ *Registar zanatskih radnji sreza visočkog od 1909-1955*, Visoko: Opštinski arhiv opštine Visoko, JU Zavičajni muzej Visoko, 36.

već 1934. kada otvara sahačijsku radnju u Ulici kralja Aleksandra u blizini zgrade današnjeg Zavičajnog muzeja. U tom periodu Konjičanin se aktivno bavi i fotografijom pa je 1943. godine otvorio fotografsku radnju *Foto Konjičanin Visoko* u istoj ulici. Fotografsku radnju 1951. godine preselio je u novi poslovni prostor u blizini današnje zgrade Gradske uprave Visoko.⁸⁹ Nakon Drugog svjetskog rata bio je odbornik za prosvjetu u Narodnom odboru Visoko i član Školskog odbora. Značajan je njegov doprinos u formiranju Zavičajnog muzeja u Visokom, Kulturno-umjetničkog društva "Ognjen Prica" Visoko, Narodnog univerziteta i prve redakcije visočkog lista *Naš život*.⁹⁰

Atelje Đuro ili **Đorđe Božić** iz Sarajeva djelovao je u periodu od 1920. do pred Drugi svjetski rat. Njegove fotografije poznatih ličnosti, portreti, urbani i tradicionalni motivi na gradskim scenama govore o njegovoj studijskoj i fotoreportažnoj djelatnosti.⁹¹ Bez dovoljno informacija o radu, a ne umanjujući njihov doprinos razvoju fotografije, vrijedi spomenuti i **Foto Atelier V. Markotić** iz Zavidovića i **Foto Gubić** iz Sarajeva.⁹²

⁸⁹ Isto, 44, 61, 88. Podatak o lokaciji ustupionamje Visočanin Zdenko Antović (1957.). Fotografska radnja M. Konjičanina nalazila se u porodičnoj kući apotekara Filipa Bohačeka u kojoj se Antović rodio. Vidi i: <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-sajdzijiska-radnja-muhameda-konjicanina> (pristupljeno: 14. 7. 2020)

⁹⁰ I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903–1949*, 206–209.

⁹¹ KV FZMV, inv. br. 1996/74. **Atelje Đ. Božić**. Sarajevo. *Studijski portret dame sa šeširićem*. Ne prije 1920. – ne poslije 1930. Vidi: slajd 34, <https://www.zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf>. Božić je tokom djelovanja kao fotograf koristio više pečata fotoateljea sa svojim imenom. Na fotografiji "Polaznice kursa 4a", inv. br. 8064, Muzej grada Sarajeva, pojavljuje se isti četvrtasti pečat Đ. Božića kao na fotografiji u Zavičajnom muzeju. Vidi: Visual Archive Southeastern Europe. <http://gams.unigraz.at/search/gsearch?queryAsAnd=bo%C5%BEi%C4%87&hitPageSize=10&hitPageStart=1&mode=simpleSearch&pid=vif&x2=http%3A%2F%2Fgams.uni-graz.at%2Fvase%2F3vif-search.xsl> (pristupljeno: 13. 7. 2020)

⁹² KV FZMV, inv. br. 1996/68. **Foto Atelier V. Markotić**. Zavidovići. *Fotografija dame*. Ne prije 1930. – ne poslije 1935. i KV FZMV, inv. br. 1996/52. **Foto Gubić**. Sarajevo. *Studijska fotografija mladića i djevojke*, 1955.

Tabelarni pregled djelovanja fotografa i fotoateljea na teritoriji Bosne i Hercegovine zastupljenih u fotografskoj građi iz zaostavštine Marice Vojnović u Zavičajnom muzeju Visoko

Naziv fotografa / fotoateljea	Okvirni period djelovanja	Adresa	Napomena
Fotograf Grimberg	1890-1912.	Višegrad	
Seraphine Sperling	1890-1912.	Višegrad	Priboj, Srbija
Visit Portrait (?)	1890-1910.	Višegrad (?)	
Cabinet Portrait (?)	1895-1907.	Višegrad (?)	
Samuel S. Abinun	1895-1915.	Sarajevo	
EM. (Emanuel/Emil) Buchwald	1895-1918.	Sarajevo	
Veljko Đ. (Đurov) Simović	1896-1916.	Bileća Nevesinje	
Färber Heinrich	1900-1920.	Sarajevo	
Elektro-Fotograf	1905-1918.	Sarajevo	
Walter Tausch	1908-1945.	Sarajevo	
M. Karahasanović	1918-1939.	Sarajevo	
Đ. (Đuro ili Đorđe) Božić	1920-1940.	Sarajevo	
Ivica Lisac	1920-1973.	Sarajevo	
Nusret Halačević (1908–1979)	1926-1979.	Sarajevo	
Foto Hedda	1929-1934.	Sarajevo	
V. Markotić	1930-1940.	Zavidovići	
Foto Rekord	1930-1945.	Sarajevo	
Atelier Foto – Korso	1930-1945.	Sarajevo	
Nikola Drakulić	1930-1984.	Sarajevo	Bali, Indonezija
Muhamed Konjičanin (1907–1974)	1930-1974.	Visoko	
Foto Narančić	1935-1945.	Sarajevo	
Foto Šeher	1940-1955.	Sarajevo	
Foto Gubić	1950-1960.	Sarajevo	

Zaključak

Cjelokupna zaostavština Marice Vojnović dio je fundusa Zavičajnog muzeja u Visokom od 1981. godine. Najobimniju građu zaostavštine čini fotografski materijal koji okvirno pripada periodu kraja 19. do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Na većini fotografija dominantan je portret, što upućuje na zaključak da je primarna žanrovska orijentacija fotografa bio studijski portret. Međutim, tu su i snimanja na otvorenom, dokumentirana različitih dešavanja, poput vojničkih zabava, proslava i vjenčanja.

Na osnovu analize fotografske građe iz zaostavštine zabilježen je rad 23 fotografa koji su imali fotoateljee u Sarajevu, Višegradu, Visokom, Nevesinju i Zavidovićima. Grimberg, Seraphine Sperling, Visit Portrait, Cabinet Portrait, Samuel Abinun, Emanuel Buchwald i Färber Heinrich imena su prvih fotografskih ateljea, koji se otvaraju na tlu Bosne i Hercegovine nakon 1878. godine. Značajna je njihova uloga u historiji bosanskohercegovačke fotografije. Oni se specijaliziraju za izradu kabinetskih fotografija i fotografija tipa vizitkarte. Fotografija malog ili minijaturnog formata primjenjivog za lična dokumenta razvija sarajevski studijski portretista Elektro-Fotograf, koji snima portrete pod blještavom vještačkom svjetlošću. Za razliku od njega, nevesinjski fotograf Veljko Đ. Simović grupne portrete porodičnih slava smješta u prirodni ambijent seoskog gazdinstva i među prvim domaćim fotografima snima "eksternu" fotografiju pod otvorenim nebom i prirodnom svjetlošću. S druge strane, nailazimo na fotografe koji su začetnici novih pravaca u fotografiji: dokumentarna, reportažna, umjetnička i filmska fotografija. Pionir dokumentarne fotografije u Bosni i Hercegovini bio je Walter Tausch. Polet razvoju umjetničke fotografije dali su akademski fotografi Ivica Lisac, Nusret Halačević i Muradif Karahasanović koji su izlagali na svjetskim izložbama u Rimu, Firenci i Zagrebu tridesetih godina prošlog stoljeća. Na portetima Muhameda Konjičanina primjetan je utjecaj elemenata socrealističkog žanra, dok Foto Hedda i Nikola Drakučić fotografiju pretvaraju u kadar ili filmsku umjetnost.

Ova vrijedna građa predstavlja neodvojivi dio bosanskohercegovačke fotografske baštine i njen je značaj višestruk. Izvor je informacija za različita etnološka i historijska istraživanja na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali i šire, prikazujući kontinuitet razvoja fotografije, te pojavu fotografskih ateljea u Bosni i Hercegovini.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Zavičajni muzej Visoko (ZMV)

Fototeka Zavičajnog muzeja Visoko (F ZMV), Kolekcija fotografija iz zaoštavštine Marice Vojnović (KV FZMV).

Arhiva Zavičajnog muzeja – dokumentacija povremenih tematskih izložbi, 1977.

Opštinski arhiv opštine Visoko, Registar zanatskih radnji sreza visočkog od 1909-1955.

Štampa

Bosanski glasnik: opći adresni priručnik sa kalendarom svih vjeroispovjesti za Bosnu i Hercegovinu = Bosnicher Bote, Universal – Hand und Adressbuch nebst Kalender für alle Confessiones für Bosnien – Hercegovina, Izdavač i urednik: Adolf Walny. Sarajevo / Beč, 1897-1918.

Bosanska vila, Sarajevo: Srpsko prosvjetno-kulturno društvo Prosvjeta, 1896.

Bosanski vjestnik, Sarajevo: Sopronova pečatnja, 1866.

Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1911. Sarajevo: Zemaljska tiskara, 1911.

El-Hidaje, Sarajevo: El Hidaje / Organizacija ilmiije Kraljevine Jugoslavije, 1937.

Islamski glas, Sarajevo: Muhamed Pandža, 1934.

Islamski svijet, Sarajevo [s. n.], 1934.

Narodna Uzdanica, Sarajevo: Državna tiskara – Tiskara Bosanske štampe, 1923-1940.

Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog (1953-1987). Visoko: Centar za informisanje i dokumentaciju.

Pravda, Sarajevo: Daniel & A. Kajon, 1920.

Sarajevski list, Sarajevo: Zemaljska tiskara, 1878-1918.

Sineast, Sarajevo: Kino savez Bosne i Hercegovine, 1998.

Literatura

Knjige

Bejtić, Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973.

Debeljković, Branibor, *Stara srpska fotografija*, Beograd: Muzej grada Beograda, Muzej primenjenih umetnosti, 1977.

Džajić, Idriz, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini*, Visoko: Agencija za komunikacije i promotivne usluge, BAN, 2014.

Hasani, Mustafa, Jelovac Firdevsa, Kulenović Azra, *Vakufi, stipenditori i donatori Fakulteta islamskih nauka*, Sarajevo: FIN, 2017.

Freund, Gisele, *Fotografija i društvo*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1981.

Marušić, Nikola, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, Tuzla: Foto-savez Bosne i Hercegovine, 2002.

Todić, Milanka, *Istorija srpske fotografija (1839-1940)*, Beograd: Prosveta; Muzej primenjenih umjetnosti, 1993.

Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu 1850-1878*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2019.

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

Članci

- Gozze-Delić, Vesna, “Fotografija kao muzejski predmet ili kao muzejska dokumentacija”, u: *Informatica museologica*, Vol. 31, No. 3-4, Zagreb: Muzejski dokumentacioni centar, 2000, 17-18.
- Leka, Alma, “Udruženje profesionalnih fotografa Bosne i Hercegovine i Društvo amater fotografa Sarajevo” (Iz rada prvih bosanskohercegovačkih fotografskih društava), u: *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo: Institut za historiju, 2011, 81-92.
- Magaš, Lovorka, “Izložba Deutscher Werkbunda Film und Foto na zagrebačkoj Međunarodnoj fotografskoj izložbi i hrvatska fotografija početkom 1930-ih”, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2010, 189-200.
- Maroević, Ivo, “Fotografija kao muzejski predmet”, u: *Informatica museologica*, Vol. 31, No. 3-4, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2002, 13-16.
- Milojević, Momir, “Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svetskog rata”, u: *CRIMEN (IX) 1/2018*, Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 2018, 19-37.

Internetski izvori

- Antović, Zdenko, “Tragom starih fotografija: Sajdzijiska radnja Muhameda Konjčanina”, *Visoko. co. ba*, 20. 9. 2017. <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-sajdzijiska-radnja-muhameda-konjicanina/> (pristupljeno: 17. 7. 2020)
- Aukcijska kuća Barac&Pervan. <http://barper.com/> (pristupljeno: 15. 7. 2020)
- Drakulić, Nikola, *Bali*, The Hague, Netherlands – Bandung, Indonesia: W. van Hoeve, Ltd. 1951, 1. izdanje. <https://openlibrary.org/books/OL6111859M/Bali>. (pristupljeno: 25. 7. 2020)
- FotoMuzej – Virtuelni muzej srpske i svetske fotografije. <http://www.fotomuzej.com/atelje-serafin-sperling.266.html> (pristupljeno: 8. 6. 2020)

- “Foto: Lica sarajevskih ulica između dva svjetska rata (I dio)”, *Radio Sarajevo.ba*, 3. 11. 2014. <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/fotolice-sarajevskih-ulica-između-dva-svjetska-rata-i-dio/170123> (pristupljeno: 25. 7. 2020)
- Finci, Predrag, “Fotografija. Oko jučerašnjeg svijeta”, osmi dio knjige *Spomenik vlastitom životu*. Nomad.ba, 21. 6. 2019. <https://nomad.ba/finci-spomenik-vlastitom-zivotu> (pristupljeno: 15. 7. 2020)
- Jergović, Miljenko, “Oglasi u Telefonskom imeniku za 1941, treći dio”, *Radio Sarajevo.ba*, 7. 7. 2014. <https://radiosarajevo.ba/kolumne/miljenkojergovic/mehanicarska-radnja-za-popravku-cipela/157757> (pristupljeno: 1. 7. 2020)
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. <http://kons.gov.ba/?lang=bs> (pristupljeno: 21. 8. 2020)
- Museum of Family History. <http://www.museumoffamilyhistory.com/pse-4.htm> (pristupljeno: 24. 7. 2020)
- Online izložba: Marica Vojnović, Visočanka (1892-1982) – zaostavština predmeta i fotografija s kraja 19. i početka 20. stoljeća. 16. 5. 2020. <https://www.zavicajnimuzej.com/wpcontent/uploads/2020/05/MaricaVojnovicbosanski.pdf> (pristupljeno: 26. 8. 2020)
- Općina Centar Sarajevo. <http://www.centar.ba/> (pristupljeno: 26. 8. 2020)
- Pokop. ba Sarajevo. <http://www.pokop.ba/pretraga-umrlih> (pristupljeno: 25. 7. 2020)
- Visual Archive Southeastern Europe. <https://gams.uni-graz.at/context:vase> (pristupljeno: 13. 7. 2020)

OVERVIEW OF PHOTOGRAPHERS AND PHOTOGRAPHIC STUDIOS ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA THROUGH PHOTOGRAPHIC MATERIAL OF THE LEGACY OF MARICA VOJNOVIĆ IN VISOKO REGIONAL MUSEUM

Summary

The entire legacy of Marica Vojnović has been part of the holdings of the Regional Museum of Visoko since 1981. The most extensive material of the legacy is photographic material, which roughly dates back to the period from the end of the 19th century to the 70s of the 20th century. The portrait is a dominant feature in most of the photographs, which suggests that the primary genre orientation of photographers was a studio portrait. However, there are also outdoor shootings, documenting various events such as military parties, celebrations and, weddings.

Based on the analysis of the photographic material of the legacy, the work of 23 photographers who had photo studios in Sarajevo, Višegrad, Visoko, Nevesinje and Zavidovići was recorded. Grimberg, Seraphine Sperling, Visit Portrait, Cabinet Portrait, Samuel Abinun, Emanuel Buchwald and Färber Heinrich are the names of the first photography studios that started operating in Bosnia and Herzegovina after 1878. Their role in the history of Bosnian photography is significant. They specialized in making cabinet photos and business-card-type photos. Small or miniature photography format applicable to personal documents was being developed by Sarajevo-based studio portraitist Elektro-Fotograf, who took portraits in bright artificial light. Unlike him, Nevesinje photographer Veljko Đ. Simović places group portraits of family feasts in the natural ambiance of a rural farm and is among the first domestic photographers to take “external” photography under the open sky and natural light. On the other hand, we come across photographers who are the pioneers of new genres in photography:

documentary, reportage, art, and film photography. The pioneer of documentary photography in Bosnia and Herzegovina was Walter Tausch. Academic photographers Ivica Lisac, Nusret Halačević and M. Karahasanović, who exhibited at world exhibitions in Rome, Florence and Zagreb in the 1930s, gave impetus to the development of art photography. The portraits of Muhamed Konjičanin show the influence of elements of the socialist-realist genre, while Foto Hedda and Nikola Drakulić turn photography into a frame or film art.

This valuable material is an inseparable part of the photographic heritage of Bosnia and Herzegovina and its significance is manifold. The source provides information for various ethnological and historical research in the territory of Bosnia and Herzegovina, and even beyond, showing the continuity of the development of photography, and the emergence of photographic studios in Bosnia and Herzegovina.

REPRESIVNE MJERE NJEMAČKE VOJSKE U BOSNI I HERCEGOVINI TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Nikica Barić

Hrvatski institut za povijest

nbaric@isp.hr

Apstrakt: U članku su prikazane represivne mjere koje je njemačka vojska tijekom Drugoga svjetskoga rata primjenjivala na području Bosne i Hercegovine. U tom je razdoblju Bosna i Hercegovina bila u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Istovremeno je upravo Bosna i Hercegovina tijekom rata bilo ključno područje djelovanja Narodnooslobodilačkog, odnosno partizanskog pokreta. Članak prikazuje kako je, postupno, njemačka vojska u NDH preuzimala sve veće ovlasti u borbi protiv partizana, podređujući sebi snage NDH i njezine civilne vlasti i koje je represivne mjere primjenjivala protiv partizana, ali i protiv stanovništva.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Bosna i Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska, njemačka vojska, represivne mjere

Abstract: The paper presents the main elements of repressive measures used by the German Wehrmacht in Bosnia and Herzegovina during World War II. In that period, Bosnia and Herzegovina was part of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*). Bosnia and Herzegovina soon became the main area of operations of the People's Liberation Movement led by the Communist Party of Yugoslavia and its Partisan units. As NDH troops became unable to suppress the uprising, the Wehrmacht gradually took the increasing role and ultimately gained command and control over NDH troops and civilian authorities. In order to destroy the People's Liberation Movement, Germans used a variety of repressive measures.

Key words: World War II, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Wehrmacht, repressive measures

Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Njemačka nije namjeravala na njezinom teritoriju držati veće vojne snage. Kao njemački vojni predstavnik u Zagrebu je postavljen general Edmund Glaise von Horstenau. Na području NDH bila je razmještena njemačka 718. pješачka divizija i neke manje jedinice.¹

No, vlasti NDH, odnosno ustaški režim, povelu su politiku zatiranja nacionalnog identiteta srpskog stanovništva, koje je bilo izloženo različitim oblicima državnog terora i masovnog ubijanja.² Posljedica takvih postupaka bio je ustanak srpskog stanovništva, među ostalim upravo u Bosni i Hercegovini. Ustanici će se postupno razviti u dva međusobno suprotstavljena pokreta – Narodnooslobodilački pokret pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije i četnički pokret. Pri tome će četnici postupno uspostaviti suradnju s talijanskom, a zatim i s njemačkom vojskom, a u nekim slučajevima i s vlastima NDH.³

NDH je bila podijeljena njemačko-talijanskom demarkacijskom linijom, koja je u njemačkom interesnom području ostavila i sjeverne dijelove Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Tuzla, Sarajevo). Budući da NDH sa svojim snagama nije bila u stanju suzbiti ustanički pokret, tijekom prve polovine 1942. njemačka vojska uključila se u suzbijanje ustanika u istočnoj Bosni, a u ljeto iste godine pod njemačkim zapovjedništvom provedena je velika operacija protiv partizana u Bosanskoj krajini (Kozara). No, sredinom

* Ovaj članak nastao je u sklopu projekta: "Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća" (IP-2019-04-6673) Hrvatskoga instituta za povijest koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹ Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 284-287.

² Tomislav Dulić, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1942*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005.

³ Opširno o tome vidi: Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb-Sarajevo: Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, 2016.

1942. uslijedio je pohod partizanskih proleterskih brigada, odnosno grupe brigada s kojima se nalazio partizanski Vrhovni štab na čelu s Josipom Brozom Titom. Te partizanske snage su s područja Zelengore krenule u prodor prema zapadu, prema Bosanskoj krajini. One su stupile u vezu s partizanima u Bosanskoj Krajini, Dalmaciji i Hrvatskoj, čime je dan poticaj daljnjem jačanju partizana na navedenim područjima. Pohodom proleterskih brigada znatni dijelovi Bosne došli su pod nadzor partizana, koji su početkom novembra 1942. zauzeli i Bihać. To područje pod nadzorom partizana Nijemci su nazivali "Titovom državom". Zato su prema kraju 1942. u Berlinu odlučili poduzeti opširne mjere, kako bi se suzbio partizanski pokret, koji je snažno uporište imao upravo u Bosni i Hercegovini. Ovo je bilo uvjetovano i širim i za Nijemce nepovoljnim razvojem stanja na Sredozemlju, odnosno, njihovim porazima u sjevernoj Africi, zbog čega je na Balkanu trebalo suzbiti ustanički pokret, kako on ne bi surađivao sa zapadnim saveznicima u slučaju njihovog iskrcavanja na tom području. Osim toga, Nijemci su težili iskoristiti bosansko-hercegovačke sirovine (boksit, drvena građa, željezna ruda), te je i navedeno bio razlog da suzbiju partizane na tom području. Zato su Nijemci, zajedno s Talijanima i snagama NDH, početkom 1943. pokrenuli operaciju "Weiss", usmjerenu na uništenje "Titove države".⁴ Unatoč toj i kasnijim operacijama koje su Nijemci provodili na području Bosne i Hercegovine, oni nisu uspjeli uništiti partizanski pokret na tom području.

Tako su krajem 1942. i početkom 1943. Nijemci proveli reorganizaciju svojih zapovjedništava na području NDH, a ona su zadobila nove ovlasti. General Glaise von Horstenau postao je njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, a general Rudolf Lütters imenovan je za zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj. Tijekom 1942. NDH je određivala opunomoćenike koji su, na određenom području, trebali koordinirati djelovanje njezinih

⁴ Opširno o tome vidi: Rafael Brčić, "Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942-1943)", u: *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, ur. Dušan Rapadopolos, Beograd: "Rad", 1974, 131-155; Рафаел Брчић, "Основна обиљежја корекције њемачко-ушашке политике према Србима у 'Независној Држави Хрватској'", u: *Прилози, Година XI-XII, Број 11-12, Сарајево: Институт за историју, 1975-1976, 177-206.*

vlasti s operacijama njemačke vojske. NDH je 18. januara 1943. donijela i Zakonsku odredbu o iznimnom stanju kojom je definirano djelovanje “glavara građanske uprave”. Bila je riječ o funkcionerima NDH zaduženima za vođenje uprave na određenom dijelu teritorije, a istovremeno su oni trebali voditi brigu da uprava NDH izvršava naredbe njemačke vojske. Osim što su ovime civilne vlasti NDH morale, preko glavara građanske uprave, djelovati u skladu s njemačkim zahtjevima, također je njemačka vojska preuzela operativno zapovjedništvo nad snagama NDH, odnosno domobranskim i ustaškim jedinicama.⁵

U ljeto 1943. došlo je do nove promjene u njemačkom sistemu zapovjedanja. Tada je ukinuto Zapovjedništvo njemačkih trupa u Hrvatskoj, a zapovjedništvo nad svim njemačkim jedinicama u NDH preuzelo je Zapovjedništvo njemačke 2. oklopne armije, na čelu s generalom Lotharom Rendulicem, čije se sjedište nalazilo u Srbiji.⁶

Osim toga, Nijemci su vojne obveznike NDH počeli izdvajati za formiranje novih divizija njemačke vojske (takozvane “legionarske” divizije). Pripadnici njemačke manjine u NDH iskorišteni su za popunjavanje SS-divizije “Prinz Eugen”, a kasnije je dosta bosanskohercegovačkih Muslimana uključeno u SS-diviziju “Handžar”. Uz sve navedeno, tijekom 1943. godine Nijemci su na teritoriju NDH formirali i svoju policijsku organizaciju s posebnim jedinicama koje su znatnim dijelom bile popunjene vojnim obveznicima NDH.⁷

U ovom ću prilogu u glavnim crtama prikazati koje je represivne mjere njemačka vojska na području Bosne i Hercegovine primjenjivala za suzbijanje Narodnooslobodilačkog pokreta, kako je pri tome postupala sa zarobljenim partizanima i prema stanovništvu, kao i kako je navedeno utjecalo na odnose njemačke vojske s vlastima NDH.⁸

⁵ N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 287-292.

⁶ Isto, 292-293.

⁷ Isto, 295-301.

⁸ O represivnim mjerama njemačke vojske u NDH postoje određeni prilozi. Primjerice vidi: Jonathan E. Gumz, “Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941-1942”, *The Historical*

Represivne mjere njemačke vojske tijekom 1942. godine

Počekom januara 1942, Zapovjedništvo njemačke 342. pješачke divizije, koja je trebala sudjelovati u operaciji protiv ustanika u istočnoj Bosni, morala je svojim pripadnicima objasniti kako će na tom području postupati s neprijateljem i stanovništvom. Nesumnjivo je ovo bilo potrebno zato što je spomenuta divizija nedugo prije stigla iz Francuske (a vrlo brzo će biti upućena na bojište u Sovjetski Savez). Predviđeno je da jedinicama te divizije kao vodiči budu dodijeljeni predstavnici vlasti NDH. Zapovjedništvo divizije objasnilo je da su protivnici četnici i komunisti i svi koji im pružaju potporu. Predviđeno je da se zarobljene komuniste i druge koji pružaju otpor, kao i one koji bježe pred njemačkim snagama, ili služe protivniku kao obavještajci, nakon kratkog saslušanja strijelja. Ovo je trebalo primijeniti i na žene i djecu koji su sudjelovali u borbama. Dio zarobljenika trebalo je iskoristiti i kao nosače za potrebe njemačke vojske. Kuće iz kojih se pružao otpor trebalo je spaliti.⁹

Nedugo kasnije u Beogradu je održan sastanak kod njemačkog generala Paula Badera. On je bio opunomoćeni zapovjedajući general u Srbiji, ali je bio nadležan i za operacije koje su njemačke snage provodile u NDH. Bader je na tom sastanku s funkcionerima NDH i njemačkim predstavnicima u Zagrebu dogovarao predstojeće operacije protiv ustanika u istočnoj Bosni. General Bader tom je prilikom zaključio da se njemačka vojska tijekom tih operacija ne može opterećivati postupkom sa stanovništvom i pretresom terena, te bi navedeno trebale preuzeti vlasti NDH. Nijemci će protivnikom smatrati one koje zateknu naoružane, kao i sumnjive osobe. Bilo je očito da će Nijemci tako definirane protivnike strijeljati.¹⁰

Journal, Cambridge, Volume 44, 4 (December 2001), 1015-1038.; Klaus Schmider, "Auf Umwegen zum Vernichtungskrieg? Der Partisanenkrieg in Jugoslawien, 1941-1944.", u: *Die Wehrmacht, Mythos und Realität*, Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes herausgegeben von Rolf-Dieter Müller und Hans-Erich Volkmann, München: R. Oldenbourg Verlag, 1999, 901-922.

⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, Dokumenti Nemačkog Rajha 1942, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976, dok. br. 3.

¹⁰ Isto, dok. br. 4.

Krajem januara 1942. general Bader odredio je da područje istočne Bosne (prostor omeđen rijekama Bosnom, Drinom i Savom, a na jugu njemačko-talijanskom demarkacijskom linijom koja je prolazila kroz NDH) postaje operativno područje njemačke 718. pješačke divizije u Sarajevu, te su na tom području sve domobranske i ustaške snage u operativnom smislu podređene toj njemačkoj diviziji.¹¹ Zapovjedništvo 718. divizije je u junu 1942. odredilo postupanje s ustanicima na njezinom operativnom području. Tako je ponovljeno da, kao i prethodno, vrijedi odredba generala Badera da se osobe koje neovlašteno nose oružje trebaju kazniti smrću. Zato je i dalje na snazi bila prethodna zapovijed 718. divizije da se osobe koje se tijekom borbe zarobi s oružjem treba strijeljati, a isto je trebalo postupiti i s onima kod kojih se pronađe skriveno oružje. Sumnjive osobe trebalo je otpremiti u zarobljenički logor 718. divizije, ali nije navedeno kakav je zatim s njima trebao biti postupak. Nasuprot navedenom – osobe koje se dobrovoljno predaju s oružjem trebalo je razoružati i pustiti na slobodu.¹²

Sredinom 1942. njemački general Friedrich Stahl je, kao zapovjednik Borbene skupine “Zapadna Bosna”, u čijem su sastavu, osim njemačkih, bile i brojne snage NDH, proveo veliku ofenzivu protiv partizana na Kozari. I, tom prilikom naredba je bila da se strijelja zarobljene partizane i one koji im pomažu. Tako je strijeljano na stotine partizana, ali i civila, a dio je, nakon završetka operacije na Kozari, upućen na (prisilni) rad u Njemačku i Norvešku.¹³

Smjernice njemačke vojske za represivne mjere iz januara 1943. godine

Početakom 1943. Nijemci su, s NDH i Talijanima, pripremali provode-nje velikih operacija protiv partizana na području Bosne i Hercegovine.

¹¹ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HR-HDA), 1198, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća, Taj. Broj: 364/1942.

¹² HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku, rola D-2129, snimka 344, Predmet: Postupak sa pobunjenicima istočno od Sarajeva. Prijepis.

¹³ Opširnije o tome vidi: Nikica Barić, “Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece”, u: *Pilar, Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 22(2), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2016, 53-111.

Bila je riječ o spomenutoj operaciji “Weiss” usmjerenoj protiv partizanske “Bihačke republike”. Istovremeno je to bilo razdoblje u kojem je njemačka vojska, kako sam prethodno opisao, reorganizirala svoj sistem zapovijedanja u NDH i preuzela puno veće ovlasti u djelovanju na njezinom teritoriju.

U tim okolnostima general Rudolf Lütters, koji je nedugo prije postavljen za zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj, izdao je 12. januara 1943. zapovijed o načinu vođenja borbe na teritoriji NDH. U njoj je objasnio da treba surađivati s vlastima NDH, ali isto tako na operativnom području njemačka vojske, njezine potrebe, ako je to nužno, dolaze prije suvereniteta NDH.¹⁴

Lütters je objasnio da su opravdane sve mjere koje su nužne za osiguranje njemačkih snaga i za pacifikaciju stanja, pa zato niti jedan njemački vojnik ne može biti pozvan na odgovornost zbog preoštrog postupanja. Pri ovome, ipak, nisu bili dopušteni nečasni postupci poput pljačke i prijestupa prema ženama i djeci i takva je djela trebalo oštro kazniti.¹⁵

Lütters je odredio da treba objesiti ili strijeljati sve koji su sudjelovali u borbama protiv njemačke vojske i NDH. Sumnjive osobe trebalo je uhapsiti i dijelom upotrijebiti za razmjenu zarobljenika s partizanima, a ostale iskoristiti kao taoce pri provođenju odmazdi.¹⁶

Lütters je također odredio da treba razoriti partizanska uporišta i objekte koji im mogu poslužiti kao skloništa, a na isti je način trebalo postupiti i s naseljenim mjestima iz kojih je otvarana paljba na njemačke snage. Također je, ako to bude naređeno od nadležnog zapovjednika divizije, određena naselja trebalo razoriti za odmazdu.¹⁷

Župska redarstvena oblast u Sarajevu je nedugo kasnije izvijestila da je 16. januara 1943. u tom gradu istaknut proglas generala Lüttersa. U njemu je navedeno da je cijelo područje Bosne (s iznimkom onih dijelova na

¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 9, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd: Vojnoizdavački zavod “Vojno delo”, 1954, dok. br. 215.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

kojima je bila smještena talijanska vojska) operativno područje njemačke vojske. U skladu s time svatko tko sudjeluje u borbi protiv njemačke vojske i NDH, ili tu borbu pomaže, kao i svatko tko neovlašteno posjeduje oružje, bit će kažnjen smrću “bez sudskog postupka”. Općine koje pomažu partizane i kuće u kojima bude pronađeno oružje bit će uništene. Također je istaknuto da, ako to zahtijevaju prilike, naredbe koje izdaje njemačka vojska vrijede “prije svakog ostalog prava”.¹⁸

Predstavnici NDH pri njemačkim zapovjedništvima

U opisanim okolnostima, u kojima je NDH prepustila Nijemcima velike ovlasti za djelovanje, njezine vlasti ipak su težile zaštititi vlastite interese.

Dr. Pavao Canki, opunomoćenik Vlade NDH u Sarajevu, obratio se 12. februara 1943. vlastima u Zagrebu. On je očito tražio da se njemačkim jedinicama dodijeli predstavnike vlasti NDH, kako bi se izbjeglo da u njemačkim operacijama stradaju dijelovi stanovništva koje su te vlasti smatrale lojalnima. Ubrzo je Predsjedništvo vlade NDH odgovorilo da je Ante Pavelić odlučio Cankiju dati ovlasti za organizaciju “naših vodiča” kod Nijemaca, za “očuvanje našega življa na terenu”. Za te potrebe Canki je mogao angažirati službenike iz bilo kojega resora, pa i sudce koji nisu nužni za svoju službu.¹⁹

Ante Pavelić je 20. maja 1943. odredio da državni ministar Mladen Lorković preuzme sve poslove oko njemačke vojske u NDH. Lorković je trebao raditi na određivanju smjernica za suradnju vlasti NDH s Nijemcima. U suradnji s ministarstvima oružanih snaga, unutarnjih poslova i vanjskih poslova, trebao je sklapati i provoditi sporazume o suradnji između vlasti NDH i njemačke vojske. Osim toga, on je trebao voditi osobne i stvarne poslove glavaru građanske uprave i posebnih opunomoćenika Vlade NDH, u smislu Zakonske odredbe o iznimnom stanju od 18. januara 1943. godine.

¹⁸ Isto, dok. br. 185.

¹⁹ Državni arhiv u Karlovcu (HR-DAKA), 348, Zbirka preslika iz Arhiva oružanih snaga (Vojno-istorijski institut) u Beogradu, NDH, Razdjel finacijalne straže Pribanjci, Broj: 31/1943.

Ured ministra Lorkovića radio je u Predsjedništvu vlade NDH.²⁰

Tijekom septembra 1943. Pavelić je s generalom Glaise von Horstenaumom i njemačkim poslanikom u NDH, Siegfriedom Kascheom dogovorio način na koji će glavari građanske uprave (među kojima i Ivica Frković sa sjedištem u Sarajevu i Aleksandar Benak sa sjedištem u Banja Luci) i opunomoćenici Vlade NDH pri njemačkim jedinicama surađivati s njemačkim zapovjednicima. Istovremeno su svi ovi predstavnici NDH bili podređeni ministru Lorkoviću, koji je sva pitanja povezana s njemačkom vojskom trebao, na najvišem nivou, rješavati s generalom Glaise von Horstenaumom.²¹

Ministar Mladen Lorković je bio zadužen za poslove povezane s njemačkom vojskom do pred kraj 1943. godine. Nakon toga, ove poslove preuzeo je Ured pomoćnika ministra unutarnjih poslova na čijem se čelu nalazio državni ministar Vjekoslav Vrančić.²² Ovo je trajalo do početka maja 1944, kada je Ured pomoćnika ministra unutarnjih poslova trebao prestati djelovati. Nakon toga su vlasti NDH sve dopise o problemima u odnosima s njemačkom vojskom trebale slati Uredu ministra unutarnjih poslova NDH.²³

Osim toga, nedugo kasnije, odnosno 19. maja 1944, Predsjedništvo vlade NDH je donijelo naredbu o djelatnosti izaslanika Vlade NDH pri njemačkim vojnim zapovjedništvima. Tom naredbom navedena djelatnost trebala je biti usklađena, a ona je donesena u sporazumu s Vrhovnim zapovjedništvom njemačkih oružanih snaga na Balkanu. Tako je određeno da pri zapovjedništvima njemačkih divizija djeluju “časnici za vezu”, pri zapovjedništvima njemačkih armijskih korpusa trebali su djelovati “pouzdanici”, a pri Zapovjedništvu njemačke 2. oklopne armije trebao je djelovati “opunomoćenik” Vlade NDH. Predstavnici NDH pri divizijama bili su podređeni onima pri korpusima, a oni su opet bili podređeni predstavniku pri Zapovjedništvu 2. oklopne armije.²⁴

²⁰ HR-HDA-217, Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH, Ured ministra, Broj: 814-M-1943.

²¹ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Zagreb: Globus, 1983, 126-127.

²² HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, U. P. M. Taj. Broj: 587/1943.

²³ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 2285/1944.

²⁴ HR-HDA-216, Ministarstvo narodne prosvjete NDH, Ured ministra, Taj. Broj: 2767/1944.

Nekoliko mjeseci kasnije, početkom decembra 1944, Predsjedništvo vlade NDH je, ponovno u dogovoru s Nijemcima, izdalo novu naredbu koja je trebala osigurati usklađeni rad predstavnika Vlade NDH pri njemačkim zapovjedništvima. Oni su pri provođenju vojnih operacija morali štititi interese hrvatskog naroda i trebali su stajati na raspolaganju njemačkim zapovjedništvima kao organi za vezu s vlastima NDH. U slučaju potrebe trebali su, na njemačkih zahtjev, osigurati da te vlasti provedu određene neodgodive mjere.²⁵

Navedenim mjerama i kroz mrežu predstavnika NDH pri njemačkim zapovjedništvima trebalo je osigurati skladnu suradnju između NDH i njemačke vojske. No, niz izvora iz 1943. i 1944. godine pokazuju da je navedeno nerijetko bilo teško ostvariti.

Već krajem juna 1943. Ured ministra Lorkovića je od tijela državnih vlasti zatražio da dostave točne podatke kada je riječ o žalbama na postupke njemačke vojske, budući da će se samo na temelju njih moći uspješno intervenirati na takve slučajeve.²⁶ Unatoč ovome, isti se Ured početkom avgusta iste godine ponovno obratio nadležnim vlastima. Objasnjeno je da tom uredu svakoga dana stižu dopisi različitih vlasti NDH sa žalbama na postupke njemačke vojske. Problem se i dalje nalazio u tome što žalbe nisu bile potkrijepljene konkretnim podacima. Zato je Ured ministra Lorkovića ponovno zatražio da nadležna ministarstva podređenim uredima narede da u svojim izvještajima navedu točan datum i mjesto određenog incidenta, sudionike i svjedoke događaja, odnosno imena njemačkih vojnika i nazive njemačkih jedinica.²⁷

Nedugo nakon što je krajem 1943. poslove povezane s njemačkom vojskom preuzeo Ured pomoćnika ministra unutarnjih poslova, na čelu s ministrom Vrančićem, i taj je ured izdao dvije okružnice. U prvoj su upravne vlasti upućene da u slučajevima kada su njemački vojnici činili nasilja ili

²⁵ HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta, III-13/1161-1162, NDH, Župska redarstvena oblast Nova Gradiška, Taj. Broj: 22/1945.

²⁶ HR-HDA-254, Velika župa Posavje, Taj. Broj: 2039/1943.

²⁷ HR-HDA-223, U. M. V. T. Broj: 224/1943.

pljačke nad stanovništvom takve incidente trebaju rješavati vlasti NDH na lokalnoj razini. Tek u slučajevima da takva intervencija ne bude uspješna, trebalo se obratiti Uredu pomoćnika ministra unutarnjih poslova.²⁸

U drugoj okružnici Ureda pomoćnika unutarnjih poslova upozoreno je da je važno da lokalne vlasti održavaju bliske kontakte s njemačkim zapovjedništvima, budući da će se na taj način spriječiti eventualni incidenti i nesuglasice. I u toj je okružnici naglašena važnost dostavljanja preciznih podataka kada je riječ o incidentima povezanim s njemačkom vojskom:

“Kod njemačkih časnika i vojnika ili drugih pripadnika njemačkih postrojbi treba u takvom slučaju navesti jedinicu, kojoj dotični pripadaju, naročito da li se radi o Wehrmachtu (njemačka vojska) ili SS-odredi, ili njemačkom redarstvu, ili njemačkom oružničtvu (Feldgendarmarie), a kad to nije moguće, navesti drugu koju oznaku (na pr. broj samovoza ili podvoza i sl.) iz koje se može saznati njihova pripadnost”.²⁹

Osim što je informacije o odnosima s Nijemcima trebalo dostavljati Uredu pomoćnika ministra unutarnjih poslova, o njima su mjesne vlasti trebale obavijestiti i opunomoćenike Vlade NDH pri njemačkim divizijama i višim zapovjedništvima, kako bi i oni intervenirali na rješavanju tih sporova.³⁰

Do sredine 1944. Zapovjedništvo njemačke 2. oklopne armije očito je bilo sve manje spremno tolerirati neprestane žalbe NDH na držanje pripadnika te armije. Zato se to zapovjedništvo požalilo njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu, Glaise von Horstenauu, zbog čestih pretjerivanja vlasti NDH u žalbama na postupke njemačke vojske. Nakon toga, Zagreb je upozorio podređene vlasti da ne treba isticati da se kod savezničke njemačke vojske stvara neraspoloženje ako je izložena neutemeljenim optužbama. Zato je još jednom ponovljeno da sve žalbe na njemačku vojsku moraju biti utemeljene. U suprotnom, a takvih je slučajeva bilo, neutemeljene optužbe

²⁸ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 566/1943.

²⁹ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 587/1943.

³⁰ Isto.

na račun Nijemaca dovode vlasti NDH u nepovoljan položaj i štete savezničkim odnosima s Njemačkom.³¹

Sve navedeno ukazuje da su u odnosima između njemačke vojske i vlasti NDH bili prisutni različiti problemi. Stanje je dodatno pogoršala činjenica što je u jesen 1943. u NDH stigla i njemačka 1. kozačka divizija, koja se posebno isticala različitim oblicima nasilja i nediscipline.³² Navest ću samo neke primjere postupaka njemačke vojske koji su izazivali nezadovoljstvo vlasti NDH.

Kotarska ispostava u Bosanskoj Kostajnici se tijekom marta 1944. žalila na jedinicu iz sastava 1. kozačke divizije koja je u tom mjestu uvela policijski sat i zabranila kretanje noću. Ovime je zabranjeno i kretanje hrvatskih oružnika, općinskih redara i svih državnih službenika. Zahtjeve kotarske ispostave da se funkcionerima NDH omogući djelovanje tijekom noći, zapovjednik kozačke jedinice je odbio. Zato je zatražena intervencija Zagreba, kao i opunomoćenika NDH pri Zapovjedništvu 1. kozačke divizije, kako bi navedena njemačka zabrana bila povučena.³³

U istom razdoblju, sredinom marta 1944, na držanje pripadnika njemačke 1. brdske divizije žalila se i Kotarska oblast u Bosanskom Novom:

“Prolazeća vojska I. brdska divizija, koja se je nekoliko dana povlačila prema Priedoru, zatim neka jedinica prema Kostajnici predstavljale su za grad i okolinu kuda su prolazili pravu najezdu skakavaca, koji su uništavali oko sebe sve do čega su došli. Narod je zaprepašten i na grubom postupku prema njima. Vojnici su se gurali u stanove ne vodeći računa o ženama i djeci, a poznato je da [je] pitanje povrede kućnog mira i otkrivanje žena veoma osjetljivo pitanje kod muslimana. Ljudi su ostali bez stočne hrane a mnogi i bez ljudske jer im je sve odnešeno.”³⁴

³¹ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 2749/1944.

³² Opširnije o toj diviziji vidi: Nikica Barić, “Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata”, u: *Scrinia Slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 18, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2018, 373-403.

³³ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 1278/1944.

³⁴ HR-DAKA-348, NDH, Velika župa Gora, Taj. Broj: 429/1944.

I dok je njemačka 1. brdska divizija bila na prolazu kroz to područje, na njemu je bila smještena njemačka 373. “legionarska” pješačka divizija. Ona je iskazala spremnost da se evidentiraju i nadoknade štete pričinjene stanovnicima Bosanskog Novog, obećavši da će biti isplaćeno dva milijuna kuna odštete. No, do trenutka kada je uputila svoj izvještaj o postupcima njemačke vojske, Kotarska oblast Bosanski Novi morala je zaključiti da taj novac još uvijek nije bio isplaćen.³⁵ Nedugo kasnije predstavnici NDH upozorili su da su se tijekom februara i marta 1944. na području sjeverozapadne Bosne, a zatim na području oko Petrinje, pojavile jedinice njemačke 1. brdske divizije. Bila je riječ o velikoj jedinici, koja je u svome pokretu stanovništvu pričinila znatne štete. Nakon intervencije predstavnika NDH zapovjednik te divizije, general Walter Stettner, pokazao je spremnost da se isplate opravdani odštetni zahtjevi. Budući da je ta divizija više mjeseci djelovala na teritoriji NDH, ocijenjeno je da bi bilo potrebno pri njoj odrediti predstavnika NDH, kakvi su djelovali kod drugih njemačkih divizija.³⁶

U pojedinim slučajevima dolazilo je i do incidenata između pripadnika snaga NDH i njemačkih vojnika. Nakon što su u januaru 1944. ustaše u blizini Zagreba zabranili kretanje pripadnicima 1. kozačke divizije, štoviše ustaše su ove željeli razoružati i uhapsiti, moralo je intervenirati Ministarstvo oružanih snaga NDH. Ono je u svojoj okružnici, koja je sastavljena u dogovoru s njemačkim opunomoćenim generalom u Zagrebu, objasnilo da snage NDH nemaju pravo razoružati ili spriječiti u djelovanju njemačke vojnike koji rade po zapovijedi viših zapovjednika. Ako njemačka vojska na temelju dogovora s NDH provodi rekvizicije hrane, snage NDH to ne smiju sprečavati. Ako Nijemci po selima otimaju, pljačkaju i vrše nasilje nad hrvatskim stanovništvom, o tome je trebalo obavijestiti najbliže njemačko zapovjedništvo. U takvim slučajevima domobrani i ustaše mogli su pojedine njemačke vojnike uhapsiti i razoružati i zatim predati, s oduzetim oružjem, njemačkom zapovjedništvu. Pri svemu ovome trebalo je izbje-

³⁵ Isto.

³⁶ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj:1528/1944.

gavati eventualnu eskalaciju sukoba, odnosno i otvoreni oružani sukob s njemačkim vojnicima.³⁷

Stradanje civilnog stanovništva

Razumljivo, opisani problemi u odnosima vlasti NDH i njemačke vojske imali su manje teške posljedice od stradavanja stanovništva od strane njemačke vojske. Navest ću samo neke primjere takvog stradanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, budući da i recentna literatura ukazuje da su takvi slučajevi bili puno brojniji i da je pri tome bilo mnogo civilnih žrtava.³⁸

Jedinice SS-divizije “Prinz Eugen” su početkom 1943, u sklopu operacije “Weiss”, na području Bosanskog Petrovca naišli na skupinu od oko 60 izbjeglica, žena, djece i staraca. Oni su SS-ovcima izjavili da u blizini nema partizana, a SS-ovci su im izdali potvrde da se mogu vratiti svojim kućama. Ubrzo zatim ista njemačka jedinica naišla je na partizansku zasjedu, nakon čega su SS-ovci strijeljali spomenutu skupinu izbjeglica. U kasnijem izvještaju te divizije navedeno je – možda kako bi se opravdale spomenute likvidacije – da je kod jednoga strijeljanog izbjeglice pronađena isprava koja je pokazivala da je bila riječ o suradniku partizana.³⁹

Muslimanski seljaci su 7. jula 1943. u blizini Goražda pronašli tijelo jednog ubijenog njemačkog vojnika. Seljaci su ovo prijavili njemačkom zapovjedništvu u Goraždu i također su pomogli da leš njemačkog vojnika bude prenesen u to mjesto. No, idućega dana, 8. jula, na područje gdje je pronađen mrtav Nijemac, stigla je njemačka vojska iz Goražda. Ona je bez ispitivanja prikupila 31 Muslimana, među kojima je bilo i žena i djece, te su ih strijeljali.⁴⁰

³⁷ HR-HDA-1197, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik, Taj. Broj: 196/1944.

³⁸ Vidi: R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, 311-317.

³⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 11, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd: Vojnoizdavački zavod “Vojno delo”, 1955, dok. br. 293.

⁴⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 15, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1956, dok. br. 244.

Partizani su 10. jula 1943. ušli u selo Košuticu u blizini Sokolca i ubrzo se sukobili s njemačkom vojskom, pri čemu je poginuo jedan njemački vojnik. Jedinice SS-divizije "Prinz Eugen" su 12. jula natjerale partizane na povlačenje iz Košutice. SS-ovci su zatim sakupili seljake u džamiji, nakon čega su ih strijeljali. Ukupno je ubijeno 69 ljudi, među kojima je bilo i žena i djece. Desetak seljaka uspjelo se sakriti i spasiti živote, a pronađeno je četvero ranjene djece koja su upućena u bolnicu u Sarajevo. Vojne vlasti NDH uputile su povjerenstvo u Košuticu, koje je izvršilo uviđaj o ovom događaju.⁴¹

Nedugo kasnije, sredinom jula 1943, Kotarska oblast u Nevesinju izvijestila je da je njemačka vojska nedugo prije pobila oko 300 seljaka u nekoliko sela na tom području, dok su sama sela opljačkana i spaljena. Bila je riječ o selima: Donji Drežanj, Humčani, Krekovi, Ljeskov Dub, Udrežnje. Razlog za ovo bio je što su se u tim selima skrivali partizani, kao i pogibija jednog njemačkog vojnika kojega su, navodno, ubili seljaci iz jednog od tih sela. U vezi s ovim događajima Kotarska oblast u Nevesinju je izvijestila:

"Povodom ovih paljenja pravoslavni živalj u ovome kotaru je u velikom strahu i po selima ni jedan muškarac ne noćiva kod kuće nego u šumi, jer se boje paljenja i slično".⁴²

Njemačka vojska je 22. oktobra 1943. vodila akcije protiv partizana istočno od Sarajeva. Nijemci su tom prilikom spalili sela Hotičina i Stajna i pobili dio stanovnika tih sela, među kojima je bilo i Muslimana i Srba. Preostalo stanovništvo ovih sela Nijemci su doveli u Pale. Tamo su Muslimani ubrzo pušteni kućama, dok je 18 Srba upućeno u Sarajevo. Nijemci nisu dopustili vlastima NDH da ustanove što se dogodilo u navedenim selima, odnosno koliko je ljudi pobijeno, pod obrazloženjem da na tom području i dalje traju borbe.⁴³

⁴¹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zbirka Ustaške nadzorne službe, Broj dokumenta: 1948, NDH, Vrhovno oružničko zapovjedništvo, Odjel za javnu sigurnost, Taj. Broj: 2147/1943.

⁴² *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 15, dok. br. 251.

⁴³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 18, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1958, dok. br. 204.

Očito su zbog ovakvih slučajeva stanovnici određenih mjesta, kada bi saznali da mu se približava njemačka vojska ili snage NDH, napuštalo domove, strahujući da bi moglo stradati. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH je u oktobru 1943. o takvim slučajevima obavijestilo vlasti u cijeloj državi. Navedeno je da stanovništvo bježi iz svojih domova zbog neprijateljske propagande koja među narodom širi “klevete” protiv hrvatskih i njemačkih oružanih snaga. Zato je određeno da se u cijeloj NDH istaknu oglasi u kojima je trebalo navesti da stanovništvo nema razloga za strah i ono snage NDH, odnosno njemačku vojsku, treba dočekati s “ljubavlju i povjerenjem”. Stanovništvo ne smije nasjedati neprijateljskoj propagandi i bježati iz svojih domova. Svatko onaj tko bude bježao smatrat će se odmetnikom, te će u skladu s time snositi posljedice. Upozoreno je da će se u kućama koje su stanovnici napustili smjestiti vojska, koja će za vlastite potrebe iskoristiti napuštenu hranu i stoku. Zato je stanovništvo pozvano da ostane kod svojih kuća i bavi se svojim redovitim poslovima, a snage NDH i njemačka vojska u tome će ga štiti i osiguravati od odmetnika.⁴⁴

Odmazde

Režim NDH je svojim zakonskim i drugim odredbama uspostavio sistem strogoga kažnjavanja pojedinaca i skupina koje je smatrao nepodobnim ili neprijateljskim. Uz rasno zakonodavstvo, usmjereno protiv Roma i Židova, kao i niz odredbi usmjerenih protiv Srba, bile su tu i mjere koje su vlastima NDH omogućavale oštro kažnjavanje, od smrtnih kazni do deportacija u koncentracijske logore. Ovo je uključivalo i kolektivno kažnjavanje, odnosno za određena djela nisu kažnjavani izravni počinitelji, koji nisu bili dostupni, nego su, u obliku odmazdi, kažnjavani drugi pojedinci (taoci), koji su po određenim mjerilima smatrani (su)odgovornima za navedena djela.⁴⁵

⁴⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 2887/1943.

⁴⁵ Leopold Kobsa, “O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH”, u: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb: Institut za historiju radničkog

Mjere odmazde primjenjivala je i njemačka vojska. Tijekom 1941. godine, kada su Nijemci gušili ustanak u Srbiji, oni su za odmazdu strijeljali na tisuće civila. No, general Glaise von Horstenau se sredinom oktobra 1941. obratio generalu Baderu, njemačkom zapovjedniku u Srbiji. Budući da su u tom razdoblju i njemačke snage u NDH bile pod zapovjedništvom Badera, Glaise von Horstenau ga je upozorio da one ne mogu provoditi odmazde na način na koji se to činilo u Srbiji. Zapravo su njemački predstavnici u Zagrebu dogovorili s vlastima NDH da mjere odmazde provode njezine vlasti, koje su nedugo prije donijele Zakonsku odredbu o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronade, kojom je predviđeno i provođenje odmazdi nad taocima. Zato je Glaise von Horstenau zatražio od Badera da njemačke jedinice u NDH o ovome vode obzira i da u svome djelovanju po ovom pitanju surađuju s predstavnicima NDH.⁴⁶

Kao što sam prethodno naveo, general Lütters je u svojoj zapovijedi od 12. januara 1943. među ostalim odredio da uhapšene sumnjive osobe treba iskoristiti kao taoce za vršenje mjera odmazde. Otprilike mjesec dana kasnije, 13. februara 1943, na području Viteza izvršen je napad na jedan vlak, u kojem je poginulo ili ranjeno više od 30 domobrana. Prema informacijama vlasti NDH, napad na vlak izvršio je Zenički četnički odred. Nakon ovoga njemačka vojska je za odmazdu strijeljala 9 Srba iz sela Tolovići, ali su također uhapsili i 25 Hrvata i Muslimana s područja općine Vitez.⁴⁷

U navedenom slučaju Nijemci su za odmazdu strijeljali Srbe. No, upravo general Lütters, zapovjednik njemačkih trupa u Hrvatskoj, nije smatrao da kao taoce za odmazdu treba uzimati isključivo Srbe. On se u dopisu kojega je početkom juna 1943. uputio generalu Glaise von Horstenauu žalio na

pokreta Hrvatske, 1971.; Nikolina Srpak, "Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)", u: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, Vol. 13, br. 2, 2006, 1117-1144.

⁴⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 1, Dokumenti Nemačkog Rajha 1941, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973, dok. br. 198.

⁴⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 10, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd: Vojnoizdavački zavod "Vojno delo", 1954, dok. br. 339.

vlasti NDH, odnosno na ustaše, smatrajući da njihovi postupci onemogućavaju smirivanje stanja. Naveo je primjer njemu dodijeljenoga glavara građanske uprave Aleksandra Benaka, koji je zahtijevao da se zbog napada na vlakove uzmu taoci, ali isključivo Srbi, inzistirajući da hrvatsko (kатоličko, muslimansko) stanovništvo nema nikakve veze s tim napadima.⁴⁸ Očito, Lütters je, za razliku od Benaka, smatrao da teret odmazdi trebaju “ravnopravno” snositi svi dijelovi stanovništva.

General Lütters je krajem avgusta 1943. izdao smjernice o provođenju odmazdi nakon napada na prometnice. On je ovlastio divizije pod svojim zapovjedništvom da, u suradnji s predstavnicima njemačkih sigurnosno-policijskih službi, odrede tko će biti uzet za taoce. Pri tome je objasnio da taoce treba uzeti “bez obzira na narodnu pripadnost”.⁴⁹

Za taoce je trebalo uzeti članove obitelji ustanika, ustanicima naklonjene osobe, kao i sumnjive osobe. Njemačka Tajna vojna policija, odnosno Služba sigurnosti trebala je uhapsiti ove osobe, a hapšenja su mogle izvršiti i vlasti NDH. Uhapšene taoce trebalo je uputiti u njemačke logore u Prijedoru ili Zenici, a predviđeno je i osnivanje logora za taoce u drugim dijelovima NDH.⁵⁰

Hapšenje taoca trebalo je oglasiti plakatima i trebalo je najaviti provođenje odmazde, a također je iz njemačkih aviona trebalo bacati letke nad područjima na kojima se dogodio napad, odnosno iz kojih potječu taoci, kao i na područjima gdje djeluju partizani. U tim je letcima trebalo navesti osnovne osobne podatke o taocima i uz to zaprijetiti da će oni biti strijeljani kao odmazda za buduće napade.⁵¹

Nakon provođenja odmazde, odnosno strijeljanja taoca, i to je trebalo objaviti na prethodno opisan način, uz navođenje osobnih podataka o likvidiranim taocima i zbog kojih su sabotaža strijeljani. Zapovjednik

⁴⁸ HR-HDA-1450, rola D-88, snimke 1188-1189, Deutscher Bevollm. General in Kroatien, Nr. 01115/43 g. Kds, Abt. II a.

⁴⁹ *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 -1945*, Knjiga VI (rujan – listopad 1943), Zagreb 1987, dok. br. 4.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

nadležne njemačke divizije trebao je odlučiti hoće li se likvidacije taoca provesti na mjestu napada zbog kojeg je određena odmazda, ili u logoru u kojem su taoci zatočeni. Pri tome je izvršenje egzekucije taoca, ako je to moguće, trebalo prepustiti policiji NDH. Načelno je odmazde trebalo izvršiti za svaki budući slučaj napada ili sabotaža.⁵²

Upravo u razdoblju u kojem je general Lütters izdao ove smjernice za provođenje odmazdi, došlo je do promjene u sistemu zapovijedanja njemačke vojske na teritoriji NDH. Zapovjedništvo nad tim jedinicama preuzeo je general Lothar Rendulic, zapovjednik 2. oklopne armije. Rendulic je 15. rujna 1943. odredio da se za svakog njemačkog vojnika ubijenog u partizanskim prepadima strijelja ili objesi 50 taoca, a za svakog njemačkog vojnika ranjenog u takvim prepadima trebalo je strijeljati ili objesiti 25 taoca.⁵³

Iako su i same vlasti NDH koristile sistem odmazdi, očito su omjer talaca koji je odredio Rendulic smatrale pretjeranim. Tako je u jednom dopisu Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH navedeno da njemačka vojska ne može pitanje odmazdi u NDH rješavati na način na koji to čini u neprijateljskim, odnosno okupiranim zemlja. Provođenje razine odmazde koju predlaže njemačka 2. oklopna armija izazvalo bi “metež i pobunu” stanovništva. Odnosno, kako je objašnjeno, hrvatski je narod uvijek imao poštovanje prema Nijemcima, ali će se ono pretvoriti u ogorčenje ako oni budu provodili tako oštre odmazde. Pri tome ni u samom Glavnom stožeru nisu dovodili u pitanje potrebu provođenja odmazdi, ali je zaključeno da taoci mogu biti isključivo članovi obitelji partizana i osobe za koje se pouzdano utvrdi da su suradnici partizana, dok u cilju smirivanja stanja u državi treba odustati od uzimanja drugih taoca.⁵⁴

⁵² Isto.

⁵³ *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938-1945), Achttbändige Dokumentenedition*, Band 6, Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941-1945), Berlin-Heidelberg: Hühthig Verlagsgemeinschaft, 1992, 256-257.

⁵⁴ HR-HDA-1450, rola D-2237, snimke 168-169, [NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Glavni stožer, Izvještajni odjel, Taj. Broj:] 6541/1944.

Predstavnici NDH intervenirali su kod Nijemaca kako omjer odmazdi koje je predlagao general Rendulic ne bi bio primijenjen i kako bi provođenje odmazdi ostalo u nadležnosti vlasti NDH. Zato su vlasti NDH 30. oktobra 1943. donijele i novu Zakonsku odredbu o zaštitnim mjerama zbog napadaja i čina sabotaže protiv javnog reda i sigurnosti, pri čemu se pod “zaštitnim mjerama” mislilo na mjere odmazde. Tom odredbom razrađeno je na koji način, nakon napada i sabotaža partizana, a kada su počinitelji nepoznati ili ih se ne može uhapsiti, treba provesti odmazde nad osobama za koje se utvrdi da su te napade “pomagale”, ili za one za koje je utvrđeno da su “djelatni komunisti ili odmetnici”. U određenim slučajevima odmazdu je trebalo provesti i nad članovima obitelji onih koji su počinili napade. Pod “zaštitnim mjerama” podrazumijevalo se strijeljanje (ili vješanje) taoca, odnosno njihovo upućivanje u koncentracijski logor i oduzimanje imovine koja je prelazila u vlasništvo NDH.⁵⁵

Njemački opunomoćeni general Glaise von Horstenau je početkom marta 1944. obavijestio Ministarstvo unutarnjih poslova NDH da je njemački vrhovni zapovjednik na Balkanu izdao nove smjernice za provođenje odmazdi, u cilju suzbijanja “komunističke opasnosti”. Smjernice su opširno razrađivale kako provesti odmazde nakon napada na njemačke vojnike ili nakon sabotaža. Pri tome nije bio zadan omjer odmazde, odnosno njega je očito trebalo primijeniti ovisno o određenom slučaju. Također je opširno objašnjeno koje skupine stanovništva treba uzeti za taoce, a koje su osobe od toga isključene (državni službenici ili osobe poznate kao “neprijatelji komunizma”). Pri tome je, kada je riječ o NDH, njemačkoj vojsci kao “nachelo” za provođenje odmazdi trebala biti spomenuta Zakonska odredba o zaštitnim mjerama od 30. oktobra 1943, na temelju koje je od vlasti NDH trebalo zahtijevati provođenje odmazdi. Pri tome su za čuvanje “hrvatskih probitaka” pri provođenju odmazdi bili nadležni opunomoćenci NDH imenovani pri njemačkim zapovjedništvima.⁵⁶

⁵⁵ B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, 181-182, 278-280. Za tekst navedene zakonske odredbe vidi: *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 23. listopada do 27. studenoga 1943*, Knjiga XXXIX. (svezak 381.-390.), Uređuje: A. Mataić, Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1943, 98-101.

⁵⁶ HR-HDA-1197, Taj. Broj: 554/1944.

Kao što je vidljivo, vlasti NDH, iako su i same vlastitim zakonskim odredbama omogućile široki raspon kolektivnog kažnjavanja i odmazdi, težile su da provođenje odmazdi ne bude potpuno prepušteno njemačkoj vojsci, budući da su smatrale da bi u tom slučaju mogle stradati i one osobe koje su su smatrale vjernima NDH.

Deportacije u Njemački Reich

Postupno će represivne mjere njemačke vojske u NDH postati povezane s njemačkom težnjom da se s tog područja što više ljudi odvede na (prisilni) rad u gospodarstvu Njemačkog Reicha.⁵⁷

Neposredno pred početak operacije “Weiss”, general Lüters je u svojoj zapovijedi za vođenje borbe na području NDH od 12. januara 1943. naveo da stalnim “pročešljavanjem zemlje” svi za oružje sposobni muškarci, što je moguće prije, trebaju biti u “velikoj mjeri” odvedeni iz zemlje. Zato je s područja koja su smatrana sumnjivima zbog djelatnosti partizana vojno sposobni muškarci, pri čemu su u obzir uzeti i maloljetnici od 15 godina i stariji, trebali biti odvedeni u posebne sabirne logore.⁵⁸

Nedugo kasnije, u Zagrebu je 16. januara 1943. održan sastanak predstavnika njemačke vojske na kojem je dogovoreno kako tijekom operacije “Weiss” postupati sa zarobljenicima. Pri svakoj njemačkoj diviziji dio zarobljenika trebalo je zadržati za razmjenu zarobljenika s partizanima, a dio kao taoce za provođenje odmazdi. Ostale radno sposobne osobe za koje se smatralo da su sumnjive, odnosno nepouzidane, trebalo je preko logora u Osijeku uputiti na rad u Njemačku. Dokazano sumnjive radno sposobne zarobljenike, trebalo je preko logora u Zemun u uputiti na rad u Norvešku. Zarobljenike o kojima, u pogledu pouzdanosti, nije moguće donijeti konačan zaključak, trebalo je uputiti u logor u Sisak, gdje je nad njima trebalo provesti daljnju istragu. General Glaise von Horstenau

⁵⁷ Opširno o tome vidi: Sanela Hodžić, Christian Schölzel, *Zwangsarbeit und der Unbhängige Staat Kroatien 1941 -1945*, Berlin-Münster: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2013, 3-127.

⁵⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 9, dok. br. 215.

zadržao je pravo da se iz logora oslobode oni za koje interveniraju vlasti NDH.⁵⁹

Nedugo kasnije general Lütters je vlastima NDH dostavio smjernice o postupku sa zarobljenicima i izbjeglicama tijekom provođenja operacija protiv partizana. Svatko tko je zarobljen, a bio je naoružan, trebao je biti strijeljan. Ostali zarobljenici, odnosno osobe koje nisu zatečene s oružjem, ali su se nalazili na području gdje su vođene borbe, trebali su biti upućeni u njemačke zarobljeničke logore.⁶⁰

Izbjeglice, odnosno one koji su pred Nijemcima napustili svoje domove, trebalo je razvrstati. Radno sposobne muške izbjeglice, stare između 16 i 50 godina, trebalo je svrstati zajedno sa zarobljenicima. Ostale izbjeglice, žene, djecu, starije muškarce i radno nesposobne trebalo je predati vlastima NDH. Kada je riječ o stanovništvu koje nije napuštalo domove, njega je trebala ispitati njemačka vojska ili vlasti NDH. Sumnjive među ovima trebalo je izvesti pred prijeki sud, ili ih je trebalo razvrstati na isti način kao i izbjeglice.⁶¹

S početkom operacije “Weiss”, odnosno udarom osovinskih snaga na područje “Bihačke republike”, s partizanima se u zbjegovima počelo povlačiti i više tisuća stanovnika s tih područja.⁶² No, ne raspoložem podatcima koliko su zarobljenika i civila Nijemci, u skladu sa svojim planovima, deportirali na rad u Njemačku ili Norvešku.

Kada je riječ o vlastima NDH, njima je odgovaralo da Nijemci tijekom provođenja operacije “Weiss” deportiraju u Njemačku one dijelove stanovništva koje su i te vlasti smatrale neloyalnima, ali ne i one koje su smatrale

⁵⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 3, Dokumenti Nemačkog Rajha 1943, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978, dok. br. 11.

⁶⁰ HR-HDA-1198, Taj. Broj: 556/1943.; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, Knjiga II, Beograd-Jasenovac: Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986, dok. br. 244.

⁶¹ Isto.

⁶² Vlado Stojanović, “Zbjegovi naroda na područjima zahvaćenim operacijama ‘Weiss’ i ‘Schwarz’ 1943. godine”, u: *Zbornik radova naučnog skupa “Neretva – Sutjeska 1943” održanog od 27. juna do 2. jula 1968. god. u Sarajevu*, Odgovorni urednik: Branko Borojević, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969, 286-292.

lojalnima. Tako je državni tajnik Vjekoslav Vrančić 25. januara 1943. uputio telegram ministru Ivici Frkoviću, tada predstavniku NDH pri njemačkoj vojsci, u kojem mu je dao sljedeće upute:

“Ne posredujte za oslobođenje njemačkih zarobljenika ako to nisu posve pouzdani katolici i muslimani. Posredujte iznimno i pojedinačno samo za one prelaznike [Srbe koji su prethodno prešli na katoličku ili neku drugu priznatu vjeru] ili pravoslavne, koji su se istakli svojim radom na smirivanju svoga kraja, te čija prisutnost jamči daljnji uspjeh smirivanja. Sve što je i malo nepouzdanu odlazi na rad u Njemačku. Umirite izravno ili preko područnih oblasti zarobljenike i njihove obitelji s time, da idu na rad”.⁶³

U pojedinim slučajevima vlasti NDH težile su osloboditi osobe deportirane u Njemačku. Tako je Džafer Kulenović, potpredsjednik Vlade NDH, tijekom jula 1943. zatražio od Ureda ministra Lorkovića da intervenira kod Nijemaca za oslobađanje određenog broja Muslimana iz Bihaća, odnosno Kulen Vakufa, koje su Nijemci zarobili i preko logora u Zemunu uputili na rad u Njemačku. U vezi s ovim osobama navedeno je da su ih partizani prisilno povelili sa sobom, kada su se u januaru 1943. povlačili pred njemačkim napredovanjem. Oni su uspjeli pobjeći partizanima i predali su se njemačkoj vojsci, da bi zatim bili odvedeni na rad u Njemačku.⁶⁴ Nemam podataka kako je riješen ovaj slučaj.

U decembru 1943. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH raspolagalo je informacijama da se u njemački logor u Zemunu privode brojne osobe, među kojima ima i “Hrvata katolika i muslimana, a u većini slučajeva radi se o ženama”. Budući da su Nijemci u taj logor privodili državljane NDH bez sudjelovanja njezinih vlasti, i budući da nije bilo poznato što se dalje s tim osobama događa, ocijenjeno je da bi Ured pomoćnika ministra unutarnjih poslova trebao intervenirati kod Nijemaca, kako bi neke osobe zatočene u logoru u Zemunu bile oslobođene.⁶⁵

⁶³ HR-HDA-1549, I-79/9, U.N.S. Zagreb, Službena brzozavka, Broj 711, 25/I. [1943], Priepis: Šetinc.

⁶⁴ HR-HDA-212, Predsjedništvo vlade NDH, Ured ministra Lorkovića, Broj: 259/1943.

⁶⁵ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 2357/1944.

Navedeno je ukazivalo da Nijemci interniraju i deportiraju državljane NDH bez dogovora s njezinim vlastima. Zabrinutost u vezi s ovime pokazuje i okružnica Predsjedništva vlade NDH iz januara 1944. u kojoj je navedeno da su njemačke jedinice u nekoliko slučajeva otpremile hrvatske državljane na rad u Njemačku. Ako bi se takvi slučajevi ponovili, o njima je odmah trebalo obavijestiti ministra oružanih snaga NDH, kako bi on mogao intervenirati kod visokih predstavnika njemačke vojske da se s takvim deportacijama prekine.⁶⁶

Nasuprot ovome stajalo je stanje na terenu, gdje su Nijemci nastavili deportirati civile u Njemačku. Tako je, primjerice, Kotarska oblast u Bosanskom Novom sredinom marta 1944. izvijestila da njemačka vojska i maloljetnike, dječake, odnosno mladiće stare od 14 do 17 godina, upućuje na rad u Njemačku, budući da bi i oni mogli poslužiti za radove u poljoprivredi.⁶⁷

Krajem maja 1944. ministar oružanih snaga, ustaški pukovnik Ante Vokić, u jednom je dopisu naveo da njemačke jedinice tijekom svojih operacija “često pokupe” radno sposobno stanovništvo koje otpremaju na rad u Njemačku. Nijemci na takav način sve više odvođe i maloljetnike, pa takvo stanje predstavlja “ozbiljnu opasnost” za stanovništvo NDH i za autoritet njezinih vlasti.⁶⁸

Kao što je vidljivo, vlasti NDH s jedne su strane bile zadovoljne rješenjem da se na rad u Njemačku upute oni koje su one smatrale nepodobnima. No, sa sve većim ovlastima koje je zadobila njemačka vojska, ona je počela deportirati i ono stanovništvo, koje su vlasti NDH smatrale lojalnim, čime su te vlasti gubile povjerenje tog istog stanovništva.

Partizani kao zarobljenici i partizanski prebjezi

Kao što je u ovom prilogu opisano, Nijemci su partizane smatrali “banditima” i naredbe njemačkih zapovjedništava bile su da se partizane (i njihove suradnike) ne zarobljava, nego da ih se na licu mjesta strijelja. No, u

⁶⁶ HR-HDA-216, Ured ministra, Taj. Broj: 368/1944.

⁶⁷ HR-DAKA-348, NDH, Velika župa Gora, Taj. Broj: 429/1944.

⁶⁸ HR-HDA-1549, III-45/16-18, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Taj. Broj: 2605/1944.

ovom postupku doći će do promjena. Tako su tijekom jula 1943. njemačke jedinica u NDH dobile nove upute za postupak s partizanima. Hitler je odlučio da “bandite” više ne treba strijeljati, nego je s njima trebalo postupati kao sa zarobljenicima, kako bi ih se upotrijebilo kao radnu snagu. Sa strijeljanjem partizana trebalo je prekinuti i kako bi im se dao poticaj da se predaju. Naime, budući da su partizani znali da ih u slučaju zarobljavanja očekuje strijeljanje, to ih je odvrćalo od predaje. Ako bi se prekinulo sa strijeljanjem zarobljenih partizana, moglo se očekivati da će se više njih predati. U skladu s navedenim, nova smjernica za njemačke jedinice bila je da se zarobljene partizane od 16 do 55 godina starosti započne privoditi u sabirne stanice za zarobljenike.⁶⁹

Vrhovno zapovjedništvo Njemačkih oružanih snaga je sredinom avgusta 1943. dodatno pojasnilo postupak sa zarobljenim partizanima. Tako je određeno da se neće postupati kao sa zarobljenicima s onim partizanima koji su zarobljeni u uniformi njemačke ili neke njoj savezničke vojske, nego je takve nakon ispitivanja trebalo strijeljati. Također je određeno da nakon posebno “podmuklih” postupaka partizana nadležni zapovjednik njemačke divizije može odrediti da se partizane ne zarobljava, nego da budu strijeljani, a isto se moglo postupiti i s civilima. Osim toga ponovno je spomenuta i kategorija “prebjega”, pod čime se mislilo na partizane koji se Nijemcima predaju dobrovoljno, bez borbe.⁷⁰

U decembru 1943. Nijemci su odlučili provesti dodatne mjere kako bi se partizane potaknulo na dobrovoljnu predaju. U tom je razdoblju general Glaise von Horstenau obavijestio vlasti NDH da su viša njemačka zapovjedništva odredila da treba provesti propagandne mjere, kako bi se pripadnike “komunističkih bandi” navelo na predaju. Ako se u ovome želi postići uspjeh, trebalo je voditi računa o korektnom postupku s onima koji odluče napustiti redove partizana. Njima je trebalo jamčiti život, osigurati im mogućnost zaposlenja, odnosno omogućiti im da se vrate svojim domovima. Zato se više nije smjelo događati da se strijeljaju partizani koji

⁶⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 15, dok. br. 232.

⁷⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 18, dok. br. 184.

su se predali. Vlasti NDH su partizane koji im se predaju morale predati Nijemcima. Pri tome je objašnjeno da se kao povratnike iz partizana treba smatrati osobe koje se predaju dobrovoljno, izvan borbe. Nasuprot tome, partizane koji su zarobljeni tijekom vođenja borbi trebali su biti upućeni u njemačke zarobljeničke logore.⁷¹

Kada je riječ o spomenutim “propagandnim mjerama” koje je trebalo upotrijebiti kako bi se partizane potaknulo na predaju, pri tome se, primjerice, mislilo na različite letke koje su bacali njemački avioni. U njima su partizani upozoravani na besmislenost svoje borbe i pozivani na predaju.⁷²

Na području njemačkog XV. brdskog armijskog korpusa (koji je formiran iz Zapovjedništva njemačkih trupa u Hrvatskoj) tijekom decembra 1943. evidentirano je 914 prebjega, a tijekom januara 1944. ukupno 576 prebjega. Do početka februara 1944. dio tih prebjega prijavio se za odlazak na rad u Njemačku, neki su se javili da služe kao pripadnici protuavionske obrane u Njemačkoj, ili kao pripadnici pomoćnih jedinica njemačke vojske u NDH. Neki su predani vlastima NDH, kako bi bili uvršteni u domobranske ili ustaške jedinice, a dio prebjega pušten je kućama.⁷³

U vezi s ovime zanimljiva je jedna bilješka izrađena u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH tijekom 1943. godine. U njoj je naveden niz slučajeva Muslimana koje su Nijemci uhapsili, internirali u svoje logore ili uzeli za taoce. Nakon toga Ured ministra Lorkovića primao je molbe u kojima se tražila intervencija za te ljude, odnosno njihovo oslobađanje. U bilješci je zaključeno da Nijemci sa svoje strane zahtijevaju da se iz logora NDH pusti određeni broj Muslimana, kako bi oni bili uvršteni u hrvatsku SS-diviziju (kasnije SS-divizija “Handžar”), pa je trebalo predložiti da i Muslimane, koje su uhapsili ili internirali Nijemci, također treba uputiti u tu diviziju.⁷⁴

⁷¹ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 209/1944.; HR-HDA-1197, Taj. Broj: 45/1944.

⁷² Za primjerke letaka kojima su partizani pozivani da prebjegnu, a koje je izradila ispostava njemačke vojne propagande u Banja Luci vidi: National Archives and Records Service, Washington (NARA), T-314, Roll 564, snimke 404-409.

⁷³ NARA, T-314, Roll 564, snimke 363-364, Generalkommando XV. Geb. A. K, Abtl. Ic. Nr: 748/44 geh.

⁷⁴ HR-HDA-223, N. O. Broj: 3691/1943, Odsjek I.

U januaru 1944. i vlasti NDH proglasile su amnestiju za partizane, odnosno one koji se nisu odazvali na službu u domobranstvo, ili su bili pripadnici domobranstva pa su prebjegli partizanima. Ova amnestija bila je na snazi do početka jula 1944. godine. One koji su se odazvali na amnestiju vlasti NDH ponovno su uvrštavale u svoje jedinice, ili su upućivani na rad u Njemačku.⁷⁵

Aleksandar Benak je, kao glavar građanske uprave u Banja Luci, početkom februara 1944. posjetio njemački logor u tom gradu u kojem su bili smješteni partizanski prebjeci. Benak je među njima susreo i ljude s područja Bihaća, Cazina i Sanskoga Mosta. Oni su izjavljivali da su služili u domobranstvu i oružništvu, zatim su ih zarobili i u svoje redove mobilizirali partizani, a zatim su iz partizana prebjegli i predali se Nijemcima. Ti ljudi tražili su da ih se oslobodi, kako bi se ponovno mogli priključiti jedinicama NDH.⁷⁶

Josip Brnčić, predstavnik Narodnooslobodilačkog pokreta zadužen za pregovore s Nijemcima oko razmjene zarobljenika, sredinom marta 1944. u jednom je izvještaju naveo da Nijemci teže što više zarobljenih partizana uputiti na rad u Njemačku. Tako Nijemci zarobljene partizane “u zadnje vrijeme redovno ne ubijaju”, a puno se bolje ponašaju prema onim zarobljenicima koji se jave za odlazak na rad u Njemačku.⁷⁷

Krajem maja 1944. ministar oružanih snaga, ustaški pukovnik Ante Vokić, u jednom je dopisu objasnio da između NDH i Nijemaca ne postoji dogovor o postupku s ratnim zarobljenicima. Nijemci odvođe zarobljenike u svoje logore i zatim ih uglavnom šalju na rad u Njemačku. Uostalom, s Nijemcima je krajem 1943. dogovoreno da snage NDH sve zarobljene partizane predaju u njemačke zarobljeničke logore, a one su i sve prebjegle partizane također morale predati Nijemcima. Nakon što je NDH u januaru 1944. donijela vlastitu amnestiju za partizane, njezine su vlasti odredile da se Nijemcima predaju samo oni zarobljeni partizani, ili prebjeci iz redova partizana, koji

⁷⁵ N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 486-491.

⁷⁶ HR-HDA-223, U. P. M. Taj. Broj: 2030/1944.

⁷⁷ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga II, dok. br. 320.

nisu pripadnici NDH, primjerice partizane koji su iz Crne Gore, Slovenije ili Srbije. U stvarnosti je stanje, kako je objasnio Vokić, bilo takvo da su Nijemci sve partizane koje su zarobili odvodili u svoje zarobljeničke logore, a isto su činili i s onima koje su zarobile jedinice NDH koje su bile pod njemačkim zapovjedništvom. Vokić je ocijenio da bi bilo potrebno da Vlada NDH s Nijemcima uredi pitanje postupka sa zarobljenim partizanima.⁷⁸

Vlasti NDH, kako je opisano, nisu bile zadovoljne što Nijemci u nekim slučajevima “otimaju” i odvođe na rad u Njemačku njezine državljane, a vidljivo je da nisu bile zadovoljne ni činjenicom da su Nijemci gotovo u cijelosti raspolagali zarobljenim partizanima. No, ovo je imalo i svoje naličje. Tako je u ljeto 1944. Poslanstvo NDH u Berlinu obavijestilo Zagreb da često prima molbe različitih vlasti NDH da se određene osobe oslobode iz Njemačke, ali su te osobe zapravo “djelatni komunisti ili bivši partizani” koji se, uostalom, niti ne žele vratiti u NDH, a ako bi se vratili nesumnjivo je da bi “vršili neželjenu djelatnost”. Nakon primitka ovih podataka o njima su obaviještene vlasti u cijeloj NDH s uputom da, u buduće, prilikom intervencije za oslobađanje određenih osoba iz Njemačke, barem “približno” saznaju o kakvim je osobama riječ.⁷⁹

Završna razmatranja

NDH, odnosno ustaški režim, svojom politikom, državnim terorom, progonom i ubijanjem srpskog stanovništva, ubrzo su izazvali ustanak i nastanak partizanskog i četničkog pokreta. NDH nije bila u stanju vlastitom vojnom silom ugušiti ustanak. Nakon toga je talijanska vojska (što nije predmet ovoga priloga) preuzela upravu u talijanskom interesnom području NDH, koji je uključivao i dijelove Bosne i Hercegovine. Nijemci su, postupno, počeli sve više sudjelovati u gušenju ustanka u NDH. Do početka 1943, paralelno s velikim operacijama osovinskih snaga protiv partizana

⁷⁸ HR-HDA-1549, III-45/16-18, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Taj. Broj: 2605/1944.

⁷⁹ HR-HDA-1549, I-98/303, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Tajništvo glavnog ravnatelja, R. S. Taj. Broj: 2210/1944. Gl. r.

u Bosni i Hercegovini, njemačka vojska je u cijelosti preuzela zapovijedanje nad snagama NDH, kao i kontrolu nad njezinom civilnom upravom.

Sve navedeno pokazivalo je slabost NDH i njezinu ovisnosti o Nijemcima. S druge strane, kako su Nijemci imali glavnu ulogu u borbi protiv partizana, oni su svojim represivnim mjerama pogađali i dijelove stanovništva koje je NDH smatrala lojalnima, a time je opet slabilo povjerenje tog stanovništva u NDH i njezine vlasti. O ovome je govorila i promemorija koje su vlasti NDH početkom 1944. uputile u Berlin. U njoj je navedeno da njemačke jedinice neprekidno vrše represalije, odnosno odmazde nad hrvatskim stanovništvom, što među “najširim slojevima” izaziva “dezorijentaciju” i “užasavanje”. Zato je zatraženo da se njemačke vojska, u mjeri u kojoj je moguće, uzdrži od takvih mjera koje stanovništvo dovodi do uznemirenosti koja šteti savezničkim odnosima NDH i Njemačke.⁸⁰

Odnos vlasti NDH prema njemačkoj vojsci i njezinim represivnim mjerama, na zanimljiv je način opisan u jednom izvještaju njemačke vojne obavještajne službe iz aprila 1944. godine. U njemu je navedeno da se Ante Pavelić baca “u naručje” Njemačkoj, ali paralelno s ovime među funkcionerima NDH ne nedostaje neprijateljstva prema Nijemcima. Tako su ustaše vlastitu nepopularnost pred hrvatskim narodom prethodno težili “razvodniti”, kriveći za probleme prisutnost talijanske vojske u NDH. Nakon što je Italija u septembru 1943. kapitulirala, ustaše se na sličan način opravdavaju da su “nemoćni”, budući da ionako o svemu odlučuju Nijemci. Pri tome je u tom njemačkom izvještaju posebno spomenut Vjekoslav Vrančić, koji je – kako sam naveo u ovom prilogu – vodio Ured pomoćnika ministra unutarnjih poslova NDH, zadužen za odnose s njemačkom vojskom. Njemački obavještajci naveli su da Vrančić na navedenoj dužnosti “vrijedno” prikuplja materijale koji će poslužiti kao optužnica protiv njemačke vojske, na sličan način na koji je Vrančić već pisao protiv talijanske vojske.⁸¹ Pri ovome se mislilo na to da je Vrančić, nakon talijanske kapitulacije, objavio

⁸⁰ B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, 287-288.

⁸¹ Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen – Zürich – Frankfurt: Musterschmidt, 1970, 285.

knjigu *Urota protiv Hrvatske*, u kojoj je oštro kritizirao prethodne postupke talijanske vojske u NDH i njezinu suradnju s četnicima. Očito su njemački vojni obavještajci smatrali da bi, u određenim okolnostima, Vrančić sličnu knjigu mogao napisati i o njemačkim postupcima u NDH.

Razumljivo, sve žalbe NDH na postupke njemačke vojske padale su u drugi plan pred činjenicom da je ustaški režim ovisio upravo o potpori te iste vojske. Također, dok su se vlasti NDH nerijetko žalile na postupke Nijemaca istovremeno su i same primjenjivale represivne mjere slične njemačkima, poput upućivanja u sabirne logore i odmazdi nad taočima. Razlika između NDH i Nijemaca bila je, rekao bih, u tome što su Nijemci bez oklijevanja bili spremni primijeniti represiju, odnosno veliko nasilje, kako bi suzbili Narodnooslobodilački pokret, ali ih istovremeno nisu zanimale “pristranosti” vlasti NDH. To se vidi na navedenom primjeru da njemački general Lüters nije bio zadovoljan, kada su funkcioneri NDH zahtijevali da se kao taoци za odmazde uzmu isključivo Srbi, pa su Nijemci u svojim smjernicama isticali da taoce treba uzimati “bez obzira na narodnu pripadnost”.

Također je zanimljiva njemačka promjena u odnosu prema partizanima prisutna od 1943. godine. Do tada su ih Nijemci smatrali “banditima” koje treba strijeljati na licu mjesta, ali su im zatim ipak bili spremni priznati status “ratnih zarobljenika” s ciljem da se i na taj način osigura radna snaga potrebna njemačkom gospodarstvu. Očito je na ovu promjenu utjecalo i širenja i jačanja Narodnooslobodilačkog pokreta, te je i Nijemcima postalo očito da represija i nasilje ne mogu biti isključivo rješenje za njegovo suzbijanje. Zato su od 1943. Nijemci i vodili propagandnu akciju kako bi partizane potaknuli na predaju.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-212, Predsjedništvo vlade NDH

HR-HDA-216, Ministarstvo narodne prosvjete NDH

HR-HDA-217, Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH

HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH

HR-HDA-254, Velika župa Posavje

HR-HDA-1197, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik

HR-HDA-1198, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća

HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku

HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta

Državni arhiv u Karlovcu

HR-DAKA-348, Zbirka preslika iz Arhiva oružanih snaga (Vojno-istorijski institut) u Beogradu

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Zbirka Ustaške nadzorne službe

Objavljeni izvori

Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 -1945, Knjiga VI (rujan – listopad 1943), Zagreb, 1987.

Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938-1945), *Achtbändige Dokumentenedition*, Band 6, Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland,

- Albanien, Italien und Ungarn (1941-1945), Berlin-Heidelberg: Hüthig Verlagsgemeinschaft, 1992.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, Knjiga II, Beograd-Jasenovac: Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- National Archives and Records Service, Washington. Records of German Field Commands, Microcopy T-314, Roll 564, 1962.
- Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 23. listopada do 27. studenoga 1943*, Knjiga XXXIX. (svezak 381.-390.), Uređuje: A. Mataić, Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1943.
- Vojnoizdavački zavod "Vojno delo"/Vojnoistorijski institut, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjige 9, 10, 11, 15, 16, 18, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, Beograd, 1954-1958.
- Vojnoistorijski institut, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjige 1-3, Dokumenti Nemačkog Rajha, Beograd, 1973-1978.

Literatura

Knjige

- Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Dulić, Tomislav, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005.
- Hnilicka, Karl, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen – Zürich – Frankfurt: Musterschmidt, 1970.
- Hodžić, Sanela, Schölzel, Christian, *Zwangsarbeit und der Unabhangige Staat Kroatien 1941 – 1945*, Berlin-Münster: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2013.
- Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*,

Zagreb-Sarajevo: Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, 2016.

Krizman, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Zagreb: Globus, 1983.

Članci

Barić, Nikica, “Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece”, u: *Pilar, Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 22(2), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2016, 53-111.

Barić, Nikica, “Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata”, u: *Scrinia Slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 18, Slavonski Brod, 2018, 373-403.

Brčić, Rafael, “Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942-1943), AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, Urednik: Dušan Papadopolos, Beograd: “Rad”, 1974, 131-155.

Брчић, Рафаел, “Основна обиљежја корекције њемачко-усташке политике према Србима у «Независној Држави Хрватској»”, u: Прилози, Година XI-XII, Број 11-12, Сарајево: Институт за историју, 1975-1976, 177-206.

Gumz, Jonathan E. “Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941-1942”, u: *The Historical Journal*, Cambridge, Volume 44, 4, 2001, 1015-1038.

Kobsa, Leopold, “O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH”, u: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971, 223-251.

Schmider, Klaus, “Auf Umwegen zum Vernichtungskrieg? Der Partisanenkrieg in Jugoslawien, 1941-1944.”, u: *Die Wehrmacht, Mythos und Realität*, Im

Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes herausgegeben von Rolf-Dieter Müller und Hans-Erich Volkmann, München: R. Oldenbourg Verlag, 1999, 901-922.

Srpak, Nikolina, "Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)", u: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, Vol. 13, br. 2, 2006, 1117-1144.

Stojanović, Vlado, "Zbjegovi naroda na područjima zahvaćenim operacijama 'Weiss' i 'Schwarz' 1943. godine", u: *Zbornik radova naučnog skupa "Neretva – Sutjeska 1943" održanog od 27. juna do 2. jula 1968. god. u Sarajevu*, Odgovorni urednik: Branko Borojević, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969, 286-292.

REPRESSIVE MEASURES OF THE WEHRMACHT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD WAR TWO

Summary

The paper presents the main elements of repressive measures used by the German Wehrmacht in Bosnia and Herzegovina during World War II. In that period Bosnia and Herzegovina was part of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*) ruled by the Ustasha regime, allied to Hitler's Germany and Mussolini's Italy. Bosnia and Herzegovina soon became the main area of operations of the People's Liberation Movement led by the Communist Party of Yugoslavia and its Partisan units. As NDH troops became unable to suppress the uprising, the Wehrmacht gradually took the increasing role and ultimately gained command and control over NDH troops and civilian authorities. In order to destroy the People's Liberation Movement, Germans used a variety of repressive measures: the shooting of captured Partisans and suspicious civilians, reprisal executions of civilians, and deportations of captured Partisans and civilians to German Reich, where they were used as (forced) labour. Initially, the Wehrmacht perceived Partisans as "bandits" and they were to be shot on the spot. This changed from 1943 when it was decided that captured Partisans should be treated as "prisoners of war" in order to send them to Germany as a labour force. Also in 1943 the Wehrmacht initiated a propaganda campaign in order to encourage Partisans to defect and surrender. The paper also shows how Wehrmacht's reprisal measures affected the relations between the Wehrmacht and NDH authorities.

VAZDUŠNA BOMBARDOVANJA SARAJEVA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Sead Vrana

Federalna uprava civilne zaštite
sead.vrana@fucz.gov.ba

Apstrakt: Vazдушna bombardovanja Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata pogodila su sve dijelove tadašnjeg gradskog područja. Većina žrtava bili su civili, a bombe su padale i na objekte bez vojne važnosti. Prve napade 1941. godine izvršilo je vazduhoplovstvo nacističke Njemačke, a od kraja 1943. godine bombardovanja su vršila saveznička vazduhoplovstva. Nad Sarajevom su dejstvovala i taktičke i strategijske snage bombama mase od 50 do 1800 kg. Poređenjem podataka iz dostupnih arhiva vazduhoplovnih jedinica koje su vršile bombardovanja, zatim vojnih i civilnih vlasti u Sarajevu, te ranijih istraživanja vazdušnog rata, ovaj članak prikazuje koliki ratni napor je uložen u bombardovanja, na koje ciljeve je bio usmjeren, koja gradska područja je pogodio, kojom svrhom i kakvim rezultatom. Također, stavlja bombardovanja u historijski kontekst, kako bi rasvijetlio razloge koji su doveli do razornih posljedica po grad i stanovnike.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Sarajevo, vazduhoplovstvo, vazдушna bombardovanja, Luftwaffe, USAAF, RAF

Abstract: Aerial bombardment during World War Two hit every part of the Sarajevo city area. Most of the victims were civilians as bombs fell on the buildings and areas which had no military significance. First attacks were executed by the Nazi Germany Luftwaffe, while from the end of 1943, the bombing was carried out by the Allied air forces. Both tactical and strategic forces operated over Sarajevo dropping bombs from 50 to 1800 kilograms. Through comparison of the data collected from the available archives of the

aviation units which did the bombings and military and civilian authorities from Sarajevo, including previous researches of the air war, this article compiles the war effort put in the bombings, aimed targets, city areas which were stricken, the goals and the outcomes. It also puts the bombings into a historical context, to shed light on the reasons which led to the devastating consequences for the city and its citizens.

Keywords: World War Two, Sarajevo, air force, aerial bombardment, Luftwaffe, USAAF, RAF

Tokom Drugog svjetskog rata Sarajevo je pretrpilo značajna razaranja izazvana vazдушnim bombardovanjima, kako njemačkim tako i savezničkim. Iako se ta bombardovanja učestalošću i žrtvama ne mogu ni blizu mjeriti sa bombardovanjima drugih evropskih gradova, nužno je naglasiti da su bombe padale na cijelu teritoriju grada od današnjih naselja Ilidža i Stup do Bistrika, Vratnika i Bembaše. Pogođeni su i objekti bez vojne važnosti, a najveće žrtve su izazvane među civilima. Od 2006. do 2019. godine na gradskom području Sarajeva je pronađeno deset neeksplozivnih bombi zaostalih iz Drugog svjetskog rata,¹ koje su predstavljale opasnost od nekontrolisane eksplozije po ljude i imovinu u svojoj okolini. Stoga je istraživanje sile primijenjene u bombardovanjima, u smislu broja borbenih letova, vrste i količine bačenih bombi, te područja koja su pogođena, nužno za razumijevanje rizika i sprječavanje nekontrolisane eksplozije zaostale bombe. S druge strane, bez smještanja bombardovanja u historijski kontekst, nemoguće je razumjeti razloge zbog kojih su izvršena i izazvala žrtve.

Namjera autora ovog članka je da izvede što detaljniji prikaz ratnog napora uloženog u bombardovanja, ciljeva protiv kojih je bio usmjeren i posljedica koje je izazvao. S tim ciljem je istražena dostupna arhivska građa jedinica, koje su vršile bombardovanja iz sastava Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva Velike Britanije (RAF) iz Nacionalne arhive Ujedinjenog

¹ Vidi: *Newsroom*. Informativna emisija- Televizija N1. 11. septembar 2019. dostupno: <http://ba.n1info.com/Video/N1-Newsroom/a461012/Newsroom-11.9.2020.html> (pristupljeno: 6. 5. 2020)

kraljevstva i Američkog armijskog ratnog vazduhoplovstva (USAAF) iz arhive Agencije za istorijska istraživanja zračnih snaga preuzeta izravno ili putem memorijalnih sajtova jedinica. Dejstva njemačkih zračnih snaga (Luftwaffe) zbog nedostupnosti izvornih dokumenata proučena su posredno u radovima u kojima su obrađena. Arhivskim dokumentima vojnih vlasti u Sarajevu, Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS) pristupljeno je u Zborniku dokumenata i događaja Narodno-oslobodilačkog rata Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, dok je dokumentima civilnih vlasti, Kotarskog nadzorništva narodne zaštite, pristupljeno u Historijskom arhivu grada Sarajeva. Pri upotrebi građe podaci suprotstavljenih snaga su davani uporedno za pojedinačna bombardovanja, jer je to najpogodniji način za prikazivanje potpune slike događaja. Kako bi bombardovanje Sarajeva bilo smješteno u historijski kontekst, korištena su dosadašnja istraživanja politika, doktrina i strategija vazdušnog rata koja se dotiču i Sarajeva, ali i vojnih operacija u okviru kojih su bombardovanja vršena. Sama dejstva su prikazana bez obzira da li se radi o napadu strategijske ili taktičke avijacije, ali je naglašeno koja je vrsta dejstva izvođena pri opisu pojedinačnih napada.

Njemački vazdušni napadi na Sarajevo

Dan nakon istupanja Kraljevine Jugoslavije iz Trojnog pakta, 27. marta 1941. godine, Hitler je donio Direktivu 25 – naređenje glavnoj komandi za invaziju i uništenje Jugoslavije. Ovom direktivom je između ostalog predviđeno, da čim uslovi dozvole, vazdušnim napadima budu uništeni zemaljski objekti jugoslovenskog vazduhoplovstva i glavni grad Beograd stalnim dnevnim i noćnim napadima. Za izvršenje ovih napada određene su 4. vazдушna flota (Luftflote), te VIII i X vazdušni korpus (Fliegerkorps) sa ukupno 6 bombarderskih grupa (Kampfgruppe), 11 grupa obrušavajućih bombardera (Stukagruppe), 11 grupa lovaca (Jagdgruppe) i 5 eskadrila lovaca (Jagdgeschwader), 5 grupa teških lovaca (Zerstorergruppe), 2 izviđačke eskadrile, 1 hidroeskadriila i 13 eskadrila za vezu ukupne snage 1158 aviona,²

² Michael R. Barefield, *Overwhelming Force, Indecisive Victory: The German Invasion of Yugoslavia*,

a operacija je nazvana “Odmazda” (Unternehmen Strafgericht).

Luftwaffe je 6. aprila 1941. godine izvršila prvo vazdušno bombardovanje područja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu. U 07:30 sati 22 bombardera X Vazdušnog korpusa uz pratnju 15 lovaca na aerodrom Jugoslovenskog kraljevskog ratnog vazduhoplovstva Rajlovac bacili su 88 bombi od 250 kg i 220 bombi od 50 kg,³ ukupno 33 tone. Iako je u Hitlerovoj Direktivi 25 naglašeno uništenje Beograda, što je u praksi rezultiralo teškim razaranjem ovog grada, 12. i 13. aprila su također bombardovani rezidencijalni dijelovi Sarajeva, pri čemu su bombe pale uglavnom na civilne ciljeve. Nepoznata je količina i vrsta bombi koje su u dvodnevni napadima bačene na sam grad, ali je i ove napade izvršio X vazdušni korpus, koji je u svom sastavu u vrijeme Aprilskog rata imao 4 bombarderske grupe, 1 grupu teških lovaca i jednu lovačku eskadrilu sa ukupno 168 aviona.⁴

Prvi objekti pogođeni bombama bili su zgrade Pošte i Suda, te željeznička stanica, hotel Zagreb, Cirkus-platz (područje oko današnjeg hotela Holiday), naselja Bistrik, Medrese i Bjelave, Hrid i Vratnik, gdje je pogođena osnovna škola. U ulicama Šenoinoj, 6. novembra, Masarikovoj, Skenderiji, Jakubovića bašči i Pionirskoj, bombama je srušeno nekoliko zgrada i kuća. Naročito je veliki broj žrtava bio u Velikom parku, gdje je bombom pogođeno sklonište i na Bembaši, gdje su se građani pokušali skloniti od bombardovanja.⁵ Smatra se da je u njemačkim bombardovanjima poginulo oko 90 stanovnika Sarajeva.⁶ Detaljni izvještaji o šteti i žrtvama iz tog perioda nisu sačuvani, a u sačuvanim dokumentima Kotarskog

1941, Fort Leavenworth: School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College, 1993, 48.

³ Christopher Shores, Brian Cull, *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete, 1940-41*, London: Grub Street, 1987, 205.

⁴ M. R. Barefield, *Overwhelming Force, Indecisive Victory*, 48.

⁵ Sulejman Šefkić, “Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja”, u: *Sarajevo u revoluciji, knjiga 2*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 80.

⁶ Haris Zaimović, “Moderna historija Sarajeva pisana kroz 6. april (1): Sarajevo je do popodnevni sati 6. aprila 1945. bilo potpuno slobodno”, *STAV*, Sarajevo. 5. 4. 2018. <https://stav.ba/moderna-historija-sarajeva-pisana-kroz-6-april-1-sarajevo-je-do-popodnevni-sati-6-aprila-1945-bilo-potpuno-slobodno> (pristupljeno: 6. 5. 2020)

nadzorništva narodne zaštite ili Gradskog poglavarstva, najraniji izvještaj o bombardovanju Sarajeva u Drugom svjetskom ratu odnosi se na saveznički napad od 25. novembra 1943. godine.

Savezničke vazduhoplovne snage nad Balkanom

Prva saveznička vazduhoplovna dejstva nad Jugoslavijom vršile su jedinice koje su nakon pobjede saveznika na sjevernoafričkom ratištu raspoređene u Italiji. USAAF je u Italiji stacionirao 12. vazdušne snage, koje su krajem 1943. godine u svom sastavu imale 6 grupa teških bombardera, 7 grupa srednjih i lakih bombardera, 11 lovačkih grupa, 3 transportne i 2 izviđačke grupe, te su vršile i strategijske i taktičke zadatke.⁷

RAF je u Italiji rasporedio jedinice iz nekoliko komandi koje su u svom sastavu imale formacije britanskog, australijskog (RAAF), kanadskog (RCAF), južnoafričkog (SAAF) i novozelandskog (RNZAF) vazduhoplovstva. Ove snage su se sastojale od 205. bombarderske grupe sa pet bombarderskih wingova,⁸ odnosno 10 eskadriona (eskadrila) od kojih je svaki formacijski imao 12 operativnih srednjih ili teških bombardera. Glavni zadaci 205. grupe su bila strategijska bombardovanja.⁹ Taktička dejstva Kraljevskih zračnih snaga na Mediteranskom vojištu izvršavala su 2 bombarderska i 7 lovačkih i lovačko-bombarderskih wingova sa ukupno 7 eskadrila lakih bombardera i 30 eskadrila lovaca i lovaca-bombardera iz sastava Pustinjskih vazdušnih snaga (DAF) i XII taktičke vazduhoplovne komande.¹⁰

Prvog novembra 1943. godine izvršile su prvu misiju 15. vazdušne snage USAAF-a, u čiji je sastav ušao 5. bombarderski wing sa 6 grupa

⁷ Snaga grupe teških bombardera u USAAF-u iznosila je 48 aviona, a srednjih bombardera i lovaca 64 aviona.

⁸ U USAAF-u wing formacijski odgovara diviziji, grupa puku, dok je u RAF-u obratno.

⁹ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Maxwell Airforce Base, Alabama: Air University Press, 2006, 13.

¹⁰ Dennis Richards, Hilary St. George Saunders, *Royal Air Force 1939-1945, Volume II, The Fight Avails*, London: HMSO, 1953, 391.

teških bombardera iz 12. vazdušnih snaga. Do 10. maja 1944. godine ova komanda će biti popunjena sa 6 wingova sa 21 bombarderskom grupom snage 1512 teških bombardera.¹¹ Osnovni zadatak ovih snaga bili su napadi na strateške industrijske i komunikacijske mete na teritoriji Trećeg Reicha, koje su bile van dometa bombardera iz Engleske, te strateški napadi na komunikacijske i političke mete u jugoistočnoj Evropi i na Balkanu.¹²

Prvi napad 15. vazdušnih snaga na teritoriji Jugoslavije je bio na Split 7. januara, a na teritoriji Bosne i Hercegovine na Mostar 8. januara 1944. godine. Prvi napad 205. grupe na Bosnu i Hercegovinu izvršen je 10. juna 1944. godine na rafineriju u Bosanskom Brodu.¹³

U junu 1944. godine formirana je posebna komanda Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, koja je nazvana Balkansko ratno vazduhoplovstvo (BAF) za taktička dejstva i koordinaciju dostavljanja pomoći vazdušnim putem nad Balkanom. Do oktobra 1944. godine u sastav ove komande ušlo je 19 lovačkih, lovačko-bombarderskih i jurišnih eskadrila, jedna eskadrila srednjih i tri lakih bombardera raspoređenih u 5 wingova, te dvije transportne eskadrile.¹⁴ Komanda BAF-a nalazila se u Bariju, a operativna dejstva su vršena sa aerodroma Canne i Bifferno, potom sa aerodroma na otoku Visu, a posljednjih mjeseci Drugog svjetskog rata sa aerodroma Prkos kraj Zadra. Prvu borbenu misiju BAF je izveo 1. jula 1944. godine u okolini Livna.¹⁵

Saveznički bombarderski napadi na Sarajevo 1943-1945. godine

Sporadične savezničke vazduhoplovne akcije nad Jugoslavijom počinju u septembru 1943. godine. Već u oktobru izvršene su prve bombarderske

¹¹ R. G. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, 344.

¹² Kevin A. Mahoney, *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II*, Lanham, Toronto, Plymouth UK: The Scarecrow Press, inc, 2013, 4.

¹³ G. R. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

¹⁴ Jeff Jefford, "The Balkan Air Force", u: *Royal Air Force Historical Society Journal*, no. 46, London: Royal Airforce Historical Society, 2009, 69.

¹⁵ Isto, 74.

misije na Gospić (8. oktobra), Kotor (10. oktobra), Skoplje (18. oktobra) i Niš (20. oktobra).¹⁶

Prvi saveznički bombarderski napad na Sarajevo izvršen je 25. novembra 1943. godine i s vojne strane je bio neuspješan. Bombarderi tipa B-25 Mitchell iz 321. i 340. bombarderske grupe 12. vazdušnih snaga USAAF-a zbog lošeg vremena i oblaka nad Sarajevom nisu vidjeli mete,¹⁷ te su bacili samo 4 bombe,¹⁸ ukupno 0,9 tona. Bombe su pale između ulica Terazije i Urijan-dedina, gdje su se nalazila polja, te nisu napravile veću štetu osim nekoliko oštećenja izazvanih razbacanim kamenjem na području oko gradske elektrane (današnja ulica Valtera Perića).¹⁹

Naredno bombardovanje Sarajeva izvršeno je 29. novembra 1943. godine. Trideset dva srednja bombardera B-25 Mitchell poletjela su u izvršenje 162. misije 321. bombarderske grupe 12. vazdušnih snaga, bombardovanje željezničkih instalacija i kasarni u Sarajevu. U operativnom izvještaju ove misije stoji da su 27 od 32 bombardera bacila 162 bombe od 500 lbs²⁰ ukupne mase 36,7 tona, da su mete bile zaklonjene maglom i dimom, te da neke posade vjeruju da je na zemlji bila upotrijebljena dimna zavjesa. To je razlog zbog kojeg pogoci nisu osmotreni, te se vjeruje da su bombe razbacane na širem prostoru, iako su neke pale preko željezničke pruge. Također je uočena velika eksplozija blizu tvornice eksploziva.²¹

¹⁶ J. C. Fitzgerald, '57thbombwing.com', *12th Air Force, 57th Bombardment Wing, 321st Bombardment Group*, History: October 125. 1943, dostupno: http://57thbombwing.com/321stHistory/321_BG_1943-10.pdf, 11.09.2013. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

¹⁷ Isto, November 130.

¹⁸ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite KNNZ-12, Kutija 1, Izvještaj povodom zračnog bombardiranja 25 XI 1943, Broj: 121/taj od 27. XI 1943.

¹⁹ Isto.

²⁰ Lbs oznaka za imperijalnu jedinicu mase libra koja odgovara 0,454 kilograma. Nominalna masa od 500 lbs odgovara masi od 227 kilograma. U RAF-u i USAAF-u najbliža zaokružena masa bombe je bila dio oznake tipa bombe, te je uzimana kao računski osnovni bombarderski teret. Stvarna masa bombe može varirati do 10 kilograma u zavisnosti od modela bombe i vrste eksplozivnog punjenja, ali je ta razlika u izvještavanju zanemarljiva.

²¹ J. C. Fitzgerald, '57thbombwing.com', *12th Air Force, 57th Bombardment Wing, 321st Bombardment Group*, History: November 154. 1943, dostupno: http://57thbombwing.com/321stHistory/321_BG_1943-11.pdf, 11.09.2013. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

U izvještaju Narodne zaštite stoji da su napad izvršile 3 grupe po 9 aviona, koji su izbacili 130 bombi od kojih je na zemlji nađeno 97 kratera i da je moguće da su neki krateri zatrpani eksplozijama drugih bombi. Bombe su pale na ulice: Trebevička, Travnička, Cicin han, Gornji Soukbunar, Mjedenica, Balibegovica, Bistrik, Turbe, Medrese, Pirin Brijeg, Sagrdžije, Kaukčije Abdulah-efendije, Toromanova, Kečina, Ćemrlina, Hrgića.²²

U izvještaju Trećeg zbornog područja od 2. decembra 1943. o ovom napadu je navedeno:

“U Sarajevu su srušili i oštetili oko 60 zgrada a izključivo građanskom pučanstvu u pretežno muslimanskim četvrtima nanieli teške žrtve. Točan broj žrtava još se ne zna, ali se kreće oko 300 u mrtvim i teže ranjenim. Bombardovanje Sarajeva izvršeno je pri slaboj vidljivosti i magli, a izgleda da su bombe bile namijenjene željezničkoj pruzi za Višegrad, postaji Bistrik, zgradi ovog zapovjedništva i zgradi “Konak” gdje je smještena njemačka divizija. (...) Prilikom napadaja zrakoplova na Sarajevo 29. XI. manji zastoj kod postaje Bistrik — Sarajevo radi zasipanja.”²³

MINORS navodi da je u ovom bombardovanju poginulo 98 osoba, a ranjeno 144, te da je 168 kuća srušeno, dok izvještaj Župskog nadzorništva rizničke straže daje broj od 127 poginulih i 198 ranjenih, te 90 porušenih kuća.²⁴

Splitske novine *Novo doba* pišu da je Sarajevo bombardovano 1. decembra 1943. godine, kada je 105 ljudi poginulo, a 155 ranjeno.²⁵ Taj napad nije zabilježen ni u jednom zvaničnom izvještaju, te se vjerovatno radi o pogrešno

²² HAS, KNNZ-12, Kutija 1, Izvještaj o bombardiranju 29. XI 1943, broj 20/44 od 7. I 1944.

²³ “Izvještaj zapovjedništva Trećeg zbornog područja od 2. decembra 1943. god. o situaciji u južnom dijelu Bosne i Hercegovne, Izvj. broj: 758/tajno, u Sarajevu, dne 2. prosinca 1943”, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 20- borbe u Bosni i Hercegovini 1943. godine, dokument br. 215, Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1959, 715.

²⁴ Marica Karakaš Obradov, *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 290.

²⁵ Isto.

prenesenom podatku o bombardovanju od 29. novembra 1943. godine.

Prvo strateško bombardovanje na području Sarajeva izvedeno je 27. juna 1944. godine. U ovom bombardovanju relativno manjeg obima dva bombardera 15. vazdušnih snaga USAAF-a bacila su 5 tona bombi na aerodrom Rajlovac.²⁶ Izvještaj Kotarskog nadzorništva narodne zaštite daje podatak o 41 bačenoj bombi od kojih tri nisu eksplodirale, već su ostale zabijene u tlo, te o napadu lovaca iz pratnje bombama na željeznicu.²⁷ U Izvještaju Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH navedeno je da je bačeno 37 bombi od 250 kilograma oko 500 metara sjeverno od Rajlovca,²⁸ pri čemu su oštećene kuće i željeznička pruga.²⁹

Prvo bombardovanje grada vazдушnim snagama pod komandom RAF-a izvršeno je 28. jula 1944 godine. Tada je šest lakih bombardera tipa Lockheed Ventura 13. skvadrona Grčkog kraljevskog vazduhoplovstva (RHAF), koji se nalazio u sastavu Bliskoistočne komande RAF-a, izvršilo misiju u kojoj je bačeno 30 bombi od 500 lbs ukupne mase 6,8 tona. Meta napada su bile željezničke radionice, a bombardovanje je izvršeno u 09:05 sati sa visine od 3700 metara. Posade su izvijestile da je snop bombi pao preko radionica, da su direktno pogođene zgrade i da su viđena dva stuba gustog crnog dima kako se dižu. Protivavionska artiljerija je oborila jedan avion, čija posada je iskočila padobranima.³⁰

U izvještaju MINORS-a ovaj napad je opisan veoma šturo: "Oko 09:30 sati 6 nepr. zrakoplova-lovaca bombardiralo je Sarajevo. Poginulo je i ranjeno nekoliko vojnika. Šteta je neznatna. Jedan napadački zrakoplov je

²⁶ G. R. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM, Table 1944-1.

²⁷ HAS, KNNZ-12, Kutija 1, Izvještaj o zračnom napadaju na Rajlovac, broj: 83/taj od 5. VII 1944.

²⁸ Nejasno je da li se misli na aerodrom, željezničku stanicu ili samo mjesto.

²⁹ "Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 29. juna 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ na području Dervente, Gornjeg Vakufa i Fojnice, dnevno izvješće Ia broj 181/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 29. VI 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 26- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god., dokument br. 151, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 561.

³⁰ The National Archives of United Kingdom (Dalje: The National Archives), Air Ministry and successors: Operations Record Books, Squadrons, Squadron Number: 13 RHAF (Royal Hellenic Air Force) Summary of Events: July 1944, signatura: AIR 27/188/11.

srušen”.³¹ Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite detaljnije opisuje ovaj napad i daje podatak da je šest avona bacilo 26 bombi, da su tri pale na Osman-pašinu vojarnu, gdje su pogodile jedan kamion natovaren municijom, dok su 23 bombe pale oko protivavionske baterije na Kovačićima.³² Od tih 26 bombi pronađene su tri neeksplodirane, dvije u koritu rijeke Miljacke, a jedna na njenoj desnoj obali. Ni u jednom izvještaju se ne navodi tačan broj žrtava, osim da je nakon bombardovanja njemačka vojska blokirala dio grada oko Kovačića, gdje je bila smještena protivavionska baterija.³³

Generalni cilj ranih bombardovanja Bosne i Hercegovine bilo je ometanje saobraćaja iz doline rijeke Save prema Jadranskom moru,³⁴ a do početka septembra 1944. godine osim lovačko-bombarderskih napada na željeznicu, kolone motornih vozila i aerodrome u okolini Sarajeva, nisu zabilježena bombardovanja samog grada. U septembru 1944. godine počinju žešći vazdušni napadi na područje Bosne i Hercegovine, koji traju do polovine januara 1945. godine. Oni se podudaraju sa napredovanjem Crvene armije i njenim presjecanjem pruge Solun – Beograd, te početkom povlačenja njemačke vojske ka zapadu. Kako bi otežali položaj njemačke vojske smanjenjem njenih manevarskih mogućnosti i razdvajanjem jedinica u manje grupe, savezničke vazdušne snage i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u prvoj sedmiци septembra 1944. godine izvode združenu operaciju ‘Ratweek’ usmjerenu protiv njemačkih komunikacija i transporta.³⁵ Kako su ovom operacijom ciljane komunikacije širom Jugoslavije i Sarajevo je kao regionalno željezničko čvorište između Broda, Mostara i Višegrada postalo strateška meta.

³¹ “Izvještaj operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NHD od 29. jula 1944 o borbama protiv jedinica NOV i POJ u Bosni i Hercegovini, dnevno izvješće Ia broj 211/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 29. VII 1944”, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 27- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, dokument br. 176, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 693.

³² Današnji Kampus Univerziteta u Sarajevu.

³³ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Zračni napadaj na grad Sarajevo dne 28 VII 1944, broj: 107/taj od 28. VII 1944.

³⁴ Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941-1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod Vojno delo, 1972, 91.

³⁵ Fitzroy Mclean, *Eastern Approaches*, Oxford: Alden Press, 1949, 470-472.

Šezdeset i devet bombardera B-17 Flying Fortress iz sastava 5. bombarderskog winga 15. vazdušnih snaga USAAF-a, 8. septembra 1944. godine napalo je željezničke instalacije u Sarajevu. Mete napada su bile željeznički most u Starom Hrasnom i željezničke stanice na koje su 301. (336. misija), 463. (99. misija) i 483. (88. misija) bombarderska grupa bacile 184 tone bombi³⁶. Grupa 463. je izvijestila da su rezultati bombardovanja bili loši. Analizom aerofoto snimka bombardovanja 301. bombarderske grupe koja je bacila 312 bombi od 500 lbs mase 70,8 tona na Alipašin Most, vidljivo je da je više od polovine bombi promašilo metu, te da je bilo promašaja i od nekoliko kilometara.³⁷

Aerofoto snimak bombardovanja Alipašinog Mosta 9. septembra 1944. godine.

Izvor: 301. Bombardment Group Memorial Site <https://301bg.com>

³⁶ Richard E. Drain, *5th Bomb Wing-History of Aircraft Assigned*. Washington DC: Library of Congress Catalog signatura: D790.D73, 2002, 137.

³⁷ 301th Bombardment Group (H) Bombing Missions, https://www.301bg.com/WWII_Missions.cfm (pristupljeno: 19. 4. 2020)

Bombe su pale na željezničku stanicu Alipašin Most i predio Kovačići, te je zbog štete na postrojenjima obustavljen željeznički saobraćaj prema Bosanskom Brodu i Višegradu. Također se kaže da je u ovom napadu poginulo oko 300 osoba, a da je veliki broj ranjen.³⁸ U izvještaju Narodne zaštite navedeno je da je 56 bombardera po lijepom vremenu u dva talasa u 9:50 i 10:20 sati, bacilo 450 bombi od 50 do 250 kg u okolinu Vraca i na Alipašin Most.³⁹ Ovaj napad je izazvao velike žrtve, jer su bombe pogodile naselje Kovačići i izbjeglički logor, koji je bio smješten nedaleko od ranžirne stanice Alipašin Most u kojem su se nalazile izbjeglice iz Istočne Bosne. Nakon raščišćavanja ruševina pronađena su tijela 255 poginulih. Od toga 43% tijela žrtava (110 osoba, op.a.) pronađeno je u izbjegličkom logoru, a od vatre iz peći prevrnutih prilikom bombardovanja izgorjele su barake u kojima su izbjeglice bile smještene.⁴⁰ Nakon ovog napada u Sarajevu je oko 700 ljudi ostalo bez smještaja,⁴¹ 200 ljudi je sahranjeno u zajedničkoj grobnici, za 66 se navodi da su izgorjeli u barakama, a nepoznat broj je raznesen eksplozijama.⁴² S obzirom na broj žrtava dat u bilo kojem od spomenutih izvještaja ili analiza, stradanje u izbjegličkom logoru na Alipašinom Mostu je najveće pojedinačno stradanje od ratnih dejstava na području Sarajeva u dvadesetom stoljeću.

Trinaesti skvadron RHAF-a sada u sastavu BAF-a, vratio se nad Sarajevo 15. i 17. oktobra 1944. godine, prvi put sa 9 aviona kada zbog oblaka nisu uspjeli uočiti cilj, te je skvadron produžio ka alternativnoj meti, a drugi

³⁸ "Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 9. septembra 1944. o borbi na području Tuzle, dnevno izvješće Ia 254/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 9. IX 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 29- *borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god- septembar*, dokument br. 162, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968, 695.

³⁹ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o zračnom napadu na Sarajevo i Ali-pašin Most 8. IX 1944 broj: 156/taj od 21. IX 1944.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ M. Karakaš Obradov, *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 291.

⁴² Senija Milišić, "U izbjegličkom logoru Alipašin Most ubijeno je više od 200 osoba", STAV, Sarajevo, 24. 8. 2019. dostupno:<<https://stav.ba/u-izbjegličkom-logoru-alipasin-most-ubijeno-je-vise-od-200-osoba/>>24.8.2019. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

put sa 12 aviona od kojih je 10 bacilo bombe na ranžirnu stanicu Alipašin Most. Ukupno je bačeno 40 bombi od 500 lbs, odnosno 9 tona. Napad 17. oktobra je izvršen naletom dvije grupe od po 6 aviona od kojih je prva sa visine od 4000 metara snop bombi bacila u središte stanice, te direktno pogodila 4 zgrade nakon čega se gust smeđi dim podigao do oko 900 metara visine. Druga grupa je bombardovala sa 4300 metara i njene bombe su pale oko 200 metara sjeveroistočno od stanice.⁴³ U napadu je poginulo 5 osoba, 4 su ranjene, a navedeno je da je u ovom napadu na Alipašin Most bačeno 10 manjih bombi.⁴⁴ Nakon ovog napada Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite uputilo je zahtjev Zapovjedništvu mjesta za osiguranje tri neeksplozirane bombe pronađene između remize motornih kola i glavnog puta Sarajevo – Ilidža.⁴⁵

Izbijanjem Crvene armije na granicu Jugoslavije njemačka Armijska grupa E prisiljena je na povlačenje iz Grčke koje izvršava u oktobru 1944. godine. Već početkom novembra, dijelovi ove grupe armija uz borbu ulaze u Bosnu i Hercegovinu na pravcima Podgorica – Trebinje - Mostar i Prijepolje – Višegrad, a od 15. novembra i štab joj se nalazi u Sarajevu.⁴⁶ U cilju sprječavanja ovog manevra njemačkih snaga, presjecanje željezničke pruge prema Brodu dobija strategijsku važnost, te saveznička ratna vazduhoplovstva izvršavaju bombardersku kampanju na objekte na željezničkoj pruzi Višegrad – Sarajevo – Brod. To je razlog zbog kojeg se tokom novembra 1944. godine u Sarajevu dešavaju najteža bombardovanja tokom Drugog svjetskog rata. Petnaeste vazdušne snage USAAF-a i 205. bombarderska grupa RAF-a na

⁴³ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/188/19.

⁴⁴ “Izveštaj zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 18. oktobra 1944. o dejstvima protiv jedinica NOVJ kod Slavenskog Broda, Koprivnice, u Gorskom Kotaru i o napuštanju Poljane i Medurića, dnevno izvješće Ia broj 292/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 18. X 1944”, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 34- borbe u Hrvatskoj 1944. god. novembar, dokument br. 139, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1966, 681.

⁴⁵ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Zahtjev za osiguranje nerasprnutih bombi broj: 1281/taj od 23. X 1944.

⁴⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, dokumenti Njemačkog rajha 1944-1945*, tom XII, knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979, 708.

Sarajevo su poslale 8 misija od kojih su dvije otkazane zbog lošeg vremena, a u jednoj je bačena samo jedna bomba. Na grad je tokom ovog mjeseca bačeno ukupno 721 tona bombi mase od 250 do 4000 lbs.

Prvi novembarski napad izvršilo je 19 aviona 205. bombarderske grupe RAF i to 8 aviona tipa Wellington Mk.X iz 37. i 104. skvadrona, 8 tipa Halifax Mk.II i 3 tipa Liberator Mk.VI-pathfindera iz 614. skvadrona,⁴⁷ u noći između 4. i 5. novembra na ranžirnu stanicu Alipašin Most. Područje je identificirano navigacionim uređajem "GEE",⁴⁸ a grad i rijeka vizualno. Osvjetljavajuće baklje su izbačene u 00:25 sati iznad područja mete uz vizualnu orijentaciju prema rijeci Miljacki, ali je nišanska tačka bila zaklonjena oblacima.⁴⁹ Zbog loše vidljivosti i naredbe da ne bombarduju grad, samo jedan avion iz 104. skvadrona je izbacio bombu HC4000 mase 4000 lbs, 1,8 tona, ali nije viđena eksplozija.⁵⁰ Prema izvještaju Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga oko 00:30 sati 5. novembra bačeno je mnogo svijetlećih raketa oko Butmira, a zatim je oko 00:40 sati zapadno odatle spušten padobranski desant.⁵¹ Ni ovaj izvještaj ne spominje eksploziju. Zvanično ovo je bio jedini noćni napad na Sarajevo. Padobranski desant koji se navodi je vjerovatno bilo dostavljanje vojne pomoći snagama NOVJ-a, koje je te noći izvršio dio 104. skvadrona.⁵²

⁴⁷ Pathfindereri su bili skvadroni ili pojedini avioni koji su formaciju bombardera navodili na cilj, te ga osvjetljavali bakljama ili označavali markerima meta radi preciznijeg bombardovanja.

⁴⁸ Sistem navigacije pomoću radio valova emitovanih sa zemlje.

⁴⁹ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/2121/19.

⁵⁰ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/822/22.

⁵¹ "Izvještaj Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga NDH od 5. novembra 1944. o borbama na sektoru Banja Luke i Rogatice i o stanju u 9. Posadnom zdrugu, dnevno izvješće Ia broj 310/44 Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga 5. XI 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 30-borbe u Bosni i Hercegovini 1944, dokument br. 161, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968, 889.

⁵² The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/822/22.

Napad je ponovljen po danu 5. novembra. Na Sarajevo je poslano 18 aviona i to 7 tipa Halifax i 3 tipa Liberator, od kojih su se dva vratila ranije zbog kvarova, iz 614. skvadrona, 3 tipa Wellington Mk.X iz 40. skvadrona i 5 tipa Wellington Mk.X iz 104. skvadrona. Ukupno je u napadu bačeno 30,8 tona bombi od čega je 614. skvadron bacio 63 bombe od 1000 lbs sa visine 5500 metara oko 16:40 sati, nakon što su dva aviona ovog skvadrona markerima pogodili središte ranžirne stanice i označili metu. Posade su prijavile da su nakon bombardovanja uočile vatre na području mete.⁵³ Četrdeseti skvadron je bombardovao sa 4600 metara, te jednom bombom od 4000 lbs pogodio metu označenu markerima. Drugi avion je nišanio vizualno i nije osmotrio rezultat, a treći nije uspio identifikovati metu, te nije bacio bombu.⁵⁴ Pet bombi od 4000 lbs bacio je 104. skvadron zapadno od mjesta na koje je pogođeno markerima, ali rezultati nisu osmotreni i posade su izvijestile da smatraju da su bombe razbacane oko mete.⁵⁵ U izvještaju Narodne zaštite navodi se da su u ovom napadu pogođeni Alipašin Most, Švrakino Selo, Dolac- Kolonija i Pofalići.⁵⁶

Na ranžirnu stanicu Alipašin Most Sarajevo 6. novembra upućeni su bombarderi 47. i 49. bombarderskog winga, 15. vazdušnih snaga USAAF-a, ali napad nije izvršen zbog oblaka koji su zaklonili metu, a avioni su se vratili u bazu.⁵⁷

Narednog dana, 7. novembra Sarajevo je napadnuto dva puta i pretrpilo je najteže bombardovanje tokom Drugog svjetskog rata. Prvi napad su izvršili bombarderi 451. bombarderske grupe (147. misija), 461. bombarderske

⁵³ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/2121/19.

⁵⁴ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/413/21.

⁵⁵ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/822/22.

⁵⁶ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o napadu od 5 studenog, broj: 168/taj od dana 9. XI 1944.

⁵⁷ Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB (Dalje: AFHRA), Archived Air Force Publications and Forms, Headquarters 449th Bombardment Group Special Narrative Report No.159 6 November 1944, rolna: BO582, okvir 797.

grupe (130. misija) i 484. bombarderske grupe (110. misija) iz sastava 49. bombarderskog winga USAAF-a sa 82 aviona B-24 Liberator,⁵⁸ a drugi 31. i 34. skvadron SAAF, 37, 40, 70, 104. i 178. skvadron iz 205. grupe RAF-a sa 85 aviona.⁵⁹ Ukupno je na Sarajevo tog dana bačeno 453 tone bombi što je 62% tonaže bačene u novembru 1944. godine, odnosno 46% ukupne tonaže koju su saveznici bacili na grad tokom Drugog svjetskog rata.

USAAF je napad izvršio sa 82 aviona u tri vala sa visina od 6100, 6400 i 6700 metara. Meta je bila ranžirna stanica Alipašin Most na koju je bačeno 167,8 tona bombi od 500 lbs. Posade 461. grupe su izvjestile da je bombardovanje vršeno vizualno, ali da su avioni gotovo potpuno promašili metu.⁶⁰ U izvještaju 484. grupe stoji da je bombardovano vizualno kroz rupu u oblacima i da su bombe djelimično prebacile metu, ali da je načinjeno prilično štete.⁶¹ Ukupan rezultat bombardovanja 49. winga je bio uspješan, jer je uništena većina radionica i 6 lokomotiva, a stanične instalacije teško oštećene.⁶² U naletu američkih aviona bombe su pale na ulice Ilidžanska i Gračanska, te na dijelove grada Kolonija Dolac, Alipašin Most i Švrakino Selo.⁶³

Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo je napad izvršilo u periodu od 15:30 do 15:50 sati u kojem je 85 aviona bacilo 300,7 tona bombi, što je sa 31% ukupne tonaže bombi bačene na grad najteži pojedinačni napad. Sa 10 Welingtona Mk.X bombardovao je 37. skvadron sa visine od 3600-4300 metara u 15:30 sati, te je bacio 1 bombu od 4000 lbs, 76 bombi od 500 lbs (8 sa usporenjem od 6 sati i 7 sa usporenjem od 12 sati) i 68 od 250 lbs. Posade su po povratku s misije izvjestile da su preciznost bombardovanja i koncentracija pogodaka bile ispod prosjeka, te da je primijećeno kako

⁵⁸ The Fifteenth Air Force. 2018. https://15thaf.org/49th_BW/Missions/November%201944/PDFs/Op_Ord_242.pdf (pristupljeno: 28. 4. 2020)

⁵⁹ R. G. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM, Table 1944-2.

⁶⁰ https://461st.org/Missions/November_1944, <https://461st.org/Missions/November1944.html>, 06.3.2020. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

⁶¹ http://484th.org/Missions/November_1944, https://484th.org/Missions/November_1944.html, 11.02.2018. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

⁶² Jesse Petty, *One More Mission*, Bloomington: Xlbb, 2001, 324.

⁶³ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o zračnom napadu 07. XI 1944 broj: 152/taj od 13. XI 1944.

su neke bombe zalutale. Jedan avion ovog skvadrona je oboren u napadu, a jedan se zapalio pri slijetanju.⁶⁴ Četrdeseti skvadron je bombardovao sa 12 Welingtona Mk.X metu Istočna željeznička stanica⁶⁵ oko 15:30 sati bombama od 250 i 500 lbs. Posade su izvjestile da su tri aviona bombe bacili sjeverno od mete, ali da je bombardovanje uglavnom bilo precizno i da je glavina bombi pala na zapadni kraj željezničke stanice pored željezničke skretnice u obliku potkovice.⁶⁶ Sa dvadeset aviona Welington Mk.X 70. skvadron je izvršio bombardovanje sa visina između 3000 i 4200 metara, od 15:30 do 15:48 sati pri čemu je bacio 174 bombe od 500 lbs (39 sa usporenjem od 6 i 12 sati) i 154 bombe od 250 lbs. Prema izvještajima posada preciznost i koncentracija bombi su bili osrednji i dio bombi je pao sjeverno, istočno i južno od stanice.⁶⁷ Napad 104. skvadrona izvršen je sa 8 aviona Welington Mk.X koji su bacili 3 bombe od 4000 lbs, 54 bombe od 500 lbs (tri sa usporenjem), 54 bombe od 250 lbs (dvije sa usporenjem). Prema izvještajima bombe su pale na istočni kraj ciljanog prostora, a preciznost je bila solidna uprkos gustom dimu.⁶⁸ Sa 12 aviona Liberator sa visine 4800-5200 metara u 15:30 178. skvadron je izvršio napad pri čemu je bacio 88 bombi od 1000 lbs i 4 bombe od 2000 lbs. Dio bombi je pogodio područje kod zapadne skretnice, manji dio je pao sjeverno i južno od stanice, a dio je viđen kako pada na grad.⁶⁹ Napad 31. skvadrona SAAF-a izveden je sa 11 aviona Liberator sa visine od 5500 do 6100 metara i pri tom bacio 126 bombi od 1000 lbs. U izvještaju stoji da je pogođen zapadni

⁶⁴ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/392/22.

⁶⁵ Željeznička stanica uskog kolosjeka koja se nalazila na Pofalićima i željezničke skretnice koje su se nalazile na Dolac Malti.

⁶⁶ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/413/21.

⁶⁷ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/617/21.

⁶⁸ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/822/22.

⁶⁹ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/1121/3.

dio stanice, iako svi pogoci nisu osmotreni zbog dima i izmaglice.⁷⁰ Sa 12 aviona Liberator Mk.IV 34. skvadron SAAF je bombardovao sa visine od 5800 do 6000 metara u 15:40 sati i bacio 128 bombi od 1000 lbs. Posade su izvjestile da su osmotrile pogotke bombi na dijelu stanice bliže gradu.⁷¹ Sve posade koje su sudjelovale u ovom napadu izvjestile su da su mete identifikovale i napale vizualno.

Prema izvještaju Zapovjedništva zračne odbrane Sarajeva od 9. novembra 1944. koji se nalazi kao prilog izvještaju Kotarskog nadzorništva narodne zaštite, prvi napad izveden je pravolinijski u 12:47 sati, a drugi napad u kružnom letu u 15:22 sati kad su avioni pojedinačno gađali ciljeve.⁷²

Bombe iz drugog napada 7. novembra prema izvještaju Kotarskog nadzorništva narodne zaštite pale su na željezničku stanicu (u današnjoj Kolodvorskoj ulici, op.a.), ulice Hakije Hadžića, Fra Jukića (današnja Danijela Ozme), Husein-kapetana, Mažuranića, Skenderije, Donjeg Soukbunara, Zagriće, Čobanije.⁷³

U dnevnom izvještaju Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga od 9. novembra 1944. o ovom napadu se kaže:

“Oko 1300 sati 140 nepr. zrakoplova napalo je Sarajevo u 3 vala, a oko 16.00 sati istog dana 128 nepr. zrakoplova ponovilo je napadaj.⁷⁴ Pogodeni su: Alipašin Most gdje su srušena 2 želj. mosta, želj. postaja i želj. uređaji, stožer 3. zrakoplovnog područja, okolica vojničke bolnice, Čengić Vila, Novo Sarajevo, Švrakino Selo, gradska plinara, Kolonija Dolac, gradska Bratinska blagajna s punim pogodkom i više posebničkih zgrada. Štete i žrtve su znatne.”⁷⁵

⁷⁰ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/358/3.

⁷¹ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/377/5.

⁷² HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o zračnom napadu 07 XI 1944 broj: 152/taj od 13. XI 1944.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Veći broj aviona u izvještaju MINORS-a je zbog činjenice da je izbrojana i lovačka pratnja, tako je u prvom napadu ukupan broj aviona bio 130.

⁷⁵ Izvještaj Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga NDH od 9. novembra 1944. o napadu jedinica NOVJ na Donju Zelinu i otok Cres, o borbama u Dalmaciji i u Hrvatskom

Aerofoto snimak britanskog bombardovanja Alipašino Mosta.
Izvor: Imperial War Museum

Za napade od 7. novembra navedeni su različiti brojevi poginulih i ranjenih. U izvještaju MINORS-a od 11. novembra 1944. godine dat je broj od 253 poginula, 130 ranjenih koji su tražili ljekarsku pomoć i 180 srušenih kuća.⁷⁶ Izvještaj Kotarskog nadzorništva narodne zaštite od 13. novembra navodi 300 poginulih i 220 ranjenih. Samo u podrumu zgrade Bratinske

Zagorju, dnevno izvješće Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga 9. XI 1944, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 35- *borbe u Hrvatskoj 1944. god. novembar*, dokument br. 141, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 685.

⁷⁶ "Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 11. novembra 1944. o ulasku jedinica NOVJ u Cazinu, o borbama na području Knina, Varaždina, Slavonskog Broda i u Gornjem Kotarskom, dnevno izvješće Ia broj 316/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 11. XI 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 35- *borbe u Hrvatskoj 1944. god. novembar*, dokument br. 124, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 694.

blagajne (današnja ulica Danijela Ozme), u kojem je eksplodirala bomba nakon što je probila krov i 4 sprata, identifikovani su ostaci 78 žrtava, ali se smatra da je nepoznat broj ljudi potpuno raznesen.⁷⁷ Tokom tri dana nakon napada pronađene su neeksplodirane bombe u zgradi na Soukbunararu br. 27, u Ulici Radne službe- Mrakuša, na Đidikovcu u Hirščovoj bašči, u Nuzurovoj ulici br. 6, u Starčevićевой br. 23, u Starom Hrasnom br. 26, u Kranjčevićевой pred Vojnom bolnicom i na Muzeđijinom zemljištu, a na dan napada su naknadno eksplodirale bombe u Ulici Husein-kapetana i Fra Jukića oko 23-24 sata.⁷⁸ Neeksplodirane bombe su pronađene i u Radničkoj ulici broj 2, u Kovacićima pred mitnicom u Zagrebačkoj ulici, u Starom Hrasnom br. 13, na livadi braće Muzeđije preko puta Ilidžanske postaje, u Ulici Alibega Firduza kraj Berze rada u dvorištu,⁷⁹ u Rudarskoj direkciji kod Bratinske blagajne (u zgradi), u Ulici Husein- kapetana br. 65, u Ulici Hadži-Idriza br. 9.⁸⁰

Novi napad 205. bombarderske grupe Kraljevskih zračnih snaga na Alipašin Most u kojem je bačeno 170 tona bombi uslijedio je 18. novembra. U napadu je 614. skvadron sudjelovao sa dva aviona Halifax od kojih je jedan u 14:57 sati označio metu crvenim markerima, koji su pali na sjeverni i sjeverozapadni dio stanice. Drugi je 10 bombi koncentrisao u markirano područje, te pogodio željezničku skretnicu.⁸¹ Sa dva aviona je bombardovao 37. skvadron od kojih je svaki nosio po jednu bombu od 4000 lbs. Eksplozije su viđene na južnom i jugozapadnom dijelu ranžirne stanice.⁸² Skvadron broj 178. bombardovao je sa 15 aviona sa visine od 4200 do 4900 metara koji su bacili 80 bombi od 1000 lbs i četiri bombe od 2000 lbs.⁸³ Sa 3 aviona

⁷⁷ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o zračnom napadu 07. XI 1944 broj: 152/taj od 13. XI 1944.

⁷⁸ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Uklanjanje neeksplodiranih bombi broj: 1247/taj od 8. XI 1944.

⁷⁹ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Uništavanje neeksplodiranih bombi broj: 1256/taj od 9. XI 1944.

⁸⁰ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Uništavanje neeksplodiranih bombi broj: 1294/taj od 10. XI 1944.

⁸¹ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/2121/19.

⁸² The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/392/22.

⁸³ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/1120/18.

i 3 bombe od 4000 lbs je bombardovao 104. skvadron. Prema izvještaju posada samo je jedna eksplozija osmotrena oko 300 metara od nišanske tačke, a druge nisu zbog velikog broja bombi koje su eksplodirale na tlu i gustog dima, jer je bombardovanje vršeno u isto vrijeme sa avionima 178. skvadrona. Također je raportirano da je jedan snop bombi iz Liberatora promašio metu za oko 5 kilometara.⁸⁴ Jednim avionom i bombom od 4000 lbs, kojom je nišanio u centar ranžirne stanice napao je 40. skvadron, ali je pogodak podbacio.⁸⁵ Sa 12 aviona bombardovao je 34. skvadron SAAF-a sa visine od 5500 do 5700 metara i bacio 120 bombi od 1000 lbs. Raportirano je da su bombe pale u područje mete.⁸⁶ U napadu su uništeni svi kolosjeci, stanična zgrada i uređaji,⁸⁷ te je srušeno 5 kuća i bilo je ranjenih.⁸⁸

Izvještaj od 19. novembra 1944. Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga navodi da su 34 četveromotorna aviona tog dana ponovo bacili bombe na Alipašin Most. U izvještajima bombarderskih grupa i eskadrila četveromotornih aviona iz 15. zračnih snaga USAAF-a i 205. bombarderske grupe RAF-a ne spominje se napad na Sarajevo pod ovim datumom. Na području Jugoslavije tog dana su napadnuti Maribor, Sisak, Višegrad, Novi Pazar, Podgorica i Sjenica. Prva dva grada su napali

⁸⁴ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/822/2.

⁸⁵ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/413/21.

⁸⁶ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/377/5.

⁸⁷ "Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 19. novembra 1944. o napadu jedinica NOVJ na Peteranec, Uncane, Dobro Selo i Doljanje i o borbama u Slavonskoj Požegi i Pleterni, dnevno izvješće Ia broj 324/44, Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 19. XI 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 35- borbe u Hrvatskoj 1944. god. novembar, dokument br. 141, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 722.

⁸⁸ "Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 21. novebra 1944 o borbama kod Širokog Brijega, Križevaca i Kiseljaka, dnevno izvješće Ia broj 326/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 35- borbe u Hrvatskoj 1944. god- novembar, dokument br. 135, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 727.

bombarderi USAAF-a, a ostale RAF.⁸⁹

Alipašin Most je bombardovan 20. novembra 1944. godine. 25 od 26 bombardera B-24 Liberator 449. bombarderske grupe USAAF u 170. misiji ove grupe, bacilo je 224 bombe od 500 lbs ukupne mase 50,7 tona, od čega je 50 bombi bilo sa usporenjem od 6 do 72 sata, na ranžirnu stanicu Alipašin Most. Bombardovanje je izvršeno sa visine od 6700 metara. Posade su vizualno osmotrile pogotke u zgrade u krugu ranžirne stanice, te pogotke lijevo (južno, op.a.) u prugu koja izlazi iz stanice (prema Mostaru, op.a.). Od toga 43% bombi je palo u radijusu od 300 metara od nišanske tačke,⁹⁰ a eksplozije su osmotrene do 1000 metara zapadno od stanice.⁹¹

Prema izvještaju Kotarskog nadzorništva narodne zaštite od 21. novembra bombe su pale na Alipašin Most, Vraca i selo Kovači pod Igmanom.⁹² U izvještaju MINORS-a od istog dana stoji: “20. XI između 11:19 i 11:35 sati 50 nepr. bombardera u više valova ponovno su napali okolicu Sarajeva, Alipašin Most, Butmir, okolicu Rajlovca i područje Igmana. Na Sarajevo bačeno je 15 bombi od 500 kg. Srušene su 2 kuće. Žrtve nisu ustanovljene. Protuzrakopl. obrana oborila je 3 napadačka zrakoplova.”⁹³

Dio izvještaja o oborenim avionima nije tačan, jer 449. grupa nije izgubila nijedan avion tog dana, niti je izgubila ijedan nad Sarajevom. Ova grupa je iznad Bosne i Hercegovine izgubila dva aviona u napadu na Mostar 14. januara 1944. godine i jedan avion u napadu na Bosanski Brod 23. novembra 1944. godine.⁹⁴

⁸⁹ G. R. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM, Table 1944-2.

⁹⁰ Tri stotine metara ili hiljadu stopa je područje bombarderskog cilja kakvo je definisao USAAF. Pad bombe u to područje je smatran pogotkom.

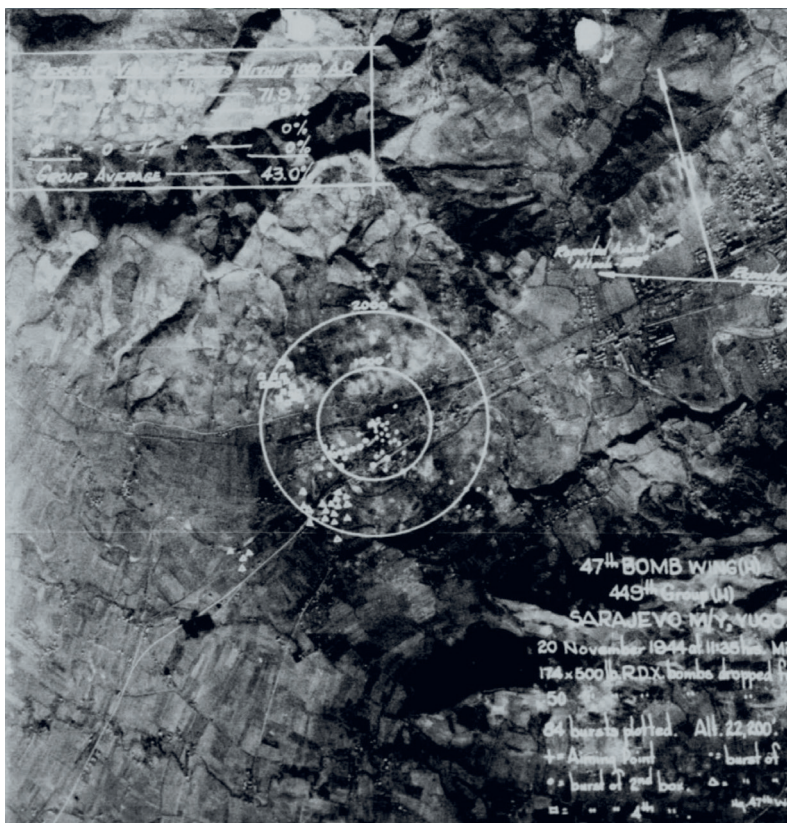
⁹¹ AFHRA, Archived Air Force Publications and Forms, rolna BO583, okvir 668.

⁹² HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Izvješće o zračnom napadu dne 20 XI 1944 broj: 1371/taj od 21. XI 44.

⁹³ “Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 21. novembra 1944. o borbama kod Širokog Brijega, Križevaca i Kiseljaka, dnevno izvješće Ia broj 326/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 21. XI 1944”, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 35- borbe u Hrvatskoj 1944. godine- novembar, dokument br. 135, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967, 728.

⁹⁴ 449th Bomb Group WWII, Aircraft Lost. 2019. <<https://449th.com/aircraft-lost/>> (pristupljeno: 29. 4. 2020)

Nakon napada od 18. i 20. novembra Narodna zaštita je od Oružno-tehničkog zavoda Oružanih snaga tražila uklanjanje neeksplozivnih bombi na Vracama pokraj reflektora protivavionske odbrane, gdje su pronađena tri komada,⁹⁵ te u ulicama Ilidžanska br. 14, Butmirska br. 18. i Marulića br. 12.⁹⁶

Aerofoto snimak bombardovanja Alipašino Mosta 20. novembra 1944.

Izvor: AFHRA Maxwell AFB.

Dan kasnije, 21. novembra, 24 aviona 499. bombarderske grupe ponovo je poletjelo na bombardovanje Sarajeva u 171. misiji grupe, ali su se vratili zbog gustih oblaka koji su zaklonili metu.⁹⁷

⁹⁵ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Uništavanje neeksplozivnih bombi broj: 1370/taj od 21. XI 1944.

⁹⁶ HAS, KNNZ-12, Kutija 2, Uništavanje neeksplozivnih bombi broj: 1418/taj od 4. XII 1944.

⁹⁷ AFHRA, Archived Air Force Publications and Forms, rolna BO583, okvir 813.

Posljednji strateški napad na Sarajevo izvršilo je 12 aviona 205. bombarderske grupe RAF-a, 19. decembra 1944. u kojem su bacili 21,7 tona na metu Istočna željeznička stanica. Iako se napad vodi kao dnevni, bombardovanje je izvršeno u 17:30 sati, kada je nad Sarajevom mrak, pa je nišanje vršeno pomoću "GEE" navigacionog uređaja. Ovo je jedini napad na Sarajevo u kojem je nišanje tom metodom. Skvadron 614. je predvodio napad i locirao metu pomoću "GEE" navigacionog uređaja, te sa visine od 3700 metara nad metom izbacio osvjetljavajuće baklje. Zbog gustih oblaka posade nisu uspjele locirati metu vizualno, te su odustale od bombardovanja.⁹⁸ Jednim avionom Liberator Mk.IV napao je 37. skvadron, ali zbog oblaka nije vidio metu i bombe je odbacio u more na povratku u bazu.⁹⁹ Skvadron 31. SAAF-a je u misiju poletio sa 11 aviona i 88 bombi od 500 lbs od kojih je 6 bacilo 48 bombi kroz oblake nišaneći u svjetlost baklji koje je bacio 614. skvadron.¹⁰⁰ Bombe su pale na Hrasno, sjeverni dio Koševa, Alipašin Most i jedna na Osman-pašinu vojarnu. Ranjena su 4 domobrana.¹⁰¹ Nakon ovog napada Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite je prijavilo 11 neeksplozivnih bombi, 8 u Hrasnom kod kuće Knjažević Riste¹⁰² i tri na Vracama.¹⁰³

⁹⁸ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/2121/21.

⁹⁹ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/392/33.

¹⁰⁰ The National Archives, Air Ministry and successors: Operations Record Books, signatura: AIR 27/358/4.

¹⁰¹ "Izvjestaj Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH od 28. decembra 1944. o stanju na području Banja Luke, Sarajeva i u dolini Drine, dnevno izvješće Ia broj 363/44 Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga 28. XII 1944", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 31- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, dokument br. 179, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968, 868.

¹⁰² HAS, KNNZ-12, Kutija 3, Uništavanje neeksplozivnih bombi broj: 1465/taj od 21. XII 1944.

¹⁰³ HAS, KNNZ-12, Kutija 3, Uništavanje neeksplozivnih bombi broj: 1458/taj od 20. XII 1944.

Zaključak

Dejstva njemačke avijacije nad Sarajevom su bila relativno kratkotrajna i imala su dva cilja: onesposobljavanje jugoslovenskih vazdušnih snaga za efektivna dejstva protiv jedinica Wehrmachta i bombardovanje gradskog područja Sarajeva. Prvi je ostvaren napadom na aerodrom Jugoslovenskog kraljevskog ratnog vazduhoplovstva Rajlovac i na njemu stacionirane snage, a drugi napadom na ciljeve koji nisu bili validni u strogo vojnom smislu. Njemački napadi od 12. i 13. aprila 1941. godine bili su prvi bombarderski napadi na grad Sarajevo i jedini napadi koji su ciljali gradsko područje i stanovništvo.

Glavna meta savezničkih napada na području Sarajeva, kako po broju operativnih letova tako i po količini bačenih bombi bila je željeznica. Na području Sarajeva i okoline izvršeno je 10 misija strategijske avijacije, 5 od strane USAAF-a i 5 od strane RAF-a, pri čemu u dvije misije USAAF-a nisu bačene bombe. Strategijska avijacija izvršila je 293 efektivna borbena¹⁰⁴ leta u kojim je na grad bačena 931 tona bombi. Taktički (laki i srednji) bombarderi su izvršili 5 misija, 2 USAAF, a 3 RAF, od čega u jednoj misiji RAF-a nisu bačene bombe. Taktička avijacija je bombardovanje Sarajeva izvršila sa 45 efektivnih borbenih letova i bacila 53,4 tone bombi.

Od ukupno 15 savezničkih bombarderskih misija, 14 je bilo usmjereno na željeznicu na koju je bačeno 979,4 od ukupno 984,4 tona bombi, odnosno 99,5% ukupne tonaže. Jednoj bombarderskoj misiji strategijske avijacije sa dva efektivna borbena leta u kojoj je bačeno 5 tona bombi, odnosno 0,5% ukupne tonaže, meta je bio aerodrom Rajlovac. Osam strategijskih misija, od kojih 6 efektivnih, izvršeno je u novembru 1944. godine i u njima su bačene gotovo tri četvrtine ukupne tonaže bombi bačenih na grad, odnosno 721 tona, a gotovo polovina u dvije misije 7. novembra.

Poredimo li ukupnu količinu bombi bačenih na Sarajevo sa bombardovanjem rumunskog Ploesti, najbombardovanijeg grada u jugoistočnoj Evropi na koji je bačeno 11 613 tona bombi ili bombardovanjem Beča, gra-

¹⁰⁴ Efektivni borbeni let je let u kojem je izvršeno bombardovanje.

da kojeg su najžešće bombardovale vazduhoplovne snage stacionirane u Italiji sa 27 320 tona bombi,¹⁰⁵ vidi se da je Sarajevo tokom većeg dijela Drugog svjetskog rata strategijski bilo marginalan cilj. Strategijski značaj Sarajeva raste ulaskom Crvene armije u Jugoslaviju, te onemogućavanjem povlačenja njemačkih snaga prugom Solun – Sofija – Beograd – Ljubljana i rijekom Dunav koji su bili strateške komunikacije u jugoistočnoj Evropi. U Bosni i Hercegovini je samo na Bosanski Brod u strateškim napadima bačena veća količina bombi, ukupno 1019 tona na rafineriju, željezničku stanicu i mostove između Bosanskog i Slavenskog Broda.¹⁰⁶

Žrtve koje su izazvali napadi avijacije na Sarajevo i okolinu nisu precizno ustanovljene. Popisom žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji koji je izvršen 1964. godine utvrđen je broj od 316 žrtava bombardovanja u Bosni i Hercegovini, ali njime nisu obuhvaćene žrtve koje su u ratu izgubile život od Narodnooslobodilačke vojske ili snaga antiosovinske koalicije.¹⁰⁷ Iako su u ovom popisu žrtvama rata smatrani i civili stradali od vazdušnih bombardovanja, jasno je da je broj stradalih neproporcionalno mali. Smatra se da je u njemačkim napadima na Sarajevo 1941. godine poginulo oko 90 ljudi, dok je analizom različitih izvora broj poginulih u savezničkim napadima između 611 i 665. Broj žrtava savezničkih napada nije konačan, jer nakon dva najteža napada 8. septembra i 7. novembra 1944. godine nije ustanovljen potpun broj žrtava, pošto je smatrano da je bilo stradalih čija su tijela potpuno raznesena. Međutim, mnogo je važnije naglasiti da su napadi na grad koje su izveli Nijemci i saveznici imali potpuno različite mete. Dok je cilj njemačkih napada bilo gradsko područje u kojem su i sami stanovnici bili meta, saveznička bombardovanja su bila usmjerena na ciljeve od vojnog značaja. Mogući razlog većeg broja žrtava savezničkih

¹⁰⁵ Vidi: G. R. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, 541. Tonaža u izvoru je data u kratkim tonama, a ovdje u metričkim tonama.

¹⁰⁶ O tome: G. R. Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM, Table 1944-2.

¹⁰⁷ Marica Karakaš Obradov, "Žrtve savezničkih bombardiranja Nezavisne Države Hrvatske u jugoslavenskim popisima žrtava rata (1947, 1950. i 1964.) i hrvatskim žrtvoslovima (1991.-2005.)", u: *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 10, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, 2007, 75.

bombardovanja je što su saveznici bombardovanja vršili daleko većim snagama i u dužem vremenskom periodu nego Nijemci. Ukupno je u vazдушnim bombardovanjima gradskog područja Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata stradalo između 700 i 750 osoba, što je oko 0,8% populacije grada s početka Drugog svjetskog rata koja je iznosila oko 96.000 ljudi.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo

Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite (KNNZ-12).

The National Archives of United Kingdom, Richmond

Air Ministry and successors: Operations Record Books.

Air Force Historical Research Agency (AFHRA):

Archived Air Force Publications and Forms.

Objavljeni izvori

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 20- borbe u Bosni i Hercegovini 1943. godine, Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1959.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 34- borbe u Hrvatskoj 1944. god- novembar, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1966.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 26- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 27- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 35- borbe u Hrvatskoj 1944. god. novembar, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 29- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god-septembar, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 30- borbe u Bosni i Hercegovini 1944, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 31- borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, dokumenti Njemačkog rajha 1944-1945, tom XII, knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979.

Literatura

Knjige

Barefield, Michael R, *Overwhelming Force, Indecisive Victory: The German Invasion of Yugoslavia, 1941*, Fort Leavenworth: School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College, 1993.

Davis, Richard G, *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*. Maxwell Airforce Base, Alabama: Air University Press, 2006.

Karakaš Obradov, Marica, *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

- Lazarević, Božo, *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941-1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1972.
- Mahoney, Kevin A, *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II*, Lanham, Toronto, Plymouth UK: The Scarecrow Press, inc. 2013.
- Mclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, Oxford: Alden Press, 1949.
- Petty, Jesse, *One More Mission: A Journey from Childhood to War*, Bloomington: Xlibris, 2001.
- Richards, Dennis, Saunders, Hilary St. George, *Royal Air Force 1939-1945, Volume II, The Fight Avails*. London: HMSO, 1954.
- Shores, Christofer et al. *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete, 1940-41*, London: Grub Street, 1987.

Članci

- Jefford, Jeff, "The Balkan Air Force", u: *Royal Air Force Historical Society Journal no. 46*, Hendon: Royal Airforce Historical Society, 2009, 63-80.
- Karakaš Obradov, Marica, "Žrtve savezničkih bombardiranja Nezavisne Države Hrvatske u jugoslavenskim popisima žrtava rata (1947, 1950. i 1964.) i hrvatskim žrtvoslovima (1991.-2005.)", u: *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira 10*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, 2007, 73-83.
- Šefkić, Sulejman, "Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja", u: *Sarajevo u revoluciji, knjiga 2- zbornik radova*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 88-95.

Internetski izvori

- Drain, Richard E, *5th Bomb Wing-History of Aircraft Assigned*. Washington DC: Library of Congress, signatura: D790.D73, 2002. <http://www.2ndbombgroup.org/5thBombWingB-17sBook.pdf> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

Fitzgerald, John C, *12th Air Force, 57th Bombardment Wing, 321st Bombardment Group, History*, <http://57thbombwing.com/321stBombGroupHistory.php>, 2013. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

Milišić, Senija, “U izbjegličkom logoru *Alipašin Most* ubijeno je više od 200 osoba”, *STAV*, Sarajevo, 2019 <<https://stav.ba/u-izbjegličkom-logoru-alipasin-most-ubijeno-je-vise-od-200-osoba/>> 2019. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

The Fifteenth Air Force. <https://15thaf.org> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

The Fifteenth Air Force. <https://15thaf.org> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

Zaimović, Haris, “Moderna historija Sarajeva pisana kroz 6. april (1): Sarajevo je do popodnevnih sati 6. aprila 1945. bilo potpuno slobodno”, u: *STAV*, Sarajevo, 2018 <https://stav.ba/moderna-historija-sarajeva-pisana-kroz-6-april-1-sarajevo-je-do-popodnevnih-sati-6-aprila-1945-bilo-potpuno-slobodno/> 2018. (pristupljeno: 28. 4. 2020)

301th Bombardment Group. (H) <https://301bg.com> (pristupljeno: 19. 4. 2020)

449th Bomb Group WWII. <https://449th.com> (pristupljeno: 29. 4. 2020)

The 446th Bomb Group. <http://www.446bg.com> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

484th Bombardment Group (H). <https://484th.org/> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

461st Bombardment Group (H). <https://461st.org/> (pristupljeno: 28. 4. 2020)

AERIAL BOMBARDMENT OF SARAJEVO IN WORLD WAR TWO

Summary

During World War Two Sarajevo was a target to the bomber aviation of both, German and Allied, air forces. Bombs hit every part of the town from Ilidza and Stup to Vratnik, Bistrik, and Bentbasa. German bombings in April 1941 were executed in order to Hitler's directive 25. They were relatively short and had two major goals, the annihilation of the Yugoslav Royal Air Force on airport Rajlovac and bombing of the residential parts of Sarajevo. These bombings were executed by the Luftwaffe's X Fliegerkorps (air corps). German bombings of the city took around 90 lives.

Allied bombings of the Balkan cities began in late 1943. From November 1943 to December 1944, Allied air forces attacked Sarajevo 15 times of which 10 effectively with 984,4 tons of bombs dropped. First attacks were executed by USAAF 12th Air Force and RAF Middle East Command and Balkan Air Force, while most devastating attacks were executed by USAAF 15th Air Force and RAF No.205 Bomber Group. During these bombings, bombs weighing up to 4000 lbs, 1,8 metric tons were dropped. The major objectives of Allied bombers were railroad installations which were hit by 99,5% of effective sorties with 979,4 tons of bombs. The most intensive bombings of Sarajevo were during November 1944 with 3/4 of total bombs dropped during the War. This corresponds with German Army group E withdrawal from Greece through Montenegro and Bosnia and Herzegovina which gave strategic importance to Sarajevo as a regional railroad junction. The number of victims of Allied bombings was not accurately determined and varies between 611 and 665 according to different sources. On two locations bombings caused massive killings when bombs hit a refugee camp in one attack, and penetrated a shelter full of people in another.

ORGANIZACIJA RAVNATELJSTVA DRŽAVNIH ŽELJEZNICA SARAJEVO (1941. – 1945.)

Siniša Lajnert
Hrvatski državni arhiv
slajnert@arhiv.hr

Apstrakt: Cilj je ovog članka, kroz zadanu temu, objediniti povijest institucija kao sastavnog dijela arhivistike, te povijest tehnologije transporta kao dijela prometne znanosti. U radu autor s aspekta povijesti institucija obrađuje organizaciju Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo u vremenskom periodu 1941-1945, dok s aspekta povijesti tehnologije transporta prikazuje njegovu željezničku infrastrukturu. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) postojala su dva ravnateljstva državnih željeznica, i to u Sarajevu i Zagrebu. Struktura željezničkog sustava NDH bila je postavljena hijerarhijski, od najvišeg tijela – nadležnog Ministarstva, pa na niže, sve do ravnateljstava državnih željeznica u Sarajevu i Zagrebu. Određeni dio željezničara sarajevskog Ravnateljstva pomagao je Narodnooslobodilačkom pokretu na razne načine. Određen dio njih uhvaćen je, te odveden u sabirne logore. Jedan dio željezničara podržavao je tadašnji režim, dobivajući za to pohvale, priznanja i odlikovanja. U tadašnjim teškim ratnim okolnostima posao željezničara bio je težak. Najveći problem željezničkom sustavu NDH bili su napadi jedinica Narodnooslobodilačke vojske na njihovu infrastrukturu. Ništa manji problem imali su zaposlenici sarajevskog Ravnateljstva u negativnom ponašanju talijanskih vojnih vlasti prema njima. Talijanska vojska vodila je brigu prvenstveno o svojim interesima i potrebama. Između ostaloga, Talijani su dopuštali i tolerirali izgrede, a često puta i zločine četnika nad željezničkim osobljem i imovinom. U završnoj fazi rata počelo je i savezničko zračno bombardiranje željezničke infrastrukture.

Ključne riječi: Ravnateljstvo državnih željeznica Sarajevo, Hrvatske državne željeznice, organizacija željeznica, povijest institucija, 1941.-1945.

Abstract: Through the specified subject matter, the paper aims to unify the history of institutions as an integral component of archival science, and the history of technology of transport as part of traffic engineering. From the aspect of the history of institutions the author analyses the structure of the Headquarters of State Railways in Sarajevo from 1941 to 1945, whereas its railway infrastructure is shown from the aspect of the history of technology of transport. There were two state railways directorates in the Independent State of Croatia (NDH); in Sarajevo and Zagreb. The structure of the NDH railways system was hierarchical, from the highest body – the competent Ministry, to lower levels, ending with the state railways directorate in Sarajevo and Zagreb. A certain amount of railway workers of the Directorate in Sarajevo supported the People's Liberation Army's units in their actions. Some of them were arrested and taken to concentration camps. Others supported the present regime, receiving praise, recognitions and medals in return. The difficult war circumstances of that time made the job of railway workers strenuous. The biggest problem of the NDH railways systems were attacks made by the units of the People's Liberation Army on their infrastructure. The employees of the Sarajevo Directorate faced no lesser problem in negative behaviour shown by the Italian Royal Army. The Italian army primarily took care of its own interests and needs. Among other things, the Italians permitted and tolerated Chetniks' disturbances, which often turned into crimes against railway staff and property. The allied bombing of the railways infrastructure also occurred during the final phase of the war.

Keywords: Directorate of the State Railways in Sarajevo, Croatian State Railways, structure of railways, history of institutions, 1941-1945

Uvod

U članku su s aspekta povijesti institucija prikazani rezultati istraživanja organizacije Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo (1941.-1945.). S aspekta povijesti tehnologije transporta prikazana je njegova željeznička infrastruktura (lokomotive, vagoni, uskotračne pruge širine kolosijeka 0,76 m). Članak obuhvaća period od raspada Kraljevine Jugoslavije i stvaranja NDH u travnju 1941, pa sve do njenog raspada 1945. godine.

Nova država proglašena je pod okriljem Trećeg Reicha i Kraljevine Italije kao svojih glavnih zaštitnika koji su u njoj imali odlučujući utjecaj

u svakom pogledu, pa tako i u prometnom. Teritorijalno je obuhvaćala dijelove Hrvatske, Bosnu i Hercegovinu i Srijem.¹ NDH je bila podijeljena njemačko-talijanskom demarkacijskom linijom: Samobor – Glina – Jajce – Sarajevo – Višegrad, a svi navedeni gradovi nalazili su se na njemačkom interesnom odnosno okupacijskom području.² Željeznice “ispod” odnosno južno od Sarajeva bile su pod nadzorom talijanskih vojnih vlasti. Riječ je o jedinicama i ustanovama u sastavu talijanske 2. armije (armate), odnosno Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija-Dalmacija (Comando Superiore Forze Armate Slovenia-Dalmazia ili skraćeno SUPERSLODA). Istovremeno su željeznice “iznad” navedene demarkacijske linije bile pod nadzorom njemačkih vojnih vlasti.

Zbog ograničenosti prostora, u ovom članku su prikazani samo najosnovniji podaci o organizaciji sarajevskog Ravnateljstva, njegovim hijerarhijski nadležnim tijelima, rukovodećem kadru, podacima o željezničkom osoblju, voznom parku, stanju i poteškoćama prijevoza. Zbog navedene ograničenosti, te zbog obimnosti tematike, nije prikazano djelovanje vojnih ustanova i postrojbi NDH, Njemačkog Reicha i Kraljevine Italije na prugama sarajevskog Ravnateljstva. Navedene teme svakako zaslužuju zaseban članak. Ovaj članak temelji se prvenstveno na proučavanju sačuvanoga arhivskoga gradiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu. Jedan dokument značajan za ovaj rad pronađen je u Bundesarhivu u Berlinu. Osim analize arhivskih fondova, u radu su obrađeni i tiskani izvori, službene *Narodne novine* iz toga vremena, te predmetna stručna i znanstvena literatura. Za nadopunu ovdje iznijetih podataka upućujem zainteresirane na Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u kojem je pohranjeno gradivo Ravnateljstva željeznica Sarajevo (1941.-1945.).

¹ Siniša Lajnert, “Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941-1945)”, u: *Arhivski vjesnik*, vol. 46, br. 1, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003, 101.

² Nikica Barić, “Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941-1945)”, u: *Radovi*, vol. 30, br. 1, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997, 263.

Organizacija uprave NDH nadležne za željeznički promet i Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo

Dana 16. travnja 1941. donesena je *Odredba o imenovanju prve hrvatske državne vlade*, temeljem koje su željeznice potpale pod nadležnost Ministarstva hrvatskog domobranstva sa sjedištem u Zagrebu, odnosno pod Zapovjedništvo cjelokupnih oružanih snaga NDH. Prvi ministar navedenog Ministarstva bio je Slavko Kvaternik, zamjenik poglavnika NDH. Prema podacima od 1. svibnja 1941, unutar Zapovjedništva vojske i Ministarstva hrvatskog domobranstva za željeznice je bio zadužen Odio za željeznički promet. Pod njega su potpadala ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica (HDŽ) u Sarajevu i Zagrebu.³ Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu i Zagrebu imala su svaki po 7 odsjeka, i to: I. Opći, II. Prometni, III. Građevni, IV. Strojarski, V. Trgovački, VI. Računski i VII. Gospodarski.⁴

Ministarstvo prometa i javnih radova u Zagrebu osniva se 24. lipnja 1941, *Zakonskom odredbom o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske*. Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu i Zagrebu potpala su pod Odjel za željeznice, autopromet i brodarstvo navedenog Ministarstva.⁵ *Zakonskom odredbom o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske* od 9. listopada 1942, Ministarstvo prometa i javnih radova mijenja naziv u Ministarstvo prometa, jer su Javni radovi pridodani Ministarstvu unutarnjih poslova. *Odredbom* od 22. listopada 1942, u Ministarstvu prometa osnovano je Glavno ravnateljstvo za promet koje preuzima poslove bivšeg Odjela za željeznice, autopromet i brodarstvo. *Zakonskom odredbom o osnutku izvršnih državnih prometnih oblasti* od 1. kolovoza 1944, kod Glavnog ravnateljstva za promet Ministarstva prometa, što se željeznica tiče, i formalno-pravno se osnivaju sljedeće prometne izvršne oblasti: Ravnateljstvo državnih željeznica sa sjedištem u Sarajevu, Ravnateljstvo

³ S. Lajnert, "Ustroj Hrvatskih državnih željeznica", 103. Također, vidi: Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, Zagreb: HŽ-Hrvatske željeznice d.o.o, 2003, 120-121.

⁴ *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, 10.4.1941.-10.4.1942*, Zagreb: Državni izvještajni i promičbeni ured, 1942, 115.

⁵ S. Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, 123-124.

državnih željeznica sa sjedištem u Zagrebu i Ravnateljstvo za građenje državnih željeznica sa sjedištem u Zagrebu. U djelokrug pojedinog ravnateljstva državnih željeznica spadalo je održavanje i iskorištavanje državnih željezničkih pruga i objekata kao i uređenje i uprava državnog željezničkog prometa na odnosnom području. U djelokrug Ravnateljstva za građenje državnih željeznica spadalo je osnivanje i izgradnja državnih željezničkih pruga. Na čelu pojedinog ravnateljstva stajao je ravnatelj, a zamjenjivao ga je njegov pomoćnik. Ravnatelji i pomoćnici imenovani su na prijedlog ministra prometa odredbom poglavnika NDH. Ravnateljstva su se temeljem ove zakonske odredbe dijelila na odsjeke, a odsjeci prema potrebi na pododsjeke. Ravnateljstvima su bile podređene područne državne prometne izvršne jedinice.⁶

Pod upravom Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo bile su sljedeće uskotračne pruge (0,76 m): 1. Sarajevo – Vardište (Sarajevo – Međeđa, Međeđa – Dobrun, Dobrun – Vardište), 2. Međeđa – Priboj (Rasputnica Most na Drini – Uvac, Uvac – Priboj), 3. Ustiprača – Foča (Ustiprača – Goražde – Foča), 4. Sarajevo – Bosanski Brod (Sarajevo – Zenica, Zenica – Žepče, Žepče – Doboj, Doboj – Bosanski Brod, Bosanski Brod – Brod), 5. Semizovac – Ivančići, 6. Podlugovi – Vareš, 7. Lašva – Donji Vakuf – Bugojno Lašva – Travnik, Travnik – Bugojno), 8. Donji Vakuf – Jajce, 9. Doboj – Simin Han, 10. Karanovac – Gračanica, 11. Sarajevo – Zelenika (Sarajevo – Konjic, Konjic – Ostrožac, Ostrožac – Mostar, Mostar – Gabela, Gabela – Uskoplje, Uskoplje – (Zelenika) Komaj (drž. granica), 12. Gabela – Metković, 13. Uskoplje – Dubrovnik, 14. Hum – Bileća (Hum – Trebinje, Trebinje – Lastva, Lastva – Bileća), 15. Ilidža – Ilidža Banja.⁷ Od posebnog vojnog i ekonomskog značaja bila je pruga Brod – Sarajevo – Mostar –

⁶ Isto, 133-138.

⁷ *Spomen-knjiga*, 117. Istovremeno su se na području nadležnosti Ravnateljstva HDŽ Zagreb nalazile još neke bosanske pruge, i to: glavne pruge II. reda: Sunja – Dobrljin, Dobrljin – Banja Luka grad (Dobrljin – Bosanski Novi, Bosanski Novi – Prijedor, Prijedor – Banja Luka grad), Bosanski Novi – Bihać (Bosanski Novi – Bosanska Krupa, Bosanska Krupa – Bihać); sporedne pruge: Vinkovci – Brčko, Brod – Bosanski Brod; uskotračne pruge: Bosanska Rača – Bijeljina Ugljevik, Brod – Bosanski Brod. Vidi: *Spomen-knjiga*, 116-117.

Dubrovnik.⁸ Pruga Brod – Sarajevo nalazila se u njemačkom interesnom području uskotračnih željeznica, dok se pruga Mostar – Dubrovnik nalazila u talijanskom interesnom području uskotračnih željeznica.⁹

Dana 16. prosinca 1944. *Zakonskom odredbom o promjeni i nadopuni zakonske odredbe od 9. listopada 1942. o državnoj vladi NDH*, dotadašnje Ministarstvo prometa ponovo je preimenovano u Ministarstvo prometa i javnih radova, budući da su poslovi javnih radova vraćeni u djelokrug Ministarstva prometa.¹⁰

Ministri NDH zaduženi za promet, pa tako i za željeznice bili su sljedeći:

1. Slavko Kvaternik (1878.-1947.), ministar hrvatskog domobranstva i prometa od 16. travnja 1941. do 1. srpnja 1941.
2. dr. Hilmija Bešlagić¹¹ (1899.-1977.), ministar prometa i javnih radova od 1. srpnja 1941. do 11. listopada 1943.
3. Ante Vokić (1909.-1945.), ministar prometa od 11. listopada 1943. do 30. kolovoza 1944.
4. dr. Jozo Dumandžić¹² (1900.-1977.), ministar prometa i javnih radova

⁸ Ljubomir Bošnjak, *Diverzantska dejstva u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983, 16.

⁹ Izvještaj Transportne komande Zagreb upućen 4. rujna 1942. Vojnotransportnom odjeljenju Jugoistok u Beču o situaciji i aktivnostima partizana na željezničkim prugama NDH u drugoj polovici kolovoza 1942. (16.-31. kolovoza 1942.). Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Njemačkog Rajha 1942*, tom XII, knjiga 2, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976, 709-717.

¹⁰ S. Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, 138-139.

¹¹ Odredbom o imenovanju, poglavnik je 30. lipnja 1941. za ministra prometa i javnih radova imenovao inž. Hilmiju Bešlagića, dotadašnjeg velikog župana u Jajcu. Vidi: Hrvatski državni arhiv, (dalje: HR-HDA) Zagreb, 219. Ministarstvo prometa i javnih radova-Zagreb (1941-1945), Glavno ravnateljstvo za promet (dalje: MPJR GRP), "Odredba o imenovanju br. 2943/1941.", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 7, Zagreb, 1. 8. 1941, 173. Fond je u sređivanju.

¹² Poglavnik NDH razriješio je 30. kolovoza 1944. ustaškog krilnika Antu Vokića dužnosti ministra oružanih snaga i ministra prometa, a na njegovo mjesto ministra prometa imenovao je dr. Jozu Dumandžića, dotadašnjeg državnog vijećnika. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, "Odredba br. 3046/44.", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 17, Zagreb, 1. 9. 1944, 317.

od 31. kolovoza 1944. do svibnja 1945. Na to mjesto imenovan je nakon smjenjivanja i uhićenja Ante Vokića.¹³

Upravno i poslovodno željezničko osoblje na području nadležnosti Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo

Josip Marković, odjelni predstojnik Odjela za željeznice i promet odredio je 19. travnja 1941. da Ante Vokić, ustaški povjerenik otputuje u Sarajevo, te da preuzme organizaciju željezničke službe u centrali i vanjskim jedinicama.¹⁴ On je postavljen privremeno za ravnatelja oblasnog željezničkog ravnateljstva u Sarajevu. Svi željeznički službenici Ravnateljstva Sarajevo trebali su mu se pokoravati i s njime surađivati. Prema navedenoj odredbi Josipa Markovića: “Tko se protivi ili sabotira rad stići će ga na licu mjesta kazna smrti”.¹⁵

Već 30. travnja 1941, zapovjednik cjelokupnih oružanih snaga NDH, na prijedlog Odjelnog predstojnika Odjela za željeznički promet postavio je Antu Vokića za ravnatelja Ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica u Sarajevu.¹⁶ Rješenjem ravnatelja Hrvatskih državnih željeznica u Sarajevu u Komercijalno odjeljenje postavljeni su: Josip Febić, za predstojnika Tarifskog odsjeka, Juraj Ponović, za predstojnika Transportnog odsjeka, Ivan Andrić, za predstojnika Kontrole prihoda.¹⁷

Odredbom poglavnika, na prijedlog ministra hrvatskog domobranstva, pri Ravnateljstvu državnih željeznica u Sarajevu, s važnošću od 30. svibnja 1941, imenovani su: dr. Ivo Lastrić, za načelnika Općeg odjela, Dragutin Jurić, za načelnika Prometnog odjela, ing. Ljubomir Gospodnetić, za načelnika

¹³ Opširnije o ministrima NDH vidi: Darko Stuparić, ur. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb: Minerva, 1997, 36, 105-106, 226-227, 417-418, 454-459.

¹⁴ Ante Vokić je i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije radio na željeznicama. Stupio je u željezničku službu u Sarajevu 1929. godine. Vidi: D. Stuparić, ur. *Tko je tko u NDH*, 417.

¹⁵ HR-HDA-241. Ravnateljstvo državnih željeznica-Zagreb 1941-1945 (dalje: RDŽ/Z), kutija 2, pov. ur. br. 12/1941.

¹⁶ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Postavljenja i razriješenja”, *Vjesnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva hrvatskog domobranstva, Odio za željeznički promet*, br. 2, Zagreb, 15. 5. 1941, 33.

¹⁷ Isto, 35.

Građevinskog odjela, ing. Vjekoslav Ciulić, za načelnika Strojarskog odjela, Ante Barbarić, za načelnika Komercijalnog odjela, Filip Korač, za načelnika Računarskog odjela i Nikola Jarak, za načelnika Gospodarstvenog odjela.¹⁸

Uspostavom NDH odmah je došlo do otpuštanja željezničkog osoblja srpske nacionalnosti, kojega je u Bosni za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio znatan broj. Prva veća otpuštanja željezničara srpske nacionalnosti na cjelokupnom prostoru NDH počela su već u svibnju 1941.¹⁹ Pravni temelj za otpuštanje bila je *Zakonska odredba o ispravljanju neispravnosti i nepravda počinjenih činovnicima i službenicima kod postavljanja, promaknuća i umirovljenja* od 22. travnja 1941. i *Zakon o državnom saobraćajnom osoblju* od 22. lipnja 1931. s nadopunom od 29. kolovoza 1941.²⁰

U nastavku slijedi nekoliko primjera otpuštanja željezničara srpske nacionalnosti Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo. Dana 28. travnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a Sarajevo razriješeni su službe: Budimir Maletić, viši savjetnik Općeg odjeljenja, Dragiša Mladenović, viši pristav Općeg odjeljenja, dr. Borivoje Petrović, pristav Općeg odjeljenja, Stevan Jovanović, administrativni činovnik Općeg odjeljenja, Milan Gavrilović,

¹⁸ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Imenovanja", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 6, Zagreb, 15. 7. 1941, 158.

¹⁹ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva hrvatskog domobranstva, Odio za željeznički promet*, br. 3, Zagreb, 1. 6. 1941, 60-63.

²⁰ Temeljem čl. 2. *Zakonske odredbe o ispravljanju neispravnosti i nepravda počinjenih činovnicima i službenicima kod postavljanja, promaknuća i umirovljenja* od 22. travnja 1941. svi državni činovnici i službenici stavljeni su na slobodno raspolaganje nadležnom ministru. On ih je mogao otpustiti, umiroviti i premjestiti bez obrazloženja. Protiv rješenja nadležnog ministra nije bilo pravnog lijeka ni tužbe upravnim sudovima. Vidi: A. Mataić, ur. *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, knjiga I. (svezak 1-10)*, Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1941, 45-47. Članak 112. *Zakona o državnom saobraćajnom osoblju* od 22. lipnja 1931, regulirao je u kojim slučajevima je prestala služba službeniku državnih prometnih ustanova. Za otkaze su se najčešće koristile točke 9. i 16. navedenog članka. Temeljem čl. 112. toč. 9. navedenog Zakona, službeniku državnih prometnih ustanova služba je prestala ako se bez znanja i odobrenja starješine, i po svojoj krivici, za 10 dana nije javio na dužnost nakon odmora, odsustva, premještaja, upućivanja na rad izvan mjesta službe ili napuštanja službe. Temeljem čl. 112. toč. 16. istoga Zakona, službeniku državnih prometnih ustanova služba je prestala ako je nadležna vlast odlučila da mu prestane služba. Vidi: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 146, Beograd, 1. 7. 1931, 1012.

oficijal Općeg odjeljenja, Radomir Joksimović, oficijal Općeg odjeljenja.²¹ Dana 5. svibnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razriješeni su službe: ing. Dragoslav Bojović, viši pristav i predstojnik Ložionice Mostar, ing. Miodrag Grozdanović, viši pristav i predstojnik Ložionice Konjic, ing. Vladimir Veljković, pristav i predstojnik Ložionice Zenica, Đorđe Živanović, tehnički činovnik i predstojnik Ložioničke ispostave Višegrad, ing. Jovan Biljanović, pristav i predstojnik Ložionice Doboj.²² Dana 24. svibnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu otpušten je Jovan Savić, v.d. desetara pruge VII. sekcije Mostar.²³ Dana 4. lipnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razriješeni su službe ing. Dušan Petković, viši pristav Glavne željezničke radione Sarajevo i ing. Dušan Lazić, povjerenik iste radione.²⁴ Dana 5. lipnja 1941, rješenjem odjelnog predstojnika Odjela za željeznički promet otpušteni su Đorđe Akšam, prometnik postaje Hutovo i Vaso Đukić, prometnik postaje Vardište.²⁵ Dana 6. lipnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razriješeni su službe sljedeći činovnički vježbenici Glavne željezničke radione Sarajevo: ing. Milan Tadić, ing. Đorđe Ćirić i ing. Živojin Ivković.²⁶ Dana 10. lipnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razriješeni su službe sljedeći zaposlenici Glavne željezničke radione Sarajevo: ing. Milutin Novaković, savjetnik, ing. Dragoslav Antonijević, viši sekretar, ing. Vojislav Vladimirović, viši sekretar, ing. Momčilo Momčilović, povjerenik, ing. Vesselin Vesić, viši pristav, ing. Petar Jašić, viši pristav, Jovan Vukotić, kontrolor, Veljko Ilić, kontrolor.²⁷ Dana 18. lipnja 1941. rješenjem odjelnog predstojnika Odjela za željeznički promet otpušten je Milan Vojnović, čuvar pruge XI.

²¹ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 7, Zagreb, 1. 8. 1941, 217.

²² Isto, 218.

²³ Isto, 217.

²⁴ Isto, 217.

²⁵ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva hrvatskog domobranstva, Odio za željeznički promet*, br. 5, Zagreb, 1. 7. 1941, 130.

²⁶ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 7, Zagreb, 1. 8. 1941, 217.

²⁷ Isto, 217-218

sekcije za održavanje pruge Bosanski Brod.²⁸ Dana 19. lipnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razriješeni su službe zaposlenici Glavne željezničke radione Sarajevo: Blagoje Stanković, poslovođa, Drago-slav Hristić, tehnički činovnik i Stevan Kojović, činovnički vježbenik.²⁹ Dana 23. lipnja 1941. rješenjem ravnatelja Ravnateljstva HDŽ-a u Sarajevu razri-ješen je službe Nikola Sabljčić, poslovođa Ložionice Konjic, a dana 24. lipnja 1941. razriješen je Milan Stanković pomoćni strojovođa Ložione Sarajevo.³⁰ Dana 4. srpnja 1941. rješenjem odjelnog predstojnika Odjela za željeznički promet otpušten je Svetozar Bošković, kontrolor Ložione Mostar.³¹

Odredbom poglavnika od 15. lipnja 1941. na prijedlog ministra hrvat-skog domobranstva, kod Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, ime-novan je Salih Muftić, za pomoćnika ravnatelja, s važnošću od 30. svibnja 1941.³² Naredbom ministra prometa od 16. listopada 1942. imenovani su:

1. Hinko Hinković, nadsavjetnik, za nadstojnika Prometnog pododsjeka kod Prometnog odsjeka Ravnateljstva Sarajevo, i
2. Ivo Radošević, nadsavjetnik, za nadstojnika Obćeg pododsjeka kod Pro-metnog odsjeka Ravnateljstva Sarajevo.³³

Odredbom poglavnika NDH od 13. studenoga 1943. imenovan je i pro-maknut Petar Alavanić, nadstojnik Prometnog odsjeka Glavnog ravnatelj-stva za promet Ministarstva prometa, za upravitelja Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo.³⁴ Naredbom ministra prometa NDH od 22. studenoga

²⁸ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 6, Zagreb, 15. 7. 1941, 165.

²⁹ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Otpusti", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 7, Zagreb, 1. 8. 1941, 217.

³⁰ Isto, 217.

³¹ Isto, 215.

³² HR-HDA-219. MPJR GRP, "Imenovanja", *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet*, br. 7, Zagreb, 1. 8. 1941, 195.

³³ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Imenovanja", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 22, Zagreb, 15. 11. 1942, 534.

³⁴ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Imenovanja", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 24, Zagreb, 1. 12. 1943, 513 i "Imenovanja", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 25, Zagreb, 15. 12. 1943, 543.

1944. promaknut je Josip Došen, nadsavjetnik, za nadstojnika Pododsjeka za prijevoz Trgovačkog odsjeka Ravnateljstva Sarajevo.³⁵

Sačuvani podaci o broju osoblja iz 1944. godine

Na traženje Općeg odsjeka Glavnog ravnateljstva za promet od 27. srpnja 1944. Ravnateljstvo državnih željeznica Sarajevo dostavilo je 25. kolovoza 1944. brojno stanje svoga osoblja, i to:

1. Opći odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 132 službenika.
2. Trgovački odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 76 ljudi.
3. Računski odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 78 službenika i namještenika.
4. Gospodarska služba Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 173 službenika i namještenika; od toga:
 - a) Gospodarski odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 22 službenika i namještenika.
 - b) Središnje gospodarsko spremište Sarajevo: ukupno 140 ljudi.
 - c) Ispostava Bosanski Brod: ukupno 11 ljudi.
5. Strojarski odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo: ukupno 64 osobe, od toga 54 službenika i 10 službenica.
 - 5.1. Službene jedinice Strojarskog odsjeka:
 - 5.1.1. Ložionica Sarajevo (922 radnika) i mjesta službovanja: Alipašin Most (38), Pale (1), Prača (2), Ustiprača (2), Međeđa (2), Podlugovi (112), Kakanj (13), Semizovac (2), Vareš (5), Dabravine (2), Pazarić (4).

Sveukupno: 1105 službenika i namještenika.

³⁵ HR-HDA-219. MPJR GRP, "Promaknuća", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 24, Zagreb, 15. 12. 1944, 431.

5.1.2. Ložionica Zenica (212 radnika) i mjesta službovanja: Žepče (2), Lašva (11), Dolac (123), Travnik (6), Vitez (1), Busovača (1), Jajce (23), Donji Vakuf (10), Nemila (2).

Sveukupno: 391 službenik i namještenik.

5.1.3. Ložionica Doboј (199 radnika) i mjesta službovanja: Rad. Usora (194), Zavidovići (32), Kreka (25), Karanovac (9), Maglaj (3), Duboštica (4), Bukinje (3).

Sveukupno: 469 službenika i namještenika.

5.1.4. Ložionica Bosanski Brod (497 radnika) i mjesta službovanja: Ložionička ispostava Lupljanica (80), Vodp. Derventa (2) i Vodp. Johovac (9).

Sveukupno: 588 službenika i namještenika.

5.1.5. Ložionica Konjic (219 radnika) i mjesta službovanja: Bradina (48), Podorošac (-), Ostrožac (1) i Rama (2).

Sveukupno: 270 službenika i namještenika.

5.1.6. Ložionica Mostar (457 radnika i 61 naučnik) i mjesta službovanja: Jablanica (34), Čapljina (52), Trebinje (46), Dubrovnik (75) i Drežnica (4).

Sveukupno: 729, od toga 668 službenika i namještenika i 61 naučnik.

5.1.7. Glavna radionica Sarajevo (2.019 radnika i 200 radnica), Kolska radionica Alipašin Most (111 radnika i 13 radnica).

Sveukupno u Glavnoj radionici Sarajevo i Kolskoј radionici Alipašin Most: 2.130 radnika i 213 radnica.

6. Građevinski odsjek (2850 obrtnika i radnika), od toga:

6.1. Sekcija Derventa (418 obrtnika i radnika)

6.2. Sekcija Travnik (347 obrtnika i radnika)

6.3. Sekcija Sarajevo III. (484 obrtnika i radnika)

6.4. Sekcija Konjic (293 obrtnika i radnika)

6.5. Sekcija Mostar (354 obrtnika i radnika)

- 6.6. Sekcija Dubrovnik (264 obrtnika i radnika)
- 6.7. Sekcija Sarajevo (300 obrtnika i radnika)
- 6.8. Radionica za održavanje pruge/zop (306 obrtnika i radnika)
- 6.9. Zavod za impregnaciju (84 obrtnika i radnika).
- 7. Prometni odsjek (125 činovnika i radnika i 22 službenice) sa stanicama:
 - 7.1. Alipašin Most (115 muških službenika i radnika)
 - 7.2. Bistrik (9 muških službenika i radnika)
 - 7.3. Bosanski Brod (341 službenika i radnika i 4 službenice)
 - 7.4. Bradina (27 muških službenika i radnika)
 - 7.5. Breza (11 muških službenika i radnika)
 - 7.6. Bugojno (1 muški službenik i radnik)
 - 7.7. Bukinje (10 muških službenika i radnika)
 - 7.8. Busovača (6 muških službenika i radnika)
 - 7.9. Cavtat (5 muških službenika i radnika)
 - 7.10. Čapljina (25 muških službenika i radnika)
 - 7.11. Derventa (25 muških službenika i radnika)
 - 7.12. Doboj (176 službenika i radnika i 1 službenica)
 - 7.13. Dolac na Lašvi (8 muških službenika i radnika)
 - 7.14. Donji Vakuf (1 muški službenik i radnik)
 - 7.15. Drežnica (12 muških službenika i radnika)
 - 7.16. Dubrovnik (61 službenik i radnik i 4 službenice)
 - 7.17. Gabela (16 muških službenika i radnika)
 - 7.18. Gračanica (10 muških službenika i radnika)
 - 7.19. Hadžići (7 muških službenika i radnika)
 - 7.20. Hum (22 muška službenika i radnika)
 - 7.21. Hutovo (12 muških službenika i radnika)

- 7.22. Ilidža (16 muških službenika i radnika)
- 7.23. Jablanica (11 muških službenika i radnika)
- 7.24. Jajce (1 muški službenik i radnik)
- 7.25. Johovac (13 muških službenika i radnika)
- 7.26. Kakanj (27 muških službenika i radnika)
- 7.27. Karanovac (12 muških službenika i radnika)
- 7.28. Kreka (26 muških službenika i radnika)
- 7.29. Konjic (136 muških službenika i radnika)
- 7.30. Lašva (30 muških službenika i radnika)
- 7.31. Lukavac (9 muških službenika i radnika)
- 7.32. Lupljanica (31 muških službenika i radnika)
- 7.33. Međeđa (6 muških službenika i radnika)
- 7.34. Mesići-Rogatica (8 muških službenika i radnika)
- 7.35. Maglaj (17 muških službenika i radnika)
- 7.36. Metković (45 muških službenika i radnika)
- 7.37. Mostar (211 službenika i radnika i 2 službenice)
- 7.38. Nemila (16 muških službenika i radnika)
- 7.39. Ostrožac (9 muških službenika i radnika)
- 7.40. Pale (7 muških službenika i radnika)
- 7.41. Pazarić (8 muških službenika i radnika)
- 7.42. Podlugovi (55 muških službenika i radnika)
- 7.43. Prača (8 muških službenika i radnika)
- 7.44. Puračić (10 muških službenika i radnika)
- 7.45. Rajlovac (10 muških službenika i radnika)
- 7.46. Rama (6 muških službenika i radnika)
- 7.47. Ravno (9 muških službenika i radnika)
- 7.48. Sarajevo (579 službenika i radnika i 7 službenica)

- 7.49. Semizovac (11 muških službenika i radnika)
- 7.50. Stambulčić (9 muških službenika i radnika)
- 7.51. Tarčin (11 muških službenika i radnika)
- 7.52. Travnik (56 službenika i radnika i 2 službenice)
- 7.53. Trebinje (27 muških službenika i radnika)
- 7.54. Tuzla (13 službenika i radnika i 1 službenica)
- 7.55. Uskoplje (11 muških službenika i radnika)
- 7.56. Usora (22 muških službenika i radnika)
- 7.57. Ustiprača (8 muških službenika i radnika)
- 7.58. Vareš (12 muških službenika i radnika)
- 7.59. Visoko (28 muških službenika i radnika)
- 7.60. Vitez (7 muških službenika i radnika)
- 7.61. Zavidovići (32 muških službenika i radnika)
- 7.62. Zenica (152 muških službenika i radnika)
- 7.63. Žepče (12 muških službenika i radnika)
- 7.64. Žitomislíci (11 muških službenika i radnika).

**Sveukupno: Prometni odsjek s postajama: 2.763 službenika i radnika
i 43 službenice.**³⁶

Najviše osoblja imali su Sarajevo i Bosanski Brod. Sarajevo je bilo oduvijek željeznički centar Bosne i Hercegovine, te je imalo i svoju direkciju, dok je Bosanski Brod bio početna i završna točka za prijelaz putnika i pretovar robe iz vagona zagrebačkog Ravnateljstva normalne širine kolosijeka (1,435 m) u vagone sarajevskog Ravnateljstva uske širine kolosijeka (0,76 m) i obrnuto.

³⁶ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 1857/1944.

Govor ministra prometa i javnih radova u Hrvatskom državnom saboru na temu stanja željezničkog prometa (1942.)

Sedma sjednica Hrvatskog državnog sabora NDH održana je 26. veljače 1942. Hilmija Bešlagić, ministar prometa i javnih radova održao je izlaganje o stanju željezničkog prometa. Prema ministru Bešlagiću, travanjski rat nanio je državnim željeznicama velika oštećenja u prvom redu rušenje željezničkih mostova prilikom povlačenja bivše jugoslavenske vojske. Između ostalih, porušeni su i mostovi koji su vodili u Bosnu. U samoj Bosni srušeni su mostovi preko Vrbasa i Plive. Nadalje je rat uništio ili teško oštetio veliki broj lokomotiva, te osobnih i teretnih vagona, prugu i pružne objekte. U tu svrhu trebalo je odmah, pa makar i privremeno, popraviti razorene željezničke mostove. Njemačka vojska, kojoj je NDH dala raspoloživi materijal, uspostavila je odmah uglavnom promet preko popravljenog mosta kod Volinje preko Une. Za NDH je bila prije svega važna uspostava prometa s Bosnom preko Save kod Broda. Uprava Hrvatskih državnih željeznica povjerala je uspostavu odnosno popravak mosta preko Save kod Broda domaćim i njemačkim poduzećima, te je provizorno uređeni most predan prometu 31. kolovoza 1941.³⁷ Od iste je važnosti bio most preko

³⁷ Most, koji je sagrađen godine 1879. srušen je 12. travnja 1941. u 8 sati ujutro od strane jugoslavenske vojske, koja se povlačila u Bosnu. Time je porušen najvažniji željeznički most preko Save između Bosne i ostalih dijelova NDH, jer je mostom prevažana hrana za Bosnu, a Bosna je vraćala rudaču, drvo i ugljen. Stoga je Ministarstvo domobranstva NDH izdalo najhitniji nalog, kako bi se ovaj važni most što prije osposobio za promet. Rad je započeo 25. svibnja 1941. i trajao je neprekidno danju i noću, nedjeljom i blagdanom bez zastoja, svega tri mjeseca, u radnoj zajednici svih hrvatskih i njemačkih državnih ustanova te poduzeća, pod zajedničkim vodstvom i nadzorom Ravnateljstva Hrvatskih i Njemačkih državnih željeznica. Vodstvo i nadzor gradnje: Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica Zagreb (Građevno odjeljenje) u zajednici s Deutsche Reichsbahn, Reichsbahndirektion Wien (Sonderdezernat für brücken-sitz Marburg). Izvođači: Tvornica strojeva i mostova d.d, Brod n/S, Siemens-bauunion G.m.b.H, Berlin, inž. Albrecht Helfman iz Zagreba, Lauchhammerwerke, Lauchhammer, XI. sekcija za uzdržavanje pruge Brod n/S. Na obnovi mosta bilo je zaposleno do 900 radnika u dnevnoj i noćnoj smjeni zajedno, radilo se pod vodstvom 9 inženjera, 7 tehničara, 45 nadzornika i predradnika. U roku od tri mjeseca podignuto je iz rijeke Save 1.600.000 kg željezne konstrukcije. Ugrađeno je ponovo oko 200.000 kg rešetkaste konstrukcije, a 250.000 kg željeza položeno je u obliku nosača. Prerađeno je i ugrađeno u drvene pomoćne konstrukcije i u pomost mekanog i tvrdog drveta oko 2.900 m³. Za uspostavu stupova utrošeno je 270.000 kg cementa i 1.200 m³ šljunka. Vidi: *Obnova željezničkog mosta kod*

Save kod Brčkog, no kako je željeznička uprava bila zaposlena na drugim stranama na podizanju porušenih mostova (npr. preko rijeke Sane na pruži Bosanski Novi – Bihać), uspostavljanju mosta preko Save kod Brčkog pristupilo se u srpnju 1941. i nakon ogromnih napora, most je predan željezničkom prometu 18. siječnja 1942. Na području Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo započeto je sa sljedećim većim radovima: 1. saniranje pruge Vardište – Sarajevo km 330 i 352 i prezidavanje tunela u km 371.5/6 iste pruge; 2. saniranje pruge Sarajevo – Mostar kod km 68 i 80; 3. izgradnja trianglera kod stanice Zenica, rekonstrukcija postaje Bradina, izmjena tračnica u dužini od 50 km, izgradnja III. kolosijeka ugibaldišta Velja Međa. U spomenute radove Ravnateljstva Sarajevo utrošeno je do početka 1942. (bez nabave tračnica) oko 3,5 milijuna kuna. Na području sarajevskog Ravnateljstva osim redovitog održavanja postojećih zgrada, nastavljeno je sa dovršavanjem nove zgrade Središnjeg stovarišta materijala u Sarajevu, pa je za taj rad utrošeno 400.000 kuna. Nadalje, nastavljeno je sa izgradnjom garaže za motorne vlakove u Alipašinom Mostu, za koji rad je utrošeno 893.000 kuna. Provodilo se, odnosno bilo je dovršeno saniranje vodostanice u Podlugovima, sanacija vodostanice u Bosanskom Brodu, popravci rezervoara i dovodnih kanala u Hrasnu, gradnja stambene zgrade u Sarajevu, izgradnja upravne zgrade ložionice u Mostaru i gradnja zgrade za željezničku ambulantu u Mostaru. Na području sarajevskog Ravnateljstva, osim redovitog održavanja postojećih telegrafsko-telefonskih uređaja, započelo se je s gradnjom dvožične telefonske linije Mostar – Dubrovnik – Metković, a započeto sa zamjenom vodova na telegrafsko-telefonskim linijama cijelog područja. Zamijenjena je istrošena željezna žica s brončanom na postojećoj dvožičnoj liniji Sarajevo – Mostar.³⁸

Broda na Savi, Ministarstvo prometa i javnih radova NDH, Brod na Savi: Tiskara V. Bruck, 1941, Privatna zbirka dokumenata Vjekoslava Sutona.

³⁸ “Brzopisni zapisnik VII. sjednice Hrvatskog državnog sabora Nezavisne Države Hrvatske držane dne 26. veljače 1942.”, *Narodne novine. Službeni list Nezavisne države Hrvatske* (dalje: *NN NDH*), br. 52, Zagreb, 4. 3. 1942, 3-4; *NN NDH*, br. 53, Zagreb, 5. 3. 1942, 1-2. Govor ministra prometa i javnih radova NDH objavljen je u nastavcima u *Narodnim novinama* od broja 52-57/1942. Također, vidi: *Spomen-knjiga*, 115-121.

Odmah u početku pred željeznicu su stavljeni veliki zadaci, da sa zatečenim neznatnim brojem vagona i lokomotiva te osobljem, potpuno zadovolji vojnim zahtjevima za prijevozom jedinica i ratnog materijala, te vraćanjem ljudstva raspuštene jugoslavenske vojske, kao i prijevozom izbjeglica,³⁹ te da vrši i ostali redoviti promet putnika i robe. Konkretnije rečeno, promet svladan od 10. travnja 1941. do 1. siječnja 1942. bio je uglavnom pretežno ratnog značaja, no, ipak, uz veliki napor omogućen je i osiguran kroz sve to vrijeme i prijevoz civilnih putnika i robe.⁴⁰

U trenutku osnivanja NDH bilo je ukupno 3.960 km pruge, od toga 2.760 km normalnotračnih pruga (od kojih 306 km dvostrukog kolosijeka) i 1.199 km uskotračnih pruga.⁴¹ Gotovo sva ova mreža izgrađena je još prije Prvog svjetskog rata. S novootvorenim službenim mjestima na području NDH bilo je 367 stanica, 107 ugibaldišta, 65 tovarišta i 229 stajališta.⁴²

Zajedno s preuzimanjem pruga na državnom području NDH, nastala je potreba razdiobe vozila i materijala. Početkom kolovoza 1941. održana je prva konferencija u Beču o podjeli lokomotiva⁴³ i kolskog parka bivših Jugoslavenskih državnih željeznica (JDŽ), a pod vodstvom predstavnika Njemačkih državnih željeznica.⁴⁴ Tu su utvrđena načela za pravednu razdiobu

³⁹ Riječ je o izbjeglicama hrvatske narodnosti i članova njihovih obitelji koji su se vraćali na područje NDH. Oni su imali pravo na besplatno putovanje pri povratku do mjesta u kojem su se kanili naseliti uz potvrdu upravnih vlasti da su izbjeglice. Osobe koje su po nalogu hrvatskih i njemačkih vojnih vlasti i upravnih vlasti NDH morali napustiti područje NDH imali su pravo na besplatno putovanje za sebe i članove obitelji do pogranične željezničke stanice NDH. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, "Okružnica od 14. 5. 1941.", *Vjesnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva hrvatskog domobranstva, Odio za željeznički promet*, br. 2, Zagreb, 15. 5. 1941, 31.

⁴⁰ "Brzopisni zapisnik", *NN NDH*, br. 52, Zagreb, 4. 3. 1942, 3-4; *NN NDH*, br. 54, Zagreb, 6. 3. 1942, 9.

⁴¹ $2.760 + 1.199 = 3.959$. U izvještaju nedostaje 1 km.

⁴² "Brzopisni zapisnik", *NN NDH*, br. 52, Zagreb, 4. 3. 1942, 3-4; *NN NDH*, br. 54, Zagreb, 6. 3. 1942, 9.

⁴³ Razdioba lokomotiva izvršena je u razmjeru prema broju kilometara, koji je pripao na svaku od država nasljednica bivše Kraljevine Jugoslavije. Vidi: *Spomen-knjiga*, 117.

⁴⁴ Definitivna podjela voznog parka izvršena je prema rasporedu lokomotiva JDŽ-a na dan 20. ožujka 1941. Iako su neke uprave imale drugačije želje, a neke lokalne i privatne željeznice s teritorija Njemačke i Austrije tražile da im se vrate lokomotive koje su kao ratni plijen godine 1918. ušle u sastav željeznica Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), Nijemci nisu htjeli odugovlačiti ovaj proces i donijeli su odluku da se lokomotive podijele po kratkom postupku. Wehrmachtu je glavna

imovine JDŽ-a, te je usvojen princip da se podjela vrši prema zemljama s obzirom na njihove gospodarske potrebe, a kod podjele vagona i lokomotiva nije moglo biti govora o nekom ratnom plijenu. Na toj konferenciji određeni su pododbori za razne vrste vagona.⁴⁵ Pitanje podjele kolskog parka bilo je vrlo teško, uzevši u obzir da su se vagoni nalazili raštrkani na svim prugama evropskog kontinenta, te je bilo vrlo teško utvrditi pravo stanje i pronaći sve vagone. U tu svrhu radili su spomenuti pododbori za podjelu teretnih, putničkih i službenih vagona u mjesecu listopadu 1941. godine u Zagrebu, a u proljeće 1942. godine trebali su nastaviti s radom, i to za putničke i službene vagone u Italiji, a za teretne u Bugarskoj. Od vagona koji su do veljače 1942. pronađeni i prebrojeni, priznato je pravo vlasništva Hrvatskih državnih željeznica za 822 putničkih, 236 službenih i 8.872 teretna vagona.⁴⁶ Hrvatske državne željeznice preuzele su i sve

magistarala Zagreb/Subotica – Beograd – Niš – Skoplje – Solun bila od vitalne važnosti tokom operacija u Grčkoj i Sjevernoj Africi. Da bi imali što manje problema oko organizacije tih transporta, nisu htjeli mnogo mijenjati zatečeno stanje na terenu. Na tome su naročito inzistirali predstavnici Wehrmachta koji su predstavljali Srpske državne željeznice (SDŽ) na tim konferencijama, pošto Srbija kao okupirani teritorij nije imala pravo da sudjeluje na njima. Nakon definitivne podjele sve uprave nasljednice, osim Bugarskih državnih željeznica (BDŽ), izvršile su neka manja mijenjanja voznog parka, ali na sporazumni način. Vidi: Privatna arhiva Slobodana Rosića. Autor u svome dosadašnjem istraživanju nije naišao na zapisnike sa konferencije u Beču i sastanaka pododboru za podjelu prometnih sredstava i materijala. Pretpostavka je da su na tim sastancima, osim predstavnika NDH, sudjelovali još i predstavnici okupatorskih sila: Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske.

⁴⁵ Jedan pododbor bio je za putničke i službene vagone, drugi za teretne vagone, treći za lokomotive, a četvrti za radionički, ložionički, sekijski i stovarišni materijal i inventar. Vidi: *Spomen-knjiga*, 118.

⁴⁶ Prema podacima s kojima su raspolagali pododbori, ovi su od slučaja do slučaja podijelili stvarno samo ono, što se pronašlo te što su prijavile pojedine zainteresirane željezničke uprave. Tako je, prema nešto kasnijim podacima iz 1942. odnosno dotadašnjim rezultatima rada pododboru, NDH dodijeljeno 994 putničkih vagona, a pripadalo im je 1032. Nedostajalo je dakle još 38 vagona, što je činilo 3,7%. Od službenih vagona NDH je dodijeljeno 315 vagona od pripadajućih im 347. Nedostajalo je još 32 vagona ili 9,4%. Zatvorenih teretnih vagona NDH je dodijeljeno 3190 od pripadajućih im 5095. Od ovih vagona nedostajalo je dakle još 1905 ili 37,5%. Otvorenih teretnih vagona po načelima raspodjele NDH je pripadalo 8872, od kojih im je do tada dodijeljeno 7531. Nedostajalo je, dakle, još 1321, što je činilo 15%. Vidi: *Spomen-knjiga*, 118. Prema nekim autorima, tijekom kolovoza 1941. HDŽ su sudjelovale na bečkoj konferenciji, gdje su dobile oko 1000 lokomotiva, 1400 putničkih i 15000 teretnih vagona normalnog kolosijeka (1,435 m) i tridesetak putničkih i oko 230 teretnih vagona uskotračnih pruga (0,76 m). Vidi: N. Barić, "Željeznički promet", 258.

vagone, koji su bili u izradi u Tvornici vagona u Slavonskom Brodu, te je početkom 1942. već 200 vagona bilo preuzeto i stavljeno u promet na prugama Hrvatskih državnih željeznica. U Budimpešti je radio pododbor za razdiobu lokomotiva bivših Jugoslavenskih državnih željeznica, a od 1.595 lokomotiva normalnog kolosijeka, dodijeljeno je Hrvatskim državnim željeznicama 703 lokomotive ili 44,1% prema preuzetim normalnotračnim prugama u visini od 38,5%.⁴⁷

Prema stanju radova mogle su se nove željezničke pruge na teritoriju NDH podijeliti na tri skupine, i to: I. pruge u građenju; II. pruge u trasiranju i obilježavanju i III. pruge u proučavanju. Što se područja sarajevskog Ravnateljstva tiče, na terenu su postojale sljedeće sekcije za trasiranje i obilježavanje pruga:

1. Pruga Žepče – Sarajevo. Umjesto dotadašnje uskotračne pruge kao dio vrlo važnog prometa Brod – Sarajevo, imala se izgraditi pruga normalnog kolosijeka Žepče – Sarajevo, što se tada i trasiralo.
2. Pruga Žepče – Kulaši – Brod. Ova se pruga trebala trasirati kao nastavak pruge Sarajevo – Žepče.
3. Pruga Žepče – Zavidovići – Tuzla. Radi kraće i povoljnije veze Sarajeva s Tuzlom proučavala se pruga Žepče – Zavidovići – Tuzla.
4. Pruga Tešanjka – Tešanj. Ovom prugom duljine oko 9 km bio bi Tešanj vezan za šumsku prugu Usora – Pribinić i dalje preko Doboja s ostalim pravcima.

Pruge u proučavanju na području sarajevskog Ravnateljstva bile su sljedeće:

1. Vrbasko-neretvanska pruga (Okučani – Banja Luka – Jajce – Bugojno – Rama – Mostar – More),
2. Tuzla – Brčko,
3. Sarajevo – Rama.⁴⁸

⁴⁷ “Brzopisni zapisnik”, *NN NDH*, br. 52, Zagreb, 4. 3. 1942, 3-4; *Spomen-knjiga*, 117-118.

⁴⁸ “Brzopisni zapisnik”, *NN NDH*, br. 55, Zagreb, 7. 3. 1942, 3; *NN NDH*, br. 56, Zagreb, 9. 3. 1942, 4. Također, vidi: S. Lajnert, “Ustroj Hrvatskih državnih željeznica”, 107-109.

Problematika i stanje voznog parka Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo

Kao što je već rečeno, na konferencijama o podjeli voznog parka bivših Jugoslavenskih državnih željeznica, podjela lokomotiva između željezničkih uprava nasljednica bivše Kraljevine Jugoslavije izvršena je prema stanju po ložionicama na dan 20. ožujka 1941.⁴⁹ Što se tiče Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo, pregled uskotračnih lokomotiva (0,76 m) po ložionicama na dan 20. ožujka 1941. bio je sljedeći:

- Sarajevo: 87 lokomotiva, od toga: 4 (serija 72), 8 (serija 73), 1 (serija 80), 33 (serija 83), 3 (serija 84), 13 (serija 85), 25 (serija 92)
- Podlugovi: 24 lokomotive, od toga: 2 (serija 71), 5 (serija 81), 1 (serija 82), 1 (serija 176), 14 (serija 189), 1 (serija 192)
- Višegrad: 12 lokomotiva, od toga: 1 (serija 82), 10 (serija 83), 1 (serija 173)
- Konjic: 27 lokomotiva (serija 97)
- Mostar: 51 lokomotiva, od toga: 6 (serija 73), 13 (serija 83), 9 (serija 85), 22 (serija 185), 1 (serija 186)
- Dubrovnik: 10 lokomotiva (serija 83)
- Čapljina: 8 lokomotiva, od toga: 6 (serija 83), 1 (serija 173), 1 (serija 186)
- Trebinje: 11 lokomotiva (serija 83)
- Jablanica: 3 lokomotive (serija 189)
- Zenica: 20 lokomotiva, od toga: 1 (serija 72), 1 (serija 82), 17 (serija 83), 1 (serija 184)
- Dolac: 21 lokomotiva, od toga: 1 (serija 73), 5 (serija 91), 11 (serija 97), 2 (serija 173), 2 (serija 189)
- Jajce: 5 lokomotiva (serija 189)
- Bosanski Brod: 43 lokomotive, od toga: 3 (serija 72), 8 (serija 73), 1 (serija 84), 26 (serija 91), 1 (serija 173), 3 (serija 185), 1 (serija 189)

⁴⁹ Bundesarchiv, Berlin (BArch) R 5/3654 (Jugoslawien). Podatke iz Bundesarchiva u Berlinu, za potrebe ovog članka, ustupio mi je Slobodan Rosić. Dokumente je s njemačkog prevela Danijela Marjanić.

- Ljubljana: 8 lokomotiva, od toga: 1 (serija 185), 7 (serija 189)
- Doboj: 28 lokomotiva, od toga: 3 (serija 71), 2 (serija 72), 1 (serija 171), 3 (serija 176), 6 (serija 178), 1 (serija 180), 12 (serija 185)
- Karanovac: 2 lokomotive (serija 176)
- Zavidovići: 1 lokomotiva (serija 185)
- Kreka: 3 lokomotive, od toga: 2 (serija 185), 1 (serija 190).⁵⁰

Transportna komandantura u Zagrebu (Transport-Kommandantur Agram),⁵¹ Hatzova ulica 16, zatražila je 27. travnja 1943. od Glavnog ravnateljstva za promet Ministarstva prometa NDH u Zagrebu i ravnateljstva HDŽ-a u Zagrebu i Sarajevu, da im žurno pošalju izvještaj o radu i poteškoćama. Ante Vokić, upravitelj Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo, potpisao je 6. svibnja 1943. dopis kojim je Prometni odsjek navedenog Ravnateljstva poslao Prometnom odsjeku Glavnog ravnateljstva za promet Ministarstva prometa u Zagrebu tražene podatke. Ravnateljstvo državnih željeznica Sarajevo imalo je u svome voznom parku ukupno 366 lokomotiva uskog kolosijeka 0,76 m, i to: 59 parnih lokomotiva za putničke vlakove, 273 parne lokomotive za teretne vlakove i 34 parne lokomotive za razvrstavanje. Sarajevsko ravnateljstvo imalo je i 7 motornih vlakova. Također, Ravnateljstvo je imalo i 7323 vagona, od toga: 397 putničkih vagona, 1611 zatvorenih teretnih vagona, 4867 otvorenih teretnih vagona, 162 službena vagona,

⁵⁰ Bundesarchiv, Berlin (BArch) R 5/3654 (Jugoslawien). Postojalo je još i 7 lokomotiva serije 71 iz ložionice Bijeljina, koje su bile isključene iz navedene razdiobe. Riječ je o lokomotivama uskog kolosijeka (0,76 m) s pruge Bijeljina – Ugljevik. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. 16331/1943. Što se lokomotiva normalnog kolosijeka (1,435 m) na bosanskom teritoriju tiče, pregled po ložionicama na dan 20. ožujka 1941. bio je sljedeći: Banja Luka: 31 lokomotiva, od toga: 2 (serija 16), 2 (serija 31), 1 (serija 50), 26 (serija 126); Prijedor: 5 lokomotiva, od toga: 4 (serija 31), 1 (serija 126); Bosanski Novi: 6 lokomotiva, od toga: 5 (serija 50), 1 (serija 126). Vidi: Bundesarchiv, Berlin (BArch) R 5/3654 (Jugoslawien). Ovdje još jednom treba naglasiti da su Banja Luka, Prijedor, Bosanski Novi i Bijeljina bili u nadležnosti Ravnateljstva državnih željeznica Zagreb.

⁵¹ Njemačke transportne ustanove na prugama Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo koje su bile angažirane u domenu generala Transportne službe Jugoistoka spadale su pod nadležnost Transportne komandanture u Zagrebu.

48 poštanskih vagona, 66 vagona s kotlovima, 66 privatnih (posebničkih) vagona⁵² i 106 specijalnih vagona. Općenito se moglo reći da su, kako lokomotive tako i vagoni uskog kolosijeka 0,76 m, bili prilično istrošeni starošću i velikim prometom, te da im je bila potrebna temeljita obnova. Tako je bilo 29% lokomotiva starijih od 40 godina, 23% starijih od 30 godina i 48% ispod 30 godina. Od vagona, bilo je 28% starijih od 40 godina, 22% starijih od 30 godina, 30% starijih od 20 godina i 20% starijih ispod 20 godina. Pošto je velik broj lokomotiva od onih preko 40 godina starosti radi njihove slabe vučne snage bio neupotrebljiv za vuču, to su one bile većinom iznajmljene državnim i privatnim industrijskim poduzećima. Osim toga, od upotrebljivih lokomotiva bilo je njih 8 na radu kod Talijanskih državnih željeznica (Ferrovie dello Stato/FS) i Šipada,⁵³ tako da je sarajevsko Ravnateljstvo uistinu raspolagalo s 341 lokomotivom za vuču. Od ovog broja je na dan 5. svibnja 1943. za službu bilo nesposobno (u popravku ili su čekale popravak) 128 lokomotiva ili oko 37,5%. I, ovaj visoki postotak još nije bio stvaran, jer je ukupan broj lokomotiva od 341 sadržavao i lokomotive za razvrstavanje, pa je stvarni postotak pokvarenih lokomotiva u nekim ložionicama iznosio i oko 50%. Uzrok je ovome uglavnom bilo često topljenje ležaja na tjernim i spojnim motkama kao posljedica nestašice dobre bijele kovine, slabe kvalitete konzistentne masti i nedovoljnog broja stručnog osoblja za popravke.

⁵² Riječ je o privatnim vagonima u vlasništvu privatnih poduzeća uvrštenih u kolni park Hrvatskih državnih željeznica. Prema iskazu Glavnog ravnateljstva za promet od 19. srpnja 1943. privatna poduzeća s vagonima u svome vlasništvu na uskotračnim bosanskim prugama bila su sljedeća: Hrvatski Shell d.d. Zagreb (domovna stanica Bosanski Brod), Hrvatski Standard Vacuum d.d. Zagreb (domovna stanica Bosanski Brod), Solway d.d. Lukavac (domovna stanica Bosanski Brod), Destilacija drva d.d. Teslić (domovna stanica Teslić), M. Fischla sinovi, Kreka (domovna stanica Bosanski Brod, domovna stanica Kreka). Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, "Izkaz posebničkih kola, uvrštenih u HDŽ park", *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 19, Zagreb, 15. 9. 1943, VI-VII.

⁵³ Šumsko-industrijsko preduzeće (Šipad) a.d. Sarajevo. Nekada je poduzeće bilo u vlasništvu Otta Steinbeisa. Uskotračna pruga poduzeća Prijedor – Knin (232,8 km) sagrađena je 1914. godine. Naime, Bosansko dioničko društvo za šumsku industriju Otto Steinbeis u Dobrljinu produljilo je 1914. svoju već postojeću šumsku željeznicu Knin – Srnetica do Prijedora. Vidi: HR-HDA-136. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica-Zagreb (1918-1941), kutija 78, pov. ur. br. 87/1938.; "Nova prometna sveza sa Dalmacijom", *Narodne novine*, br. 276, Zagreb, 14. 10. 1914, 5.

Sarajevsko Ravnateljstvo imalo je slične poteškoće i s održavanjem vagona, pa je na dan 3. svibnja 1943. bilo na popravku ili je na popravak čekalo 93 putnička i 830 teretnih vagona. U vagonskim (kolskim) kao i lokomotivskim radionicama osjećala se znatna nestašica stručnog osoblja, a osim toga i nestašica materijala i to: bijele kovine, mesing-ležaja, matica malih dimenzija, zakovica, rascjepki, podložnih ploča, obruča za kotače, osovina, čeličnih kučica za ležajeve, mazaćih jastučića, čelika za pera, spiralnih i volutnih pera, gumenog materijala, boje, firnisa i maziva. U pogledu ostalih smetnji koje su vrlo štetno utjecale na održavanje redovitosti u prometnoj službi, Vokić je napomenuo, da prilike u prometu južno od Mostara nisu dobre. Osoblje je bez iznimke bilo izloženo napadajima i miješanju u službu od strane četnika, odnosno tzv. antikomunističke milicije pod okriljem talijanskih vlasti. Sarajevskom Ravnateljstvu javljali su se službenici i iz stanice Dubrovnik, koji su izbjegli ispred četničkih prijetnji. Na pruzi Međeđa – Priboj bilo je isto takvo stanje. Iako je sarajevsko Ravnateljstvo davalo svoje osoblje, lokomotive i vagona za prevoženja na pruzi Međeđa – Priboj, to su ipak talijanske vlasti ubirale sav prihod. Osoblje je bilo apsolutno nezaštićeno. Nametala se žurna potreba da se na tom dijelu pruge zavede red i sigurnost. Talijanske vojne vlasti zadržavale su lokomotive sarajevskog Ravnateljstva u Priboju po 48 i 60 sati, bez njihovog znanja i odobrenja i naravno da u takvim prilikama nije bilo moguće održati redovan turnus osoblja i redovitost u prometu. Ovo je stanje bilo tim gore kada se znalo da se ionako oskudijevalo s lokomotivama, dok su se pred promet stavljali veliki zahtjevi. Brojno stanje parnih lokomotiva Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo širine kolosijeka 0,76 m na dan 1. svibnja 1943. bilo je sljedeće (sveukupno 366):⁵⁴

Lokomotive za putničke vlakove: 23 lokomotive s posebnim tenderom serije 73 – (1-C-1^{7,2}), 30 lokomotiva s posebnim tenderom serije 85 – (1 – D

⁵⁴ Slovno-brojčane oznake u zagradi označuju raspored osovina i osovinski pritisak pojedinih serija lokomotiva. Npr, serija 73 – (1-C-1^{7,2}) znači 1 slobodna osovina, 3 vezane osovine, 1 slobodna osovina i osovinski pritisak od 7,2 tone. Serija 85 – (1 – D – 1^{8,5}) znači 1 slobodna osovina, 4 vezane osovine, 1 slobodna osovina i osovinski pritisak od 8,5 tona. Serija 178 – (1 – B – 1⁶) znači 1 slobodna osovina, 2 vezane osovine, 1 slobodna osovina i osovinski pritisak od 6 tona. Zahvaljujem dr. sc. Zoranu Bundalu na pojašnjenju oznaka.

– 1^{8, 5}) i 6 lokomotiva s posebnim tenderom serije 178 – (1 – B – 1⁶).

Lokomotive za teretne vlakove: 5 tenderskih lokomotiva serije 81 – (O – D – O^{5, 5}), 100 lokomotiva s posebnim tenderom serije 83 – (O – D – 1⁸), 31 tenderska lokomotiva serije 91 – (1 – C+C – O⁸), 25 lokomotiva s posebnim tenderom serije 92 – (1 – C+C – O⁸), 38 zupčanih lokomotiva serije 97 – (O – 3 – O⁸), 41 lokomotiva s posebnim tenderom serije 185 – (O – C – 2^{6, 5}), 1 lokomotiva s posebnim tenderom serije 186 – (O – C – 2⁸) i 32 tenderske lokomotive serije 189 – (O – C – 1^{6, 5}).

Manevarske lokomotive: 5 tenderskih lokomotiva serije 71 – (O – C – O^{4, 5}), 9 tenderskih lokomotiva serije 72 – (O – C – 1^{8, 2}), 1 tenderska lokomotiva serije 80 – (O – D – O^{4, 4}), 3 tenderske lokomotive serije 82 – (O – D – O^{8, 4}), 4 lokomotive s posebnim tenderom serije 84 – (1 – D – O⁸), 1 tenderska lokomotiva serije 171 – (O – B – O^{4, 5}), 3 tenderske lokomotive serije 173 – (O – B – O⁶), 6 tenderskih lokomotiva serije 176 – (1 – B – O⁶), 1 tenderska lokomotiva serije 184 – (O – C – O^{5, 3}) i 1 tenderska lokomotiva serije 190 – (O – D – O⁵).⁵⁵

Brojno stanje vagona Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo širine kolosijeka 0,76 m na dan 1. svibnja 1943. bilo je sljedeće (sveukupno 7323):

397 putničkih vagona, od toga: 3 serije AS, 10 serije Abs, 12 serije AB, 17 serije Bs, 20 serije B, 2 serije Be, 16 serije Bes, 3 serije Beo, 1 serije Bn, 22 serije BC, 4 serije BCEO, 2 serije BCns, 25 serije Cs, 100 serije C, 21 serije Cls, 42 serije Cl, 48 serije Ce, 19 serije Ceo, 7 serije E, 4 serije Ek, 18 serije Eek i 1 serije En.

1611 zatvorenih teretnih vagona, od toga: 1 serije Cln, 4 serije Mn, 5 serije Mnr, 715 serije Geg, 3 serije Gev, 36 serije Gec, 14 serije Gme, 27 serije Gmec, 10 serije Gle, 6 serije Gk, 13 serije Gkc, 10 serije Gz, 222 serije G, 335 serije Gc, 17 serije Goc, 21 serije H, 20 serije Ho, 95 serije He, 45 serije M i 12 serije N.

4867 otvorenih teretnih vagona, od toga: 13 serije Ln, 272 serije In, 45 serije Kn, 356 serije Knd, 18 serije Kon, 61 serije Kgn, 117 serije Kgmc, 174 serije Lev, 36 serije se, 10 serije Ike, 21 serije Ikec, 43 serije Ie, 52 serije Iec,

⁵⁵ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. 16331/1943.

1194 serije ke, 14 serije Kec, 15 serije Kme, 12 serije Kmec, 16 serije L, 11 serije Lc, 21 serije Lm, 36 serije Lmc, 59 serije S, 124 serije Sc, 85 serije Ik, 9 serije Ikr i Ikrc, 82 serije Ikc, 1168 serije I i Ir, 119 serije Ic, 100 serije Im, 1 serije Imrc, 117 serije K, 5 serije Kr, 4 serije Krc, 407 serije Kc, 2 serije Kb i 58 serije Ime.

162 prtljažna vagona, od toga: 8 serije Db, 8 serije D, 132 serije De, 9 serije Dn, 1 serije Dl i 4 serije Dln.

48 poštanskih vagona, od toga: 26 serije F, 5 serije Fe i 17 serije Fn.

66 vagona cisterni serije R+Re+Rn

66 privatnih vagona, od toga, 4 serije Knr, 5 serije Kg, 15 serije Kgd, 27 serije R, 5 serije Re i 10 serije Rnc.

106 specijalnih vagona za željezničku upotrebu, od toga: 1 serije P, 2 serije T, 19 serije U, 10 serije Ue, 1 serije Uedes, 3 serije Dcd, 1 serije D proba, 2 serije G, 21 serije Ge, 1 serije Gvage, 1/1 serije Dizal, 6 serije V, 2 serije Kge, 13 serije Iser, 17 serije Isb, 2 serije Isn i 3 serije Isn⁵⁶.

Suradnja radnika Ravnateljstva HDŽ-a Sarajevo s Narodnooslobodilačkim pokretom i represija vladajućeg režima prema željezničarima

Željeznički promet, a posebno sarajevski čvor, te Glavna željeznička radionica bili su od strateške važnosti za vladajući režim. Stoga su odmah u pojedinim željezničkim organizacijskim jedinicama postavljeni vojni predstavnici, čija zadaća je bila bezuvjetna kontrola nad odvijanjem prometa. Članovi Komunističke partije u Glavnoj željezničkoj radionici i Ložionici u Sarajevu već su u mjesecu travnju 1941. počeli sa sitnim sabotажama na željezničkim prijevoznim sredstvima i opremi, te sa usporavanjem rada na njihovom popravku. Na taj način ometali su i usporavali željeznički promet od kojeg je ovisilo i funkcioniranje cijele privrede NDH. Nakon odluke o podizanju oružanog ustanka, minirana je 29. srpnja 1941. Željeznička

⁵⁶ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. 16331/1943.

ložionica u Sarajevu. Izveli su je članovi partijskog odjeljenja Glavne željezničke radionice u ložionici Ljubo Lunava, Nedeljko Rašović, Hivzija Čatić i Salko Gozo.⁵⁷ Miniranjem nije počinjena veća materijalna šteta, ali je akcija ipak odjeknula, te je bila podstrek i drugim rodoljubima da se uključe u borbu. Nakon ove akcije vladajući režim je poduzeo represije protiv komunisti i drugih građana Sarajeva. U ložionici su ustaše uhapsile 12 radnika koji su predani ustaškom prijemkom sudu, a nakon njih policija je uhapsila još 17 radnika, koji su otpremljeni u koncentracijske logore Gospić i Koprivnicu. Za odmazdu, 1. kolovoza 1941. strijeljano je 20 talaca u Sarajevu. Bez obzira na represije, željezničari su nastavili sa sabotажama, prikupljanjem raznog materijala i opreme za jedinice Narodnooslobodilačke vojske, te samim odlaskom u partizane.⁵⁸

Hapšenja željezničara nisu bila nimalo rijetka. Tako je, naprimjer, 14. prosinca 1942. Dževdet Kučukalić, nadstojnik Općeg odsjeka Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu poslao Glavnom ravnateljstvu za promet Ministarstva prometa u Zagrebu iskaz uhapšenih službenika sarajevskog Ravnateljstva. Iz iskaza je vidljivo da su uhapšena 172 željezničara, od toga 4 iz Općeg odsjeka, 6 iz Prometnog odsjeka, 28 iz Građevinskog odsjeka, 129 iz Strojarskog odsjeka (47 iz Ložione Sarajevo, 16 iz Ložione Zenica, 9 iz Ložione Doboj, 13 iz Ložione Bosanski Brod, 10 iz Ložione Konjic, 1 iz Ložione Mostar i 33 iz Glavne željezničke radionice Sarajevo), 1 iz Trgovačkog odsjeka, 2 iz Računskog odsjeka i 2 iz Gospodarskog odsjeka. Oni su uhapšeni od strane ustaških civilnih i vojnih vlasti, te talijanskih i njemačkih vojnih vlasti. Prema navedenom iskazu, od vlasti NDH uhapšeno je njih 119, od Nijemaca je uhapšeno njih 7, od Talijana je uhapšeno njih 10, a za njih 36 se ne zna kada su uhapšeni i od koga. Kod manjeg broja uhapšenih

⁵⁷ Ljubo Lunava je ubijen u koncentracijskom logoru, Nedeljko Rašović je poginuo kao partizan, Hivziju Čatića su ubili četnici u svibnju 1942. u Bijelim Vodama, a Salko Gozo je strijeljan 2. rujna 1941. u Sarajevu. Vidi: Dane Olbina, "Partijska organizacija u Glavnoj željezničkoj radionici i Ložionici Sarajevo", u: *Sarajevo u revoluciji*. Zbornik radova, tom 2, Sarajevo: Istorijiski arhiv, 1977, 518.

⁵⁸ Isto, 515-531. Vidi također: Milan Miličević, "U montaži lokomotiva Glavne željezničke radionice", u: *Sarajevo u revoluciji*. Zbornik radova, tom 2, Sarajevo: Istorijiski arhiv, 1977, 532-536.

željezničara navodi se i razlog hapšenja, te kako su završili. Tako su neki od njih uhapšeni radi sumnje propagiranja komunizma, neki su pušteni na slobodu, neki su otpušteni iz službe, neki su ubijeni, neki su završili u koncentracijskim i sabirnim logorima, npr. u Jasenovcu, talijanskom logoru Mamula i sl, neki su osuđeni na dugogodišnju kaznu. Nažalost, u navedenom iskazu ne navodi se razlog slanja u pojedine koncentracijske logore, te zašto i kako je netko ubijen.⁵⁹

Pohvale, priznanja i odlikovanja željezničkom osoblju

Neki željezničari surađivali su s Narodnooslobodilačkim pokretom, neki su samo radili svoj posao i trudili se biti neutralni, dok je jedan dio njih bio opredijeljen za ustaše i NDH. Službenici Ravnateljstva u Sarajevu često puta su javno pohvaljivani za svoj požrtvovni rad na uspostavi i održavanju željezničkog prometa, koji se odvijao u doista teškim ratnim uvjetima. Spomenimo samo nekoliko primjera. Oružnički pukovnik Jakovljević, povjerenik Povjereništva Vojne krajine u Višegradu izdao je 26. siječnja 1942. pohvalno priznanje cjelokupnom željezničkom osoblju postaje Višegrad, jer su za vrijeme 44-dnevne opsade Višegrada pod “četničko-komunističkim banditima”, službenici te postaje pokazali hladnokrvnost i krajnje požrtvovanje izvršivši svaku naredbu do kraja.⁶⁰ Major Höffner, zapovjednik Zapovjedništva njemačkog transportnog područja Zagreb, pohvalio je početkom 1942. hrvatske željezničare za velike napore koje su činili u uspostavi prometa, uputivši priznanje Josipu Markoviću, državnom tajniku Odjela za željeznice, autopromet i brodarstvo.⁶¹

⁵⁹ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 1777/1942. Također, vidi: N. Barić, “Željeznički promet”, 260. Nikica Barić spominje 162 uhapšena željezničara, međutim riječ je ipak o broju od 172 uhapšena. Samo jedan od njih 172 uhapšen je zbog krađe robe iz vagona stanice Brod.

⁶⁰ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Pohvalna naredba cjelokupnom željezničkom osoblju postaje Višegrad”, *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice, autopromet i brodarstvo*, br. 4, Zagreb, 15. 2. 1942, 93.

⁶¹ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Zasluženo priznanje našim željezničarima sa strane njemačkih vojničkih vlasti”, *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice, autopromet i brodarstvo*, br. 7, Zagreb, 1. 4. 1942, 157-158.

S obzirom na važnost pruga koje su prolazile kroz područje NDH za Treći Reich, Adolf Hitler preko svoga opunomoćenika 17. prosinca 1942. odlikovao je veći broj službenika Hrvatskih državnih željeznica za njihovu revnu službu. U prostorijama njemačkog poslanstva u Visokoj ulici u Zagrebu, između ostalih, križem reda njemačkog orla za zasluge odlikovani su i: križem I. stupnja Salih Muftić, pomoćnik upravitelja Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo, te križem II. stupnja Dragutin Jurić, nadstojnik Prometnog odsjeka Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo.⁶²

Poglavnik NDH svojom odredbom od 27. studenoga 1943. podijelio je Nazifu Baručiji, čuvaru pruge Sekcije Zenica 2 za održavanje pruge, malu srebrnu kolajnu poglavnika Ante Pavelića za hrabrost, zato što je, uhvaćen po “odmetnicima”, noću dne 1. studenoga 1943. na pruži zeničke sekcije, svojom dosjetljivošću natjerao iste u bijeg, uspio zaustaviti vlak, koji bi inače pao u njihove ruke.⁶³

Spomenimo još samo da je 10. travnja 1944. Ante Pavelić za savjesno i požrtvovno vršenje službe odlikovao redom za zasluge I. stupnja Petra Alavanića, upravitelja Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, redom za zasluge II. stupnja Dževdeta Kučukalića, nadstojnika Općeg odsjeka Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, Dragutina Jurića, nadstojnika Prometnog odsjeka, Filipa Korača, nadstojnika Računskog odsjeka, Nikolu Jarka, nadstojnika Gospodarskog odsjeka, Saliha Muftića, doupravitelja Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, te redom za zasluge III. stupnja Hinka Hinkovića, nadsavjetnika i nadstojnika Prometnog pododsjeka Ravnateljstva Sarajevo.⁶⁴

⁶² HR-HDA-219. MPJR GRP, “Führerovo priznanje hrvatskim željezničarima”, *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 1, Zagreb, 1. 1. 1943, 1-3.

⁶³ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Odlikovanja”, *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 4, Zagreb, 15. 2. 1944, 59.

⁶⁴ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Odlikovanja”, *Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 9, Zagreb, 1. 5. 1944, 166-167. Ovdje su navedeni samo hijerarhijski najvažniji željezničari.

Poteškoće u obavljanju željezničke službe na prugama Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo

Službenici sarajevskog Ravnateljstva u svome radu nailazili su na mnogobrojne probleme i poteškoće, riskirajući često puta i vlastiti život. Najveći problem željezničkom sustavu NDH bili su napadi jedinica Narodnooslobodilačke vojske⁶⁵ na njihovu infrastrukturu. Od mnogobrojnih napada koji su dobro dokumentirani, spomenimo samo nekoliko primjera.⁶⁶

Kapetan Artur Höffner, oficir za vezu načelnika za transport kod njemačkog generala u Zagrebu (Transportoffizier Zagreb), Hatzova ulica br. 16, poslao je 25. kolovoza 1941. njemačkom generalu pregled napada na željezničke pruge u NDH, koji su izvršeni od početka ustaničkog pokreta (13. srpnja 1941.-25. kolovoza 1941.). Što se područja sarajevskog Ravnateljstva državnih željeznica tiče, stanje je bilo sljedeće: 29. i 30. srpnja 1941. Ložionica Sarajevo, 4. kolovoza 1941. Vinac na pruzi Jajce – Sarajevo, 7. kolovoza 1941. između Sarajeva i Višegrada, između Pazarića i Hadžića, kod Sarajeva, 10. kolovoza 1941. kod Sjetline, kod Sarajeva, 24. kolovoza 1941. kod Doboja.⁶⁷ U ožujku 1943. srušen je most na Neretvi kod Jablanice na pruzi Konjic – Mostar. Već početkom lipnja 1943. na izgradnju porušenog željezničkog mosta upućena je Željeznička bojna, vojna postrojba NDH zadužena za izgradnju porušenih željezničkih objekata.⁶⁸ Sa 16. na 17. rujna

⁶⁵ U njemačkim dokumentima, jedinice NOV-a često se nazivaju *banda* ili *banditi*, dok se u NDH dokumentima često nazivaju *odmetnici*.

⁶⁶ Osim arhivskoga gradiva koje je korišteno u ovom članku, za detaljnija istraživanja na temu diverzantskih akcija jedinica Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu, upućujem zainteresirane na tiskane arhivske izvore. Od dosadašnjih edicija objavljenog arhivskog gradiva vezanog za Bosnu i Hercegovinu najveće značenje imaju zbornici dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda u izdanju Vojnoistorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije u Beogradu, čiji se tom IV. odnosi baš na borbe u Bosni i Hercegovini. Drugu osnovnu skupinu dokumenata objavljenih u navedenim zbornicima čine tom XII. (Dokumenti Njemačkog Rajha) i tom XIII. (Dokumenti Kraljevine Italije). Također, neki predmetni podaci mogu se naći u knjizi Ljubomira Bošnjaka *Diverzantska dejstva u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941-1945.* u izdanju Vojnoistorijskog instituta u Beogradu iz 1983.

⁶⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Njemačkog Rajha 1941*, tom XII, knjiga 1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973, 322-323.

⁶⁸ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 5, ur. br. (Tajno) 2196/1943. Također, vidi: Nikica Barić, *Ustroj kopnene*

1944. između Podlugova i Visokog u km. 28 miniran je most. Dana 13. rujna 1944. između Konjica i Čapljine eksplodirala je mina pod vlakom br. 79 u km. 166,2. Sa 10. na 11. studenoga 1944. minirana je pruga u km. 87,6-88,3 između Vrace i Vranduka blizu Zenice. Dana 22. prosinca 1944. minirana je pruga u km. 231,05-232,07 između Dervente i Vrhova. Dana 8. siječnja 1945. eksplodirala je mina u km. 233,4 između Donje Bišnje i Vrhova pod vlakom br. 178. Dana 9. siječnja 1945. između Donje Bišnje i Vrhova oklopni vlak naišao je na minu.⁶⁹

Ništa manji problem imali su zaposlenici sarajevskog Ravnateljstva u negativnom ponašanju talijanskih vojnih vlasti prema njima. Tako je Ravnateljstvo državnih željeznica Sarajevo izvijestilo 26. lipnja 1942. Odjel za željeznice i autopromet Ministarstva prometa i javnih radova NDH da Talijanske vojne vlasti često pokušavaju onemogućiti svaku djelatnost sarajevskom Ravnateljstvu s očitom svrhom da prigrabe svu vlast nad željeznicama južno od Sarajeva. U tom cilju iskonstruirali su optužbe protiv željezničkih službenika, koji su prikazivani kao nelojalni i nedorasli za obavljanje zadaća, koje je nametao rat i saveznički odnosi s Italijom. Iz iskaza vojničkih transporata proizlazi da su gotovo cijeli kolski park i vozna sredstva sarajevskog Ravnateljstva služile za prijevoz u prvom redu talijanske, potom njemačke i u manjoj mjeri hrvatske vojske. Za potrebe domaćeg civilnog pučanstva nije ostajalo gotovo ništa, zbog čega se je i stvorila nepopisiva bijeda domaćeg stanovništva na jugu. Na svakom koraku očitovalo se nepovjerenje talijanske vojske, koja im je pravila sve moguće poteškoće i zapreke, tako da zaposlenici sarajevskog Ravnateljstva jednostavno nisu više znali što da rade. Nikakvi domaći propisi za njih nisu vrijedili. Pod prijetnjom sile željeznički službenici morali su izvršavati sve naloge, pa čak i one, koji su u najvećoj mjeri ugrožavali sigurnost prometa. Svaki, pa i obični talijanski vojnik uzimao si je apsolutnu slobodu nad radom i životom

vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 189; Nikica Barić, "Željezničke prometnice u obalnom pojasu Nezavisne Države Hrvatske do kapitulacije Kraljevine Italije", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 51, br. 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 902-903. i N. Barić, "Željeznički promet", 267.

⁶⁹ HR-HDA-241. RDŽ/Z, knjiga br. 42, Očevidnik nezgoda (1944-1945), tek. br. 42, 97, 106, 149, 235.

domaćih željezničkih službenika. Tako su, naprimjer, 15. lipnja 1942. u stanici Trebinje talijanski vojnici zabranili da se raspoloživi vagoni šalju u druge stanice. Istoga dana zapovjednik talijanske vojske u Čapljini prisilno je uzeo u ložionici lokomotivu, prisilio je ložača Šegu da vozi s njim i sam je rukovao odnosno razmještao po stanici. Istog dana isti komandant prisilio je željezničke službenike, da iz redovite garniture prolazećeg vlaka br. 6 otkvače vagon Bs 2426 za talijanske transporte. Ložionica Dubrovnik obavijestila je sarajevsko Ravnateljstvo da svaki dan mora dati jednu lokomotivu talijanskoj vojsci za osiguranje rada na popravci pruge Uskoplje – Mihanići. Ložionica Trebinje obavijestila je Ravnateljstvo da na zahtjev talijanskog vojnog zapovjednika svaki dan mora dati jednu lokomotivu za razmještaj u stanici koji se vršio prema naredbi talijanskih vojnika. Garniture putničkih vlakova spale su na minimum, jer je sarajevsko Ravnateljstvo putničke vagone moralo dati za prijevoz talijanskih transportata. Zbog toga su putnički vlakovi morali u Sarajevu sate čekati na dolazeće garniture. Zakašnjenje putničkih vlakova, naravno, utjecalo je i na zakašnjenje svih ostalih vlakova. U svakodnevnim izvještajima o zakašnjenju vlakova moglo se vidjeti da su vlakovi zadržani na zahtjev talijanske vojske. Iz ovih nekoliko primjera može se jasno vidjeti zašto nije bilo vagona za vojne transporte, te zašto su oni kasnili. Na svakoj stanici svaki talijanski vojni zapovjednik radio je na svoju ruku zloupotrebljujući vozni park. Oni nisu istovarivali vagone u roku od 6 sati, već su iste upotrebljavali za skladišta, te za ukonačenja vojnika. Oni su po nekoliko dana prisilno rezervirali vagone za svoje eventualne potrebe ne obazirući se ni najmanje, da su ti vagoni potrebni također za talijanske transporte. Ovakvim postupkom svaki rad podjele kola upravo je bio paraliziran.⁷⁰

Na stanici Višegrad napadnut je 6. svibnja 1943. od strane talijanskog kapetana hrvatski otpravnik vlakova. Udario ga je u prsa dva puta bokserom radi toga što mu nije mogao dostaviti lokomotivu, koju je tražio odmah za prijevoz talijanskog transporta već je morao čekati dok se opskrbila lokomotiva. Ante Vokić, upravitelj sarajevskog Ravnateljstva, uputio

⁷⁰ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) G.T. 409/1942. Također, vidi: N. Barić, “Željeznički promet”, 265.

je 8. svibnja 1943. brzojav Ravnateljstvu HDŽ-a u Zagrebu, te ih zamolio da uzmu u zaštitu njegovo osoblje od ovakvih napada od strane talijanske vojske.⁷¹

Između ostaloga, Talijani su dopuštali i tolerirali izgrede, a često puta i zločine četnika pod njihovom zaštitom. Prema izvještaju koji je 20. studenoga 1942. Prometni odsjek Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo uputio Prometnom odsjeku Glavnog ravnateljstva za promet u Zagrebu, željezničko osoblje zastrašeno četničkim terorom moralo je udovoljavati svim nalogima talijanske vojske, jer inače nije bilo sigurno ni za goli život. Prema istom izvještaju, teško je bilo raditi s Talijanima, koji su u svakom željezničkom službeniku gledali “boljševika”, a naročito kada su ti službenici htjeli primijeniti željezničke propise, koji njima nisu odgovali.⁷²

Često su se događali različiti nemili slučajevi koji su znatno ometali uređan i siguran promet i koje su doveli željezničke službenike i sav narod u stalnu životnu opasnost od četnika, koji su nastupali kao talijanska milicija organizirana i opskrbljena od talijanske vojne vlasti. Spomenimo samo kao primjer nemile događaje koji su se dogodili kod prevoženja četnika uvrštenih u talijansku vojnu silu kao dobrovoljačka talijanska protukomunistička milicija (*Milizia volontaria anti comunista*) na pruzi Bileća – Konjic u listopadu 1942. Nedjela su četnici izvršili pod zaštitom, kao milicija talijanske vojne sile, a dovezeni su i vraćeni kao talijanski vojni transporti po naređenju talijanskih vojnih oblasti. Tako je 2. listopada 1942. kod transporta četnika opljačkan u željezničkoj stanici Ravno uredski materijal. Opljačkali su oružničku postaju Ravno i odnijeli cjelokupno oružje. Oružnika Saliha Mešića i putnika Jakova Bevandu teško su ranili, te su oni upućeni u bolnicu u Dubrovnik. Lakše su ozlijedili i udarili čuvara pruge Đuku Šimonovića te, navodno, odveli sa sobom dva seljaka. Prilikom odlaska vlaka otvorili su paljbu na selo. Iz stanice Ravno odneseno je što državne, a što privatne imovine oko 2000 kuna, a iz oružničke postaje vrijednost oko 500.000

⁷¹ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 1881/1943, u predmetu ur. br. (Tajno) 2501/1943. Također, vidi: N. Barić, “Željeznički promet”, 265.

⁷² HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 1563/1942. Također, vidi: N. Barić, “Željeznički promet”, 265.

kuna. Od strane četnika padale su teške uvrede na NDH. Istoga dana vlak je prevezio transport četnika za Mostar. Kod dolaska u Čapljinu u 23:37, oduzeli su prtljagu nekih putnika koji su čekali na vlak i odveli sa sobom Radoslava Mujića, domobrana 11 sklopa 3 bitnice Sarajevo. Na polasku su otvorili paljbu iz pušaka u zrak. U km 165+820⁷³ kod stajališta Dretelj izbacili su iz vlaka prebijenog svučenog domobrana koga je pronašao čuvar pruge. Domobran je preminuo dok je nošen u Čapljinu posebnom lokomotivom. Nailazeći kroz Dretelj pucali su iz vlaka i tom prilikom smrtno ranili Anicu Jarak, djevojku koja je prolazila kroz svoje dvorište. Ista je odmah preminula. Kroz ugibalište Šurmanci također je bila jaka pucnjava, ali bez žrtava. Strojovođa Ložionice Mostar Pavo Magzan podnio je izvještaj da je 2. listopada 1942. vozio vlak 55 od Mostara za Drežnicu s transportom četnika. U Drežnici, dok se lokomotiva opskrblijvala vodom, prišao mu je jedan četnik, te ga udario svom snagom šakom u trbuh, pokidao sve džepove i uzeo sat s lancem, a zatim otišao. Dana 3. listopada 1942. došao je u Mostar u stanicu Drežnica transport s četnicima iz Bileće. Za vrijeme zadržavanja vlaka u stanici Mostar obili su četnici i opljačkali 17 natovarenih vagona s raznom robom. Od strane četnika koji su se slobodno kretali po stanici padale su pogrde i prijetnje upravljene poglavniku i hrvatskim vlastima, te se samo krajnjoj suzdržljivosti željezničkih službenika i putnika koji su čekali na vlak moglo zahvaliti da nije došlo do incidenta. Treba napomenuti da od strane talijanskih vlasti nije bilo dovoljnog osiguranja. Prigodom dolaska četnika sa vlakom u 2:26 došlo je do pojedinačne pucnjave, kojom je prilikom prekinut električni žični vod, tako da je gornji dio stanice ostao bez svjetla. U prolazu kroz ugibalište Vojno ubijen je sin ugovornog poštara Marka Kožulja. Vlakovi 16 i 13 čekali su u Raštanima odnosno Radoču prolaz, odnosno polazak vlaka 65, kako ne bi došlo do ispada, jer su se u istim nalazili ustaše i domobrani. Vlakopravno osoblje odbilo je voziti vlakove kroz Konjic, jer su strahovali za svoje živote. Dana

⁷³ Riječ je o željezničkoj stručnoj oznaci za kilometarski položaj od početne točke pruge. Tako se navedeni događaj dogodio na udaljenosti od 165 kilometara i 820 metara od početne točke pruge. Zahvaljujem dr. sc. Zoranu Bundalu, Vjekoslavu Sutonu i Tomi Bačiću na pojašnjenju.

3. listopada 1942. stigao je u Drežnicu transport s oko 2000 četnika. Oko 10 sati su jednu nepoznatu osobu izboli nožem, te bacili u rijeku. Oko 3 sata poslije podne istoga dana prvi transport napustio je stanicu, te se smjestio oko tri stotine metara daleko. Tu su opljačkali i zapalili trgovinu Elezovića, općina Šurmanska, zgradu i mlin, a stoku su zaklali. Četnici su stalno pitali i tražili poimenično pojedine osobe. Međusobno su razgovarali da će poklati sve, a osobito muslimane i sve što je ustaško. Izgleda da su četnici bili nadmoćniji od Talijana, pa ovi nisu mogli spriječiti njihovo pustošenje. Vidjevši da u Čapljini trebaju doći dva transporta sa četnicima, a saznajući za nedjela, koja su ovi počinili i bojeći se da i u Čapljini ne dođe do neželjenih ispada, kotarski predstojnik u Čapljini obratio se za zaštitu Talijanskoj oblasti u Čapljini. Odgovoreno mu je sljedeće: “Rat je rat. Vi Hrvati ste već godinu dana partizani.”⁷⁴

U završnoj fazi rata počelo je savezničko zračno bombardiranje željezničke infrastrukture. Svi navedeni napadi detaljno su dokumentirani (datum, mjesto, opis udesa, uzrok, te posljedice udesa), a podaci o tome čuvaju se u državnim arhivskim ustanovama. Ovdje je zbog obimnosti tematike navedeno samo nekoliko primjera. Tako su, naprimjer, 1. rujna 1944. avioni napali most preko rijeke Bosne kod Zenice (bačena 21 bomba, 2 teže ranjena domobrana i 1 lakše ranjen). Dana 2. rujna 1944. 4 aviona napala su stanicu Usora (šteta na zgradama 24.350 kn, šteta na vozilima 4.000.000 kn). Istoga dana napala su 4 aviona stanicu Podlugovi i transport 327494 (2 njemačka vojnika mrtva i 10 teško ranjeno, 5 radnika ranjeno). Dana 3. rujna 1944. avioni su napali vlak broj 312 kod Prače. Istoga dana avioni su napali stanicu Alipašin Most (oštećeni kolosijeci). Dana 8. rujna 1944. avioni su napali Slavonski Brod i Bosanski Brod (željeznički most preko Save bio je pogođen, srušena su dva luka). Dana 27. rujna 1944. 6 aviona napalo je stanicu Mostar (bačeno 15 bombi, polupana stakla na okolnim zgradama). Dana 6. studenoga 1944. avioni su napali stanicu Doboj i oklopni vlak br. 2 (oštećena zgrada, jedan avion oboren). Dana 6. studenoga 1944. 8 aviona napalo je oklopni vlak br. 2 blizu Doboja (lokomotiva 185-035

⁷⁴ HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 1590/1942. Također, vidi: N. Barić, “Željeznički promet”, 265.

ostala je u defektu). Dana 7. studenoga 1944. avioni su napali vlak br. 115 između Zavidovića i Viništa u km. 133,4 (lokomotiva u defektu). Dana 19. studenoga 1944. 18 aviona bombardera napalo je most preko rijeke Bosne kod Maglaja (4 pogotka na prugu, most nije pogođen). Dana 23. studenoga 1944. 30 aviona napalo sa 160 bombi na most preko rijeke Bosne kod Zenice (most potpuno uništen). Istoga dana avioni su u dva vala napali na područje stanice i ložionice Konjic (oštećene su stambene zgrade i stanica). Dana 3. prosinca 1944. 4 aviona napala su Vareš Majdan sa 6 bombi. Dana 4. prosinca 1944. avioni su napali stanicu Lašva, te oklopni vlak "Zenica" (lokomotiva je bila oštećena). Dana 4. siječnja 1945. avioni su napali stanicu Pale, a u km. 383,7 napadnut je vlak br. 312 (oštećena je lokomotiva). Dana 19. siječnja 1945. avioni su bombama napali stanice Slavonski Brod i Bosanski Brod (napravljena je šteta na zgradama, pruzi, lokomotivama i vagonima, te mostu).⁷⁵

Zaključak

Ovim člankom daje se prilog poznavanju organizacije Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Rad se temelji na analizi arhivskog gradiva, tiskanih izvora, korištenju službenih *Narodnih novina* iz toga vremena, te proučavanjem predmetne stručne i znanstvene literature. Za željezničko poslovanje u početku je bilo nadležno Ministarstvo hrvatskog domobranstva sa sjedištem u Zagrebu da bi 24. lipnja 1941. navedene poslove preuzelo novoosnovano Ministarstvo prometa i javnih radova. U listopadu 1942. Ministarstvo prometa i javnih radova mijenja naziv u Ministarstvo prometa, jer su Javni radovi pridodani Ministarstvu unutarnjih poslova. Posljednja promjena događa se u prosincu 1944. kada Ministarstvo prometa ponovo postaje Ministarstvo prometa i

⁷⁵ HR-HDA-241. RDŽ/Z, knjiga br. 42, Očevidnik nezgoda (1944-1945), tek. br. 14, 60, 119, 124, 131, 136, 150, 152, 177, 185, 187, 188, 215, 296, 297, 312, 340, 400. Opširnije o savezničkim zračnim napadima na područje NDH u razdoblju 1943.-1945. vidi: Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Hrvatsku 1943. – 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

javnih radova. Unutar Ministarstva hrvatskog domobranstva željezničko poslovanje nadgledao je Odjel za željeznice i promet, koji je u lipnju 1941. postao Odjel za željeznice, autopromet i brodarstvo, da bi se to u listopadu 1942. diglo na višu razinu osnivanjem Glavnog ravnateljstva za promet, pod kojega je potpadalo i Ravnateljstvo državnih željeznica sa sjedištem u Sarajevu. Navedeno Ravnateljstvo imalo je 7 odsjeka, i to: I. Opći, II. Prometni, III. Građevni, IV. Strojarski, V. Trgovački, VI. Računski i VII. Gospodarski. Struktura željezničkog sustava NDH bila je, dakle, postavljena hijerarhijski, od najvišeg tijela – nadležnog Ministarstva, pa na niže, sve do ravnateljstava državnih željeznica u Sarajevu i Zagrebu. Time je omogućena stroga centralizacija i provođenje odluka vrhovnog upravnog i nadzornog tijela u vidu ministra hrvatskog domobranstva, a kasnije i ministra prometa i javnih radova, odnosno samo ministra prometa. S druge strane, na Hrvatske državne željeznice imali su presudan utjecaj Njemački Reich i Kraljevina Italija, odnosno njihove prometno-transportne ustanove. NDH je, naime, bila podijeljena njemačko-talijanskom demarkacijskom crtom: Samobor-Glina-Jajce-Sarajevo-Višegrad (svi navedeni gradovi nalazili su se na njemačkom interesnom odnosno okupacijskom području). Željeznice južno od Sarajeva bile su pod nadzorom talijanskih vojnih vlasti. Rezimirajući prikazano stanje željezničkog prometa na području Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo, možemo zaključiti da je državna vlast, zbog važnosti za ratnu privredu, sve učinila da cjelokupan željeznički promet stavi pod posvemašnju centraliziranu kontrolu i nadzor. No, zbog učestalih i uglavnom uspješnih napada jedinica Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu, pokušaja talijanskih vojnih vlasti da onemoguće svaku djelatnost sarajevskom Ravnateljstvu sa željom da preuzmu totalnu kontrolu nad uskotračnim željeznicama južno od Sarajeva, četničkih izgredda i zločina, a u završnoj fazi rata i savezničkog bombardiranja, ta kontrola uistinu nikada nije zaživjela na terenu. Bar ne na dulje vrijeme.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Bundesarchiv, Berlin (BArch) R 5/3654 (Jugoslavien)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA)

136. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica-Zagreb (1918-1941)

219. Ministarstvo prometa i javnih radova-Zagreb (1941-1945), Glavno ravnateljstvo za promet

241. Ravnateljstvo državnih željeznica-Zagreb 1941-1945

Privatna arhiva Slobodana Rosića

Privatna zbirka dokumenata Vjekoslava Sutona

Objavljeni izvori

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Njemačkog Rajha 1941, tom XII, knjiga 1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Njemačkog Rajha 1942, tom XII, knjiga 2, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976.

Štampa

Narodne novine, Zagreb, 1914, 1942.

Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1931.

Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice, autopromet i brodarstvo, Zagreb, 1941.

Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznički promet, Zagreb, 1941.

Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet, Zagreb, 1942-1944.

Vjesnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva hrvatskog domobranstva, Odio za željeznički promet, Zagreb, 1941.

Vjesnik naredaba i osobnih poslova za cjelokupnu oružanu snagu Države Hrvatske, Odio za željeznički promet, Zagreb, 1941.

Literatura

Knjige

Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Bošnjak, Ljubomir, *Diverzantska dejstva u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.

Karakaš Obradova, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Hrvatsku 1943. – 1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Lajnert, Siniša, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, Zagreb: HŽ-Hrvatske željeznice d.o.o, 2003.

Mataić, Adam, ur. *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, knjiga I. (svezak 1-10)*, Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1941.

Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, 10.4.1941.-10.4.1942. Zagreb: Državni izvještajni i promičbeni ured, 1942.

Stuparić, Darko, ur. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945*, Zagreb: Minerva, 1997.

Članci

Barić, Nikica, “Željezničke prometnice u obalnom pojasu Nezavisne Države Hrvatske do kapitulacije Kraljevine Italije”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 51, br. 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 879-909.

- Barić, Nikica, “Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941-1945)”, u: *Radovi*, vol. 30, br. 1, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997, 257-278.
- Miličević, Milan, “U montaži lokomotiva Glavne željezničke radionice”, u: *Sarajevo u revoluciji*. Zbornik radova, tom 2, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977, 532-536.
- Olšina, Dane, “Partijska organizacija u Glavnoj željezničkoj radionici i Ložionici Sarajevo”, u: *Sarajevo u revoluciji*. Zbornik radova, tom 2, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977, 515-531.
- Lajnert, Siniša, “Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941-1945)”, u: *Arhivski vjesnik*, vol. 46, br. 1, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003, 101-129.

THE STRUCTURE OF THE DIRECTORATE OF STATE RAILWAYS IN SARAJEVO (1941-1945)

Summary

The paper is the contribution to the knowledge of the structure of the Directorate of State Railways in Sarajevo from 1941 to 1945. It is based on the analysis of archival materials, printed sources, daily newspapers from that period, as well as on the relevant professional and scientific literature. Initially, the jurisdiction for the railway affairs was given to the Ministry of the Croatian Home Guard with Zagreb as its headquarters, and on 24 June 1941 it was transferred to the newly established Ministry of Transport and Public Works. In October 1942, the Ministry changed its name to Ministry of Transport, since the sphere of public work was added to the Ministry of the Interior. The last change occurred in December 1944 when the Ministry of Transport once again became the Ministry of Transport and Public Works. The railway affairs within the Ministry of the Croatian Home Guard were supervised by the Section for Railways and Traffic, which in June 1941 became the Department of Railways, Car Traffic, and Shipping. In 1942 it was elevated to a higher level with the establishment of the Headquarters for Transport, which had jurisdiction over the Directorate of State Railways with its headquarters in Sarajevo. Hence, the structure of the NDH railway system was hierarchical from the highest body – the competent Ministry, to lower levels, ending with state railways headquarters in Sarajevo and Zagreb. This enabled the strict centralisation and implementation of decisions made by the supreme administrative and supervisory body in the form of the Government minister of the Croatian Home Guard, and later it included the Minister of Transport and Public Works i.e. the Minister of Transport only. On the other hand, the German Reich and the Kingdom of Italy i.e. their traffic-transport institutions had a crucial influence on the Croatian State Railways. By summarising the shown state of railways it can

be concluded that due to its importance for the war effort the state power did its utmost to put the entire railway system under its total centralised control and supervision. Due to their magnitude, three important and big subjects were left out to be published in another paper. It concerns the activity of the military institutions and troops of the NDH, the German Reich, and the Kingdom of Italy on the railway lines of the Sarajevo headquarters. Finally, it should be emphasized that detailed research of the archival materials in funds of the Sarajevo Railways Headquarters (1941-1945) kept in the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo is necessary for the supplementation of the information provided in this article.

Translated by Marijan Bosnar

РОДОЉУБ ЧОЛАКОВИЋ И ИНФОРМБИРОВСКИ РАСЦЈЕП 1948. ГОДИНЕ

Драженко Ђуровић
Соколац, Босна и Херцеговина
ddjurovic986@gmail.com

Апстракт: Рад садржи анализу ставова Родољуба Чолаковића по питању сукоба Комунистичке партије Југославије са Информбиroom 1948. године. Аутор разматра разлоге колебања и унутрашњих ломова, те промјену почетног мишљења првог предсједника Владе Народне Републике Босне и Херцеговине. Такође, образложени су могући разлози због којих је Јосип Броз Тито амнестирао најутицајнијег босанскохерцеговачког комунисту. У том погледу, анализирани су индиције о постојању идеја о улози Родољуба Чолаковића након евентуалне смјене првог човјека Југославије и њеног најужег руководства. Рад је углавном заснован на архивским документима Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину / Централног комитета КП Босне и Херцеговине, односно Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи: Родољуб Чолаковић, Резолуција Информбиroom, Комунистичка Партија Југославије, Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину

Abstract: The paper contains an analysis of Rodoljub Čolaković's views on the conflict between the Communist Party of Yugoslavia and the Inform-biro in 1948. The author discusses the reasons for hesitation and internal breakdowns, and the change in the initial opinion of the first Prime Minister of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. Also, the possible reasons why Josip Broz Tito amnestied the most influential Bosnian

communist were explained. In this regard, the indications of the existence of ideas about the role of Rodoljub Čolaković after the eventual dismissal of the first man of Yugoslavia and its closest leadership were analyzed. The paper is mainly based on archival documents of the Provincial Committee of the CPY for Bosnia and Herzegovina / Central Committee of the CP of Bosnia and Herzegovina, ie the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Rodoljub Čolaković, Informbiro Resolution, Communist Party of Yugoslavia, Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina

Увод

У цјелокупној југословенској историографији вјероватно не постоји “научни вакум” толиког обима као што је дефицит истраживачких резултата о сукобу Комунистичке партије Југославије и Информбироа, односно Стаљина и Тита 1948. године. Протеклих неколико деценија објављен је значајан број романа и исповијести о тешким судбинама и карактерима људи, врлинана и манама система и политика, док је број стручних студија и научних монографија далеко мањи. Такође, постојећа историографија прилично је оскудна изворима архивског карактера. Разлози недовољне обрађености низа аспеката политичких односа насталих као посљедица великог потреса, какав је несумњиво раскол Југославије и Совјетског Савеза, леже у вишедеценијској незаинтересованости владајуће Партије да се “дира” у ово осјетљиво питање, али и чињеници да су и након скоро пуне три деценије од пада комунизма и распада југословенске државе, многи архивски документи и даље недоступни истраживачима.¹

Из тих разлога, између осталог, до данас су недовољно разјашњени ломови унутар босанскохерцеговачке партијске организације и улога њеног најјутицајнијег члана Родољуба Чолаковића (1900-1983).

¹ Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Велика шизма: четрдесетосма*, Подгорица: ЦИД, 1999, 5-12.

Овај истакнути југословенски револуционар, члан КПЈ од њеног оснивања, учесник НОБ-а од првог дана, народни херој Југосавије и први предсједник Владе НР Босне и Херцеговине, једна је од најконтроверзнијих политичких личности информбироовског расцјепца.²

Почетни став

Након објелодањивања Резолуције Информбироа, јуна 1948. године, унутар босанскохерцеговачког партијског и републичког руководства показала су се значајна колебања и неслагања са ставовима Централног комитета КПЈ. Са политиком југословенског партијског и државног врха није се сложила већина чланова Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, премијер и поједини министри у републичкој Влади, доминантан број чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево на челу са секретаром, те значајан дио официјерског кадра УДБ-е за Босну и Херцеговину.³

По образовању, партијском стажу и каријери у револуционарном покрету, Родољуб Чолаковић је био прва личност босанскохерцеговачког руководства. Због епитета највећег ауторитета у републици, дубина његових колебања и унутрашњих ломова, након објављивања Резолуције Информбироа, значајно су утицали на држање цјелокупне партијске организације у Сарајеву и Босни и Херцеговини.⁴

² Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија, 3, По – Ш, Београд: Просвета, 1986, 932.

³ О томе више: Husnija Kamberović, “Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine”, u: *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 124-149; Драженко Ђуровић, “Министри информбировци у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине 1948. године”, у: *Гласник*, год. IX, бр. 9, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2017, 227-243; Драженко Ђуровић, “Сарајевски информбировец: Јурај Марек”, у: *Prilozi 47*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2018, 229-246.

⁴ Некадашњи високи југословенски функционер Раиф Диздаревић пише да се “истакнути ратни руководиолац и први предсједник Владе НР Босне и Херцеговине”, који је уживао “велики углед”, озбиљно колебао, толико да је пријетило да потпуно оде на страну Информбироа. Историчар Ивица Лучић, чак, сматра да је Родољуб Чолаковић “читав Покрајински комитет и владу, којој је био на челу, придобио на страну Стаљина”. Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig*

Турбуленције и колебања унутар врха босанскохерцеговачког партијског вођства јавно су се показала на сједници Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржаној између 1. и 2. јула 1948. године.⁵ Родољуб Чолаковић, Угљеша Даниловић, Хасан Бркић, Радован Папић и Пашага Манџић отворено су истакли неслагања са ставом ЦК КПЈ,⁶ док су Шефкет Маглајлић, Нико Јуринчић, Авдо Хумо и Ђуро Пуцар Стари стали на страну југословенског руководства.⁷

Jugoslavije: podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije, Sarajevo: UMNIS, 2018, 74; Ivica Lučić, *Sigurnosna politika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine: doktorska disertacija*, (neobjavljeno), Zagreb, 2005, 57.

⁵ Сједници која је имала само једну тачку дневног реда, “Упознавање са писмом ЦКВКП (б) од 4. маја о.г. упућеним ЦК-у КПЈ и одговором ЦК КПЈ на то писмо од 17. маја о.г.”, присуствовали су: Ђуро Пуцар Стари, Авдо Хумо, Хасан Бркић, Радован Папић, Пашага Манџић, Родољуб Чолаковић, Угљеша Даниловић, Шефкет Маглајлић и Нико Јуринчић. Архив Југославије (даље: АЈ) фонд: Централни комитет Савеза комуниста Југославије (даље: 507), АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁶ Поменути босанскохерцеговачки комунисти нису се сложили са одлуком ЦК КПЈ да не шаље делегацију на састанак Информбироа у Букурешт. Такође, неки су прихватили Стаљинове оптужбе о полуплегалном карактеру КПЈ, аргументоване тиме да дуго времена није одржан изборни Конгрес КПЈ. АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984: zbirka dokumenata*, Beograd: Rad, 1985, 745-769.

⁷ Међутим, изјашњавање на сједници Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржаној 1. и 2. јула 1948. године, није показало праву слику ни стварни обим лома међу водећим комунистима у централној југословенској републици. Доступни архивски извори указују на колебаљивост, “чврстог” Авде Хуме и “непоколебљивог” Ђуре Пуцара. Страх од хапшења, додворавање и борба за очување функција и привилегија, по свему судећи, значајно су утицали да неки комунисти прикривају своје стварне ставове. На саслушању пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, формираном да испита “антипартијски рад” на линији Коминформа, оптужени официр УДБ-е за Босну и Херцеговину, Чедо Милетић, је изјавио да му је колега, такође официр УДБ-е, у разговору саопштио да “другови из Покрајинског комитета”, наводећи имена Авде Хуме и Ђуре Пуцара, убјеђују друге у исправност ставова ЦК КПЈ, а говоре “против своје савјести”, како би “сачували позиције”. Према Милетићевом исказу, Авдо Хумо је “летао” од једног до другог Рејонског комитета у Сарајеву и настојао да убиједи “одговорне другове у исправност ЦК КПЈ”. Ђуро Пуцар је убјеђивао полазнике Више партијске школе у Сарајеву, који су скоро сви били за Коминформ. Они су под Пуцаревим притиском, “поред свог супротног убјеђења”

Најјачи утисак сједнице свакако је било обраћање Родољуба Чолаковића. Истакао је мишљење да је, упркос томе што руководство СКП (б) у спору са КПЈ није правилно поступило, јер је обавијестило остале партије чланице Информбироа “које су заузеле став и не познавајући ситуацију”, требало ићи на сједницу Информбироа у Букурешт и показати да “вјерујемо у начелност и добронамјерност большевичке партије”. По њему, југословенско вођство је ставом да ће у Букурешту бити у неравноправном положају – што је у суштини значило да аргументи КПЈ неће бити ни саслушани, увриједило друге партије, чланице Информбироа. Чолаковић је нагласио да ЦК КПЈ нема право да “пљује” друге нације и њихов “цвијет – комунистичке партије”, поготово великих нација као што су француска и италијанска, “које имају велике заслуге за пролетерску револуцију”, утолико више што нису хтјеле да се изјасне о спору СКП (б) и КПЈ прије сједнице Информбироа.⁸ Даље је рекао да “нико од нас” не може да се сложи са поставком СКП (б) да се КПЈ “израђа у кулачку партију”, као и о низу других оптужби, али да у писмима совјетског руководства има ствари које су тачне, што се односило на полулегално дјеловање Партије.⁹ Забринут због новонастале ситуације, Чолаковић је изразио мишљење да је даљи развој социјализма у Југославији практично немогућ без помоћи Совјетског Савеза. “Ја у изградњу социјализма у нашој земљи не вјерујем без помоћи СССР-а и земаља народне демократије, бар не онако како смо га ми формулисали, тј. изграђивати социјализам не снижавајући животни стандард. У овој ситуацији ми ћемо морати још у већој мјери извозити животне намјернице, да би увозили машине,

морали потписати Резолуцију да се слажу са ставом ЦК КПЈ. Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), фонд: Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину (даље: ПККПЈБХ), кут. 2/48, без сиг, Изјашњавање Чеде Милетића, Сарајево, 6. август 1948. године.

⁸ АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

⁹ Исто.

без којих нема социјализма.”¹⁰

Послије Чолаковићевих јавно изнесених ставова, било је јасно да је ситуација унутар најужег босанскохерцеговачког партијског вођства попримила карактер озбиљних неслагања, која су пријетила да Босну и Херцеговину преплаве присталицама Стаљинове унутарпартијске опозиције. Сједница је завршена у четири сата ујутру, што говори о озбиљности кризног момента. Секретар Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину Ђуро Пуцар Стари је закључио да Чолаковићи и слични ставови “осталих другова” воде разједињавању КПЈ и дају подршку “колебљивим елементима” у тешкој ситуацији по Партију и земљу.¹¹

Разлози колебања

Више је разлога Чолаковићевих колебања, односно неслагања са ставовима из докумената ЦК КПЈ. Њега као истинског комунисту, и поред непринципијелности и понижења која је доживио још као “војник коминтерне”,¹² никада није напуштало увјерење да су “Руси

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² За вријеме Стаљинове “велике чистке” 1936-1937. године, као дио обрачуна са југословенским комунистима у Коминтерни, ово врховно тијело међународног комунистичког покрета је оцијенило као “плагијат” и забранило Чолаковићеву књигу Почетница, што га је “лично тешко погодило”. О томе у својим мемоарима каже: “Сјећам се из тог периода једног наређења из Коминтерне које је мене лично тешко погодило. Горкић је донио на састанак кратко писамце од Флајшера, у коме је он, без иједне ријечи објашњења, јављао да се забрани растурање Почетнице. (...) Као да ме је гром ударио! Књигу сам писао из најчистијих побуда – да омогућим партијском активу у земљи да бар нешто прочита од марксистичких класика. (...) Писао сам је без икакве ауторске амбиције и чак испод наслова књиге нисам ставио написао, него саставио. Тачно оно што сам и урадио, јер књига је била доиста састављена од цитата, дословно наведених или препричаних, из класика или наших партијских материјала, с врло штурим мојим коментарима. Једино је предговор у књизи био мој. (...) Чак сам и у том предговору назначио којим се изворима састављач служио. А сада ми бацају у лице увреде – плагијат – и књигу забрањују”. О томе више: Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju: knjiga treća*, Sarajevo: Oslobođenje / Novi Sad: Dnevnik / Zagreb: Delo, OOUR Globus/ Banjaluka: Glas/ Priština: Jedinstvo/ Beograd: Nolit/ Titograd: Pobjeda/ Sarajevo: Svjetlost / Tuzla: Univerzal /

начелни”. У писмима ЦК СКП (б) и Резолуцији Информбироа изречене оптужбе на рачун КПЈ из његове свијести нису могле потиснути страшну помисао да буде етикетан као антисовјета, односно непријатељ прве земље социјализма.¹³

Раскид са СССР-ом узроковао је многе психолошке ломове и моралне дилеме, посебно међу русофилним српским кадровима. Шта је у сржи умног и политичког бића Родољуба Чолаковића представљао Совјетски Савез, показује његова сумња да југословенско руководство, након сукоба са првом земљом социјализма, уопште може задржати подршку народа. “Цијела наша земља стоји за Титом, Кардељем, Ранковићем и немогуће је замислити да се они смијене. Боље рећи стајала је, док су народне масе знале да су уз Совјетски Савез, а да ли ће стајати сада, када се дигла ова кампања против наше Партије, не знам.”¹⁴ Снажне емоција према моћном заштитнику и узору потврдио је изјавом да је цијелога живота проведеног у Партији “желио да наша земља постане саставни дио СССР-а”, те да је Тито “једини човјек” који може и треба учинити све да се односи двије земље среде.¹⁵

До сукоба с Информбироом, Чолаковић је био веома близак са чланом ЦК КПЈ Сретеном Жујовићем. На њихов присан однос “свјетло бацају” документи настали током истраге, због “непријатељског дјеловања” на линији Информбироа, вођеној против професора Правног факултета у Сарајеву Бранислава Недељковића.¹⁶

Sarajevo: Veselin Masleša, 1985/86, 239-241.

¹³ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма*, 54.

¹⁴ АЈ, 507, АЦКСКЈ, I I I БиХ – К 1/19, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину Централном комитету КПЈ, Записник са сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане 1. и 2. јула 1948. године.

¹⁵ Исто.

¹⁶ У УДБ-и за Босну и Херцеговину је, 10. новембра 1948. године, обављено саслушање Бранислава Недељковића, професора Правног факултета у Сарајеву, окривљеног за “непријатељски рад” по Резолуцији Информбироа. У циљу “прикупљања доказа” изјаве је дало више свједока који су након објелодањивања Резолуције разговарали са Недељковићем. Свједоци су, вјероватно, потписани псеудонимима “Бранко”, “Ружица”, “Дуги” и “Пуба”.

Један од свједока, потписан псеудонимом “Ружица”, је свједочио да је професор у разговору са њим говорио да је Родољуба Чолаковића, када би дошао у Београд, “Црни [Сретен Жујовић] сваки пут дочекао у свом ауту”.¹⁷ Искључење из КПЈ и хапшење Жујовића, маја 1948. године, блиског му још од руководства Милана Горкића из 1936. године, свакако је утицало на Чолаковића и генерисало подозреност према југословенском вођству.¹⁸

Бранислав Недељковић (1907-1989) је студирао на Правном факултету у Београду, гдје је од професора Живојина Перића био запажен као “марљив и способан” студент. На истом факултету је 1934. године докторирао на тему: *Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931.* На основу тог рада започео је своју универзитетску и научну каријеру, изабран је за асистента, а потом и доцента на катедри за Грађанско право. Као стипендиста Владе Француске провео је годину дана на специјализацији у Паризу. Говорио је француски, те дјелимично руски и њемачки језик. Од 1931. године узимао је учешће у студентским демонстрацијама у Београду, а за “напредни покрет” се дефинитивно определијелио 1933. године у Паризу. Прије Другог свјетског рата сматран је за марксисту који није на линији Партије. Тврдио је да је Троцкиста – “лијеви застрањивач”. Окупацију је провео у Београду. Неколико пута је хапшен и отпуштан из службе. Недељковићева професионална активност универзитетског професора, након Другог свјетског рата, окарактерисана је као “неуредна”. Оцијењен је као “претјерано самоувјерен и необуздан”, па је дошао у сукоб са колегама – наставницима, омладином и Партијом, због чега је напустио Београд. Конкурисао је за посао на Правном факултету у Сарајеву гдје је изабран за редовног професора на катедри Општа историја државе и права. АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа; Aleksandar A. Miljković, In memo-gijam: Branislav M. Nedeljković, Institut za socijalnu politiku Beograd, <https://de.scribd.com/document/341591294/Branislav-m-Nedeljkovi%C4%87-Im-Memoriyam> (приступљено: 15. 6. 2020) и АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 131, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ – Управа државне безбједности Народне Републике Босне и Херцеговине, Записник о саслушању Бранислава Недељковића, 10. новембар 1948. године.

¹⁷ АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа.

¹⁸ АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа; *Zapishnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995, 248-249. и Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb: Globus, 1990, 74-76. и 169.

Повјерење у покајање или прагматична амнестија?

Увидјевши размјере и опасност расцјепа унутар босанскохерцеговачке партијске организације, Јосип Броз Тито је сазвао заједничку сједницу Политбироа Централног комитета КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, која је одржана 7. јула 1948. године у Београду, са циљем придобијања руководства из централне југословенске републике. Ова сједница, на којој су учешће узели скоро сви водећи комунисти Југославије,¹⁹ била је прекретница и одредила је даљи ток развоја информбироовског раскола у Босни и Херцеговини. Тито и остали чланови Политбироа ЦК КПЈ “разувјерили” су колебљиво босанскохерцеговачко руководство, они су “увидјели грешке” и прихватили политику ЦК КПЈ.²⁰ Од изјашњавања на сједници Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину до београдске заједничке сједнице, дакле у року од само пет дана, услиједио је потпуни обрт у изнесеним ставовима. У пуном свјетлу показале су се

¹⁹ Поред чланова Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину Ђуре Пуцара Старог, Родољуба Чолаковића, Нике Јуринчића, Хасана Бркића, Шефкета Маглајлића, Пашаге Мандића, Угљеше Даниловића, Радована Папића и Авде Хуме, сједници су присуствовали скоро сви водећи југословенски комунисти, и то: Јосип Броз Тито, Александар Ранковић, Моша Пијаде, Благоје Нешковић, Светозар Вукмановић Темпо, Иван Гошњак, Вицко Крстуловић, Едвард Кардељ, Борис Кидрич, Милован Ђилас и Крсто Попивоца. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 253.

²⁰ Иако поједини историчари ову наглу промјену мишљења називају “лојалност уз завртање руке”, босанскохерцеговачки партијски врх се из Београда у Сарајево вратио амнестиран и јединственог става. Након ове сједнице, под утицајем водећих комуниста, међу нижепозиционираним партијским функционерима у Босни и Херцеговини, услиједила су масовна ревидирања почетног става. Амнестирано руководство је убрзо, на сједници Политбироа ЦК КПЈ за Босну и Херцеговину, одржаној 2. августа 1948. године, одлучило да формира Партијску комисију која је имала задатак да испита “антипартијско држање” оних који су се “неискрено” изјаснили за став ЦК КПЈ, те мањег броја информбирооваца који су, јавно, задржали почетни став. Senija Milišić, “O nekim implikacijama sukoba sa Informbiroom”, u: *Okrugli stol: Istorijsko NE staljinizmu, zbornik radova*, Sarajevo: Kaligraf, 2008, 105-106; АБиХ, фонд: Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине (даље: ЦККПБХ), кут. 3/48, сигн. 224, Извјештај Централног комитета КП Босне и Херцеговине Централном комитету КПЈ, Сарајево, 8. децембар 1948. године и Н. Kamberović, “Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta”, 144.

недосљедности и дубоки морални ломови водећих комуниста у Босни и Херцеговини, чију парадигму представља, покретач широког расцјепа у овој републици, Родољуб Чолаковић.

Како је изјавио, њега је спор са совјетском Партијом не само поколебао, већ и “потпуно деморалисао”. Услијед малодушности хтио је да иступи из Партије. “Написао сам изјаву да хоћу да иступим из Партије (...). Шта ће вам човјек којем је све пусто, празно.” Дубину властитог “моралног слома” Чолаковић је описао тиме да је размишљао о самоубиству: “Остао сам упоран да су Руси начелни. Доживео сам морални слом. Хтео сам да се убијем. А онда помислим: Рећи ће да га је убио Тито”.²¹ Захваљивао је Титу и Кардељу што су га “извели на прави пут” и увјерили у исправност става ЦК КПЈ. “Разговори су ме довели до тога да сам на овом примеру наше партије схватио, постало ми је јасно да се има зашто живети и борити.” Сложио се са свим што је КПЈ “предузела по питању односа са ВКП (б)” и изјавио да “искрено верује” да је став ЦК КПЈ исправан.²²

Међутим, постоји сумња у искреност Чолаковићевог покајања, односно да је став промијенио под Титовим притиском. То индицира његово колебање и послуже београдске сједнице и снажно исказаног кајања и захвалности југословенском руководству на амнестији.

Свједок потписан као “Бранко” је испричао занимљиве детаље разговора који је 12. јула 1948. године водио са професором Браниславом Недељковићем: “Читам данас да се П.К. Босне [Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину] изјаснио лепо. Кажем му да је то добро те да, иако је постојала нека неизвјесност у ставу Босанаца, односно Роћка [Родољуба Чолаковића], сада је та неизвјесност отклоњена. Ништа се није измијенило, нервозно ме прекиде др Недељковић. Видићемо како ће све то да сврши. Чуо сам и за Мају [Џвијетина Мијатовића] да није онако чврст као што се то могло очекивати с обзиром

²¹ *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 254-255.

²² Исто.

на његов положај. Ово он додаде тајанствено се осмјехујући.”²³

Изгледа да ни југословенско руководство, пред заједничку сједницу у Београду, није било потпуно јединствено по питању колебљивог Родољуба Чолаковића, што продубљује сумњу у искреност његовог покајања. Иако је на сједници у Београду изразио задовољство “што је Роћко дао добру самокритику”,²⁴ изјаве у истрази против поменутог професора Правног факултета у Сарајеву, указују да се Милован Ђилас залагао за Чолаковићеву политичку ликвидацију, али да га је у тој најмери зауставио Јосип Броз Тито.

Свједок “Бранко” наводи да је код Бранислава Недељковића “свратио” 12. јула 1948. године, јер је знао да се “управо вратио из Београда”. Рачунајући на скори боравак у престоници и познанства која је тамо имао, сматрао је да ће “од њега моћи чути шта интересантно”. Том приликом професор му је рекао: “Изненадио ме је Београд. Срби стоје на државном становишту и због тога су за ЦК [КПЈ]. Чуо сам да је требао да са Жујевићем одлети и Роћко. То је тражио Ђилас, али је Маршал у последњем моменту спријечио”.²⁵ О професоровим сазнањима о намјерама Милована Ђиласа слично је казала и “Ружица”: “Најприје је скувао [Александра] Ранковића против Црног, а послѣје и остале (...). Чуо сам да је требао заглавити и Роћко заједно са Црним, а да то Тито није дозволио”.²⁶

Недељковићево очигледно разочаравајуће “изненађење” због држања Београда, односно српских комуниста из Србије, након изласка Резолуције Информбироа, не показује само његово лично расположење већ “освјетљава” и атмосферу, која је владала међу дијелом Стаљинових присталица у Југославији. То указује да је из тих разлога,

²³ АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа.

²⁴ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 257.

²⁵ АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа.

²⁶ Исто.

поготово након хапшења Сретена Жујовића, “расла популарност” блиског му српског комунисте из Босне и Херцеговине. Професор о томе, разговарајући са “Ружицом” о Ђиласовом залагању за Чолаковићево кажњавање, каже: “Рођко је превише популаран и омиљен, не само овдје у Босни, али [него] и у Србији и Хрватској, а то му не ваља”.²⁷

У великом угледу који је уживао могу се тражити разлози Титове одлуке о некажњавању и задржавању Родољуба Чолаковића на политичкој сцени Југославије. Као ратни функционер и први предсједник Владе НР Босне и Херцеговине, имао је значајан утицај на комплетно руководство, односно комунистички покрет у овој републици, али и комунисте на ширем југословенском простору.²⁸

Свјестан да би прихватањем ставова ЦК КПЈ Чолаковић могао измијенити мишљења осталих колебљиваца из Босне и Херцеговине, Титу је било важно придобити га на своју страну. У периоду између поменуте двије сједнице позвао га је на Блед и провео са њим неколико дана, што ће касније, на београдском заједничком засједању, оживотворити “промјену” Чолаковићевог става и изјаву да су му “разговори” помогли да схвати грешке.²⁹

²⁷ Исто.

²⁸ По свему судећи, Родољуб Чолаковић је својим ауторитетом пресудно утицао на судбину земљака и пријатеља, министра просвјете Славка Мићановића. Иако један од тројице првооптужених комуниста из Босне и Херцеговине, бијељинац Мићановић није хапшен нити суочаван са затворском тортуром кроз коју су пролазили информбироовци. Напротив, након што је у августу 1948. године искључен из КПЈ, поново је примљен у партијско чланство и именован на мјесто директора Завода за унапређење школства у Сарајеву. АБиХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн, Записник о саслушању Мила Перковића пред Партијском комисијом Покрајинског комитата КПЈ за Босну и Херцеговину – Сарајево, август, 1948. године; Драженко Ђуровић, “Министри информбироовци”, 227-243; АБиХ, фонд: Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине, кут. 11/57, сигн. 5/07, Срески комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине Сарајево, Централном комитету Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Информација о садашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на Сарајевском срезу, 3. јануар 1957. године.

²⁹ R. Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 74. и *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 255.

Индиције о постојању пучистичких намјера којим су у љето 1948. године били склони југословенски информбироовци, такође је могући разлог Брозове прагматичне одлуке о амнестији, али и Чолаковићевог прикривеног колебања. Наиме, професор Недељковић је, “Ружици” повјерио информацију, коју му је саопштио “један руководилац”, о наводним “Стаљиновим плановима” да након Титове смјене на чело Југославије доведе Родољуба Чолаковића. Иако је вођи СССР-а био циљ потпуно подређивања Југославије, што је подразумијевало смјену њеног непокорног руководства, “информације” о “Титовом наслједнику” су у политички етер вјероватно доспијевале путем пропаганде његових отворених и притајених присталица у земљи. Неименовани руководилац је, наводно, говорио о Чолаковићевим “карактеристикама” због којих је виђен као одговарајући политички кадар: “Стаљин [је] почео да размишља, да је Србин и да воли Југославију”.³⁰

Оваква политичка “идеја” одговара становишту да је коминформство еквивалент централистичком унитаризму, што заступа историчар Душан Биландић,³¹ а ставом да је ријеч о идеологији која промовише визију о стапању Јужних Словена углавном на српској основи и то кроз “програм владања из једног центра”, потврђује и допуњава Иво Банац.³²

³⁰ АБиХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн, Изјаве свједока у истрази вођеној против Бранислава Недељковића због “непријатељског рада” по Резолуцији Информбироа.

³¹ Душан Биландић је у интервјуу датом *Старту*, 14. јануара 1976. године, о томе истакао слиједеће: “Коминформизам, стаљинизам као преокупација, протеже се много прије 1948. године и живјет ће још... У нашој југословенској ситуацији [коминформизам] се, осим осталог, крије као бирократско централистички концепт с унитаристичким исказом. Он, наиме, ... стварно негира националну посебност [конститутивних националности Југославије] и има тенденцију к великодржавном централизму. То је, његов, да тако кажем, југословенски облик и због тога, кад се код нас говори о том концепту, треба га истраживати ... управо у том помало прикривеном облику. Тај ће се концепт мијењати и у будућности, увијек ће тежити да потисне аутономију свих друштвених субјеката нашега друштва. Југославија, као врло сложена држава по свим основама, а прије свега по националном, тражи максимално самоуправљање, тражи максималну аутономију својих субјеката, колектива, организација удруженог рада, институција, итд, а коминформовски концепт насрће на ту аутономију и тежи бирократском централистичком систему.” Цитирано према: I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 168.

³² I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 168.

Стаљин је доласком на власт постепено извршио скоро потпуну русизацију совјетског друштвено-политичког и културног живота,³³ па је, с обзиром да је доживљаван као божанство, међу његовим оданим присталицама у Југославији морала постојати тежња за успостављање идентичног модела уређења унутрашњих односа у држави.³⁴ Према томе, за евентуално спровођење замисли југословенског пандана супремације најбројније нације, Родољуб Чолаковић је у очима појединих стаљиниста, поготово након хапшења Сретена Жујовића, изгледао као одговарајућа личност, јер је “Србин” и “воли Југославију”.³⁵

³³ Стаљиновим доласком на власт знатно су проширена права централних органа и појачана централизација савезне државе. На кључним државним позицијама већином су се налазили Руси. Поред тога, рехабилитован је “руски патриотизам”, а у национално изузетно хетерогени Совјетски Савез скоро искључиво уведене вриједности и традиције руске историје и културе. Оваплоћење “прогресивних снага” постајали су руски национални јунаци, вође – кнезови, цареви. Осуђиван је до тада “подцјењивачки” однос према личности Петра I Романова. Наглашавана је важност учења руског језика, а од 1937. године почело је масовно враћање латинизованих језика на ћирилично писмо. Погледати: Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти: историја Совјетског Савеза*, превели с руског: Бранислав Марковић и Марија Марковић, Подгорица: ЦИД, 2000, 265- 269; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza I: od revolucije do Drugog svjetskog rata: Lenjin i Staljin*, preveo sa italijanskog: Daniel Bučan, Opatija: Otokar Keršovani, 1985, 438.

³⁴ О снази култа Стаљина и Совјетског Савеза сликовито је свједочење непознатог информбироовца. “Знам да смо у току рата узвикивали живео СССР и живео Стаљин, па тек онда живела Нова Југославија и живео Тито. Да си тада рекао иједну реч против Стаљина или СССР-а, да си имао десет глава – свих десет би неко скинуо као издајнику.” Снагу Стаљиновог култа међу припадницима НОП-а, чак и оним мушкарцима и женама који нису били комунисти, такође, показује пјесма коју су пјевали сељаци партизани у Лици:

“Ој, Стаљине ти народни боже,
Без тебе се живјети не може,
Хајде браћо да мјеримо Дрину,
Да градимо ћуприју Стаљину.
Друг ће Стаљин и црвена звијезда,
Уништити фашистичка гнијезда.”

Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Beograd: Narodna knjiga, 1987, 276. и I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 22-23.

³⁵ Сретен Жујовић је носио бреме српског националисте. Јосип Броз Тито је још 1946. године овако исказао своје запажање о руководилачкој дораслости Андрије Хебранга и Сретена Жујовића: “Какви би они могли бити лидери Југославије! Један Усташа, други четник”. Такође, поред тога што се уочи Другог засједања АВНОЈ-а није сложио са федералним статусом

Међутим, идеје о Родољубу Чолаковићу као лидеру унитарне и централизоване Југославије са доминантно српским предзнаком нису одговарале политичким вриједностима које је заступао. Као српски комунистички кадар из Босне и Херцеговине, он је у вријеме конституисања АВНОЈ-евске Југославије, залажући се за равноправност народа, био један од најгласнијих заговорника федералног статуса Босне и Херцеговине унутар федеративне Југославије, рјешења које је одступало од стриктног придржавања и спровођења националног принципа при образовању нове државе.³⁶ Такође, према садржају његових дневничких забиљешки, насталих током 60-их и 70-их година, Родољуба Чолаковића је тешко окарактерисати као могућег заговорника српских “хегемонистичких” интереса у Југославији. И поред примјетне подозривости због процеса “федерирања федерације” које се, по његовом мишљењу, одвијало на штету СР Србије и оштре критике “шовиниста” који су на тој основи “разваљивали” Партију и државу,³⁷ Чолаковић је као типични “изворни” комуниста истицао

Босне и Херцеговине у Југославији, Жујовић је сматрао да Црна Гора треба да се уједини са Србијом, што је значајно одступало од политике КПЈ према националном питању. С обзиром да је најпознатији српски информбировац ухапшен већ у мају 1948. године, “избор је пао” на блиског му Родољуба Чолаковића. *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942 – 1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembar 1973. godine*, Beograd: Rad, 1974, 706-708, 757-760; Milovan Đilas, *Tito: the story from inside*, New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, 1980, 124; Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, трећи том, Beograd: Rad, 1984, 384. и I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 169.

³⁶ Погледати: Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата, књига пета*, Сарајево: Свјетлост, 1955, 49-50. и *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 11-20, 706-708, 757-760.

³⁷ Под утиском расправе о уставним амандманима који су дефинисали статус аутономних покрајина, Чолаковић је, 10. марта 1971. године записао: “Читао новине – дискусија око амандмана. Срби имају резерве због покрајина, Хрвати поздрављају, а упут терају своје – све што њима конвенира то је прогресивно (...) а што им не конвенира – резерве (...). Босанци опет њих прихватају оберучке, што је разумљиво, јер им се због плафонираних цена одлило много вишка рада другима, и то богатијим од њих. Тако смо се запетљали у трице и кучине, а цене скачу, шовинизам је у порасту”. На исту тему писао је и четири дана касније: “По свему изгледа да су се другови из Србије помирили са статусом покрајине као «елемента федерализма». Не знам тачно шта то значи, али је очигледно да је реч о слабењу СР Србије у федерацији”. Почетком 70-их година, када су расправе око односа

интернационалистичку равноправност, право југословенских нација на самоопредјељење и супротстављао се “великосрпским” погледима на унутрашње устројство Југославије. Осврћући се на сукоб Мирослава Крлеже и Добрице Ћосића око односа на релацији “Београд-Загреб”, 1. августа 1965. године је записао: “Разговарао сам са Крлежом око његовог сукоба с Гецом [Добрицом Ћосићем]. Хтео сам од њега да чујем шта је ту заправо било, јер оно што сам био чуо, просто нисам хтео да верујем. Геца је пребацио Крлежи да је покренуо Форум да би преко њега водио борбу против Београда, да је око часописа окупио разне полит[ички] сумњиве типове (...). Код Геце се осећа извесна нота шовинизма, то је оно тзв. југословенство, које њему, као и многим неодученим, изгледа нешто револуционарно. Уствари то је остатак великосрпства. (...) Једно је јасно: само материјални интерес може бити солидна основа многонационалне државе, и свака нација

и равноправности народа у југословенској федерацији биле све жешће, због све гласнијих оптужби на рачун савезне власти, односно Београда и Србије, “исповједајући” мисли свом дневнику, Чолаковић је оштро критиковао поједине комунисте из Хрватске и Босне и Херцеговине. О изјави Мика Трипала, датој штампи, да “не жели да за ефикасност и технологију прода националну равноправност”, Чолаковић каже: “А ко га на то принуђава? Најзад ако је то доиста тако, зашто он то не каже тамо где је место да се до краја расправи или онеме ко угрожава ту равноправност? Зашто то на седници Из[вршног] б[ироа] не каже у брк Мијалку [Тодоровићу] или [Мирославу] Печујлићу шта мисли о њиховим ставовима? Зашто жели поене у очима малограђана и партијске бирократије. Већ сад се бори за место у Пред[седништву] СФРЈ као најпозванији да представља Хрватску (...). Погани каријерист који разваљује нашу Партију ради своје незајажљиве амбиције. Некада је шенио пред Ранковићем, а нама су пуцала ребра од његовог силеџијства у Партији. Тек када је Ранковић завршио како је и заслужио, диже се ‘јунак’ Трипало да нас све ‘раскринка’ као хегемонисте. А за њим алачу бирократи, полтрони и они који се боје за свој положај и плату. Но, најозбиљније је што у тој хајци на унитаристе учествују сви, и то врло бучно, које смо у револуцији поразили.” На коментар босанскохерцеговачког комунисте Хасана Грабчанивића, који је у разговору са Влајком Беговићем Београд назвао “националистичком јазбином”, Чолаковић пише: “Не би смио један од најодговорнијих политичких људи давати такве изјаве које су нетачне и увредљиве за један град у коме се десетине хиљада комуниста боре за остварење линије СКЈ. Хасан заборавља основно: лако је учити национализам у другој средини, а, нешто ‘мало’ теже у властитој. Требало би да мало боље зачепрка по Сарајеву па би видио (или открио) шта се све кува у тој великој чаршији”. Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, Београд: Књига, 1991, 273-274, 345-346.

има право да о томе расправља, па ако нађе да јој се то не «исплати» и да ту заједницу напусти све остало је фалш.»³⁸

Било да се радило о повјерењу у искрено покајање или не, Титу није било лако ни политички проицљиво у изузетно кризном моменту донијети одлуку о политичкој ликвидацији Чолаковића и других колебљивих босанскохерцеговачких руководилаца. “Опростити” и добити лојално републичко вођство било је, из више разлога, далеко мудрије рјешење.

Прво, амнестирани су под притиском хипотеке “колебљиве прошлости” настојали што досљедније спроводити политику југословенског државног и партијског врха.

Друго, најужем руководству КПЈ није одговарало продубљавање расцјепача у Босни и Херцеговини, која је због начина формирање, етничко – религијске мјешовитости и великог међунационалног неповјерења, након Другог свјетског рата, представљала најосјетљивију републику југословенске федерације.³⁹

³⁸ Исто, 109. Због противријечности између политике коју је заступао и “сазнања” професора Бранислава Недељковић о замислима информбирооваца о Родољубу Чолаковићу као Титовом наслједнику, те потребе научне провјере исказа поменутих свједока, ова важна тема из историје југословенске државе распирује истраживачку страст историчара.

³⁹ Утврђивање коначног положаја Босне и Херцеговине у новој Југославији пратили су противрјечни ставови. Она је као федерална јединица конституисана у задњи час – пред само Друго засједање АВНОЈ-а. Учвршћивање њеног равноправног – федералног статуса, изграђеног на темељима проблематичне “заједничке оружане борбе” и “братства у устанку” њених народа захтијевало је, како је рекао управо Родољуб Чолаковић, “много стрпљења и упорности”. Такође, након ослобођења, политичке прилике у централној југословенској републици су, услјед бројних свјежих ратних несрећа, биле обиљежене различитим облицима међунационалних нетрпељивости.

Погледати: *AVNOJ i NOV u Bosni i Hercegovini*, 11-20; Драженко Ђуровић, “Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружаној борби 1941-1945”, у: Архив 19, часопис Архива Југославије, Београд: Архив Југославије, 2018, 79-101; Драженко Ђуровић, “Проблем братства и јединства у Босни и Херцеговини 1945-1953”, у: Зборник радова: *Бањалучки новембарски сусрети 2018*, књига 19, Бањалука: Филозофски факултет Бањалука, 2018, 113-131; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.

Треће, Босна и Херцеговина се конфигурацијом терена и географском удаљеношћу од Југославији сусједних земаља Информбироа, под условом повољне политичке ситуације и лојалног руководства, наметала као једна од кључних тачки и стратешких положаја за одбрану у случају агресије, па је од изузетног значаја било сачувати јединство вођства које је изнијело рат и револуцију.⁴⁰

Југословенско руководство, чврсто определијелено за одбрану независности, услјед опште опасности од инвазије Совјетског Савеза и других земаља чланица Информбироа, није смјело дозволити да непријатељ омасови и ојача из редова Партије. У борби против унутарпартијске опозиције примјењиване су различите методе “самоодбране”. Док је босанскохерцеговачком руководству, на челу са Родољубом Чолаковићем, из прагматичних разлога и виших интереса, опроштено и омогућено да као вјерни сљедбеници политике ЦК КПЈ “оправдају повјерење”, Партија на власти је против информбироваца превасходно користила другачије, радикалне методе – изолацију и брутално “преваспитавање” Стаљинових присталица.

⁴⁰ Јосип Броз Тито је на састанку југословенског партијског и државног врха, одржаном 15. септембра 1949. године, поред инсистирања да “приоритет у свему има Армија”, индиректно поменуо значај Босне и Херцеговине у плану и систему одбране земље. Тражио је више ангажовања и убрзан рад на поправци путева и мостова, те рјешавање питања телефонско-телеграмских веза на релацији између Србије и Босне и Херцеговине. Питање путне инфраструктуре и комуникација било је од изузетне важности, јер је руководство Југославије локалитете у централној југословенској републици видјело као једну од најповољнијих опција за дислокацију кључних државних институција, војних потенцијала и привредних предузећа. Између осталог, за измјештање Савезне владе, из потенцијалном агресијом лако доступног Београда, предлагана је локација у сектору “Сарајево – Коњиц до Мостара, или евентуално према Прозору.” Наредба Генералштаба југословенске армије, од 28. септембра 1949. године потврђује несумњиво важну улогу Босне и Херцеговине у планирању одбране. Одабир нових локација за дислокацију јединица ратног ваздухопловства Југославије, значио је премјештање значајног дијела овог рода војске у Босну и Херцеговину. О томе више: Милан Терзић, Михајло Басара, Димитар Тасић, *Информбиро и Југословенска (народна) армија: зборник докумената*, Београд: Службени гласник, 2015, 326-327, 333-334, 417.

Закључак

Након што је јуна 1948. године објављена Резолуција Информбироа, Родољуб Чолаковић је ставом, да су поједине оптужбе садржане у том документу тачне, значајно утицао на широка колебања и раскол унутар партијске организације у Босни и Херцеговини. Међутим, након Титове интервенције и заједничке сједнице Политбироа ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Чолаковић је промијенио мишљење и званично стао на страну ЦК КПЈ. Његово покајање и признавање грешки прихваћено је као искрено. Враћањем Родољуба Чолаковића на “прави пут”, било да се радило о искреном повјерењу у покајање или амнестији из прагматичних разлога, Јосип Броз Тито и најуже југословенско вођство је сачувало јединство босанскохерцеговачког руководства и спријечило ширење информбироовског расцјепа у Босни и Херцеговини. То је било посебно значајно због постојања индиција да су међу информбироовцима провејавале идеје да, након смјене Јосипа Броза Тита, на чело Југославије доведу најутицајнијег комунисту из Босне и Херцеговине. Такође, за учвршћивања Босне и Херцеговине као федералне јединице, изграђене на темељима проблематичне “заједничке оружане борбе” и братства и јединства њених народа, важно је било сачувати хомогеност њеног вођства које је изнијело рат и револуцију. Поред тога, повољна политичка ситуација и лојално руководство представљало је основни предуслов за планирање централне југословенске републике као стратешки значајне територије за одбрану у случају агресије СССР-а и осталих земаља Информбироа. Због комплексности проблема и карактеристичних индиција које су пратиле случај колебљивог Родољуба Чолаковића, те недостатка комплетне архивске документације да се до краја разјасни његова улога током информбироовског лома у Југославији и Босни и Херцеговини, ова тема биће још предмет научних расправа и анализа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

Архив Југославије

Централни комитет Савеза комуниста Југославије

Архив Босне и Херцеговине

Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину

Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине

Савез комуниста Босне и Херцеговине

Објављени извори

Антонић Здравко, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, Београд: Књига, 1991.

AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942 – 1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembar 1973. godine, Beograd: Rad, 1974.

Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948), *Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.

Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984: zbirka dokumenata*, Beograd: Rad, 1985.

Терзић Милан, Басара Михајло, Тасић Дмитар, *Информбиро и Југословенска (народна) армија: зборник докумената*, Београд: Службени гласник, 2015.

Литература

Књиге

- Ванас, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb: Globus, 1990.
- Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza I: od revolucije do Drugog svjetskog rata: Lenjin i Staljin*, preveo sa italijanskog: Daniel Bućan, Опатја: Отокар Кершовани, 1985.
- Гелер, Михаил, Некрич Александар, *Утопија на власти: историја Совјетског Савеза*, превели с руског: Бранислав Марковић и Марија Марковић, Подгорица: ЦИД, 2000.
- Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, treći tom*, Beograd: Rad, 1984.
- Dizdarević, Raif, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*, Sarajevo: UMNIS, 2018.
- Đilas, Milovan, *Tito: the story from inside*, New York – London: Harcourt Brace Jovanovich, 1980.
- Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија*, 3, По – III, Београд: Просвета, 1986.
- Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd: Narodna knjiga, 1987.
- Петрановић, Бранко, Даутовић Сава, *Велика шизма: четрдесетосма*, Подгорица: ЦИД, 1999.
- Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.
- Čolaković, Rodoljub, *Kazivanje o jednom pokoljenju: knjiga treća*, Sarajevo: Oslobođenje / Novi Sad: Dnevnik / Zagreb: Delo, OOUR Globus / Banjaluka: Glas / Priština: Jedinство / Beograd: Nolit / Titograd: Pobjeda / Sarajevo: Svjetlost / Tuzla: Univerzal / Sarajevo: Veselin Masleša, 1985/86.

Чланци

Ђуровић, Драженко, “Министри информбировци у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине 1948. године”, у: *Гласник*, год. IX, бр. 9, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2017, 227-242.

Ђуровић, Драженко, “Сарајевски информбировцац: Јурај Марек”, у: *Prilozi* 47, Sarajevo: Institut za istoriju, 2018, 229-246.

Ђуровић, Драженко, “Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружаном борби 1941-1945”, у: *Архив* 19, часопис Архива Југославије, Београд: Архив Југославије, 2018, 79-101.

Ђуровић, Драженко, “Проблем братства и јединства у Босни и Херцеговини 1945-1953”, у: *Зборник радова: Бањалучки новембарски сусрети 2018*, књига 19, Бањалука: Филозофски факултет Бањалука, 2018, 113-131.

Kamberović, Husnija, “Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine”, u: *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 124-149.

Milišić, Senija, “О неким импликацијама sukoba sa Informbiroom”, u: *Okrugli stol: Istorijsko NE staljinizmu, zbornik radova*, Sarajevo: Kaligraf, 2008, 97-109.

Необјављени рукописи

Lučić, Ivica, *Sigurnosna politika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.

Интернет извори

Miljković, A. Aleksandar, In memorijam: Branislav M. Nedeljković, Institut za socijalnu politiku Beograd, <https://de.scribd.com/document/341591294/Branislav-m-Nedeljkovi%C4%87-Im-Memoriam> (приступљено: 15. 6. 2020)

RODOLJUB ČOLAKOVIĆ AND THE INFORMBIRO SPLIT IN 1948

Summary

After the Resolution of the Informbiro was published in June 1948, Rodoljub Čolaković, with the attitude that certain accusations contained in that document were correct, significantly influenced the wide hesitations and divisions within the party organization in Bosnia and Herzegovina. However, after Tito's intervention and a joint session of the Politburo of the CPY Central Committee and the CPY Provincial Committee for Bosnia and Herzegovina, Čolaković changed his mind and officially sided with the CPY Central Committee. His repentance and confession of mistakes were accepted as sincere. By returning Rodoljub Čolaković to the "right path", whether it was sincere trust in repentance or amnesty for pragmatic reasons, Josip Broz Tito and the closest Yugoslav leadership preserved the unity of the Bosnian leadership and prevented the spread of the Informbiro rift in Bosnia and Herzegovina. This was especially significant due to the existence of indications that there were ideas among the informers that, after the removal of Josip Broz Tito, they would bring the most influential communist from Bosnia and Herzegovina to the helm of Yugoslavia. Also, for the consolidation of Bosnia and Herzegovina as a federal unit, built on the foundations of the problematic "joint armed struggle" and the brotherhood and unity of its peoples, it was important to preserve the homogeneity of its leadership that brought about war and revolution. In addition, the favorable political situation and loyal leadership were the basic preconditions for planning the central Yugoslav republic as a strategically important territory for defense in the event of aggression by the USSR and other Informbiro countries. Due to the complexity of the problem and the characteristic indications that accompanied the case of the hesitant Rodoljub Čolaković, and the lack of complete archival documentation to fully clarify his role during the Informbir break in Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina, this topic will be the subject of scientific discussions and analysis.

FORMIRANJE SNAGA ZA BRZE REAKCIJE (RRF)¹ OD PARISKIH KONSULTACIJA DO NAPADA NA SREBRENICU

Merisa Karović–Babić

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

merisa.karovic@gmail.com

Apstrakt: U kontekstu rasprava o nagovještajima mogućnosti povlačenja UNPROFOR-a iz Bosne i Hercegovine, postojalo je nekoliko prijedloga u vezi sa djelovanjem ovih snaga u budućnosti. Jedan od prijedloga bio je jačanje UNPROFOR-a, a nakon krize sa taocima Ujedinjenih nacija krajem maja 1995. godine još se više ubrzao proces po pitanju konkretne realizacije ove ideje. Potpuno je bilo jasno da je sama misija UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini izgubila kredibilitet kao i da su potrebne korjenite reforme u navedenoj organizaciji kako bi ona bila učinkovitija. Međutim, neposredno nakon odluke o formiranju Snaga za brze reakcije (RRF-a), njihova namjena je bila nedefinirana, odnosno postojale su određene suštinske razlike između britanske i francuske vizije RRF-a. U radu će biti govora o spomenutim razlikama, namjeni trupa, njihovom finansiranju, brojčanom i nacionalnom sastavu i drugim pitanjima koja su bila predmetom rasprava na sastancima u Parizu i New Yorku početkom juna 1995. godine. Posebno veliki pritisak po pitanju finansiranja trupa bio je na američkoj administraciji, a ovo kompleksno pitanje, kao i ulogu američkog Kongresa u neodobravanju sredstava za RRF će biti razmatrani u radu.

¹ Rad predstavlja jedan manji segment istraživanja za doktorsku disertaciju autorice Merise Karović – Babić pod naslovom *Sigurne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini 1993-1995: Bihać i Goražde – komparativna analiza*, odbranjene 13. 11. 2019. na Odsjeku za historiju Univerziteta u Sarajevu, pred komisijom prof. dr. Husnija Kamberović (mentor), prof. dr. Zijad Šehić (član), prof. dr. Edin Radušić (član), (neobjavljeno), 405-420.

Usvajanjem rezolucije Vijeća sigurnosti od 16. juna 1995. godine odobreno je slanje 12.500 trupa koje su bile sastavnim dijelom Snaga, ali pitanje da li je spomenutom rezolucijom riješen cijeli niz nedorečenosti, kao i da li je namjena Snaga bila definirana u periodu koji je prethodio genocidu u Srebrenici, bit će također predmetom analize u ovom radu. Dokumentacija Ujedinjenih nacija, UNMO-a, UNPROFOR-a, Clintonove administracije će nam pomoći u razumijevanju i odgovorima na ova kompleksna pitanja, koja su predstavljala samo jedan segment vrlo burnih i dinamičnih zbivanja na području Bosne i Hercegovine u periodu kada su formirane ove Snage.

Ukoliko se govori o pitanjima namjene Snaga, mogu se uočiti dvije faze postojanja RRF-a. Prva faza obuhvatala je period od formiranja Snaga do genocida u Srebrenici. Ovu fazu karakteriše nedorečenost i neučinkovitost po brojnim pitanjima ključnim za djelovanje Snaga. Drugu fazu hronološki pratimo od pada Srebrenice, nakon čega su evidentni nagovještaji konkretizacije namjene snaga, pa sve do njihova učešća u vojnoj intervenciji NATO pakta, koje su služile kao podrška UNPROFOR-u. U ovom radu ograničit ćemo se na prvu fazu koja se više odnosila na diplomatske aktivnosti u vezi sa formiranjem Snaga, kao i na teorijske rasprave o njihovoj namjeni i konkretnijem djelovanju.

Gljučne riječi: Snage za brze reakcije (RRF), UNPROFOR, UNMO, Smith, Janvier, trupe, Ujedinjene nacije, rezolucije, Vijeće sigurnosti, finansiranje, genocid, 1995.

Abstract: In the context of discussions on hints of the possibility of withdrawing UNPROFOR from Bosnia and Herzegovina, there were several suggestions regarding the future operation of these forces. One of the proposals was the strengthening of UNPROFOR, and after the crisis with the United Nations hostages at the end of May of 1995, the process of the concrete realization of this idea was accelerated even more. It was quite clear that the UNPROFOR mission in Bosnia and Herzegovina itself had lost credibility and that radical reforms were needed in the organization to make it more effective. However, immediately after the decision to form the Rapid Reaction Force (RRF), their purpose was undefined, that is, there were certain essential differences between the British and French visions of the RRF. The paper will discuss the mentioned differences, the purpose of the troops, their financing, numerical and national composition, and

other issues that were the subject of discussions at the meetings in Paris and New York in early June of 1995. Particularly great pressure on the issue of financing the troops was on the American administration, and this complex issue, as well as the role of the American Congress in not approving funds for the RRF, which will also be discussed in the paper. The adoption of the Security Council resolution of June 16 1995 approved the deployment of 12,500 troops who were part of the Force, but the question of whether the resolution resolved a number of ambiguities, as well as whether the purpose of the Force was defined in the period preceding the genocide in Srebrenica, will also be the subject of analysis in this paper. The documentation of the United Nations, UNMO, UNPROFOR, and the Clinton administration will help us to understand and answer these complex questions, which represented only one segment of very turbulent and dynamic events in Bosnia and Herzegovina in the period when these Forces were formed.

If we talk about the purpose of the Forces, two phases of the existence of the RRF can be observed. The first phase covered the period from the formation of the Forces to the genocide in Srebrenica. This phase is characterized by vagueness and inefficiency on a number of issues crucial to the operation of the Force. We follow the second phase chronologically from the fall of Srebrenica, after which there are evident hints of the concretization of the purpose of the forces, all the way to their participation in the NATO military intervention, which served as support for UNPROFOR. In this paper, we will limit ourselves to the first phase, which was more related to diplomatic activities related to the formation of the Forces, as well as to theoretical discussions on their purpose and more concrete action.

Key words: Rapid Reaction Force (RRF), UNPROFOR, UNMO, Smith, Janvier, troops, United Nations, resolutions, Security Council, funding, genocide, 1995

Inicijative za jačanje UNPROFOR-a

S obzirom na neučinkovitost misije, krajem 1994. i početkom 1995. godine inicijative o povlačenju trupa UNPROFOR-a postale su sve aktuelnije. U tu svrhu, NATO je krajem 1994. godine izradio plan pod kodnim nazivom Op-plan 40104, prema kojemu bi njegove snage pomogle u izvlačenju trupa UNPROFOR-a. Razrađen je svaki aspekt uloge NATO-a u podršci izvlačenja

UN-a, “od gradnje mostova do vreća za mrtve”.² Plan o povlačenju UNPROFOR-a podrazumijevao je angažovanje oko 60.000 trupa NATO-a, koji bi pomogli izvlačenje, od kojih bi 20.000 trebali biti američki vojnici.³ U nastojanju da izbjegnju angažiranje američkih kopnenih trupa, zvaničan stav američke administracije bio je zadržati UNPROFOR što duže u Bosni, odnosno spriječiti aktualne inicijative u vezi sa povlačenjem snaga.⁴ Premda su često znale prijetiti i ucjenjivati da će povući svoje trupe iz sastava UNPROFOR-a, ni Francuskoj ni Velikoj Britaniji, zemljama koje su u Bosni imale najbrojnije kontingente, također, nije odgovaralo da se njihova misija završi neuspjehom. Uvjerenje da bi povlačenje “pogoršalo krvoproliće”, dodatno diskreditiralo UN i regionalne organizacije, bili su neki od razloga zbog kojih su evropske vlade također željele izbjeći ovu akciju.⁵

Budući da aktualne rasprave o povlačenju UNPROFOR-a i izrađeni NATO plan s kraja 1994. godine nikako nije odgovarao Sjedinjenim Državama, oni su predlagali jačanje UNPROFOR-a umjesto njegova povlačenja. Još u kontekstu isticanja tada aktualnog i važećeg *Sporazuma o prekidu neprijateljstava*, krajem marta 1995. godine, Komitet visokih rukovodilaca SAD-a je zahtijevao hitne konsultacije sa Francuzima i Britancima sa ciljem izrađivanja strategije kojom bi se UNPROFOR učinio mnogo robusnijim.⁶ U skladu

² Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 70.

³ Dereck Chollet, *Tajna povijest Dayton: Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007, 27. Vidi još: Ivo H. Daalder, *Getting to Dayton, The Making of America's Bosnia Policy*, Washington D.C: Brooking Institution Press, 2000, 57-60; Smail Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 1252-1254.

⁴ Sa ciljem izbjegavanja “američkog uplitanja u borbu na Balkanu”, odnosno “amerikaniziranja balkanskog sukoba”, članovi Vijeća za nacionalnu sigurnost SAD-a su zaključili da je neophodno vratiti kredibilitet misije UNPROFOR-a, koji bi dopustio postojećim doprinositeljima trupa da održe njihovo prisustvo u Bosni. “1995-05-17, NSC Paper re Bosnia Strategic Choices,” *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12462>. (pristupljeno: 28. 6. 2018)

⁵ Clinton, DCI, National Intelligence Council, Special Estimate, Prospect for UNPROFOR Withdrawal from Bosnia, December 1994. (Dalje: DCI, Special Estimate, December 1994).

⁶ “1995-03-28, Summary of Conclusions of Principals Committee Meeting on Bosnia and Croatia

sa ovim zahtjevom, Zajednički štab SAD-a je načinio procjenu, prema kojoj je bilo malo vjerovatno da bi Britanci, Francuzi i UN mogli odstupiti od tadašnje nepristrane uloge UNPROFOR-a. Međutim, načelnik Zajedničkog štaba SAD-a se dogovorio sa svojim britanskim i francuskim kolegama da će rasprave o ovim mogućnostima biti nastavljene i u narednom periodu. U Nacrtu Zajedničkog štaba navedene su specifične opcije prema kojima se mogla ojačati sposobnost UNPROFOR-a u okviru njegova trenutnog mandata. Sukladno tome, u nekoliko navrata je preporučeno formiranje Snaga za brze reakcije (*quick reaction force*), kao naprimjer za uspostavu kopnenog koridora Konjic – Sarajevo, ili implementaciju politike sigurnih zona i zona isključenja teškog naoružanja. Zaštita civilnog stanovništva i osiguranje linija komunikacije za sigurne zone, kako bi se obezbijedila isporuka humanitarne pomoći, bili su još su neki od zahtjeva koji su predloženi u Nacrtu Zajedničkog štaba SAD-a.⁷ Dok je američka strategija, motivirana izbjegavanjem povlačenja UNPROFOR-a, bila usmjerena na ubjeđivanje saveznika za jačanje ovih snaga, komandant UNPF-a, zajedno sa svojim saradnicima u Zagrebu, kao i generalni sekretar UN-a razmatrali su druge mogućnosti. U nacrtu su predstavili četiri opcije (status quo, reduciranje prisustva ili pregrupisavanje, potpuno povlačenje i vojna intervencija),⁸ među kojima je favorizirano pregrupisavanje UNPROFOR-a, što je generalni sekretar, a potom i Janvier obrazložio pred Vijećem sigurnosti.⁹

Prethodno je u nizozemskom gradu Soesterbergu održana konferencija načelnika Štabova odbrane zemalja (CHODs) koje su učestvovala u

March 28, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed July 25, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12430>. (pristupljeno: 25. 7. 2018)

⁷ “1995-04-13B, Joint Chiefs of Staff Paper re UNPROFOR Information Paper”, *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12433> (pristupljeno: 28. 6. 2018)

⁸ *Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of ‘safe’ area*, Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie/Netherlands Institute for The War Documentation (NIOD), 2002, 437. (dalje: NIOD, 2002).

⁹ Boutros Boutros Ghali, *Unvanquished, A.U.S. – U.N, SAGA*, London - New York: I.B. Tauris Publishers, 1999, 234; USHMM, Srebrenica Conference, Session 2, Testing the ‘Safe Areas’, Extract from the Speech Given by General Janvier to Troop Contributing Nations.

davanju trupa za UNPROFOR i drugih NATO zemalja, na kojem su, pored spomenute četiri mogućnosti djelovanja za UNPROFOR, predstavili još jednu, petu opciju: **povećanje učinkovitosti UNPROFOR-a i sigurnosti u okviru trenutnog mandata**. Za ovu opciju najviše se zalagao načelnik generalštaba Francuske, admiral Lanxade, koji je izrazio najoštriju kritiku prema politici smanjenja prisustva UNPROFOR-a, uz naglasak da je za njih djelimično povlačenje također neprihvatljivo. Prema admiralu Lanxadi, jedina opcija je bila jačanje UNPROFOR-a. Ukoliko se pak ne dođe do prekida vatre i politički napredak se ne postigne do sredine ljeta, Francuska bi, u tom slučaju, bila za povlačenje UNPROFOR-a pod zaštitom NATO-a. Prema njegovu mišljenju, poboljšanje učinkovitosti bilo je hitno, kako bi se preveniralo da djelimično ili potpuno povlačenje trupa UNPROFOR-a postane neizbježno.¹⁰

Događaji koji su uslijedili potom, poput simboličnog bombardovanja i uzimanja pripadnika UNPROFOR-a za taoce, išli su u prilog izbjegavanju povlačenja trupa.¹¹

Nakon što je, 26. maja, Francuska iznijela svoj zvanični stav da je protiv Ghalijevog i Janvierovog prijedloga o pregrupisanju trupa UNPROFOR-a, dva dana poslije, u jeku talačke krize, ona je predala Memorandum Kontakt grupi sa svojim prijedlozima. U Memorandumu su precizirane prethodno nagoviještene teze koje je admiral Lanxade prezentirao u Nizozemskoj o jačanju UNPROFOR-a sa ciljem smanjenja ranjivosti njihovih trupa. Neki od prijedloga sadržani u Memorandumu bili su otvaranje koridora za Sarajevo i slanje pomoći istočnim enklavama.¹²

Iako, dva mjeseca unazad, u raspravama sa američkim predlagateljima jačanja UNPROFOR-a, Britanci nisu bili oduševljeni tom idejom,¹³ sada su

¹⁰ NIOD, 2002, 1352.

¹¹ O krizi sa taocima UN-a vidi više u: M. Karović-Babić, *Sigurne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini 1993-1995*, 388-407.

¹² NIOD, 2002, 1374.

¹³ "1995-04-13B, Joint Chiefs of Staff Paper re UNPROFOR Information Paper", *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12433> (pristupljeno: 28. 6. 2018)

se i oni, zajedno sa Francuzima, zalagali za tu, nešto modificiraniju opciju u odnosu na prvobitni američki prijedlog. Dan nakon što su Francuzi uputili spomenuti Memorandum Kontakt grupi, o formiranju RRF-a razgovarali su britanski i francuski ministri vanjskih poslova. U političkom smislu i sa vojne tačke gledišta njihov cilj je bio da se, formiranjem RRF-a, reducira ranjivost i poveća učinkovitost UNPROFOR-a. Međutim, nasljednik Juppéa, Hervé de Charette (Erve de Šaret) je prilikom sastanka prezentirao prijedlog u vezi sa otvaranjem koridora prema Sarajevu, čime Hurd nije bio oduševljen, te je već tada postalo jasno da postoje određene razlike između britanske i francuske vizije RRF-a, odnosno, pitanje da li će novoformirane snage biti 'plave ili zelene' boje je ostalo otvorenim.¹⁴ U međuvremenu je novoizabrani ministar vanjskih poslova Francuske obavio niz telefonskih razgovora sa državnim sekretarom SAD-a, u kojima je poručio da "žarko želi iznijeti jasne i određene preporuke, kako bi se spriječilo daljnje ponižavanje snaga UNPROFOR-a". Također je, 27. maja, Chirac u telefonskom razgovoru sa Clintonom istakao: "Moramo promijeniti (definiciju misije) UNPROFOR-a, opskrbiti ga s više oružja, konsolidirati snage na osjetljivim položajima i dopustiti im i omogućiti da se brane".¹⁵ Clinton nije bio oduševljen ovom idejom, dok je i Majora zabrinjavalo šta tačno francuski predsjednik podrazumijeva pod 'osnaživanjem' UNPROFOR-a. Uprkos brojnim dilemama i različitim stavovima po pitanju namjene snaga, francuski, britanski i američki predstavnici su se usaglasili da će vlastite vlade potaknuti na iscrpnije rasprave o ovim pitanjima.¹⁶

Diplomatske aktivnosti - podrška formiranju RRF-a

Kriza sa taocima Ujedinjenih nacija poslužila je kao argument više Komitetu visokih rukovodilaca SAD-a da, na sastanku prilikom rasprave o Bosni, opcije povlačenja ili pregrupisanja UNPROFOR-a svedu na minimum. Istaknuli su da bi, u "trenutnim okolnostima", povlačenje snaga moglo

¹⁴ NIOD, 2002, 1374.

¹⁵ D. Chollet, *Tajna povijest Daytonu*, 30-31.

¹⁶ Isto.

značiti “kapitulaciju i pristanak na ucjene bosanskih Srba, te bi se ono trebalo izbjeći”. Također, razmatrajući varijantu pregrupisanja, Visoki rukovodioci su konstatovali kako oni “radije ne bi željeli vidjeti povlačenje iz istočnih enklava”, te su pri tome upozorili na predstojeću humanitarnu katastrofu za civile u sigurnim zonama, koje su trenutno pod obećanom zaštitom UN-a. Izrazili su bojazan da bi podrška kongresa u ovom slučaju bila znatno teža. Kao alternativu, Visoki rukovodioci su predložili da SAD ponudi pružanje snažne podrške francuskim naporima, kako bi se poboljšala sposobnost UNPROFOR-a u provedbi njegova mandata, tako što će jačati svoje sposobnosti (kratkom dostavom američkih kopnenih snaga, uključujući i dostavu američke opreme ako bude potrebno).¹⁷

Punu podršku jačanju UNPROFOR-a, zvanično je 29. maja 1995. dalo Vijeće za opće poslove Evropske unije. U izjavi koja je upućena Vijeću sigurnosti konstatuje se da će oni podržati mjere za jačanje UNPROFOR-a, koje su neophodne u cilju osiguranja slobode kretanja, pojačanja njihove sigurnosti i za ispunjavanje svoje misije, posebno kako bi zaštitili sigurna područja. Dalje, u Izjavi se ‘ponovo potvrđuje’ podrška Evropske unije u zaključcima sveobuhvatnog političkog rješenja sukoba u bivšoj Jugoslaviji, kojim bi bio osiguran suverenitet i teritorijalni integritet svih država unutar njihovih međunarodno priznatih granica i poštivanje ljudskih prava. U tu svrhu, Evropska unija podržava trenutne diplomatske napore sa ciljem međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine od strane SRJ-a.¹⁸

Sličnu izjavu su, nakon sastanka u Haagu usvojili i ministri vanjskih poslova pojedinih zemalja Evropske unije (Francuska, Velika Britanija, Španija, Njemačka, kao i povjerenik EU-a za vanjske poslove), Rusije, državni sekretar SAD-a, kao i kopredsjedatelji Međunarodne konferencije za bivšu Jugoslaviju.

¹⁷ “1995-05-29, Anthony Lake to President Clinton re Policy for Bosnia Use of U.S. Ground Forces to Support NATO Assistance for Redeployment of UNPROFOR within Bosnia”, *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12471>. (pristupljeno: 28. 6. 2018)

¹⁸ UN, Security Council, S/1995/434, Statement concerning the situation in Bosnia and Herzegovina adopted by the General Affairs Council of the European Union of 29 May 1995.

Pored spomenute podrške mirovnom planu Kontakt grupe, u drugoj, Haškoj izjavi se još podsjeća na uzvratni paket obećanja u vezi sa priznanjem Republike Bosne i Hercegovine, koji je podrazumijevao suspenziju sankcija SRJ-a, što je trebalo biti “finalizirano u Vijeću sigurnosti”. Ambicije po pitanju “zaštite sigurnih područja”, što je prvobitnom izjavom stavljeno u zadatak ojačanom UNPROFOR-u, nisu bile sadržane u Haškoj izjavi nešto proširenog sastanka Kontakt grupe.¹⁹

Tokom sastanka Sjevernoatlanskog vijeća u nizozemskom gradu Noordwijku, američki državni sekretar Warren Christopher je pružio nedvojbenu podršku francusko-britanskoj inicijativi u vezi sa ostankom UNPROFOR-a u Bosni, kako bi “izvršio svoju važnu misiju”. Istaknuo je da će američki vojni stručnjaci što prije razmotriti konkretne prijedloge u pogledu postizanja cilja, koji se odnosio na poduzimanje koraka u vezi sa jačanjem UNPROFOR-a, kako bi se osiguralo da može “sigurno i učinkovito obavljati svoju misiju”.²⁰ No, “nije bilo posve jasno hoće li ta nova snaga i mišićje UNPROFOR-a učvrstiti i ojačati odlučnost civilnog vodstva misije UN-a da se odupre Srbima, ipak je postojala nada da će Srbe barem odvratiti od daljeg ponižavanja UNPROFOR-a. (...) RRF je bio posljednja crta odbrane UN-a. Ako te snage ne udahnu novi život misiji UN-a, činilo se da će u tom slučaju Evropljani povući svoje postrojbe prije početka iduće balkanske zime”.²¹

U konačnici se opredijelilo za jačanje trupa UNPROFOR-a, ali još uvijek nije postignut konsenzus oko toga da li bi trupe trebale biti ojačane i na posebno ranjivim pozicijama, poput enklava, ili pak da se one povuku

¹⁹ UN, Security Council, S/1995/437, Letter dated 30 May from the Permanent Representatives of France, Germany, Italy, the Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the United States of America to the United Nations Addressed to the Secretary-General. Vidi još: Zijad Šehić, “Genocid u Srebrenici – krvava mrlja na savjesti čovječanstva”, u: *Radovi Filozofskog fakulteta*, knj. 4, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2016, 205-206; Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997, 260.

²⁰ U.S. Department of State, 30 May 1995, Intervention at the NAC Ministerial Meeting Secretary of State Warren Christopher, Noordwijk, The Netherlands.

²¹ D. Chollet, *Tajna povijest Dayton*, 31.

iz tih područja, a da se trupe UNPROFOR-a ojačaju na “branjivim pozicijama”. Po svemu sudeći, u nastavku zbivanja na bosanskohercegovačkom ratištu, padom Srebrenice i Žepe, uslijedio je prvi scenarij, koji je zapravo podrazumijevao pregrupisanje trupa UNPROFOR-a, odnosno njihovo eliminiranje iz enklava, prema Ghalijevoj i Janvierovoj zamisli.

Sastanci u Parizu i New Yorku

Sukladno prethodnim nagovještajima,²² 3. juna su se u Parizu sastali ministri i načelnici odbrane iz 14 zemalja: članica NATO pakta, Zapadnoevropske unije kao i zemalja koje su doprinosile sa trupama u UNPROFOR-u, sa ciljem da preciziraju i usaglase stavove po pitanju jačanja UNPROFOR-a. Zvanično je, kako se to prethodno i nagovještavalo, odlučeno formiranje *Snaga za brze reakcije (Rapid Reaction Force)*.²³

Još ranije, 30. maja, Britanci su, upravo sa ciljem jačanja UNPROFOR-a u Bosnu poslali prvi dio, od 19 terenskih pukovnija, koje su trebale povećati oklopnu sposobnost britanskog kontingenta. Kako je to Major pojasnio, ove jedinice, opremljene sa lankim naoružanjem, su trebale poslužiti kao odgovor na eventualno bombardovanje sa “artiljerijom koja je neophodna kao zastrašujuća sila”. Britanci su tada nagovijestili da će u Bosnu poslati još dvije artiljerijske baterije i eskadrile za oklopnu inženjeriju, od ukupno 1000 ljudi kao i vrlo ambicioznu ponudu o slanju vazduhoplovne brigade (airmobile brigade).²⁴ U ovim pripremama za formiranje *Snaga*, od strane francuske Vlade je također bila obezbijedena jedna grupa sa približnom snagom od oko 2.000 trupa. Premda je Nizozemska bila jedna od zemalja koja je tražila zamjenu za svoj bataljon u Srebrenici,²⁵ njen ministar odbrane, Joris Voorhoeve je, na pariskim konsultacijama, pored predstavnika

²² Naprimjer, na spomenutom sastanku održanom u Haagu od 30. maja 1995. Vidi: UN, S/1995/437.

²³ Tim Ripley, *Operation Deliberate Force. The UN and NATO campaign in Bosnia 1995*, Lanchaster: Center for Defence and International Security Studies (CDISS), 1999, 2015, Location 3366 of 9064; Srebrenica report, par. 214.

²⁴ Hansard, UK, 31. 5. 1995.

²⁵ Jan Willem Honig – Norbert Both, *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Sarajevo: Ljiljan, 1997, 163.

Britanije i Francuske, kao glavnih zagovaratelja i brojčanih doprinosa u trupama za ove Snage, ponudio konkretno učešće sa trupama.²⁶ Tom prilikom, Voorhoeve je naglasio važnost RRF-a i ponudio dvije jedinice, koje bi činili Kraljevski nizozemski marinski korpus i minobacačka jedinica Nizozemske kraljevske vojske sa radarima za otkrivanje mjesta ispaljenja artiljerijskih projektila.²⁷

Četiri dana nakon pariskog sastanka, delegacije civilnih i vojnih dužnosnika iz zemalja koje su trebale doprinostiti trupama novoformirane Multinacionalne brigade RRF-a, sastale su se u New Yorku, kako bi Glavnom štabu UN-a prenijeli prijedlog vlada tih zemalja za pružanje podrške u jačanju UNPROFOR-a. Preciznije, delegacije Francuske, Velike Britanije i Nizozemske detaljnije su obrazlagale načine formiranja RRF-a – Snaga koje bi trebale biti stavljene na raspolaganje UNPF/UNPROFOR-u.²⁸ Pojasnili su

²⁶ Od samog početka misije Holandskog bataljona UNPROFOR-a u Srebrenici i Holbat 1, 2, i 3. u svom sastavu imali su jedinicu koju su nazivali RRT – *Rapid Reaction Team* – Tim za brze reakcije. Holandski vojnici koji su bili u sastavu ovog tima mogli su se razlikovati od ostalih vojnika Holandskog bataljona po nekim dijelovima svoje uniforme i opreme. Holandani su članove Tima za brzu reakciju nazivali komandosima. Tim je na raspolaganju imao nekoliko džipova bez krova na kojima se nalazio montirani teški mitraljez, zatim nekoliko oklopnih transporterata i drugu opremu. Prema Nuhanovićevim saznanjima, ovaj tim brojao je 20-30 vojnika. Operirao je i kretao se uglavnom u onim dijelovima enklave koje je Holbat okarakterizirao kao “vruće tačke”. Zajedno sa ovim timom HOLBAT-a na terenu su više puta bili viđeni i članovi tima JCO (Posmatrači združene komisije), tj. britanski SAS – specijalne snage Britanske armije ili britanski komandosi. Hasan Nuhanović, *Pod zastavom UN-a: (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, Sarajevo: BZK Preporod, 2005, 119.

²⁷ NIOD, 2002, 1377.

²⁸ Krajem marta 1995. godine došlo je do reorganiziranja u okviru snaga UNPROFOR-a koje su bile raspoređene na području Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Bivše Jugoslavenske republike Makedonije. Sa ciljem da udovolji i odgovori na zahtjeve hrvatskog predsjednika i makedonskog ministra vanjskih poslova, generalni sekretar je, u izvještaju br. 222 od 22. marta 1995. godine preporučio da trenutne snage UNPROFOR-a budu razmještene u tri odvojene, ali međusobno povezane operacije održavanja mira. (UN, S/1995/222, 22 March 1995, Report of the Secretary-general Pursuant to Security Council Resolution 947 -1994). Sukladno sa ovim izvještajem, sveukupna komanda za bivšu Jugoslaviju, sa sjedištem u Zagrebu, koja je do tada nosila ime UNPROFOR, preimenovana je u UNPF (United Nations Peace Forces – Mirovne snage UN-a). Operacije UN-a u Hrvatskoj i Makedoniji, dobile su različita imena i više nisu potpadale pod UNPROFOR, već pod UNPF, dok je naziv UNPROFOR zadržan samo za misiju UN-a na području RBiH. Uspostavljanje ‘Operacije povratka povjerenja’ UN-a (UNCRO) za

da bi Multinacionalna brigada obuhvatala dvije grupe bataljona: Alpha i Bravo. Radnu grupu Alpha, sa približnom snagom od oko 2.500 vojnika činile bi britanske trupe, potpomognute malim brojem vojnika iz Nizozemske. Dok je trajala rasprava u vezi sa formiranjem RRF-a, dobar dio snaga ove grupe, uključujući artiljerijske, avijacijske i inženjerske elemente iz Velike Britanije, kao i minobacački kontingent marinaca i radarska grupa za lociranje minobacača iz Nizozemske, već je pristizao u Bosnu. Radnu grupu Bravo činile bi francuske snage iz legije stranaca (*Foreign Legion forces*) sa oko 2.000 vojnika.

Pored toga, Britanci su ponudili vazduhoplovnu brigadu jačine 6.000 ljudi i Francuzi pješadijsku brigadu sa oko 4.000 ljudi. Britanska vazduhoplovna brigada (airmobile brigade) bi bila sastavljena od dva pješadijska bataljona, dva vazduhoplovna puka, inženjerije, artiljerijskih elemenata i neophodne logističke podrške, uključujući 800 pripadnika privremenog ljudstva, što bi značilo ukupno oko 6.300 vojnika. Dodatna francuska brigada, koja bi iznosila oko 4.000 vojnika, bila bi u stanju pripravnosti u Francuskoj, a koja bi trebala značiti nova pojačanja ukoliko to bude neophodno. Njihove misije mogu uključivati: hitne akcije/odgovore za pomoć izolovanim ili ugroženim jedinicama UN-a, pomažući pregrupisanju elemenata UNPROFOR-a, i olakšavanju slobode kretanja, gdje to bude potrebno.²⁹

Podršku sa novim snagama u zračnoj moći, zračnom prevozu i obavještajnoj službi je, tokom pariskog susreta, ponudio i predstavnik Sjedinjenih Država.³⁰ No, prilikom sastanka Komiteta visokih rukovodilaca SAD-a,

Republiku Hrvatsku i Preventivno raspoređene snage UN-a (UNPREDEP) za Bivšu Jugoslavensku republiku Makedoniju precizirane su rezolucijama Vijeća sigurnosti 981 i 983 usvojenim krajem marta 1995. godine, dok je rezolucijom 982 Vijeća sigurnosti odlučeno da se produži mandat UNPROFOR-a na području RBiH do 30. novembra 1995. godine. Vidi: "Rezolucije 981, 982 i 983. (1995)", u: *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25. 09. 91 do rezolucije 1004 od 12 .07. 95*, ur. Ibrahim Tepić, Sarajevo: Press centar ARBiH, 1995, 112-120. (dalje: Rezolucija VS UN o BiH, ur. I. Tepić).

²⁹ UN, S/1995/470, Annex, Proposed Rapid Reaction Force the United Nations Protection Force, Summary of a proposal by France, the Netherlands and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; Ripley T. 3385 of 9064

³⁰ T. Ripley, *Operation - Deliberate Force*, 3372 of 9064.

održanom tri dana nakon pariskih konsultacija, dogovoreno je da će se sačekati prethodno pojašnjenje, u smislu određivanja tačne prirode snaga, zračne podrške i opreme koja se od SAD-a može tražiti.³¹

Budući da je postojala mogućnost da bi se, ukoliko ne uspiju u prvobitnoj namjeni jačanja UNPROFOR-a, RRF mogle koristiti i za eventualno povlačenje UNPROFOR-a, sa ciljem pružanja pomoći trupama protiv potencijalnih napada,³² premda su prvobitno načelno obećale podršku, Sjedinjene Države su ipak i dalje bile oprezne po pitanju konkretne i jasne podrške. Ipak, da bi i zaštita ostanka ili zaštita povlačenja snaga UN-a u Bosni i Hercegovini bila moguća, i u jednoj i u drugoj opciji bila je potrebna američka podrška.³³

Razlike u britansko-francuskoj viziji RRF-a

Sve učestalije britansko-francuske rasprave pokazale su kako je ipak bilo lakše dogovoriti se o brojčanom doprinosu trupama, nego o samoj namjeni snaga. Pariske konsultacije od 3. juna potvrdile su da su RRF namijenjene povećanju učinkovitosti UNPROFOR-a i reduciranju ranjivosti UN trupa, ali uz napomenu kako bi Snage trebale djelovati u okviru postojećeg mandata. Iako su se predstavnici zemalja učesnica u Parizu složili o tome da nova jedinica treba biti namijenjena samo za hitne situacije, nije bilo potpuno jasno šta se podrazumijevalo pod tim. Dan nakon odluke o formiranju Snaga, 4. juna, na press-konferenciji u Sarajevu, portparol UN-a je

³¹ "1995-06-06, Summary of Conclusions of Principals Committee Meeting on Bosnia June 6, 1995", *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12478>. (pristupljeno: 28. 6. 2018)

³² Reneo Lukić, "Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993-1995)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 1, Zagreb: Hrvatski institut za suvremenu povijest, 2006, 7-39.

³³ "Ovo je bila principijelna logika kojom je francuski predsjednik Jacques Chirac doveo američku administraciju u škripac, koji ih je primorao da se suoče sa stvarnošću i da SAD ne ostanu po strani, već da preuzmu aktivnu ulogu u iznalaženju rješenja krize." Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2018, 610.

naveo četiri osnovna cilja RRF-a: rušenje opsade Sarajeva, uspostava zone od 20 km oko grada, obezbjeđenje istočnih enklava i pregrupisanje snaga UNPROFOR-a.³⁴

Međutim, kao što je to od samog početka primijećeno, tokom inicijalnih nagovještaja u vezi sa jačanjem UNPROFOR-a, francusko-britanske razlike u ovom pogledu su sve više dolazile do izražaja. Britanci su željeli ograničiti zadatke na humanitarne i mirovne, ali bez ambicija da se ove Snage koriste za prolazak konvoja prema enklavama i RRF su smatrali kao rezervnu jedinicu koja bi djelovala reaktivno da popuni jaz između “pištolja na terenu” i “borbenih aviona u vazduhu”. Za London je bilo važno da RRF ne bi trebale preći liniju između održavanja i nametanja mira i da ne bi trebale biti dvije linije komandovanja sa različitim mandatom. Francuzi su se, sa druge strane, zalagali sa čvršći stav - multinacionalnu jedinicu opremljenu oklopnim vozilima i oružjem, koja bi bila u mogućnosti otvoriti koridore prema glavnom gradu, ali i prema enklavama.³⁵

Dok su Francuzi bili za mnogo oštriju i konkretniju upotrebu Snaga, britanski premijer Major je otklonio svaku dilemu u pogledu bojazni da bi oni mogli “stati na jednu od strana u sukobu”. Naglasio je da će zaštitne snage i dalje ostati neutralne i nepristrane, te da, kao “humanitarne i mirovne snage, one nisu tamo da nametnu mir, i nisu opremljene niti konfigurirane za borbu u ratu”. Major je još dodao kako su to polazne stavke, koje oni ne namjeravaju promijeniti.³⁶

Nizozemska, kao treća zemlja koja je aktivno sudjelovala sa, doduše znatno manjim brojem trupa, je ostavljala dojam kako drži britansku stranu implementacije RRF-a. Sudjelujući sa oko 180 vojnika koji su bili dodjeljeni za Operativnu grupu Alpha, njihovi ljudi u timu za planiranje RRF-a su često isticali kako je “britansko gledište i nizozemsko gledište”.³⁷ Nacije koje su sudjelovale sa trupama u UNPROFOR-u pozdravile su rezultate

³⁴ K. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma*, 260.

³⁵ NIOD, 2002, 1375-1377.

³⁶ Hansard, UK, 31. 5. 1995.

³⁷ T. Ripley, *Operation Deliberate Force*, 3398 of 9064.

pariskih konsultacija. Jedino su islamske zemlje mislile da rezultati konsultacija nisu dovoljni, jer RRF ne nude mandat nametanja mira.³⁸

Za razliku od zvaničnog francuskog stava po pitanju RRF-a, komandant UNPF-a, francuski general Janvier je naglasio da, "čak i uz nove snage, od UNPROFOR-a ne treba očekivati otvaranje i osiguravanje koridora za sigurne zone".³⁹ Vidno nezadovoljan rezultatima pariskog sastanka, narednog dana je, tokom tajnog susreta u Loznici, optužio generala Ratka Mladića da je "izravna i nepovratna posljedica" talačke krize dolazak Multinacionalne brigade.⁴⁰

Svoj stav po pitanju RRF-a, francuski general je jasno izrazio tokom splitskog sastanka, istaknuvši da bi on ove snage radije zvao Rezervama na ratištu (TRF, *Theatre Reserve Force*). Nakon što mu je Smith spočitavao podilaženje Mladiću, Janvier je dodao: "Najvažnije u svemu tome jeste da smo mi mirovne snage, dopalo se to nama ili ne, i u tome i jeste glavna teškoća s planiranjem TRF-a. Najvažnije je da se omogući početak političkog procesa: dokle god je situacija ovakva, ne možemo ići na sukobljavanje. (...) Što se tiče sigurnih zona, problemi su sada još veći, mi možemo samo da pokušamo da dobijemo minimalne zahtjeve. Što se tiče TRF-a, podsjećam vas da je to trebalo da služi za unutrašnje potrebe. Naprimjer, dvije (britanske) baterije najavljene su prije nego što sam ja za to saznao; što se tiče (francuske) teške artiljerije, tu je stvar ista – ni vi ni ja nismo znali ništa o tome. TRF će nam pomoći u odbrani, ali nam neće pomoći da otvorimo koridor prema Srebrenici, Goraždu ili čak Sarajevu".⁴¹

Također, za razliku od zvaničnog britanskog stava po pitanju mirovne i humanitarne misije UNPROFOR-a i dodatnih snaga, britanski gene-

³⁸ NIOD, 2002, 1377.

³⁹ "Izveštaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice", 1999, u: Čekić Smail, Kreso Muharem i Macić Bećir (ur.), *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000, (Edicija Srebrenica 1995, knj. 3), (dalje: *Srebrenica Report*), par. 214.

⁴⁰ Meeting between General Janvier and General Mladic, June 4 1995, (English translation of document cited in report of French Parliamentary Commission on Srebrenica, 2001).

⁴¹ ICTY, SRSG, Meeting Split, 09-06-95/abv.

ral Rupert Smith je, tokom splitskog sastanka ukazao na opasnost da se UNPROFOR vrati u *status quo minus*, čime bi došli u poziciju “molitelja”. Pitanje koje je uputio svojim nadređenim sugovornicima (Akashiju i Janvieru) odnosilo se na mogućnost korištenja RRF-a u borbene svrhe, te dodao: “Ako ne, onda nisam siguran da mi trebaju: to će samo biti još više ljudi koje treba hraniti, a javit će se očekivanja koja neću moći ispuniti”. Smith je dalje predlagao da Vijeće sigurnosti izradi puteve za UN, “nalik onim trima koji su vodili u Berlin”,⁴² te nagovijestio da bi ovako nešto mogao izvesti i RRF, ali da im je za to potrebna saglasnost država koje učestvuju sa ljudstvom. Prema komandantu UNPROFOR-a, RRF bi trebao imati dva glavna zadatka: spašavanje izolovanih elemenata i praćenje pomoći do enklava. Nakon duže rasprave, Janvierova suprotstavljanja otvaranju koridora i insistiranju na političkim pregovorima, Smith je predložio da UN u New Yorku uvede osnovna pravila, te ponovio: “Mi moramo biti spremni da se suprotstavimo najrazličitijim prijetnjama. Ako nismo spremni da se borimo, VRS će na nas uvijek gledati s prezirom. Mi smo već uveliko u dilemi u kakvoj smo bili u Mogadišu, nas Srbi ne vide kao mirovne snage”.⁴³

No, pitanje prirode RRF-a čini se da je već bilo odlučeno tokom sastanka britansko-francusko-nizozemskih predstavnika u New Yorku. Prema nacrtu prijedloga kojeg su uputili Glavnom štabu UN-a na razmatranje, iz teksta se jasno nazire kako je britansko gledište u vezi sa RRF-om prevladalo kada je u pitanju sama namjena ovih snaga. Delegacije tri vlade su izjavile da:

- a) RRF bi bio sastavni dio postojeće operacije za održavanje mira UN-a (UNPF/UNPROFOR).
- b) Stoga bi se zahtijevala rezolucija Vijeća sigurnosti koja će proširiti nivo ovlaštenja Snaga i koja bi trebala biti finansirana preko normalne procjene UN-ih mirovnih misija.

⁴² O tri koridora koji su vodili u zapadni Berlin, vidi u: *Berlin – podijeljeni grad (1945-1961.)*, Završni rad, student: Matija Vurušić, mentor: prof. dr. Darko Dukovski, Sveučilište u Rijeci, Rijeka: Filozofski fakultet, 2017, (neobjavljeno), 17. dostupno: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:878/preview> 10.8.2018. (pristupljeno: 10. 8. 2018)

⁴³ ICTY, SRSG, Meeting Split, 09-06-95/abv.

- c) RRF bi bio pod postojećim lancem komandovanja UN-a; Snage bi djelovale pod operativnom kontrolom vojnih komandanata UN-a na ratištu, koji bi nastavili biti pod cjelokupnom direktivom Generalnog sekretara i njegovog specijalnog predstavnika.
- d) RRF će djelovati kao podrška UNPROFOR-u, funkcionirajući unutar njegova postojećeg mandata.
- e) RRF će biti dostupan vojnim komandantima UN-a za odbranu UN osoblja, a zadaci koji im budu dodjeljeni bit će oni koje im odrede komandanti UN-a na terenu.
- f) RRF bi djelovala pod nacionalnom uniformom, pod UN zastavom i oznakama, ali bez plavih kaciga i bez farbanja svojih vozila u bijelu boju. Djelovat će pod postojećim pravilima UN angažmana.
- g) Svrha UN-a bi bila da komandantu da kapacitet (snagu) između “snažnih protesta i zračnih udara”. To bi povećalo taktičku operativnost, fleksibilnosti i imalo bi namjeru da ima efekat odvratanja, ali to ne bi značilo promjenu uloge UN-a u nametanju mira; status UNPROFOR-a i njegova nepristranost bi ostala nepromijenjena.
- h) Sve snage bi mogle biti raspoređene u roku od 30 dana nakon neophodnog odobrenja Vijeća sigurnosti i država domaćina.
- i) Tri Vlade su priznale da RRF nije zamjena za energičan mirovni proces – na kojem se radi kako bi se postiglo sveobuhvatno rješenje.⁴⁴

Dakle, ovaj prijedlog je riješio određene dileme po pitanju britansko-francuskog neslaganja, naginjući više na britansko gledište formiranja RRF-a.

⁴⁴ UN, S/1995/470, Annex, Proposed Rapid Reaction Force the United Nations Protection Force, Summary of a proposal by France, the Netherlands and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

Finansiranje RRF-a

Iako je u izjavi predstavnika delegacija civilnih i vojnih dužnosnika iz Francuske, Nizozemske i Velike Britanije spomenuto kako će finansiranje RRF-a biti provedeno kroz normalne procjene mirovnih snaga UN-a, ovo, ključno pitanje, ipak je ostalo neriješeno. Dan prije njujorškog sastanka predstavnika delegacija civilnih i vojnih dužnosnika triju zemalja doprinositelja trupa za novoformirane RRF, u Washingtonu se sastao Komitet visokih rukovodilaca SAD-a, te su se načelno dogovorili da će SAD podržati rezoluciju u Vijeću sigurnosti o jačanju UNPROFOR-a,⁴⁵ radije nego neku od četiri opcije koje je predložio generalni sekretar u Izvještaju s kraja maja 1995. godine.⁴⁶ Sukladno sa ovim načelnim pristankom, na spomenutom

⁴⁵ “1995-06-06, Summary of Conclusions of Principals Committee Meeting on Bosnia June 6, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12478>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

⁴⁶ U Izvještaju generalnog sekretara UN-a s kraja maja 1995. godine zvanično su spomenute četiri opcije: OPCIJA A: povlačenje UNPROFOR-a, ostavljajući najviše jednu malu političku misiju, ukoliko strane u sukobu tako budu željele; Ghali je smatrao da je ovo bila “opcija koju je trebalo primijeniti samo u krajnjem slučaju. (...) to bi bilo ravno ostavljanju naroda BiH na cjedilu i priznanju da UN nisu u stanju da pomognu da se postigne rješenje u vezi sa ratom”. Stoga je svrha ovog izvještaja da Ghali posavjetuje Vijeće sigurnosti u vezi sa koracima koje bi on mogao da preduzme kako bi obezbijedio ostanak UNPROFOR-a u BiH. (par. 74). Pod Opcijom B je trebalo “zadržati postojeće zadatke UNPROFOR-a i metode koji se trenutno koriste za njihovo sprovođenje”. Ghali je smatrao da bi, nastavkom provedbe ove opcije, “UNPROFOR postao nemoguća misija. Pokušaj da se održi *status quo* dodatno bi umanjio njegovu sposobnost da djelotvorno pruža pomoć na humanitarnom i političkom planu, prouzrokovao bi još više žrtava na strani pripadnika UN-a i nanio još veću štetu kredibilitetu Organizacije UN-a”. Opcija C podrazumijevala je “izmjenju postojećeg mandata UNPROFOR-a da bi mu se omogućilo da više koristi silu”. Obrazlažući opciju C, po Ghalijevom mišljenju, UNPROFOR bi trebao da bude zamjenjen multinacionalnim snagama koje bi odobrilo Vijeće sigurnosti, ali kojima bi komandovala jedna zemlja koja ima svoje vojnike u sastavu tih snaga ili više takvih zemalja, kao što je to bio slučaj u Somaliji ili Haitiju. Ghali je dodao da bi “podjednako bio zabrinut kada bi Vijeće sigurnosti donijelo odluku”. U opciji D, Ghali je predlagao da Vijeće revidira mandat UNPROFOR-a, tako da “bi se od njega tražilo da izvršava samo one zadatke za koje se od jedne mirovne operacije realno mogu očekivati da ih ispuni u uvjetima koji trenutno vladaju u BiH”. Ti zadaci bi podrazumijevali pružanje dobrih usluga, vezu i pregovore; nadgledanje prekida vatre dokle god strane u sukobu budu voljne da ih sprovodi; održavanje prisustva u sigurnim zonama, nakon uspostavljanja, putem pregovora, odgovarajućih režima za njih, ali bez bilo kakve stvarne ili nagoviještene obaveze da upotrijebe silu da bi onemogućili napade na te zone; funkcioniranje sarajevskog aerodroma uz saglasnost strana

sastanku Rukovodioci su se usaglasili o neophodnosti da se istraže načini u vezi sa jačanjem UNPROFOR-a, te da razrade strategiju finansiranja RRF-a, na osnovu prijedloga koji su kritički razmotreni kroz Osnovnu grupu za održavanje mira (*Peacekeeping Core Group*). Ovo bi trebala biti akcija Ureda za upravljanje i budžet (*Office of Management and Budget - OMB/NSC*), a koja bi trebala biti razmatrana na sastanku Komiteta Zamjenika.⁴⁷ Procijenjeno je da bi formiranje RRF-a koštalo oko 300 miliona dolara, a da pri tome ono ne bi značilo mnogo robusniji UNPROFOR, u odnosu na to kako je namjena ovih snaga bila prvobitno zamišljena. Nadalje, tokom sastanka Komiteta Zamjenika, održanog 13. juna 1995. službenici su izrazili zabrinutost zbog toga što Akashi i dalje sudjeluje u procesu odlučivanja i skeptični su da bi on mogao još više ublažiti RRF. Drugi su se bojali da su RRF zapravo preliminarne snage za izvlačenje UNPROFOR-a u provedbi OpPLANA 40104.⁴⁸

Sa ciljem da ubijedi Clintona da predstavnica SAD-a pri Vijeću sigurnosti glasa za predloženu rezoluciju u kojoj je, pored ostalog, bilo govora i o pitanju formiranja RRF-a, novoizabrani predsjednik Francuske je doputovao u Washington. Budući da je, sukladno planu, SAD trebao finansirati 30% troškova novoformiranih Snaga, za taj izdatak je bila potrebna saglasnost i odobrenje Kongresa.⁴⁹ Stoga se Chirac, nakon susreta sa Clintonom u Bijeloj kući, odlučio sastati i sa vođom većine u Senatu, republikancem Rober-

u sukobu; omogućavanje normalizacije uvjeta života u Sarajevu; obezbeđivanje pratnje humanitarnim konvojima i podrške ostalim humanitarnim aktivnostima; nadgledanje granica - ukoliko strane u sukobu to budu prihatile; kao i upotrebu sile, uključujući vazдушnu silu, **“isključivo u samoodbrani”**. Ovo “uputstvo za dalje djelovanje”, kako je u izvještaju nazvana Opcija D, u smislu revidiranja mandata UNPROFOR-a, za generalnog sekretara je bila najprihvatljivija opcija. Vidi: UN, Security Council, S/1995/444, 30 May 1995, Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolutions 982 (1995) and 987 (1995).

⁴⁷ “1995-06-06, Summary of Conclusions of Principals Committee Meeting on Bosnia June 6, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12478>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

⁴⁸ “1995-06-20A, BTF Memorandum re Deputies Committee Meeting on Bosnia June 13, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12485>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

⁴⁹ D. Chollet, *Tajna povijest Dayton*, 36.

tom Doleom kao i predsjednikom Zastupničkog doma SAD-a u Kongresu, Newtom Gingrichom. Ovi, republikanski članovi Kongresa, najgovornijiji zastupnici ukidanja embarga na uvoz naoružanja za BiH, radije su bili za to da RRF funkcioniraju pod pokroviteljstvom NATO-a,⁵⁰ smatrajući da bi na taj način imali mnogo oštriju namjenu.

Prethodno je, tokom jutarnjeg sastanka Komiteta Visokih rukovodilaca, kada su se usaglašavali američki stavovi u vezi sa odgovorom na Chiracovo lobiranje, dogovoreno da se Francuzima kaže kako SAD 'načelno' odobrava inicijativu i želi glasati ZA, unatoč očitoj promjeni prirode prvobitno zamišljenih RRF-a, odnosno da oni namjeravaju podržati formiranje jedinice i 'govor' UN rezolucije, uz napomenu i ogradu da im treba vremena kako bi zadobili podršku od strane Kongresa.⁵¹ No, iskrena namjera glavnih Clintonovih savjetnika da uistinu daju finansijski doprinos formiranju Snaga bila je vrlo upitna, o čemu govori i strategija djelovanja prema Kongresu, koja je pripremana na istom sastanku: "Grupa je dogovorila da informira Kongres da Administracija istražuje načine kako da reducira njihov udio u finansiranju. SAD će pristupiti saveznicima u nastojanju da pronađe načine da oni (Saveznici) plate više. Međutim, *ad hoc* formula za finansiranje bi trebala biti izbjegnuta, zbog njegovog prethodnog uticaja. SAD će podsjetiti saveznike o tome koliko mnogo oni već plaćaju, kao naprimjer trenutno finansiranje od 50% operacije *Zabranjeni let (Deny Flight)*".⁵² Tokom

⁵⁰ NIOD, 2002, 1382.

⁵¹ "1995-06-20B, BTF Memorandum re Principals Committee Meeting on Bosnia June 14, 1995", *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12486>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

⁵² Isto. Operacija *Deny Flight* bila je operacija NATO-a sa ciljem provedbe rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a br. 781 od 9. oktobra 1992, kojom su "zabranjeni vojni letovi u zračnom prostoru BiH". Učešće NATO-a u ovoj operaciji može se podijeliti u četiri faze: 1) Pasivno praćenje zračnog prostora Bosne i Hercegovine tokom operacije *Sky Monitor*, koja je trajala od oktobra 1992. do aprila 1993. godine; 2) aktivno patroliranje zračnim prostorom BiH u okviru operacije *Deny Flight*, od aprila 1993. do juna 1993; 3) Nastavak operacije *Deny Flight* sa dodatnim NATO zračnim udarima kao podrška UNPROFOR-u, od juna 1993. do jula 1995; 4) Ograničena zračna ofanziva protiv srpskih snaga tokom augusta i septembra 1995, u okviru operacije *Deliberate Force* "Sračunata sila". (Vidi više: Kurt F. Miller, *Deny Flight and Deliberate Force: An Effective use of Airpower? Master of Military Art and Science*, Kansas: Fort Leavenworth, 1997.)

spomenutog susreta između francuskog i američkog predsjednika, kojemu je pitanje Bosne potpuno dominiralo, Clinton je istaknuo: “Odmah bih i bez razmišljanja glasovao za, samo kada za to ne bih morao dobiti novac (od Kongresa). Ako bi se sutra glasovalo, to bi moglo dovesti u pitanje sposobnost da održimo obećanje Amerike kad je riječ o finansiranju RRF-a, a moglo bi izazvati još neke teškoće. Jedino je u tome problem”.⁵³

Republikanski čelnici u američkom Kongresu su odbacili nedobrovoljno finansiranje RRF-a. U pismu kojeg su uputili Clintonu, navodi se da, “ukoliko predstavnik SAD-a u Vijeću sigurnosti odluči podržati rezoluciju kojom se odobrava ‘širenje’ UNPROFOR-a, troškovi bi se trebali podmiriti dobrovoljnim doprinosima”, odnosno da se protive finansiranju na temelju UN procjena.⁵⁴

Definitivni stav Kongresa Clinton je dobio dok se nalazio u Halifaxu, u Kanadi, početkom održavanja dvodnevnog Samita G-7, na kojem su učestvovala delegacije Canade, Francuske, Njemačke, Italije, Japana, Velike Britanije, SAD-a, Rusije i predstavnici Evropske unije. Tokom prvog dana održavanja Samita, 15. juna, razgovaralo se o Bosni, nakon čega je usvojena vrlo štura izjava, prema kojoj je svim stranama poslan poziv za uspostavu “hitnog moratorija za vojne operacije”, kako bi se omogućili politički pregovori na temelju mirovnog plana Kontakt grupe.⁵⁵

Premda je ovaj skup bio posvećen više ekonomskim temama, rasprave o Bosni su se djelimično nametnule dnevnom redu skupa, ali, bez konkretnih rješenja, ovi razgovori su opisani kao “sastanak na kojem su pucali prsti.(...) Vjerovatno je mnogo važniji bio simboličan ishod Halifaxa. Stvorio se dojam da je, sudjelujući na svom prvom sastanku G-7 na vrhu, francuski predsjednik Chirac zasjenio svoje partnere, posebice kada je riječ

⁵³ D. Chollet, *Tajna povjest Daytonu*, 37.

⁵⁴ Congress rebuffs Europe on UN funds, MICHAEL SHERIDAN in Halifax, Nova Scotia DAVID USBORNE in New York, Friday 16 June 1995, <https://www.independent.co.uk/news/world/congress-rebuffs-europe-on-un-funds-1586635.html> (30.7.1995.), (pristupljeno: 5. 8. 2020)

⁵⁵ G7 Statement Regarding the Situation in the Former Yugoslavia. <http://www.g8.utoronto.ca/summit/1995halifax/yugoslavia.html>, (pristupljeno: 5. 8. 2020)

o njegovoj zabrinutosti za Bosnu. Za neke izvjestitelje Chiracovo dražnje u Halifaxu personificiralo je kontrast između novoga francuskog aktivizma i neprekinute američke plahosti. Tijekom živahne konferencije za tisak, čitajući naglas pred svojim kolegama dijelove izvješća francuske obavještajne službe o Bosni, Chirac je svu pozornost skrenuo na sebe. Dok su se navirivali Chiracu preko ramena, predsjednik Clinton i ostali prvaci G-7 samo su stvarali dojam kako kaskaju za francuskim 'buldožderom'. Neki su američki dužnosnici (privatno) govorili kako je to Chiracovo 'poziranje i glumatanje' možda unijelo i crtu dramatičnosti u narastajuću suglasnost na kontinentu o tome kako je sad zaista dosta, te da je potrebno naći rješenje za bosansku krizu. Poruka je, čini se, postajala sve jasnija: ako SAD nije spreman poći u akciju u Bosni, onda će je povesti neke druge države, poput Francuske.⁵⁶

Iako nije činio sastavni dio britanske delegacije,⁵⁷ nakon što je čuo za ovu odluku Kongresa SAD-a, britanski ministar odbrane Rifkind izrazio je kritiku na sljedeći način: "Svi senatori i kongresmeni treba da odluče da li bi trebalo da budu dostupni američki dolari. Britanija, Francuska i Nizozemska, koje doprinose mirovnim snagama UNPROFOR-a, moraju odlučiti da li je vrijedno slati mlade momke u Bosnu koji mogu biti ubijeni i ranjeni".⁵⁸ Govoreći o rezultatima sastanka u Halifaxu, John Major je, tokom zasjedanja britanskog parlamenta nastojao opravdati Clintona, ističući kako se on suočava sa teškoćama u vezi sa odobrenjem finansiranja RRF-a od strane Kongresa, te dodao kako bi predsjednik SAD-a jasno naznačio da oni žele platiti svoj ekvivalent procijenjenom doprinosu UN-a prema troškovima RRF-a. Također, Major je istaknuo kako su se svi prisutni na sastanku u Halifaxu složili da će, u nedostatku procijenjenog doprinosa, sami dobrovoljno platiti iznos koji bi bio potreban.⁵⁹ Načelno su obećanja o sufinansiranju dodatnih trupa za UNPROFOR dali predstavnici Japana,

⁵⁶ D. Chollet, *Tajna povijest Daytonu*, 38-39.

⁵⁷ Britansku delegaciju na Samitu činili su premijer John Major, ministar vanjskih poslova Douglas Hurd, kancelar Kenneth Clarke i Alexander Allan, lični predstavnik.

⁵⁸ NIOD, 2002, 1385.

⁵⁹ Hansard, 19. 6. 1995, 25-26.

Njemačke, Kanade i Italije, dok su američki stavovi naišli na oštre kritike, u smislu spočitavanja kako su “SAD odbile da pošalju kopnene trupe u Bosnu i sada također odbijaju da plate za druge koji su to željeli”⁶⁰

Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 988, 16. juni 1995.

Istovremeno sa raspravama o finansiranju RRF-a, u Vijeću sigurnosti je usvojena rezolucija prema kojoj se pozdravlja pismo generalnog sekretara od 9. juna 1995. godine o pojačanju UNPROFOR-a i uspostavljanju Snaga za brze reakcije koje će omogućiti UNPROFOR-u vršenje svoje misije. “Shodno tome, Vijeće odlučuje da odobri povećanje broja osoblja UNPROFOR-a, koji djeluju pod sadašnjim mandatom i u uvjetima koji su izneseni u pismu generalnog sekretara.” Time je odobreno 12.500 trupa koje bi trebale doprinositi RRF-u.⁶¹

Kao rezultat dvodnevnog susreta u Halifaxu, pozdravljena je odluka Vijeća sigurnosti UN-a o jačanju UNPROFOR-a osnivanjem RRF-a, kako bi se poboljšala sigurnost i njegova sposobnost da zaštiti civile, olakša isporuka humanitarne pomoći i obezbijedi uslove za konačno mirovno rješenje. RRF će biti pod komandom UN-a, kao što je to propisano UN rezolucijom Vijeća sigurnosti, i djelovaće u suglasnosti sa postojećim mandatom UNPROFOR-a.⁶²

Uprkos prethodnim intenzivnim raspravama, pitanje ko će platiti RRF je, i nakon usvajanja rezolucije, ostalo neodgovoreno.⁶³ Američke rasprave o finansiranju Snaga bile su dalje komplikovane negativnim izvještajima američkih medija o kredibilitetu RRF-a. Često su spominjali kako je “neaktivnost UNPROFOR-a još skuplja”, uslijed nemogućnosti da RRF otvori koridore za Sarajevo pod opsadom i enklave bez Mladićeve dozvole.⁶⁴ Tokom sastanka u britanskom parlamentu održanom nakon usvajanja

⁶⁰ NIOD, 2002, 1394.

⁶¹ *Rezolucija VS UN o BiH*, ur. I. Tepić, Rezolucija 998, 16. juni 1995, par. 10.

⁶² UN, A/50/254; S/1995/501, 20.

⁶³ *Rezolucija VS UN o BiH*, ur. I. Tepić, 16. juni 1995. par. 10; NIOD, 2002, 1381.

⁶⁴ NIOD, 2002, 1385.

rezolucije, John Major je ponovio svoje ranije gledište kako RRF nije tu da se bori, uz naglasak da bi ta tačka trebala biti jasna. Istovremeno je pojašnio da bi uloga RRF-a značila “ojačati i štiti” sa ciljem prolaska konvoja u kojima bi bila dostavljena dodatna oprema, da će Snage imati puno bolju opremu za uklanjanje mina, da će one biti osposobljene da se mogu “nositi sa problemima koji su trenutno izuzetno teški za prevladavanje”.⁶⁵

Negativni izvještaji američkih medija o kredibilitetu RRF-a još su više pospiješile pojedine aktivnosti djelatnika UN-a, poput pisma kojega je Akashi uputio Karadžiću, tri dana nakon što je usvojena rezolucija o zvaničnom formiranju RRF-a. “Želim Vas uvjeriti da će ove rezervne snage na ratištu djelovati prema postojećim pravilima angažovanja Ujedinjenih nacija za održavanje mira i neće ni na koji način mijenjati suštinsku prirodu misije UNPROFOR-a. Dok će rezerve pojačati sigurnost UNPROFOR-a, razumijevanje i saradnja među samim stranama bit će najbolji garant nastavku efikasnosti snaga UN-a kao nepristrane sile” – stoji u pismu kojega je Akashi uputio Karadžiću, smatrajući zajedničkim stavom komandanta Mirovnih snaga i Sekretarijata.⁶⁶

Zbog ovoga je još više rasla netrpeljivost između pojedinih američkih dužnosnika i najviših predstavnika u UN-u. Na ovo Akashijevo pismo odmah je reagirala američka predstavica u Vijeću sigurnosti UN-a, Albright, koja je izjavila: “Što više Akashija, to manje novca/*The more Akashi, the less money*”.⁶⁷ Ispostavilo se kako su na sastanku Komiteta zamjenika SAD-a, održanom nekoliko dana pred usvajanje rezolucije, s pravom bili zabrinuti upravo zbog toga što je Akashi sudjelovao u procesu odlučivanja i skeptični da bi on mogao još više ublažiti RRF.⁶⁸

⁶⁵ Hansard, 19. 6. 1995, 25-26.

⁶⁶ *Srebrenica Report*, par. 219.

⁶⁷ NIOD, 2020, 1382

⁶⁸ “1995-06-20A, BTF Memorandum re Deputies Committee Meeting on Bosnia June 13, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12485>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

Čak je postalo upitno i to da li će Amerikanci isporučiti prethodno načelno obećanu opremu, avione i jurišne helikoptere, kao i to da li će pružiti podršku u oblasti obavještajnih službi. Ovi avioni bi mogli da funkcioniraju iz baze izvan Bosne, ali napadni helikopteri bi morali biti dostupni bez američkih posada, jer američki Kongres nije dozvolio Amerikancima da budu stacionirani u Bosni. Iz istih razloga, učešće američke obavještajne jedinice u štabu RRF-a bilo bi moguće jedino ako RRF budu stacionirane u Hrvatskoj. U svakom slučaju, ova obavještajna podrška bi ostala ograničena na fotomaterijal.⁶⁹ Dva dana nakon usvajanja rezolucije, na sastanku Komiteta zamjenika Vijeća za nacionalnu sigurnost SAD-a (NSC Deputies Committee), dogovoreno je da Wesley Clark, u ime Zajedničkog štaba (u ime JCS) i Holbrooke (u ime State), predvode vojne i diplomatske konsultacije sa francuskim i britanskim predstavnicima kako bi preciznije definirali prirodu RRF-a, veličinu tih snaga, mandat, budžet, komandu, kontrolu i druga pitanja. Povjereno je da Nacrt okvirnih mogućnosti u vezi sa finansiranjem RRF-a izradi radna grupa kojom je trebalo predsjedavati Vijeće za nacionalnu sigurnost. Sukladno ovom zadatku, radna grupa je trebala istražiti strategiju koja uključuje dobrovoljni fond, preraspodjelu troškova saveznika, novog američkog novca i kongresne dimenzije (Congressional dimension).⁷⁰ Grupa za vanjsku politiku o Bosni pri Vijeću za nacionalnu sigurnost konstatovala je kako su im 'prošlosedmični događaji' omogućili razdvajanje političke podrške RRF-u od pitanja finansiranja Snaga, misleći pri tome na usvajanje rezolucije za koju je SAD glasala, uz ogradu da Kongres onemogućava finansiranje. Nagovijestili su da bi ovim potezom mogla biti pružena prilika da se izbore za finansiranje svih UNPROFOR-ovih operacija na osnovu procjene. No, ova Grupa je ukazala na problem da, čak i ako bi Sjedinjene Države postigle sporazum sa saveznicima za dobrovoljno finansiranje ili neki drugi mehanizam, opet bi se mogli suočiti sa borbom u osiguravanju podrške od strane Kongresa i finansiranju američkog doprinosa za RRF.

⁶⁹ NIOD, 2002, 1383.

⁷⁰ "1995-06-19B, Summary of Conclusions of Deputies Committee Meeting on Bosnia Funding June 19, 1995", *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12483>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

Među nekoliko pitanja koje su predstavnici Grupe stavili na diskusiju bilo je i dvoumljenje oko toga da li će dogovor sa Saveznicima o dobrovoljnom fondu biti dovoljan, kako bi se obezbjedile neke skromne finansije Kongresa. Ili, treba da se ograniče doprinosi SAD-a sa opremom i uslugama, kako bi se izbjegla potreba za dobijanjem kongresnog odobrenja? U nekoliko navrata su istaknuli da bi bilo neophodno istražiti koje su tačne obaveze SAD-a prema RRF-u, odnosno čime bi se saveznici mogli ubijediti da prihvate dobrovoljni fond za RRF i da li bi bilo moguće postići reformu svih fondova UNPROFOR-a.⁷¹

Proces dogovaranja o formiranju RRF-a je, srednom juna 1995. godine, ulazio u svoju završnu fazu, pri čemu su odgovori na brojna pitanja i dalje ostali nedorečeni. Rasprave o namjeni snaga, finansiranju, brojčanom sastavu trupa, kao i transportu elitnih jedinica trajale su istovremeno sa intenzivnim napadima na sigurne zone u Bosni i Hercegovini. Na sastanku Sekretarijata UN-a sa doprinositeljima trupa, održanom 6. jula 1995, istovremeno sa početkom napada na Srebrenicu, precizirano je da Snage RRF-a neće biti korištene za “prisilno provođenje mira”, ali da će učestvovati u “pružanju pomoći UNPROFOR-u u vršenju njihovog mandata”.⁷² Time je jasno dato do znanja da Snage neće ulaziti ni u kakvu vrstu konfrotacije sa srpskim snagama, te da će UNPROFOR i dalje zadržati svoju neutralnost. Također, ovakav stav bio je dodatni vjetar u leđa srpskim snagama na njihovom putu ka Srebrenici i Žepi, te činjenju genocida u ovim enklavama.

U okolnostima kada su istočne enklave bile podrazumijevane nebranjivim pozicijama, kada je ključ po pitanju vojne intervencije bio u rukama isključivo generalnog sekretara Boutrosa Ghalija, premda se dio trupa nalazio na Igmanu, bilo je posve jasno da one neće učestvovati u akcijama za spas Srebrenice. Također, obećana impresivna Vazduhoplovna brigada

⁷¹ “1995-06-20D, NSC Memorandum re Foreign Policy Group Meeting on Bosnia Wednesday, June 21, 1995”, *Clinton Digital Library*, accessed June 27, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12488>. (pristupljeno: 27. 6. 2018)

⁷² Sažetak ovoga sastanka je dostavljen Annanu od Janviera. ICTY, R0015440, Outgoing Code Cable, Immediate, To: Annan, UNATIONS, New York, FROM: Janvier, UNPF-HQ, Zagreb, 1 July 1995, UNPF Z-1082, SUBJECT: FC’S meeting with General Mladić. Zvornik, 29 June 1995.

i dalje se nalazila u Velikoj Britaniji, čime su udarni i najbitniji elementi RRF-a i dalje bili daleko od Bosne i Hercegovine. Namjena Snaga za brze reakcije će se postepeno početi mijenjati u periodu nakon pada sigurnih i demilitarizovanih zona Srebrenice i Žepe, kada se i kontekst u Bosni uveliko mijenjao.

Zaključak

Formiranje Snaga za brze reakcije posebno je bilo predmetom rasprava u prvoj polovini juna 1995. godine. Odluka da se snage UNPROFOR-a ojačaju bile su način da se izbjegne povlačenje trupa, odnosno da se spriječi potpuni neuspjeh međunarodne politike u Bosni i Hercegovini. Diplomatske aktivnosti po pitanju jačanja trupa UNPROFOR-a posebno su aktualizirane nakon talačke krize, kojom je misija UNPROFOR-a upotpunosti izgubila kredibilitet, doživjela poraz i razne vrste poniženja. Britansko-francusko-holandske trupe su trebale biti osnova novoformiranih Snaga, dok bi, prema prvobitnoj zamisli, glavni udio u finansiranju trebao biti doprinos Sjedinjenih Država. Međutim, u ovom pogledu pojavio se cijeli niz opstrukcija, te je pitanje finansiranja trupa ostalo neodgovoreno i odgođeno za buduća razmatranja.

Britansko-francuske razlike u pogledu namjene ovih trupa sve više su dolazile do izražaja u pogledu da li trupe trebaju biti namijenjene samo za održavanje mira ili pak trebaju imati mnogo robusniju ulogu, prema kojoj bi učestvovala u nametanju mira, što je bilo suštinsko pitanje koje se odnosilo na spomenute razlike. Dok su Francuzi smatrali da bi formiranje RRF-a trebalo značiti određeni iskorak u samoj misiji UNPROFOR-a, po pitanju oštrije i konkretnije upotrebe Snaga, Britanci su smatrali da one i dalje trebaju ostati neutralne i nepristrasne, te da trebaju djelovati u okviru postojećeg mandanta UNPROFOR-a. U ovome pogledu i komandanti UNPF-a i UNPROFOR-a u Sarajevu i Zagrebu također su imali različite stavove. Dok je naprimjer general Janvier smatrao da ove snage trebaju imati dosta ograničenu funkciju i da bi se trebale smatrati samo *Rezervama*

na ratištu, general Smith je smatrao da bi, u tom slučaju, snage bile bespotrebne, slikovito objasnivši da bi to značilo samo “još više ljudi koje bi trebalo hraniti”. U ovoj početnoj fazi formiranja RRF-a, namjena Snaga bila je nejasna i one su bile upotpunosti neučinkovite.

Razloge njihove neučinkovitosti možemo pronaći u samom historijskom kontekstu i bosanskohercegovačkim okolnostima kada su formirane ove Snage, što je diktiralo i njihovu namjenu. Naime, talačka kriza podrazumijevala je trgovinu u pogledu oslobađanja talaca i obećanje o vojnoj neintervenciji. Ključ za NATO bombardovanje na položaje VRS-a nalazio se isključivo u rukama generalnog sekretara, što je također bio jedan od razloga koji je diktirao neučinkovitu ulogu novoformiranih Snaga. Ipak, osnovni razlog njihove nedorečene namjene bile su istočne enklave, u kojima su trupe UNPROFOR-a bile potencijalni taoci u rukama srpskih snaga, a koje su nosile epitet “nebranjivih pozicija”, te su kao takve bile glavnom kočnicom nedjelovanja i robusnije namjene RRF-a. Kada se kontekst promijenio, što je podrazumijevalo pad sigurnih i demilitarovanih zona - dvije od tri istočne enklave, kao i nakon Londonske konferencije, kojom je nagoviještena mogućnost vojne intervencije, promijenila se i namjena Snaga za brze reakcije. Njihovo aktivno učešće tokom operacije *Sračunata sila*, krajem augusta i u prvoj polovini septembra, upotpunosti je pokazalo da je formiranje ovih snaga imalo svoju vrlo učinkovitu ulogu. No, u ovom radu smo se zaustavili na prvoj fazi, koja se odnosila na period od odluke o formiranju Snaga do pada Srebrenice.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

United Nations (UN) dostupno na: <http://www.un.org/en>

Security Council (S)

Resolution (RES)

Report of the Secretary-General (RSG)

Letter Secretary-General addressed to the President of the Security Council,

Note by the President of the Security Council.

Statements by the Secretary-General to the Security Council

S/PRST/ Statement by the President of the Security Council.

INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR FORMER YUGOSLAVIA (ICTY) elektronska baza sudskih dokumenata, dostupno na: <https://www.icty.org>

Dokumentacija UNPROFOR-a:

UNPROFOR, Sjedište komande BH, Sarajevo

UNPF, Zagreb

Dnevni izvještaji, Štab UNPROFOR-a Sarajevo - Zagreb – UN, New York, UNPROFOR, Sektor Sjeveroistok, Bosna i Hercegovina

UNPROFOR, BH Command, Zabilješke sa sastanaka između komandanta UNPROFOR-a i političkih i vojnih predstavnika RS-a, na Palama i sa predstavnicima Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu,

UNPROFOR-UNPF-UN New York, korespondencija predstavnika Smitha –Janviera – Akashija – Annana.

UNMO (Vojni posmatrači UN-a), Redovni operativni izvještaji

UNMO, Sedmični izvještaji

CLINTON DIGITAL LIBRARY

dostupno na: <https://clinton.presidentiallibraries.us>

DCI Interagency Balkan Task Force,
DCI, National Intelligence Council,
National Security Council, Washington D.C.
Principals Committee Meeting on Bosnia,
Director of Central Intelligence,
Intelligence Report,
Joint Chiefs of Staff Memorandum,
Department of State Memorandum,
OSD/JCS Paper.

<https://www.independent.co.uk/news/world/congress-rebuffs-europe-on-un-funds-1586635.html>

<http://www.g8.utoronto.ca/summit/1995halifax/yugoslavia.html>

Objavljeni izvori

“Izveštaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999”, u: Čekić Smail, Kreso Muharem i Macić, Bećir i Muharem, (ur.), *Genocid u Srebrenici, “igurnoj zoni” Ujedinjenih nacija, jula 1995*, edicija Srebrenica 1995, knj. 3, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000.

Tepić, Ibrahim, (ur.), *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91 do rezolucije 1004 od 12.07.95*, Sarajevo: Press centar ARBiH, 1995.

Literatura

Knjige

- Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
- Ghali, Butros Butros, *Unvanquished, A.U.S. – U.N*, SAGA, London - New York: I.B. Tauris Publishers, 1999.
- Chollet, Dereck, *Tajna povijest Daytona: Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.
- Čekić, Smail, *Dejtonski mirovni sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016.
- Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012.
- Daalder, H. Ivo, *Getting to Dayton, The Making of America's Bosnia Policy*, Washington D.C: Brooking Institution Press, 2000.
- Hartmann, Florence, *Krv realpolitike: Afera Srebrenica*, Sarajevo: Buybook, 2015.
- Hodge, Carole, Grbin, Mladen, *A test for -Europe. Report: confidence-building in former Yugoslavia*, Glasgow: Institute for Russian and East European Studies, University of Glasgow, 1996.
- Hodge, Carole, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: Detecta, 2007.
- Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998.
- Honig, Jan Willem, Both, Norbert, *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Sarajevo: Ljiljan, 1997.
- Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

- Kamberović, Husnija, *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.
- Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina: 1990-2000*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.
- Nuhanović, Hasan, *Pod zastavom UN-a: (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, Sarajevo: BZK Preporod, 2005.
- Ripley, Tim, *Operation - Deliberate Force. The UN and NATO campaign in Bosnia 1995*, Lancaster: Center for Defence and International Security Studies (CDISS), 1999, 2015.
- Smith, Rupert, *The Utility of Force the Art of War in the modern World*, London: Penguin Books, 2006.
- Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of 'safe' area*, Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie/ Netherlands Institute for The War Documentation (NIOD), 2002.
- Šadinlija, Mesud, *Prvi korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992-1995*, Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008.
- Šadinlija, Mesud, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2018.

Članci

- Lukić, Reneo, "Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993-1995)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 1, Zagreb: Filozofski fakultet, 2006, 7-39.
- Šehić, Zijad, "Genocid u Srebrenici – krvava mrlja na savjesti čovječanstva", u: *Radovi Filozofskog fakulteta*, knj. 4, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2016, 199-247.

Šehić, Zijad, “Pax Americana. Republika Bosna i Hercegovina i međunarodna diplomatija od Vašingtonskog do Dejtonskog mirovnog sporazuma (18. III 1994 – 21. XI 1995)”, u: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine (Zbornik radova sa simpozija održanog 19.11.2015.)*, ANUBiH, Posebna izdanja – Knjiga CLXVI, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2016, 15-39.

Neobjavljeni radovi

Karović–Babić, Merisa, *Sigurne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini 1993-1995: Bihać i Goražde – komparativna analiza*, doktorska disertacija odbranjena 13. 11. 2019. na Odsjeku za historiju Univerziteta u Sarajevu, pred komisijom prof. dr. Husnija Kamberović (mentor), prof. dr. Zijad Šehić (član), prof. dr. Edin Radušić (član)

Vurušić, Matija, *Berlin- podijeljeni grad (1945-1961.)*, završni rad, mentor: prof. dr. sc. Darko Dukovski, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2017. dostupno: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:878/preview10.8.2018>. (pristupljeno: 7. 9. 2020)

FORMATION OF RAPID REACTION FORCES FROM THE PARIS CONSULTATIONS TO THE ATTACK ON SREBRENICA*

Summary

The formation of the Rapid Reaction Force was especially discussed in the first half of June 1995. The decision to strengthen UNPROFOR forces was a way to avoid the withdrawal of troops, ie to prevent the complete failure of international politics in Bosnia and Herzegovina. Diplomatic activities regarding the strengthening of UNPROFOR troops were especially relevant after the hostage crisis, in which the UNPROFOR mission completely lost credibility, suffered defeat, and various types of humiliation. The British-French-Dutch troops were to be the basis of the newly formed Forces, while, according to the original idea, the main share of funding should be the contribution of the United States. However, a number of obstructions arose in this regard, and the issue of troop financing remained unanswered and postponed for future consideration.

The British-French differences over the purpose of these troops became increasingly apparent as to whether the troops should be intended solely for peacekeeping purposes or should have a much more robust role, in which they would participate in the imposition of peace, which was an essential question referred to the mentioned differences. While the French believed that the formation of the RRF should mean a step forward in the UNPROFOR mission itself, in terms of sharper and more concrete use of the Force, the British believed that they should remain neutral and impartial, and that they should act within the existing mandate of UNPROFOR. In this regard,

* The paper represents a smaller segment of research for the doctoral dissertation of the author Merisa Karović-Babić, entitled *United Nations Safe Zone in Bosnia and Herzegovina 1993-1995: Bihać and Goražde - a comparative analysis*, defended on 11/13/2019. at the Department of History of the University of Sarajevo, before the commission of prof. dr. Husnija Kamberović (mentor), prof. dr. Zijad Šehić (member), prof. dr. Edin Radušić (member), (unpublish) 405-420.

the commanders of UNPF and UNPROFOR in Sarajevo and Zagreb had different views. While, for example, General Janvier considered that these forces should have a rather limited function and should be considered only as Reserves in the battlefield, General Smith considered, in that case, that the forces would be unnecessary, explaining that it would only mean “more and more people to feed”. In this initial phase of RRF formation, the purpose of the Forces was unclear and they were completely ineffective.

The reasons for their inefficiency can be found in the historical context and the circumstances of Bosnia and Herzegovina when these Forces were formed, which dictated their purpose. Namely, the hostage crisis meant trade in terms of the release of hostages and the promise of military non-intervention. The key to NATO bombing of VRS positions was in the hands of the Secretary-General alone, which was also one of the reasons dictating the ineffective role of the newly formed Forces. However, the main reason for their unspecified purpose was the eastern enclaves, in which UNPROFOR troops were potential hostages in the hands of Serb forces, and which bore the epithet of “indefensible positions”, and as such were the main obstacle to inaction and more robust purposes of the RRF. When the context changed, which meant the decline of safe and demilitarized zones - two of the three eastern enclaves, as well as after the London Conference, which hinted at the possibility of military intervention, the purpose of the Rapid Reaction Force changed. Their active participation during Operation Calculated Force, in late August and in the first half of September, fully demonstrated that the formation of these forces played a very effective role. However, in this paper, we will focus on the first phase, which referred to the period from the decision on the formation of the Forces to the fall of Srebrenica.

BOSNA I HERCEGOVINA IZMEĐU REGIONALNE I SVJETSKE ANTROPOLOGIJE KAO TALAC ETATISTIČKO-BIROKRATSKE PROCEDURALNOSTI

Indira Kučuk–Sorguč
JU Muzej Sarajeva
ikucuksorguc@gmail.com

Apstrakt: Ovaj se rad bavi historijatom i suvremenim razvojem antropologije u Bosni i Hercegovini i jugoistočnoj Evropi, odgovarajući na pitanje zbog čega na bosanskohercegovačkim univerzitetima nikada nije ustanovljen studij antropologije. Naglasak je na odgovorima koji su dobijeni od priznatih univerzitetskih profesora, doktora etnologije, bioantropologije i socijalne antropologije koji su kroz svoj dugogodišnji profesorski i znanstveno-istraživački rad, ali i društveni aktivizam iskazali potrebu za otvaranjem ovog studija u Bosni i Hercegovini. Zašto zemlja koja je bremenita kulturno-historijskim naslijeđem i tangentna je tačka na mapi Balkana kao sinonim multietnicizma, multikulturalizma i multikonfesionalizma, čija je *differentia specifica* izložena u tim signifikantnim društvenoantropološkim obrascima na kojima se i temelji ova sveobuhvatna holistička znanost o čovjeku, nije spremna za studij antropologije? Bosna i Hercegovina se u postkonfliktnoj epohi otvorila kao atraktivna destinacija za svjetske antropologe; apsurd leži u činjenici da pogledu “izvana” treba pridružiti i stručni pogled “iznutra”. Da li će senati rektorata svih univerziteta u Bosni i Hercegovini, koji nadasve djeluju kao društveno-političke organizacije, konačno pokrenuti inicijativu za uspostavljanje studija etnologije i antropologije ili će kao do sada Bosna i Hercegovina služiti kao “vječna moneta za potkusurivanje” nekih davno nereguliranih političkih (multi)etničkih cehova?

Ključne riječi: kultura, Bosna i Hercegovina, čovjek, antropologija, etnologija, jugoistočna Evropa, odsjek, studij

Abstract: This paper deals with the history and contemporary development of anthropology in Bosnia and Herzegovina and Southeast Europe with particular emphasis on its (non) existence at university departments in Bosnia and Herzegovina. The emphasis is also on answers and feedback received from renowned university professors, namely Ethnology and Social Anthropology PhD. experts who, through the many years of professorial and scientific research and social activism, have expressed and communicated the need for Anthropology studies establishing and opening in Bosnia and Herzegovina. Why is it that this country, gravid with cultural and historical heritage, being furthermore a tangent point on the map of the Balkans as a synonym for multi-ethnic, multicultural and multiconfessional existence, the country whose *differentia specifica* is exposed in these significant socio-anthropological patterns that are also the base for this comprehensive holistic science on humans, is not ready for the Anthropology studies? In the post-conflict era, Bosnia and Herzegovina opened as an attractive destination for world anthropologists; the absurdity lies in the fact that the “outside” view should be accompanied by the “inside” expert view. Will the senates of the rectories of all universities in BiH, acting as socio-political organizations, finally launch an initiative to establish Ethnology and Anthropological Studies, or will Bosnia and Herzegovina serve as the “eternal coin for servicing” of some long unregulated political (multi) ethnic reckonings and/or accounts?

Keywords: culture, Bosnia and Herzegovina, humanity, anthropology, ethnology, Southeast Europe, department, study

Zemlje jugoistočne Evrope (u poslijesocijalističkom dobu samostalne suverene države) Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija, u različitim vremenskim periodima i pod različitim sociokulturnim uvjetima su kroz naučni aparat provele izučavanje etnoloških obrazaca kao simbola za razumijevanje vlastitog etnosa i nacionalnog bića. Srbija i Hrvatska su svoj susret sa antropološkom naukom imale još početkom 20. stoljeća, a fundamentalni okvir za njeno izučavanje formiran je u periodu SFRJ.¹ Studiji antropologije postoje danas na univerzitetima u Ljubljani,

¹ Razvoj antropologije u Srbiji i Crnoj Gori (ovdje se Srbija i Crna Gora povezuju zajedno zbog njihovog zajedničkog državotvornog uređenja koja je kroz SRJ i Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora trajala do juna 2006. godine, dok su u ranijim historijskim periodima u smislu proučavanja

Zagrebu, Beogradu i Skoplju.²

U Srbiji je 2016. godine Odjeljenje za etnologiju i antropologiju obilježilo 135 godina od uvođenja etnologije u nastavu na Velikoj školi i 110 godina od osnivanja Etnološkog seminarara na Filozofskom fakultetu. Ovo Odjeljenje se prvobitno zvalo Odjeljenje za etnologiju da bi 1990. dopunilo svoj naziv u Odjeljenje za etnologiju i antropologiju, administrativno obilježivši značajne teorijsko-metodološke promjene, koje su disciplinu iz tradicionalno orijentiranog proučavanja isključivo nacionalne kulture, transformirale u savremenu socio-kulturnu analizu društvene stvarnosti i

antropološke znanosti Podgorica i Beograd djelovali koordinirano) odvijao se u sličnim okolnostima i prošao je kroz tri veće etape. Prvi period, od sredine 19. do početka 20. vijeka, karakterizira stihijno sabiranje građe od ljudi drugih struka (geologija, geografija, arheologija, etnologija). U drugom razdoblju, od početka 20. vijeka do početka Drugog svjetskog rata, antropologija se razvija u okviru higijenske službe i u pojedine ustanove ulazi kao nauka o čovjeku. Na Univerzitetu u Beogradu predaje se od 1906. kao opća nauka o čovjeku uz pojedine predmete (antropogeografija, etnologija, biologija, pojedine medicinske nauke). Posvećuje se pažnja izučavanju morfologije čovjeka, njegovoj biotipologiji, ljudskim rasama i njihovim varijetetima. Treće razdoblje obuhvaća period poslije Drugog svjetskog rata. U ovom razdoblju, u odnosu na prethodne periode, antropologija se u Srbiji i Crnoj Gori institucionalizirala, proširila djelatnost i povezala se, posebno sa osnivanjem Antropološkog društva Jugoslavije (1959) sa međunarodnim antropološkim institucijama. Vidjeti više na: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-79361045017V> U ovom periodu se svake godine kontinuirano održavaju antropološki naučni skupovi sa međunarodnim učešćem, konstituira se nastava antropologije u pojedinim univerzitetskim centrima, proširuje izdavačka djelatnost i razvijaju se sve oblasti antropoloških proučavanja. Četvrto razdoblje u razvoju antropoloških nauka u Srbiji i Crnoj Gori počinje od reorganizacije Antropološkog društva Jugoslavije na XXXI redovnom kongresu koji je održan krajem maja 1992. godine u Kotoru (Crna Gora) i završava se osnivanjem Antropološkog društva Srbije (30. maja 2007) na XLVI kongresu u Apatinu. U to vrijeme su se pojedine jugoslovenske republike osamostalile pa su i članovi zajedničkog Antropološkog društva, osim iz Srbije i Crne Gore, napustili ovu veoma uspješnu stručno-naučnu organizaciju.

² U Srbiji i Sloveniji etnologija sa etnografijom se izučava od osnivanja univerziteta u Beogradu i Ljubljani. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu samostalna Katedra za etnologiju i etnografiju osnovana je odlukom Ministarstva prosvjete od 27. 01. 1925. godine. Izvor: <https://etno.ffyg.unizg.hr/odsjek/povijest-odsjeka/>. Katedra pa Odsjek su od tada mijenjali ime. Danas Odsjek izvodi dva studija na preddiplomskoj i diplomskoj razini: Etnologija i kulturna antropologija i Antropologija, te jedini u Republici Hrvatskoj i doktorski studij Etnologije i kulturne antropologije. Poslijediplomski studij etnologije uveden je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu godine 1961. (Opširnije: https://etno.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2012/11/Doktorski-program-etnologije-i-kulturne-antropologije-za-web_4-4-2017.pdf. pristupljeno: 14. 06. 2019)

kulturne raznovrsnosti na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou.³

Zbog specifične interdisciplinarne otvorenosti i unutardisciplinarne povezanosti antropologije sa drugim disciplinama, nastavnici, saradnici i istraživači sarađuju na temama kao što su kulturni identiteti, politička i kulturna tranzicija, materijalna i nematerijalna kulturna baština, multikulturalizam, globalizacija, novi religijski pokreti, i dr. Odjeljenje izdaje časopis Etnoantropološki problemi (www.anthroserbia.org) i suizdavač je Etnološke biblioteke (www.etnoloskabiblioteka.co.rs).⁴

U Hrvatskoj je prvo antropološko društvo osnovano 1924. godine kao Antropološka sekcija Sociološkoga društva.⁵ Prva samostalna antropološka znanstvena ustanova – Institut za antropologiju – osnovana je u Zagrebu 1992. godine. Od 1977. godine izlazi u Zagrebu znanstveni antropološki časopis *Collegium Antropologicum* (na engleskom jeziku) o kojem se referira u referentnim publikacijama *Current Contents (CC)*, *Social Science Citation Index (SSCI)* i nizu drugih publikacija.

³ Tek od sedamdesetih godina 20. vijeka, predmet antropologija se proučava u okviru Katedre za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu oslanjajući se na intepretacije marksizma. U okviru izučavanju etnologije do sedamdesetih godina su se proučavali problemi materijalne kulture, etničkih procesa, izučavanje običaja, vjerovanja i naslijeđa u kontekstu ruralne tradicijske kulture. Kasnije dolazi do postepene primjene antropoloških teorija, prije svega strukturalističkih i strukturalno-funkcionalističkih metoda na značajne društvene fenomene. Dalja primjena savremenih antropoloških tema kao što su urbana antropologija, politička antropologija, ekonomska antropologija, antropologija roda i srodstva, antropologija religije polako se etablirala u nastavni program Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Od 1990. godine, ova znanost se izučava pod nazivom etnologija-antropologija i pod njenim okriljem su se razvijali ogranci Instituta etnologije i antropologije. Antropološkim i etnološkim temama se bave i Etnografski muzej u Beogradu, Etnografski institut SANU, Balkanološki institut SANU, Etnološko-antropološko društvo Srbije, Institut društvenih nauka, itd.

⁴ *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, Beograd: ADS, 2009, broj 44, 17-25

⁵ <https://web2020.ffzg.unizg.hr/> (pristupljeno: 14. 6. 2019) Važna imena za razvoj antropologije početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj su: D. Gorjanović-Kramberger, A. Weissbach, Đ. Pilar, B. Zarnik i drugi. H. Maver i P. Rudan 1974. pri Hrvatskome liječničkom zboru osnivaju Sekciju za biološku antropologiju (danas Hrvatsko društvo za medicinsku antropologiju), a 1977. Hrvatsko antropološko društvo. Europska udruga antropologa (European Anthropological Association) osnovana je u Zagrebu 1976. Prvi kongres antropologa Europe održan je u Zagrebu 1977. godine, dok je 1998. u Zagrebu osnovana Međunarodna udruga fizioloških antropologa.

Prvi se put u Hrvatskoj antropologija mogla upisati kao dodiplomski univerzitetski studij akademske godine 2000/2001. Za izvedbu toga studija osnovana je 1998. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu posebna Fakultetska katedra za antropologiju, a prvi program Studija antropologije osmislili su prof. dr. sc. Vjekoslav Afrić, akademik Pavao Rudan, prof. dr. sc. Vitomir Belaj.

Etnologija ili kulturna antropologija u Sloveniji ima uzornu i dugu povijest. Seminar za etnografiju osmišljen je 1919. godine, kada je osnovan Univerzitet u Ljubljani, a uključen je u organizacijsku strukturu Filozofskog fakulteta. Redovito proučavanje “etnologije sa etnografijom” počelo je u akademskoj godini 1940/41. Kurs koji je osmislio prvi visokoškolski nastavnik etnologije/kulturne antropologije u Sloveniji prof. dr. Niko Zupanič bio je izuzetno antropološki. Katedru etnologije preuzeo je 1957. godine, dok je prvi doktorski studij etnologije u Sloveniji vodio prof. dr. Vilko Novak, koji je posebnu pažnju posvetio predstavljanju slavenske i slovenske narodne kulture, a osim predavanja o općoj etnologiji, Novak je sistematski prikazao etnologije Južnih Slavena i naroda Evrope. Terenski i terenski studiji važan su dio svih kolegija od samog početka studija etnologije (kulturne antropologije) na Univerzitetu u Ljubljani.⁶

Profesor Božo Škerlj sa Univerziteta u Ljubljani se može smatrati pokretačem antropologije u Sloveniji kao i u bivšoj zajedničkoj državi. On je jedan od osnivača katedre za antropologiju i pisac prvog udžbanika na južnoslavenskim jezicima (prijevod: “Opća antropologija u osnovnim potezima”), a Ljubljana je generalno u istraživanju ove struke išla u korak sa zapadnom antropologijom. Slijedeći veliki pomak dogodio se u akademskoj godini 1990/91, kada se u ime katedre izričito pojavila kulturna antropologija, a nedugo zatim, dvogodišnji preddiplomski studij uveden je u neovisni studij

⁶ Istaknuti antropolozi u jugoistočnoj Evropi prof. dr. Vilko Novak i prof. dr. Slavko Kremenšek ustanovili su koncept terenskih seminara, tzv. “praznične vježbe” na kojima su sa studentima izučavali određene pojave kao da idu “na izlet”, i iz toga metodološki razvijali antropološke koncepte. Prof. dr. Slavko Kremenšek se, s jedne strane, odrekao uskog razumijevanja popularne kulture, koja se do tada bila povezivala samo sa seoskim dijelom i počeo proučavati radnu i urbanu kulturu, a s druge, oslanjao se na izrazito historističku metodološku paradigmu.

etnologije i kulturne antropologije. Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju (OEKA) na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani je zbog svoje izuzetno bogate tradicije, istraživačkog iskustva i guste mreže međunarodnih veza, središnja etnološka i kulturna antropološka institucija u Sloveniji.⁷

U Sjevernoj Makedoniji na Univerzitetu sv. Ćiril i Metodije, na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu djeluje Institut za etnologiju i antropologiju koji je nasljednik Odjeljenja za etnologiju i etnografiju formiranog 1946. godine. Institut je djelovao sa prekidima, a 1985/86. osnovan je i studij etnologije na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Skoplje da bi 2005. godine studij promijenio naziv u etnologija i antropologija, kao i Institut.⁸ Sjeverna Makedonija u proteklih deceniju progresivnim koracima napreduje na polju popularne antropologije posebno vizualne antropologije, koja pretendira da osjetilnim medijima daje primat u istraživačkim procesima i kreira suvremene metodološke obrasce.

Na Univerzitetu Crne Gore u Podgorici antropologija se ne izučava kao samostalni studij, nego su predmet etnologija i sociokulturna antropologija kao i antropologija savremenosti i popularne kulture uspostavljeni u nastavnom planu i programu na studiju sociologije.

U Bosni i Hercegovina antropološka nauka nije još dobila svoj stabilni fundament u vidu univerzitetskog proučavanja kao zasebnog dodiplomskog studija ni u kategoriji društvenih kao ni humanističkih znanosti. Katedra za antropologiju nije egzistirala u Bosni i Hercegovini ni u vrijeme SFRJ, kada su studiji u Zagrebu i Beogradu, vjerovatno, prema tadašnjoj centraliziranoj nomenklaturi odlučivanja, predviđeni kao dostatni za osposobljavanje svih interesenata i mladih istraživača od "Vardara pa do Triglava".

U periodu od 1945. do 1992. godine, u Bosni i Hercegovini obrasci antro-

⁷ Vidjeti: <http://www.ff.uni-lj.si/1/Oddelki-in-studij/Oddelki/Oddelek-za-etnologijo-in-kulturno-antropologijo> (pristupljeno: 11. 6. 2019)

⁸ Vidjeti: http://www.pmf.ukim.edu.mk/c/portal/layout?p_l_id=PUB.1001.21 (pristupljeno: 14. 6. 2019)
Naučno-nastavno vijeće Prirodoslovno-matematičkog fakulteta na Univerzitetu sv. Ćiril i Metodije u Skoplju izmijenio je Statut, pa je Zavodu za etnologiju promijenjeno ime u Institut za etnologiju i antropologiju. Također je i studij preimenovan u studij etnologije i antropologije.

položnog istraživanja i mišljenja su individualne prirode i prezentni su kod nekolicine znanstvenih istraživača etnološkog, etnografskog, arheološkog, povijesnog, lingvističkog, filozofskog i sociološkog spektra djelovanja. Još su rjeđi interdisciplinarni studiji opserviranja određene antropološke teme introspekcijom metodologijom uz terenski rad i pogledom “izvana”. Ipak, može se reći da je Bosna i Hercegovina imala prvog magistra antropologije 1972. godine, koji je bio tada jedini magistar u bivšoj Jugoslaviji. Riječ je o akademiku prof. dr. Rifatu Hadžiselimoviću, koji je magistrirao na Sveučilištu u Zagrebu, a predavao je antropologiju na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu.

Kulturna antropologija u Bosni i Hercegovini se razvija preko etnološko-etnografskih obrazaca i kroz institucije koje su u opisu svoga znanstvenog djelovanja očuvale tradiciju izučavanja i zastupanja etnologije.⁹ Razvitak ove univerzalne ljudske znanosti sa izraženim hermenautičkim parametrima, u Bosni i Hercegovini se naročito mogao iščitavati kroz kontinuirani rad etnologa Zemaljskog muzeja u Sarajevu još od osnivanja 1888. godine, a posebno od 1913. godine, kada je pri ovoj najvećoj i najstarijoj muzejsko-znanstvenoj instituciji u Bosni i Hercegovini i osnovan kao samostalno odjeljenje Etnološki odjel.¹⁰

⁹ Prema sjevernoameričkoj i zapadnoevropskoj klasifikaciji “kulturna antropologija” u značenjskom smislu je ekvivalentna “etnologiji” u istočnoevropskoj i zapadnobalkanskoj znanstveno-istraživačkoj akademskoj praksi.

¹⁰ O tome: <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/etnologija> (pristupljeno: 14. 6. 2019)

Zemaljski muzej u Sarajevu je osnovan 1888. godine kao moderna kulturna i znanstvena institucija zapadnoga tipa u Bosni i Hercegovini. Neposredno nakon osnivanja, Odjeljenje za etnologiju je bilo integrirano s Odjeljenjem za arheologiju, ali se izdvojilo iz njega četiri godine kasnije. Od 1913. smješteno je u paviljonu Zemaljskog muzeja, čiji enterijer oslikava izgled bosanskohercegovačke tradicionalne gradske kuće. Prva stalna izložbena postavka bila je u zgradi Penzionog fonda, otvorena 1888. godine. Redale su se izložbe narodnih nošnji i učestvovanje na svjetskim izložbama u Beču, Zagrebu, Temišvaru, Budimpešti, Bruxellesu, Parisu, itd. Prva stalna izložbena postavka Etnografskog odjeljenja otvorena je 4. oktobra 1913. godne. U opisu postavke stoji slijedeće: “Na spratu su smještene originalne sobe, bogato rezbarene u drvetu, sa svim potrebnim inventarom, a u njima su izložene figure s narodnim nošnjama, raspoređene po geografskim oblasnim cjelinama. U jednoj su sobi bile smještene nošnje iz Albanije, Grčke i Bugarske. U prizemlju su u jednoj dvorani predstavljeni tekstilni predmeti, a u drugoj predmeti umjetničkih zanata od metala, drveta, keramike i kože.”

Zemaljski muzej u Sarajevu je tako preuzeo od univerzitetskih institucija pored uloge čuvara i zaštitnika građe, te istraživačkog i izdavačkog djelovanja i ulogu edukatora svojih kadrova, prezentirajući funkcije arheološkoga rada, skladištenja, teorijskog opisivanja terenskog etnografskog rada u Glasniku Zemaljskog muzeja, dajući tako mogućnost arheolozima i etnologima da donesene materijalne dokaze i historijske činjenice o bogatoj historiji življenja domaćeg stanovništva u jednom vrlo pogodnom geografskom mjestu, kakav je prirodni prostor Bosne i Hercegovine, metodološki obrade i zabilježe.

“Iz djelatnosti Muzeja razvilo se nekoliko instituta koji su imali potencijal nastaviti i proširiti etnološki rad, uključujući Balkanološki institut¹¹ i Institut za istraživanje folkloru, koji je otvoren 1951, ali je prestao postojati već 1958. godine.”¹²

Balkanološki institut je osnovan još 1904. godine u okviru Zemaljskog muzeja, koji je djelovao sve do 1918. godine.¹³ Nakon dugogodišnje pauze,

¹¹ O razvoju “balkanologije” u Bosni i Hercegovini Blagoje Govedarica kaže: ”Balkanološki institut koji je već 1904. godine vizionarski osnovao Karl Patsch bio je prva institucija te vrste na području jugoistočne Evrope. Mada nije bio dugoga vijeka, djelatnost tog instituta, a naročito kontinuirana aktivnost njegove matične organizacije, Zemaljskog muzeja, umnogome su doprinijeli da Sarajevo postane važno izvorište novih istraživačkih ideja i stremljenja. U tom kontekstu treba posmatrati i nastanak Centra za balkanološka ispitivanja u Akademiji nauka i umjetnosti BiH. Početak rada ove institucije, 1963. godine, bilo je velika inovacija u domenu balkanologije, ali do toga sasvim sigurno ne bi došlo da nije bilo dugog i vrijednog iskustva iz prethodnog perioda. Cjelovit pregled razvoja balkanologije u Sarajevu dat je u dvije edicije koje su izdate 1983. i 2013. godine povodom obilježavanja 20. i 50. godina Centra.” Blagoje Govedarica, “Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”, u: *Međunarodna naučna konferencija “Balkanologija danas” u povodu 50-godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Godišnjak*, knjiga 42, Sarajevo: ANUBiH, 2013, 9.

¹² Larisa Kurtović, ”Etnografski eksperimenti: Manifest za podršku razvoja društvenokulturne antropologije u Bosni i Hercegovini i kratak pregled studentskih radova”, u: *Godišnjak Fakulteta političkih nauka 5-6*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2010/2011, 372.
Dostupno na: https://www.academia.edu/1457927/Etnografski_eksperimenti_Manifest_za_podršku_razvoja_društvenokulturne_antropologije_u_Bosni_i_Hercegovini_i_kratak_pregled_studentskih_radova (pristupljeno: 1. 8. 2019).

¹³ Centar za balkanološka ispitivanja je jedno od prvih istraživačkih tijela osnovanih unutar Naučnog društva Bosne i Hercegovine (1963), te u okviru Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (od 1966). Osnovni zadaci Centra su izučavanje jezika, života i kulture balkanskih naroda. Od

pri Naučnom društvu Bosne i Hercegovine 1954. godine ponovno je osnovan Balkanološki institut, koji je okupljao saradnike više iz oblasti klasične filologije i lingvistike, te etnologije. Od 1957. godine Institut izdaje *Godišnjak*, redovni časopis koji je u svojim dosadašnjih 45 brojeva publicirao znanstvene radove eminentnih stručnjaka, koji su nastojali rasvijetliti i približiti prošlost ovih prostora naučnoj i široj javnosti.¹⁴ Zbog kadrovskih i organizacijskih teškoća, 1962. godine Institut se ukida, a umjesto njega se osniva Centar za balkanološka ispitivanja (1963). Ova institucija je doprinijela da se kroz konzistentna multidisciplinarna istraživanja sagledaju balkanski narodi, njihovi običaji i kultura od prethistorije do suvremenog doba.

Iz ovoga je vidljivo da BiH nije imala svoj Institut za etnologiju kao posebnu instituciju po ugledu na susjedne republike,¹⁵ dok je ulogu razvoja etnologije imao već navedeni Zemaljski muzej i njegov etnološki odjel, te muzeji koji su osnovani po većim gradovima (Banja Luka, Zenica, Tuzla, Mostar, ali i Muzej revolucije (Historijski muzej) i Muzej Sarajeva.

Važan faktum u istraživanju povijesti bosanskohercegovačke antropologije predstavlja Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u augustu 1894. godine. Da bi Austro-Ugarska pokazala cijelom svijetu opravdanost okupacije Bosne i Hercegovine sa carskim potpisom i pečatom, bilo je neophodno formirati naučni centar za istraživanje povijesti zemlje i naroda koji je nastanjuju već dugi niz stoljeća. Osnivanje Zemaljskog muzeja je bio prvi

osnivanja Centra ova istraživanja su se odnosila na periode od neolita pa do 10. vijeka n.e, te u ograničenom obimu i na osmanistiku, dok se od 2008. godine djelokrug istraživanja proširuje i na novija historijska razdoblja. U novoj interdisciplinarnoj koncepciji koja obuhvaća arheologiju, etnologiju, historiju, lingvistiku i antropologiju, a koju je osmislio i realizirao osnivač i dugogodišnji direktor Centra akademik Alojz Benac, ležao je ključ uspjeha ove institucije. Zahvaljujući izuzetnom naučnom i organizatorskom umijeću akademika Benca, te svestranom zalaganju saradnika i članova Centra, ova institucija je postala mjesto okupljanja i djelovanja naučnika sa cijelog Balkana, te šireg evropskog prostora. Zahvaljujući naučnim dostignućima te širokom i svestranom publicističkom djelovanju, Centar za balkanološka ispitivanja je dospio u sam vrh evropskih i svjetskih naučnih tokova. (Opširnije vidjeti: www.anubih.ba)

¹⁴ *Godišnjak*, kao redovno izdanje Balkanološkog instituta – Centra za balkanološka ispitivanja, izlazi od 1957. godine u kontinuitetu do danas. Svi primjerci su dostupni u Historijskom arhivu Sarajeva.

¹⁵ U bivšoj Jugoslaviji Hrvatska, Srbija, Slovenija i Makedonija su pod drugačijim imenima i u različitim vremenskim intervalima osnivali institute za etnologiju, folkloristiku, etnografiju i antropologiju.

korak ka tome, a slijedeći je trebao da uz pomoć najboljih evropskih arheologa i antropologa, koji bi ispitivali prošlost Bosne i Hercegovine od prahistorije do kraja 19. stoljeća, baci novo svjetlo na bogatu materijalnu kulturu Bosne i Hercegovine. Ti naučni autoriteti bi na osnovu nalaza dali cjelovit sud o okupaciji kao o civilizacijskoj misiji, koja koristi stručno znanje da bi rekonstruirala bogatu prošlost Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada je organizirala spomenuti Kongres, pokazujući stranim naučnicima dokaze dosadašnjeg djelovanja Vlade i Zajedničkog ministarstva financija u oblasti nauke.¹⁶

Antropološka Bosna u očima stranih istraživača

Publiciranjem etnoloških istraživanja kroz spomenute institucije i naučne časopise, njihova referentnost i metodološki aparat, otvarali su i pogled na zapadni Balkan kao i na Bosnu i Hercegovinu “izvana”. Od osamdesetih godina 20. vijeka do danas Bosna i Hercegovina je postala atraktivna destinacija za istraživanja zapadnih stručnjaka, koji su svoja istraživanja, opservacije i tematske članke objavljivali u svjetskim antropološkim i historijskim časopisima.

Bosna i Hercegovina je prije nekoliko decenija zainteresirala inostrane antropologe, jer je bila neotkriveno blago narodnih običaja, usmene tradicije, konfesionalnog i etničkog, urbanog i ruralnog miksa. Od 1992. do danas Bosna i Hercegovina je pored tih specifičnosti posebno područje interesa, pošto se u njoj vodio brutalni agresorski rat vođen izvana, jer je postkonfliktno društvo s visokim međunarodnim utjecajima i nesumnjivo eksperiment svjetskih sila kojega treba antropološki pročitati. To su razlozi koji su ponukali zapadne antropologe da istražuju ovaj geokulturni prostor i dešifruju enigmu zvanu “preživjeli ostaci hiljadugodišnjeg multikulturnog društva u srcu Evrope”.¹⁷

¹⁶ Hamdija Kapidžić, “Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u augustu 1894.”, u: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo: Muzej Grada Sarajeva, 1966, 265-287.

¹⁷ Zapisi o specifičnostima u Bosni i Hercegovini, historijskim prilikama, demografiji, klimi, svakodnevnom životu, religijskim kultovima, ritualima, vjeri, historijskim događajima i drugo, počinju još od putopisaca i diplomatskih emisara, pisaca, uhoda i svih onih koji su imali potrebu

O postratnoj Bosni i Hercegovini, sa svim njenim političkim turbulencijama, kulturnohistorijskim posebnostima i etničkim podjelama, pisali su, između ostalih, i priznati svjetski antropolozi: T. Bringa,¹⁸ X. Bougarel, A. Gilbert, S. Jansen, William G. Lockwood, F. Markowitz, C. Sorabji, S. E. Wagner, i drugi.

Interesantni drugima, a ne samima sebi – antropološki je apsurd Bosne i Hercegovine. Zašto? Ovaj rad ne istražuje političko-historijski kontekst koji je umnogome odredio marginalizaciju etnologije kao struke u Bosni i Hercegovini u odnosu na susjedne univerzitetske centre (akcentiram Zagreb i Beograd, op.a.), svodeći tako etnološke obrasce na primarno nacionalne i tako “najraznolikiju” zemlju unutar tadašnje socijalističke Jugoslavije postira u pozadinski rang.

Balkanske zemlje su, dirigitane političkim centrima moći, od 1918. do 1992. godine, etnologiju koristile kao “politički opravdano sredstvo” za kulturnu i političku transformaciju. Bosna i Hercegovina je, zbog stalnih promjena društveno-političkih sistema, podvrgnuta nametanju uvijek novih političkih i kulturnih obrazaca, i sa istoka i sa zapada, ostala uskraćena za nacionalni preporod kroz redefiniranje starih identitetskih modela. Ta je historijska paradigma odigrala veliku ulogu u apsurdizaciji ovog fenomena da je Bosna i Hercegovina ustvari bila podložnija propitivanju “izvana” nego “iznutra”. Konsekventno tome, može se reći da je Bosna i Hercegovina antropološki zadržala kontinuitet izučavanja svih oblika života bosanskog čovjeka

da otkrivaju nepoznate zemlje i narode. U 19. i 20. stoljeću bilježi se posebna zainteresiranost francuskih, austrougarskih, njemačkih, engleskih i talijanskih putopisaca za Bosnu i Hercegovinu. Kasnije, nakon 1945. ti se putopisi prevode i koriste u najnovijim antropološkim istraživanjima kao lakmus papir u komparativnoj analizi “nekad i sad”. Navest ću samo neka imena: A. F. Giljferding, A. Chaumette des Fossés, A. J. Evans, H. Renner, A. Heimer i mnogi drugi.

¹⁸ Strani antropolozi su napravili neke od najboljih studija i napisali neke od najčitanijih i najvažnijih knjiga o Bosni i Hercegovini. Jedna od takvih je i knjiga “Biti musliman na bosanski način” (Being the Muslim Bosnian Way), autorice Tone Bringa. Ta knjiga je opisala stvarnost jednog “mješovitog” sela u centralnoj Bosni, u kojem su autohtoni mještani katolici i muslimani, odnosno Hrvati i Bošnjaci. Ta studija je razbila stereotipe i teze koji su nastali i promovirali se 1990-tih o tome kako ljudi u Bosni, pripadnici različitih vjera i etnija, ne mogu živjeti zajedno. Njena knjiga je jako uvjerljivo oborila tezu o tzv. “pradavnoj mržnji” (ancient hatred thesis).

kod znatnog broja interesenata koji dolaze iz Evrope i svijeta, ali nije nikad postala nauka od posebnog interesa, jer nije institucionalizirala svoje predmete i metode proučavanja kroz zvanični studij. Stoga je definiranje i etabliranje etnologije i antropologije neophodno, jer će se ovo neistraženo polje koje se uvijek nalazilo negdje “na rubu znanosti” staviti u fokus suvremene misli i metodološke teorije i prakse i dati znanstveni pečat zemlji koja na Balkanu predstavlja kurozitet za kojim tragaju antropolozi po svom naučno-istraživačkom modelu i unutarnjem habitusu.

O proučavanju etnologije u socijalističkoj Bosni i Hercegovini pisala je prof. dr. Larisa Kurtović koja objašnjava aktivnosti etnologa u Bosni kroz to razdoblje, pokazujući puni razmjer do kojeg su etnološki studiji u socijalističkoj Jugoslaviji bili federalni, a ne republički usmjereni cilj.

“Ti su oblici međurepubličkog kruga ideja i ljudi bili posebno snažni u Bosni, gdje je nedostatak institucije na kojoj bi se sticala diploma stvorio ovisnost o univerzitetima u Zagrebu i Beogradu za proizvodnju novog kadra. Takva međurepublička cirkulacija stručnjaka možda je olakšala regionalnu integraciju, ali nije odražavala ili stvarala jednake odnose između etnologa u svim republikama, a nije nužno pomogla i unapređenju etnologije u Bosni i Hercegovini.”¹⁹

Danas, kada je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata država, potpuno decentralizirana i entitetski i etnički podijeljena, u jednom je ipak

¹⁹ Larisa Kurtović u svojoj studiji donosi kompletiranu sliku razvoja etnologije u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1992. godine, navodeći u kakvom je okruženju nastajala etnologija u Bosni i Hercegovini, pod čijim utjecajima i koliko su bosanskohercegovački znanstvenici doprinosili objektivnom proučavanju etnoloških obrazaca. Ovaj esej u prvom redu izučava načine na koje je odsustvo titularne nacije u socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini pružalo etnologima priliku, da kao istraživači koji su u Bosne i Hercegovine izloženi specifičnim izazovima, od tri istaknute nacije i drugih naroda i narodnosti, koji tu žive do socijalističkog unisonog nacionaltituliranja kroz “bratstvo i jedinstvo” i “multikulturalnost”, istaknu stručnu objeckiju i meritum. Opširnije: Larisa Kurtović, “Cataloguing Tradition in a Socialist Republic: Ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945-1990”, in: *The Anthropological Field on the Margins of Europe, 1945-1991*, Chris Hann and Aleksandar Bošković (eds.) Berlin: Lit Verlag, 2014.

Dostupno na: https://www.academia.edu/7659513/Cataloguing_Tradition_in_a_Socialist_Republic_Ethnology/2014. (pristupljeno: 1. 8. 2019)

jedinstvena: antropologija kao zaseban studij nije ustanovljena ni na jednom bosanskohercegovačkom univerzitetu.

Iz etnologije u antropologiju

Marginalizacija etnologije na univerzitetima u Bosni i Hercegovini je, ustvari, onemogućila i proces antropologizacije etnologije i njenog institucionaliziranja kao studija, ali i kao znanosti koja se proučava na institutima i dobija pored akademskog i državotvori značaj. Proces njenog daljeg studijskog disciplinarnog etabliranja i nastavnog konstituiranja “riješeno je”, a zapravo je zaustavljen na jednom nivou: uvođenjem predmeta etnologija i socijalna antropologija na nekoliko fakulteta.²⁰

²⁰ U predgovoru knjige “Kulturna antropologija” prof. dr. Salih Kulenović navodi historijat uvođenja, proučavanja i slušanja ovih predmeta u periodu od 1945. do 1992. godine: “Prije agresije na RBiH 1992-1995. na bosanskohercegovačkim univerzitetima nije se proučavala kulturna antropologija. Nažalost, vrlo malo se proučavala etnologija kao i socijalna antropologija koje su po svom predmetu proučavanja bliske kulturnoj antropologiji. Etnologija se slušala na geografskom odsjeku Filozofskog fakulteta u Sarajevu kao “b” predmet u periodu 1959-1962. godine, a ukinuta je nakon formiranja Prirodno-matematičkog fakulteta od kada se geografija počela izučavati na tom fakultetu. U to vrijeme ukinut je i Balkanološki institut pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH, a istovremeno osnovan pri akademiji nauka u Beogradu. Socijalna antropologija se slušala kao dvosemestralni predmet na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu u periodu 1967-1978. godine na trećoj godini studija. Nakon toga umjesto socijalne antropologije počela se predavati etnologija, koja je i danas zastupljena na tom fakultetu. Osnivanjem Filozofskog fakulteta u Tuzli 1994. godine na Odsjeku historije i geografije u nastavni plan i program uvršten je i predmet opšta etnologija, što se i danas proučava. U školskoj 2000/2001. godini u inoviranim planovima na studijskom Odsjeku historije, geografije i žurnalistike Filozofskog fakulteta u Tuzli uveden je i predmet kulturna antropologija.” Vidjeti opširnije: Salih Kulenović, *Kulturna antropologija*, Tuzla: Narodna i univerzitetska biblioteka “Derviš Sušić”, 2002, 9-22.

Na Univerzitetu u Sarajevu danas je predmet etnologija uvršten u nastavni plan i program Prirodno-matematičkog fakulteta na Smjeru turizam i zaštita životne sredine. Na istom fakultetu 1970-ih godina izučavao se predmet antropologija, koji je poslije nekoliko godina preimenovan u bioantropologiju. Na Fakultetu političkih nauka na Odsjeku sociologija kao obavezni predmeti izučavaju se etnologija i uvod u socijalnu antropologiju, dok se u posljediplomskim studijima izučava socijalna i kulturna antropologija. Na Univerzitetu u Banjoj Luci, na Prirodno-matematičkom fakultetu, Odsjeku za geografiju, izučava se na prvoj godini studija predmet osnovi etnologije. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu od 2015. uveden je na Odsjeku za sociologiju dvopredmetni studij Sociologija i Etnologija. Etnologija se kao predmet sluša i na studijskom odsjeku Bosanski jezik i historija na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihacu.

Čini se da je uspostavljanjem ovih predmeta učinjen prvi korak ka proučavanju ove discipline na naučno-istraživačkom planu, ali i na razvijanju interesa kod studentske populacije za antropološke studije. Međutim, ovaj pristup je dodatno hermetizirao potrebu za širim i ekstenzivnijim proučavanjem raznorodnih tema iz antropološkoga spektruma, jer su i nastavnici i studenti ograničeni brojem predavanja, isključenjem ili nedovoljnim brojem sati provedenih na terenskoj nastavi i praktičnim vježbama, te ispunjavanjem normativa u polaganju ispita.

Kada studentu ne date opciju studiranja određene discipline i svedete tu disciplinu na jedan semestar ili je partikularizirate na više subdisciplina, onda je i njegov interes za određenim studijem sveden na ovu formu ili upotpunosti zaustavljen. Nekolicina onih koji su spoznali da svoju želju za antropologijom mogu ispuniti studiranjem na univerzitetima u inostranstvu, dobiti stipendiju i osigurati materijalnu stabilnost tokom studiranja, odlaze i uglavnom ostaju vani, jer u Bosni i Hercegovini svoje znanje ne mogu pokazati kao profesori na fakultetima, ali i na drugim za antropologe predviđenim radnim mjestima.

Da bi otvorili pitanje inicijative za pokretanje studija antropologije u Bosni i Hercegovini, zemlji antropologije bez antropologije, na čijoj divergentnoj strukturi stanovništva i konceptu kozmopolitizma i multikulturalnosti, već decenijama pišu, magistriraju i doktoriraju svjetski antropolozi, obratila sam se stručnjacima iz ove oblasti koji godinama pokušavaju da nađu način kako etabrirati studij antropologije na nekom od bosanskohercegovačkih univerziteta (dovoljan bi bio Univerzitet u Sarajevu, uzimajući u obzir ukupan broj mladih koji studiraju), kako bi dobili odgovor na pitanje: Koji su razlozi što u Bosni i Hercegovini nije osnovan ovaj studij?

Intervjui su vođeni sa akademikom prof. dr. Rifatom Hadžiselimovićem,²¹

²¹ Akademik prof. dr. Rifat Hadžiselimović je ugledni bosanskohercegovački bioantropolog, jedan od vodećih bosanskohercegovačkih genetičara i istaknuti profesor na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu. Rifat Hadžiselimović rođen je u Šipragama, Kotor-Varoš, 1944. godine. Od 2013. godine, nakon više od 45 godina radnog staža, izabran je u zvanje emeritusa i djeluje kao znanstveni savjetnik u Institutu za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju u Sarajevu. Dopisni član Akademije znanosti i umjetnosti postao je 2018. godine. Magistraturu bioloških znanosti (Antropologija), završio je 1971. godine na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, odbranom

prof. dr. Salihom Kulenovićem,²² prof. dr. Dželalom Ibrakovićem,²³

teze pod naslovom *Istorijski aspekt kretanja relativne frekvencije dva alelogena u ljudskim populacijama*. Doktorat bioloških nauka završio je 1976. godine na Prirodno–matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, odbranom teze pod naslovom *Genetika sekrecije ABH antigena u stanovništvu Bosne i Hercegovine*. U razdoblju od 1987. do 2001. bio je na položaju direktora Instituta za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju, a od 2001. godine je bio koordinator DNK projekta koji je realiziran u saradnji sa Međunarodnom komisijom za nestale osobe (International Commission on Missing Persons - ICMP) i kao znanstveni savjetnik u Institutu, gdje je od 2006. do 2012. godine djelovao i kao predsjednik *Upravnog odbora*. Djelovao je kao aktivni član Antropološkog društva Jugoslavije, a osnivač je i član Udruženja genetičara u Bosni i Hercegovini. Dobitnik je prestižnih domaćih i internacionalnih priznanja. Naučne oblasti koje su poseban predmet njegovog proučavanja su: humana genetika, populacijska genetika, bioantropologija i biomedicina, biotehnologija, genotoksikologija, prirodni biološki resursi, i dr. Respektabilan broj originalnih naučnih i stručnih radova, knjiga, članaka, publikacija i udžbenika, te izuzetna citiranost u svjetskoj naučnoj literaturi, pokazatelj je Hadžiselimovićevog izuzetnog doprinosa antropološkoj, genetičkoj i biološkoj znanosti. Danas je naučni savjetnik i spoljni suradnik na Institutu za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju u Sarajevu.

²² Prof. dr. Salih Kulenović je rođen 1944. u Jajcu. Završio je studij geografije sa geologijom na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1969. godine. Doktorsku disertaciju pod naslovom *Antropogeografske i etnološke odlike Gračanice i okoline* odbranio je na Odsjeku za etnologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i stekao akademski stepen doktora etnoloških nauka. U periodu od 1971. do 1991. godine radio je u “Muzeju istočne Bosne Tuzla” kao kustos etnolog, a zatim kao viši kustos i muzejski savjetnik. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli izabran je 1993. godine u zvanje docenta za predmet Etnologija, a 1997. godine imao je izbor u zvanje vanrednog profesora za predmet Opšta etnologija. Na Prirodno-matematičkom fakultetu u Tuzli 2003. godine ponovno je izabran u zvanje vanrednog profesora za užu naučnu oblast *Antropogeografija*. Godine 2007. izabran je u naučno-nastavno zvanje redovnog profesora na užoj naučnoj oblasti *Antropogeografija*, na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli, a 2012. godine bira se u počasno zvanje profesor emeritus na Univerzitetu u Tuzli. Od osnivanja Filozofskog fakulteta 1993. godine i Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli 2002. godine angažiran je u izvođenju nastave uglavnom iz etnoloških i antropogeografskih predmeta. Isto tako, bio je angažiran na dodiplomskom studiju na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je izvodio nastavu iz predmeta Geografija naselja i Etnologija. Također, i na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihacu gdje je predavao Geografiju i Etnologiju. Dr. Salih Kulenović je bio voditelj postdiplomskog studija na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli, smjer *Stanovništvo i naselja*, gdje je izvodio i nastavu. Isto tako, bio je angažiran na postdiplomskom studiju Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, smjer *Geografske osnove regionalnog i prostornog planiranja*, gdje je izvodio nastavu iz predmeta Urbano-geografske osnove regionalnog i prostornog planiranja. Napisao je veliki broj stručnih radova i knjiga iz etnologije, antropogeografije i socijalne antropologije. I, danas, premda je u penziji, predaje na Evropskom fakultetu Kallos u Tuzli.

²³ Prof. dr. Dželal Ibraković je rođen 1954. godine u Ševarlijama kod Doboja. Diplomirao je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Odsjek sociologija) 1976. godine. Izabran je u zvanje

prof. dr. Harizom Halilovićem kao i rektorom Sarajevskog univerziteta prof. dr. Rifatom Škrijeljem.²⁴

Uvaženi profesori Hadžiselimović, Kulenović, Ibraković i Halilović su istakli posebno zadovoljstvo što se kroz ovaj studijski rad postavlja javno pi-

redovnog profesora 2015. godine. Predaje nastavne discipline: uvod u socijalnu antropologiju, etnologiju, ekološku sigurnost i socijalnu ekologiju na Fakultetu političkih nauka, te sociologiju na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na postdiplomskim i doktorskim studijama Fakulteta političkih nauka predaje nastavne predmete: socijalna i kulturna antropologija porodice i porodica i društvo. U saradničkom angažmanu povremeno predaje i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Objavio je tri autorske knjige te više od 70 naučnih i stručnih radova u različitim naučnim časopisima, zbornicima radova, i sl. U oblasti etnologije objavio je knjige: *Bosna, islam – Bošnjaci* (2008), kao i *BiH na klacakalici etnocentrizma i multilateralnosti* (2014) – u izdanju Fakulteta političkih nauka Sarajevo, te *Bosanska vizura svijeta* (2015) u izdanju Bošnjačke asocijacije 33 Sarajevo. U koutorstvu ima objavljenih više publikacija i udžbenik "Sigurnost demokratskog društva". Član je Odbora za sociološke nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Član je Izdavačkog savjeta Univerziteta u Sarajevu. Rukovodilac je Interdisciplinarnog dokorskog studija Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu za generaciju 2018/19. školske godine. Aktivno je sudjelovao u radu velikog broja međunarodnih i domaćih naučnih skupova, a bio je nosilac ili učestvovao u realizaciji više naučno-istraživačkih projekata.

²⁴ Prof. dr. Hariz Halilović je rođen u Srebrenici 1970. godine. Socijalni je antropolog u Centru za globalna istraživanja (Centre for Global Research) na RMIT University u Melbourneu, u Australiji. U fokusu Halilovićevog istraživačkog zanimanja su politički motivirano nasilje, prisilne migracije i translokalni kulturni identiteti. Halilović je autor knjige *Places of Pain (Mjesta bola)*, objavljene u dva izdanja, 2013. i 2015. godine, u nakladi Berghahn Books: Oxford – New York. Ova antropološka studija o posljedicama nasilja na lokalne zajednice u Bosni i Hercegovini nagrađena je na prestižnom svjetskom konkursu. Izdavač Buybook objavio je 2017. godine njegovu knjigu *Kako opisati Srebrenicu: Zapisi, eseji, polemike, sjećanja*. Halilović je jedan od najcitiranijih znanstvenika iz područja socijalne antropologije u svijetu.

Prof. dr. Rifat Škrijelj je završio studij biologije 1987. godine na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, magistrirao je 1991. godine na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a doktorat iz oblasti bioloških nauka odbranio je 1995. godine na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Akademska karijera prof. dr. Rifata Škrijelja počinje 1987. godine kada je postao asistent pripravnika na Biološkom institutu Univerziteta u Sarajevu i Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Tokom akademske karijere predavao je na fakultetima i akademijama Univerziteta u Tuzli, Univerziteta u Bihacu, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru i Univerziteta u Sarajevu. Autor je i koautor 52 naučna i stručna rada, 49 kongresnih saopćenja, sedam knjiga, monografija i udžbenika. Funkciju dekana Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu obnašao je od 2011. godine, a od 2007. godine bio je član Senata i Etičkog komiteta Univerziteta u Sarajevu. Za rektora Univerziteta u Sarajevu za mandatni period 2016-2020. godine izabran je na sjednici Senata održanoj 12. maja 2016. godine.

tanje o inicijativi za otvaranje studija antropologije u Bosni i Hercegovini, jer su upravo oni, svaki u svojoj disciplinarnoj oblasti i univerzitetskoj praksi, kreirali šnit prema kojem treba da se nadalje kroji nastavni plan i program i temeljna struktura buduće katedre. Njihov je doprinos višestruko važan: prvo, na polju zalaganja da se uvedu u nastavne *curriculume* predmeti etnologije, kulturne, socijalne, fizičke i političke antropologije, zatim da se prati svjetski trend u istraživanju savremenih antropoloških obrazaca, da se takvi koncepti primijene u praksi, ali i zainteresiraju studenti da u akademskom smislu nastave proučavati socijalne i kulturološke fenomene.

Profesor Salih Kulenović je bio nosilac ovakvih inicijativa posljednjih tridesetak godina. Još od prvih demokratskih parlamentarnih izbora u Bosni i Hercegovini, kada se mijenjala društveno-politička struktura i odvijali turbulentni procesi, koje je najsustavnije i najsveobuhvatnije upravo mogla objasniti antropologija, čiji je ključ ispitivanja problematizacija općeprihvaćenih istina i dolaženje do temeljnih saznanja komparativnom analizom.

Prof. Kulenović je u više navrata pokušavao da zajedno sa profesorima, koji su bili na istoj liniji, oformi katedru za etnologiju i antropologiju u Bosni i Hercegovini. Najprije je zajedno sa prof. dr. Ismetom Kasumovićem i prof. dr. Milivojem Rodićem pokrenuo projekat za osnivanje studija etnologije 1991. godine.²⁵

“Ta inicijativa je naišla na odobravanje i tadašnje vlasti, koja je formirana nakon prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini. Međutim, tok realizacije ovog studija je prekinuo rat. Istu ideju sam i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu iznio ratnoj Vladi BiH i prof. dr. Rusmiru Mahmutćehajiću koji

²⁵ Prof. dr. Ismet Kasumović (1948-1995) bio je poznati profesor na Fakultetu islamskih nauka, arabista, orijentalista, historičar. Izvanredni intelektualac koji je u svojim znanstvenim radovima napuštao staromodne konzervativne obrasce i istraživanju prilazio holistički, sveobuhvatno i interdisciplinarno. Temeljno se bavio proučavanjem kulturne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Prof. dr. Milivoj O. Rodić (1925-2018) rođen je u Drvaru. Njegova doktorska disertacija “Narodna poezija revolucionarnih epoha kao književni fenomen” sadrži sveobuhvatan prikaz dostupnih izvora, arhivske građe i brojnih radova o ustanku i revoluciji, najprije kao o društveno-političkom fenomenu, a potom kao o književnoj tematici, prvenstveno na prostorima Bosne i Hercegovine.

je tada bio ministar u Vladi, i koji je i kao profesor i istaknuti intelektualac, shvatio značaj ovakvog studija, koji bi etnološki bilježio narodnu tradiciju i kulturu, a zatim je organizirano antropološki propitivao i sistematizirao etnografsku metodu rada. Profesor Mahmutćehajić se složio da je neophodno ustanoviti što prije takav studij kod nas.²⁶

Nakon rata, isti prijedlog uz isto odobravanje i pokretanje prvih koraka ka oformljavanju ovog studija, prof. Kulenović je izložio i ministru kulture u Vladi FBiH g. Fahrudinu Rizvanbegoviću da se taj studij osnuje u Sarajevu na Filozofskom fakultetu.²⁷ Dok se procedure oko uspostavljanja studija ne dovrše, prof. Kulenović je iznio prijedlog tadašnjem dekanu Filozofskog fakulteta u Sarajevu prof. dr. Ibrahimu Tepiću i akademiku Muhamedu Filipoviću,²⁸ tadašnjem šefu Odsjeka za filozofiju, da se predmeti etnologija i antropologija uvrste na Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji su prijedlog i prihvatili. Međutim, do realiziranja nikad nije došlo. Niti su ovi predmeti uvedeni na ovaj odsjek, niti je ikad finalizirana realizacija osnivanja katedre za etnologiju i antropologiju.

²⁶ Intervju sa Salihom Kulenovićem (Univerzitet u Tuzli, lični intervju, 19. 8. 2019)

Akademik Rusmir Mahmutćehajić je rođen u Stocu 1948. godine. Doktorirao je elektrotehniku, a postdoktorske studije je završio na Katoličkom univerzitetu u Leuvenu, Belgija. Istaknuti je univerzitetski profesor, bosanskohercegovački intelektualac, erudita i polithistor. Od 1997. godine je predsjednik Međunarodnog foruma Bosna. U užem naučnom području objavio je preko stotinu stručnih i naučnih radova od kojih osam knjiga. Objavio je i sedamnaest knjiga autorske proze, političkih i filozofskih eseja, te prijevoda na bosanski jezik.

²⁷ Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović je umirovljeni redovni profesor na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i bivši ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi Federacije Bosne i Hercegovine. Rizvanbegović je autor više znanatvenih djela iz bošnjačke usmene i pismene književne tradicije.

²⁸ Prof. dr. Ibrahim Tepić (1947-1997) je bio univerzitetski profesor, doktor historijskih nauka. Bio je šef Odsjeka za historiju, predsjednik Društva istoričara Bosne i Hercegovine i sekretar redakcije Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Bio je dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu u periodu 1994-1997.

Akademik Muhamed Filipović (1929-2020), doktor je filozofskih znanosti, istaknuti bh. intelektualac, filozofski pisac, teoretičar i esejist. Bio je protagonist političkih promjena u Bosni i Hercegovini za vrijeme raspada Jugoslavije i izvanredni znalac suvremene filozofske misli. Također, bio je član ANUBiH i predsjednik BANU (Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti).

Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu danas postoji dvopredmetni studij sociologije i etnologije, dok se na Odsjeku za arheologiju koji je uspostavljen 2008. godine studenti mogu upoznati sa predmetima osnovi etnologije i fizička antropologija. Sve predmete koji su zasnovani na etnološkoj matrici na Odsjeku za sociologiju vodi i predaje isti profesor.²⁹

To govori o deficitarnosti stručnog kadra i za etnologiju, koja je ipak od 1945. do danas kontinuirano prisutna kao predmet proučavanja na određenim studijskim grupama i kao muzejsko odjeljenje i/ili zbirka u određenim muzejskim institucijama u Bosni i Hercegovini. Manjkavost stručnog kadra je posebno uočljiva danas kada je, nakon disolucije SFRJ i stjecanja nezavisnosti, Bosna i Hercegovina trebala izobrazovati kadrove na svojim univerzitetima, ali zbog odsustva jasno determiniranih stavova o pitanju potrebe za izučavanjem ove nauke, nije otvoren studij ni etnologije, a ni antropologije u širem smislu koju je neophodno što prije i formalizirati.

“Budući da je različitost (difference) toliko rijetka i golema tema u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, vrijeme je da se definira koji su to zapravo mjerodavni kriteriji da se nešto zove antropologijom. Stasanje nove generacije studenata zainteresirane za antropološku literaturu, principe i metodologije ključan je aspekt definiranja ovih parametara i početak procesa etabliranja zvanične antropologije. U idealnom slučaju, neki od tih studenata mogli bi se stipendirati za doktorski studij iz antropologije van Bosne i Hercegovine, u cilju izgradnje kadra za buduću katedru.”³⁰

²⁹ Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu od 2015. godine postoji dvopredmetni studij Sociologija i etnologija. U okviru prvog ciklusa studenti polažu slijedeće predmete koji su disciplinarno vezani uz etnologiju: Etnologija bh. društva, Etnologija u BiH do 1945, Uvod u etnomuzikologiju, Etnologija Balkana, Uvod u folkloristiku. Sve predmete predaje doc. dr. Aiša Softić. Izašla je prva generacija diplomanata i MA studija, tako da odnedavno na ovom Odsjeku vježbe drži Tatjana Žarković, MA. Nadati se da će se mladi kadrovi specijalizirati u etnološkim disciplinama i popuniti ovaj evidentno prazan akademski prostor. Nažalost, na ovom dvopredmetnom studiju nije ustanovljen predmet antropologija.

³⁰ L. Kurtović, ”Etnografski eksperimenti”, 376.

Prof. dr. Larisa Kurtović koja je doktorirala antropologiju na Univerzitetu Berkley u Kaliforniji jedna je od bosanskohercegovačkih mladih i već afirmiranih antropologa koji su stekli znanje i zvanje van Bosne i Hercegovine.³¹ Pored prof. Kurtović i već spomenutog prof. dr. Hariza Halilovića, antropologijom se znanstveno bavi i prof. dr. Azra Hromadžić, koja je nakon završene srednje škole dobila stipendiju i iz rodnog Bihaća otišla na studij kulturne antropologije, koji je završila na Univerzitetu u Pennsylvaniji, Philadelphia, gdje je magistrirala i doktorirala. Danas je asistentica na Odsjeku za antropologiju Univerziteta u Syrakuzi.³²

Na polju znanstveno-istraživačkoga djelovanja iz kulturne antropologije u Sjedinjenim Državama zapaženo je još jedno bosanskohercegovačko ime – Larisa Jašarević, koja težište svoga antropološkoga interesiranja stavlja na popularnu medicinu, metafiziku prirode i komparaciju socijalnog sa prirodnim i kulturnim u postratnim društvima kao što je i država iz koje dolaze Bosna i Hercegovina.³³ Ovi uspješni, afirmirani i ugledni mladi

³¹ Larisa Kurtović je asistentica na Odsjeku za sociologiju i antropologiju Fakulteta društvenih nauka na Univerzitetu Ottawa u Kanadi. U opisu svoga djelovanja, Kurtović navodi da je politički antropolog koji provodi istraživanje aktivističke politike, postsocijalističke transformacije i posljedica međunarodne intervencije u poslijeratnoj Bosni. Njeno šire interesovanje uključuje postsocijalističke studije, političku estetiku, humor, performanse i performativnost, historijsku antropologiju i etnologiju, sekularnu politiku i političku ekonomiju.

³² Azra Hromadžić je kulturna antropologinja s istraživačkim interesima za antropologiju međunarodne politike u kontekstu stvaranja države u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Njena knjiga *Citizens of an Empty Nation: Youth and State-making in Postwar Bosnia and Herzegovina* (University of Pennsylvania Press) predstavlja etnografsko istraživanje međunarodno usmjerene politike poslijeratne intervencije u Bosni i Hercegovini i odgovor lokalnog stanovništva, posebno mladih, na te napore politike. Knjiga je prevedena na srpski jezik: *Samo Bosne nema: Mladi i građenje države u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.

³³ Larisa Jašarević je antropologinja i predaje u programu Globalnih studija na Univerzitetu u Chicagu. Njeno posljednje istraživanje odnosi se na ljekovitost pčela u Bosni i izvan nje, a zajedno povezuje ekologiju, islamsku metafiziku prirode i eshatologiju. Godine 2017. objavila je izuzetno prihvaćenu i citiranu knjigu iz kulturne antropologije pod nazivom *Helth and Welth on the Bosnian Market: Intimate Dept* provodeći etnografsko istraživanje o stanovništvu Tuzle nakon rata koji su u duhovnom i materijalnom škripcu, potpuno podređeni pravilima modernog potrošačkog tržišta. Jašarević prati obične Bosance u potrazi za liječenjem - od upotrebe medicinskih lijekova do alternativnih lijekova i narodnih iscjelitelja raznih vrsta. Pitanja finansijskog blagostanja, potraga za dobrim životom i tradicionalni okvir mentaliteta kad je u pitanju kultura jela, sigurnosti

antropolozi svoj interes za bavljenjem ovom strukom uspješno ostvaruju na prestižnim univerzitetima zapadnih razvijenih društava, koji su još u 19. stoljeću jasno determinirali metodološke ciljeve antropološke nauke i najbolji su parametar za dva zaključka: prvi, da individualni interes postoji i da je zatopljen i neistaknut kod pojedinaca, jer se antropologija ne nalazi na “univerzitetskoj trpezi” – dakle, nije ponuđena kao opcija.³⁴ I, drugi, da će ovi istaknuti znanstvenici karijeru nastaviti veoma uspješno graditi tematizirajući procese u suvremenoj historiji u Bosni i Hercegovini, a da neće biti u prilici svoje znanje podijeliti na (ne)ustanovljenoj katedri za antropologiju u Bosni i Hercegovini. I, kada bi ova inicijativa urodila plodom za nekoliko godina, ovi doktoranti iz antropologije mogli bi biti “gostujuća” podrška (dragocjena), dok se ne izeduciraju i formiraju stručni kadrovi, koji bi na svojim željama i ambicijama konstituirali ovu nauku i uveli je u sfere akademskog, društvenog i institucionalnog djelovanja.

Prof. dr. Dželal Ibraković se kao profesor socijalne antropologije u svome dugogodišnjem radu na katedri za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu istinski zalagao za ustanovljenje studija antropologije i pokušavao da kroz svoj predmet unaprijedi interes kod studenata za proučavanje ove znanosti o čovjeku.

Ibraković smatra da se u bosanskohercegovačkom univerzitetkom establišmentu vodi filozofski diskurs o imenovanju ove nauke, a ne o neophodnosti njenog etabliranja, čime bi se antropološke misli i ideje konceptualizirale i između ostalog i znanstveno rasvijetlili pokušaji da se nacionalni idiomi stave u pogrešan instrumentalizirajući kontekst.³⁵

i ličnog zadovoljstva – našle su mjesto u ovoj zanimljivoj antropološkoj studiji.

³⁴ Ovogodišnji podaci pokazuju da je studij Antropologije u Zagrebu najtraženiji dvopredmetni studij u Republici Hrvatskoj s otprilike 15 kandidata prijavljenih na 1 dostupno upisno mjesto. Vidjeti: <http://www.mojfaks.com/postani-student/navala-na-filozofski-ove-godine-vise-brucosa-a-posebno-je-bila-borba-za-jedan-studij>.

³⁵ Na pitanje: Postoji li volja da se osnuje katedra za antropologiju koja bi mogla osposobiti stručnjake neophodne u svim sferama bh. društva?, prof. dr. Dželal Ibraković tvrdi da je antropologija/etnologija u potrazi za imenom.

“Naravno, kod nas je bolje voditi raspravu o tome kako se zove nauka nego se posvetiti njenom utemeljenju i razvoju, izradi curricula, saradnji fakulteta, prevazilaženju surevnjivosti.”³⁶

Prof. dr. Hariz Halilović svoju univerzitetsku karijeru uspješno gradi u Melbourneu i Los Angelesu i učesnik je na referentnim znanstvenim konferencijama, seminarima i okruglim stolovima iz suvremene socioantropologije. Njegove studije i publikacije dale su svojevrsni doprinos, kako razumijevanju Bosne tako i saznavanju u Bosni izvan Bosne. Njegova knjiga *Places of Pain (Mjesta bola)*, koja je do sada objavljena jedino na engleskom, 2014. godine proglašena je najboljom knjigom iz antropologije objavljene 2013. u Americi. To je veoma prestižna nagrada i zove se *The Prose Awards* a donosi sintetička istraživanja o Bosni i ljudima iz Bosne u dijaspori: u Australiji, Americi i Švedskoj. Ova knjiga se koristi kao antropološka literatura na pedesetak univerziteta u svijetu, što samo po sebi govori o kakvom se važnom i vrijednom djelu iz struke radi. Danas postoji već obimna antropološka literatura o Bosni u većini ozbiljnih univerzitetskih biblioteka u svijetu. Ta literatura se neprestano povećava, međutim, to naučno znanje nije dovoljno poznato i priznato u samoj Bosni i Hercegovini. Da bi osvijetlili put ove znanosti u suvremenoj Bosni i Hercegovini, a istovremeno pružili objektivnu sliku zasnovanu na empiriji i praksi iz internacionalnog akademskog rakursa, profesor Halilović se “nametnuo” kao prava adresa za intervju o statusu antropologije u Bosni i Hercegovini, te potrebi otvaranja ovog studija.³⁷

S obzirom na kompleksnost antropologije, zahtjevnost metodologije i neophodnu eruditivnost i širinu duha koju antropolog istraživač treba posjedovati da bi mogao seriozno prići predmetu istraživanja, prvo pitanje prof. Haliloviću i bilo je otkud interes za antropologiju i da li on pripada redu onih Bosanaca koji su željeli studirati antropologiju u Bosni i Hercegovini, ali to nisu mogli iz navedenih razloga pa su sami krenuli za svojim željama i inhibicijama i nauku pronašli van granica svoje države.

³⁶ Intervju sa Dželalom Ibrakovićem (Fakultet političkih nauka Sarajevo, lični intervju, 22. 8. 2019)

³⁷ Intervju sa Harizom Halilovićem (RMIT University Melbourne, Australija, lični intervju, 8. 9. 2019)

“Antropologiju sam otkrio kroz svoj studij na filozofskom fakultetu u Melbourneu, nakon što sam migrirao u Australiju 1998. godine. Da je takva disciplina postojala u Bosni, sigurno bi me privukla, jer su me oduvijek zanimala kulture i način na koji ljudi žive i kreiraju i održavaju svoje identitete. Međutim, kada sam postao migrant u Australiji, ta senzibilnost ili zainteresiranost za različite načine života kojima različite zajednice žive je postala i dio moje svakodnevnice. Naime, našao sam se u gradu i zemlji koja je bila jedan mozaik kultura, jezika, načina života: od raznih migrantskih zajednica iz Azije, Afrike, Evrope, Pacifika do dominantne anglosaksonske kulture i prilično marginalizirane domorodačke, odnosno starosjedilačke, kulture australskih Aboridžana. Sami Aboridžani, kako ih mi nazivamo, ustvari su niz različitih naroda koji su živjeli u Australiji oko 40.000 godina prije dolaska i kolonizacije Evropljana. Svi ti narodi imaju svoja imena, kao npr. Kulin narod, Vurundžeri, Kuri i drugi, koji žive ili su živjeli na području današnjeg Melbournea i države Viktorija. Dakle, kao friški imigrant, osjetio sam jaku potrebu da saznam što više o svim tim različitim ljudima, njihovim kulturama, načinu života... Ta zainteresiranost za ove teme je vremenom postala moje zanimanje, moj profesionalni identitet, postao sam antropolog. Uradio sam dodiplomske i postdiplomske studije, te doktorirao u oblasti antropologije na prestižnom University of Melbourne (najbolje rangirani univerzitet u Australiji, a ove godine na 32. mjestu na listi najboljih univerziteta u svijetu).”³⁸

Iz Halilovićevog odgovora može se iščitati da pripada generaciji koju je u najvažnijim formativnim godinama, ranim dvadesetim, kada se trebalo odlučivati u kojem pravcu nastaviti školovanje i šta odabrati za svoju primarnu struku, zadesila ratna stvarnost, a agresija zločinačke vojske protjerala uz masovno krvoproliće i genocid iz rodnih domova. S obzirom da ga je životna krivulja odvela u Australiju, tu je, integrirajući se u heterogeno australsko društvo, dobio priliku da se educira u smjeru koji je želio i u svojoj zemlji, ali to nije mogao iz najmanje dva razloga: prvo, takav studij ne postoji u Bosni i Hercegovini i, drugo, da je i postojao, on zbog brutalne agresije i svog mukotrpnog migrantskog puta ne bi bio u mogućnosti pristupiti Sarajevskom univerzitetu.

³⁸ Intervju sa Halilovićem.

Ovaj odgovor je i svojevrsna afirmacija i konfirmacija tezi da se kod svake studentske generacije izdvoji određeni broj kod kojeg prevlada želja da dobiju poduku iz etnologije i antropologije, nadasve kao znanosti o kulturi.

Kao dugogodišnji predavači na bosanskohercegovačkim univerzitetima, profesori Kulenović i Ibraković su u svakodnevno direktnoj živoj komunikaciji sa studentima, stoga su u mogućnosti odrediti da li oni smatraju da bi im proučavanje ove nauke otvorilo put razumijevanju svoga sociokulturnog identiteta i proširilo aspekte gledanja na različite globalne fenomene? Kulenović je mišljenja da su studenti uvijek spremni da ove predmete izučavaju kroz nastavni proces i da ih izučavaju onoliko koliko je potrebno za dobru ocjenu, te da se njihov interes tu zaustavlja, jer oni koji žele nisu u prilici dobiti više znanja. Rijetki su oni koji imaju “srce” da nastave studirati vani ili ostanu ovdje i u okviru postojećih studija stječu više naučne stepene i tako kroz studijske članke, eseje, knjige i druge publikacije intenziviraju kod šire javnosti interes za uspostavljanje i studija antropologije.

“Nekoliko mojih studenata je magistriralo i doktoriralo na antropološkim temama, bili su mi asistenti na predmetima etnologija, opšta etnologija i antropogeografija na Tuzlanskom univerzitetu, ja sam im bio mentor i recenzent njihovih stručnih djela, ali nisam primijetio njihovu zainteresiranost da ovi predmeti prerastu u studij. Zbog nepoduzetnosti i nedostatka stručnog kadra, mi smo ostali i bez predmeta etnologija na Prirodno-matematičkom fakultetu u Tuzli.”³⁹

Ibraković navodi da je njegova osobna impresija kao predavača na predmetima socijalna antropologija i etnologija da nedostaje koordinacija od najviših do najnižih univerzitetskih instanci, pa se stječe dojam kako i unaprijeđenje nastavnog procesa zavisi od pojedinačnih napora. Ne vodi se računa ni o potencijalnim saradnjama, gostovanjima ili razmjeni predavača, zajedničkim projektima, a posebno što u toj “parcijalizaciji” pameti i resursa nema niti dogovora oko zajedničkog pristupa, razradi syllabusa predmeta, usaglašavanja sa osnovnim evropskim i svjetskim pravcima,

³⁹ Intervju sa Kulenovićem.

uspostavljanja članstva u naučnim asocijacijama iz ove oblasti, kao ni oko školovanja i usmjeravanja kadra koji bi se bavio ovim pitanjima.⁴⁰

Na Odsjeku sociologija Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, o cilju i sadržaju predmeta etnologija se kaže da je neophodno “usvojiti analitički pristup i proširena znanja iz oblasti etnologije i razumjeti sve važne aspekte kompleksne i široke problematike usko vezane za lokalnu i globalnu scenu na kojoj se smjenjuju raznovrsni socio-kulturološki procesi i pojave inherentni dvjema međusobno uslovljenim objektivnim stvarnostima – tradiciji i modernizmu; Kritički analizirati aktualna dešavanja unutar savremenog društva, kulturološke tokove, te ulogu pojedinca i etnosa sagledavajući mogućnosti prepoznavanja i zaštite tradicijskih vrijednosti i znanja; Samostalno prosuđivati na temelju usvojenih znanja iz discipline i ovladati vještinom njihove primjene na bosanskohercegovačku zbilju uz lični angažman”.⁴¹ Osnovne tematske jedinice koje prate nastavni proces su: “Nastanak i razvoj naučne discipline etnologije i pojmovne kontoverze: etnologija i/ili socijalna i kulturna antropologija”.

Na pitanje kako učiniti atraktivnim upis na antropološke studije, Ibraković odgovara neposrednim uvidom u interese potonjih studentskih generacija, smatrajući da je to moguće učiniti u jednoj generaciji, ali će ona onda biti suočena sa zidom nepriznavanja diplome, jer se izmjene zakona i pravilnika teško odvijaju radi blokade političkog života koji je opeterećen sa ANP, UZP, EU, VE, stalnom pričom o ratu i pravdi-nepravdi, te raznim drugim skraćenicama koje skraćuju pamet i prosto guraju mlade ljude vani.

“Dakle, smatram da postoji potreba, ali sam realista koji nije za to da se otvaraju skupi studijski programi, a da se ne pokaže zainteresovanost mladih ljudi kojima se na svakom koraku nudi siguran posao vani, a poseban je problem što za takvu vrstu studija mi nemamo ni dovoljno stručnog kadra koji se specijalizirao samo u ovoj oblasti.”⁴²

⁴⁰ Intervju sa Ibrakovićem.

⁴¹ Vidjeti: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/MA-ETNOLOGIJA.pdf (pristupljeno: 11. 8. 2019)

⁴² Isto.

Ibraković posebno naglašava trenutno stanje u društvenim i humanističkim naukama gdje je prisutno “svaštarenje”, a to se prenosi i na druge oblasti gdje recimo predmete etnologija i etnologija Bosne i Hercegovine popunjavaju sa “postojećim kadrovima” iz potpuno drugih oblasti, a koji su u usmjerenju “blizu” tim oblastima. Nadalje Ibraković potencira veliki broj tema iz socijalne antropologije koje nameće bosanskohercegovačka kontroverzna i apsurdna svakodnevnica, a kojima se u naučno-istraživačkom smislu, s aspekta struke, može itekako doprinijeti rasvjetljavanju, analizi i pronalasku adekvatnog rješenja. Naprimjer, istraživanje jednoroditeljskih porodica (*in vivo*), posebno onih koji su u ratu izgubili jednog ili oba roditelja, pitanje postratnog sindroma i kod učesnika rata i onih koji su rođeni poslije, migrantska i unutarnja i vanjska kriza, umiranje sela, dislocirana Bosna širom svijeta, mržnja na društvenim mrežama, ukidanje bosanske pripadnosti kao objedinjavajućeg bosanskohercegovačkog faktora, kako su Bosanci i Hercegovci naučeni i kako se uče da mrze drugog i drugačijeg, kako ostvarivati društvenu terapiju, djelovanje sekti, terensko istraživanje selefijskih zajednica, (de)militarizacija bosanskohercegovačkog društva, korupcija kao tradicijski elemenat, savremene i tradicijske spolne neravnopravnosti, veličanje “snalažljivosti” i negativni junaci, Bosna i Hercegovina na društvenim mrežama, prodaja tradicije, brendiranje tradicije, itd.⁴³

Nabrojane teme pokazuju realnu potrebu za osnivanjem katedre za antropologiju, međutim, posljednjih dvadeset godina takva inicijativa nije pokrenuta ni sa jednog fakulteta, odsjeka kao ni predmetnog nastavnika ili neke druge instance.

Institucionaliziranje antropologije: osnivanje katedre za antropologiju Univerziteta u Sarajevu

Da bi se testirala volja za osnivanjem katedre za antropologiju, najprije bi trebalo pokrenuti inicijativu. Univerzitet u Sarajevu⁴⁴ kao udružena

⁴³ Intervju sa Ibrakovićem.

⁴⁴ O osnivanju Univerziteta u Sarajevu opštini je vijeti: <https://www.unsa.ba/o-univerzitetu/organi>

zajednica svih visokoškolskih ustanova Kantona Sarajevo funkcionira tek od početka 2019. godine, a do sada su sve odluke o katedrama donosile na pojedinačnim fakultetima.

“Dakle, realno je očekivati da u skorije vrijeme neće doći do formiranja usmjerenja antropolog drugog i trećeg ciklusa (bilo da je riječ o socijalnom, kulturnom ili socijalnokulturnom antropologu) kada je riječ o društvenim i humanističkim naukama, a vjerovatno ni o biološkom (fizičkom) antropologu, jer to podrazumijeva interdisciplinarni studij novog profila. A, nakon toga i zakonodavne promjene nomenklature zanimanja, priznavanja diploma, njihovo uvrštavanje u opća akta svih institucija i usaglašavanje, te primjena u praksi, dug je i zahtjevan proces. Premda je prošlo dosta vremena od uvođenja bolonjskog procesa i danas se kaska za prepoznavanjem prvog i drugog stepena školovanja na fakultetima u zakonskom smislu. To su sve otežavajuće okolnosti koje će i dalje pitanje anthroposa (čovjeka) tretirati tako kao da odgovor zna “svako”. A, čim je svako - može i odrednica niko!”⁴⁵

Profesor Halilović koji na najkonstruktivniji način predstavlja bosanskohercegovačku antropologiju u inozemstvu, na svjetskim kongresima ove discipline, ističe da su zemlje Balkana, posebno Hrvatska i Srbija,

zacija/historija (pristupljeno: 18. 7. 2019)

Univerzitet u Sarajevu je velika i složena organizacija u čijoj misiji je da kroz nastavu i istraživanje educira kvalitetne, sposobne, kreativne i međunarodno kompetentne kadrove u svim oblastima od interesa za Bosnu i Hercegovinu, koji će profesionalno i kvalitetno izvršavati zahtjevne zadatke moderne privrede u evropskom i svjetskom političkom, ekonomskom, društvenom i kulturološkom okruženju. Opredjeljenje Univerziteta je da bude autonomna akademska zajednica nastavnika-istraživača, umjetnika i studenata, inkorporirana u međunarodnu univerzitetsku i akademsku zajednicu. Organizacija i djelatnost Univerziteta u Sarajevu, kao javne visokoškolske ustanove u Kantonu Sarajevo, propisani su Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine, Zakonom o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo i Statutom Univerziteta. Univerzitet u Sarajevu čini dvadeset i pet Organizacija i djelatnost Univerziteta u Sarajevu, kao javne visokoškolske ustanove u Kantonu Sarajevo, propisani su Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine, Zakonom o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo i Statutom Univerziteta. Univerzitet u Sarajevu čini dvadeset i pet fakulteta i akademija i pet instituta, punopravnih članica Univerziteta, interno organiziranih unutar šest vijeća grupacija nauka/umjetnosti iz područja: društvenih, humanističkih, medicinskih, tehničkih, prirodno-matematičkih i biotehničkih i umjetnosti.

⁴⁵ Intervju sa Ibrakovićem.

institucionalizirale ovu nauku, dajući joj pored akademskog i državotvorni značaj.

“Ja imam suradnju s kolegama antropolozima iz Srbije i Hrvatske, pogotovo s kolegama Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zagrebu i Zadru. U Zadru mentoriram i jednog doktoranta i član sam mentorskog vijeća Sveučilišta u Zadru. U Hrvatskoj izučavanje antropologije ne zaostaje iza evropskih univerziteta. Neki od velikih antropoloških kongresa su se upravo održali posljednjih godina u Hrvatskoj, tj. u Zagrebu i Zadru. Bio sam razočaran što na tim kongresima jedino nije bilo Bosne i Hercegovine, ali je bilo Bosanaca: pored mene iz Australije, tu je bila i kolegica Senka Božić Vrbančić (rodom iz Konjica) sa Sveučilišta u Zagrebu i Mario Katić (rodom iz Odžaka) koji predaje na Sveučilištu u Zadru.”⁴⁶

Bosna i Hercegovina iz nekih nedovoljno artikuliranih i racionalno neobjašnjivih razloga idalje “tapka u mjestu”. Koliko nas u tome sprječava nacionalna nezrelost i hektičnost u osmišljavanju univerzitetskih platformi za sutrašnjicu? Da li zato što ovo komplicirano državno uređenje, koje je u cijelosti decentralizirano po etničkoj i entitetskoj osnovi, ne nudi nikakav jedinstven univerzalan okvir djelovanja. Pitala sam profesora Halilovića da li ima ideju (na osnovu iskustava u organizaciji ove znanosti u Australiji) kako institucionalizirati etnologiju i antropologiju na bosanskohercegovačkim univerzitetima i da li na neformiranje ove katedre kod nas utječu gorespomenuti politički razlozi?

“Zasigurno da postoje politički razlozi zašto antropologija kao zasebna nauka nikad nije zaživjela u Bosni, iako Bosna i Hercegovina ima puno više razloga i predispozicija da napravi kvalitetan studij antropologije nego neke susjedne zemlje. Naime, Bosna, odnosno različite teme vezane za nju, su bile predmetom niza antropoloških studija, a desetine antropologa iz raznih zemalja se aktivno bavi izučavanjem Bosne i pisanjem o Bosni. Pored toga, ja osobno poznajem oko 20 kolega antropologa porijeklom iz Bosne i Hercegovine, koji su profesori i istraživači na raznim univerzitetima diljem svijeta.

⁴⁶ Intervju sa Halilovićem.

Mnogi od nas, odnosno većina nas, aktivno se bavimo istraživanjem tema vezanih za Bosnu, kako u Bosni i Hercegovini tako i u dijaspori. Od 2007. dovođim svoje studente antropologije iz Australije na studijska putovanja u Bosnu i Hercegovinu. Mnogi od mojih studenata, uključujući i PhD studente su radili svoje istraživačke projekte i disertacije na temu Bosne i u Bosni. Sav taj potencijal se vrlo lako može iskoristiti za uspostavljanje i konsolidiranje odjela antropologije na UNSA. Dakle, postoji antropološko znanje o Bosni, postoje antropolozi, a sigurno da postoji i dovoljno studenata koji bi se zainteresirali za antropologiju; samo izgleda da ne postoji politička volja za tako nešto. Ja sam više puta ove teme načinjao i o njima razgovarao s dekanima i rektorima UNSA, uključujući i sadašnjeg rektora prof. Škrijelja, koji je izrazio spremnost podržati osnivanje studija antropologije na UNSA. Nadam se da će za vrijeme svog mandata uspjeti ovaj prijedlog pokrenuti s mrtve tačke. Naravno, spreman sam ponuditi svo svoje iskustvo iz Australije i Amerike (gostujući sam profesor na UCLA) u kreiranju jednog modernog i po svjetskim standardima utemeljenog studija antropologije u BiH, ukoliko se moja ekspertiza bude tražila, odnosno bude prihvaćena, jer je već nudim.”⁴⁷

Da li Bosni i Hercegovini – zemlji antropologije bez antropologije uistinu treba antropolog – onaj koji objašnjava suvremene procese i uspoređuje ih sa drugim u istom vremenu ili sa sličnim u prošlosti? Da li nama, naprimjer, treba dobar sudski vještak u sporovima koji znače kulturološko (ne)razumijevanje na Balkanu, ili da li će istraživati suptilne veze multikulturalnosti i sinkretizacije običaja, istraživanje prolaznih migranata i onih koji će tek doći preko procesa demografskog pražnjenja Bosne i Hercegovine, istraživati suptilnost dijaspore, prisilne i one dobrovoljne, radne ili političke? Da li se u Bosni i Hercegovini traži znanje stručnjaka za lokalne etnografske studije, za narodne običaje, njihovu vezu sa savremenosti, ali i meritoran tumač kulturnog i historijskog konteksta? Da su nam antropolozi potrebni – mi bismo ih i imali. Nemamo ih, jer u javnosti prevladava mišljenje da to može “svako”.⁴⁸

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Prof. Ibraković nadalje ističe komponentu banaliziranja znanja u recentnoj bosanskohercegovačkoj medijskoj i općoj javnosti naglašavajući da taj termin “to svako može” u osnovi predstavlja

Stasanje nove generacije studenata zainteresirane za antropološku literaturu, principe i metodologiju ključan je aspekt definiranja ovih parametara i početak procesa etabliranja zvanične antropologije. U idealnom slučaju, neki od tih studenata mogli bi se stipendirati za doktorski studij iz antropologije van Bosne i Hercegovine u cilju izgradnje kadra za buduću katedru. Finansijska podrška za takvu vrstu programa može se tražiti i saradnjom s pojedinačnim univerzitetima, vladama, ali i antropološkim fondacijama poput Wenner-Grena, koji podržava razvoj antropologije širom svijeta.⁴⁹

Antropologija i antropolozi, uglavnom oni koji dolaze iz zapadnih zemalja, moderno govoreći *globtrotteri* – oni koji vide, oslušuju i čute najzanimljivija mjesta i ljude na Planeti, u svojim objavljenim istraživanjima o Bosni i Hercegovini ističu da je njena posebnost upravo u paradoksalnosti. Sve što postoji u svijetu, postoji i u Bosni i Hercegovini. Ali, ono što ima u Bosni i Hercegovini nema u cijelom svijetu. Dok svjetski antropolozi naglašavaju u svojim studijama atraktivnost i intrigantnost Bosne i Hercegovine u odnosu na sve zemlje regiona, i u širem evropskom kontekstu, dotle se bosanskohercegovačko javno mnijenje bombardira u medijskom prostoru nedovoljno istraženim i nekritičkim teorijama o antropološkim temama sa nekompetentnim zaključcima, te raznim pseudoantropološkim i kvazietnografskim tekstovima, diskutabilnim interpretacijama na koje nema stručne reakcije. Nedostatak struke, odnosno, višedecenijsko zatvaranje očiju pred ovakvim kontraproduktivnim pojavama mogu naštetiti akademskoj zajednici, društvenoj klimi, ali i eksternoj slici koju svaka loša, iskrivljena ili maliciozna (re)interpretacija može dezavuirati.

negaciju znanja i potiranje struke. Antropologija kao sveobuhvatno znanje o čovjeku i međuljudskim odnosima, koja ekstenzivno i multidisciplinarno tretira fenomene, u najvećoj je opasnosti od ovakvog “banaliziranja” i svođenja na “struku koju može svako raditi”.

Također, Andrej Vidović u tekstu “Antropologija: Civilizacijski Gordijev čvor” zaključuje da će se u budućnosti antropologija sve više boriti sa provizornim mišljenjima da je ona “nauka koja generalizira”, premda je riječ o empirijskoj znanosti, koja ne treba da se bori za legitiman status jedne od humanističkih znanosti. S druge strane, prevladavaju tenzije podjela na antropologiju koja se orijentira na historijske fenomene kulture i društva i onu koja je u traganju za “vanvremenim, nepromjenjivim strukturama i obrascima”.

⁴⁹ L. Kurtović, “Etnografski eksperimenti”, 376.

“Antropološki koncepti kao što su kultura, etnicitet ili narod nevjerovatno su lako zloupotrebijivi u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, jer se zapravo jako dobro uklapaju u esencijalne teze, iz kojih su se, da ironija bude veća, prvobitno izrodile.”⁵⁰

Institucionaliziranje antropologije kao studija na najvećem i najreferentnijem univerzitetu u Bosni i Hercegovini, Univerzitetu u Sarajevu, još nije počela u strukturalno-organizacijskom okviru, jer nije zvanično takav zahtjev do sada poslan glavnim tijelima Univerziteta (Rektorat, Senat, Upravni odbor). Zahtjev uz obrazloženje može doći samo od pripadajućeg fakulteta koji je članica Univerziteta u Sarajevu, tj. od organizacijskih jedinica UNSA, a koji se razmatra na sjednici Senata. Fakultet kao centralni okvir svih studija jednu takvu proaktivnu inicijativu može dobiti od svog nastavnog kadra, pojedinačno ili kolektivno, pripadajućih studijskih grupa kao i komplementarnih odjeljenja i studenata. Prema dostupnim podacima, studij se može osnovati na Prirodno-matematičkom fakultetu ili Filozofskom fakultetu ili između dvije ili više organizacijske fakultetske jedinice na Univerzitetu u Sarajevu. Studij može biti prvog, drugog i trećeg ciklusa ili integrirani trostepanjski, koji obuhvata sve studijske stupnje od diplome do doktorata.

Rektor Škrijelj smatra da bi konjunktorno bilo da ovakav studij bude formiran kao paralelni iza kojeg bi stajale dvije univerzitetske ustanove – Univerzitet u Sarajevu i neki od svjetskih najutjecajnijih univerziteta na kojima se proučava antropologija i prate suvremeni stručni i znanstveno kredibilni trendovi, kako bi studenti dobili obje međunarodno priznate diplome. Pored toga, korisno bi bilo i to što bi došlo do svojevrsne interaktivne razmjene kadrova, mišljenja i novih metodoloških tendencija u struci.⁵¹

Škrijelj podržava ideju o inicijativi za ustanovljenje katedre za antropologiju, podvlačeći važnost studija od domena genetike i bioantropologije do društvenog i kulturnog sagledavanja različitih fenomena u Bosni i Hercegovini i svijetu. Mišljenja je da je potrebno napraviti prvi korak –

⁵⁰ Isto, 377.

⁵¹ Intervju sa Rifatom Škrijeljem (Rektorat UNSA, lični intervju, 11. 9. 2019)

razgovarati sa najznačajnijim bioantropologom u Bosni i Hercegovini akademikom prof. dr. Rifatom Hadžiselimovićem, koji bi s aspekta i znanosti i iskustva mogao ocijeniti mogućnosti za pokretanje studija antropologije i u slučaju procjene da postoji interes i kreirati program studiranja, predmete koji bi se izučavali, modele rada i stjecanja univerzitetskih stručnih zvanja.

Nakon meritorne i ozbiljne procjene o potrebi otvaranja katedre za antropologiju, kada bi Rektorat Univerziteta u Sarajevu dobio argumentiranu analizu i finaliziran detaljan studijski program sa izloženom inicijativom, koju potpisuje akademik Rifat Hadžiselimović, ovaj zahtjev bi bio stavljen u proceduru za saglasnost svih mjerodavnih tijela Univerziteta u Sarajevu. Iz ovoga se može zaključiti da je prava adresa za kreiranje programske paradigme buduće katedre upravo istaknuti akademik prof. dr. Rifat Hadžiselimović, koji je u svojoj vrlo cijenjenoj profesorskoj i znanstveno-istraživačkoj karijeri bio inicijator progresivnih naučnih aktivnosti i voditelj zapaženih i visokorangiranih naučnih programa.

Na pitanje *da li biste Vi bili spremni da uđete u ovakav jedan kompleksan proces kao što je otvaranje studija antropologije na Univerzitetu u Sarajevu, jer uvaženi rektor prof. dr. Rifat Škrijelj smatra da samo Vi možete biti voditelj inicijative s obzirom na Vašu kompetenciju, referentnost, znanje i autoritet?*, profesor Hadžiselimović dao je slijedeći odgovor:

“Zavisno od koncepta budućeg studija (odsjeka), siguran sam da se katedra može locirati na UNSA. Za početak treba osnovati inicijativnu grupu. Ako odlučite, možete računati na moju podršku i pomoć.”⁵²

Sudeći prema dosadašnjoj praksi, univerzitetska zajednica u Bosni i Hercegovini (ni)je nadomak ostvarenju cilja koji se zove otvaranje katedre za antropologiju na nekom od univerziteta u Bosni i Hercegovini. U razgovoru sa univerzitetskim profesorima u Bosni i Hercegovini i u inozemstvu, stječe se dojam da postoji volja za konstruiranjem antropoloških obrazaca na budućoj katedri za antropologiju ili etnologiju i antropologiju, kako bi se studij mogao zvati. Također, intervjuirani su istakli svoju bezrezervnu

⁵² Intervju sa Hadžiselimovićem.

podršku koja bi se temeljila na stručnom znanju, ljudskim resursima, konkretnom iskustvu i praksi kao i vremenu kao najvažnijem resursu, kako bi ustanovili moderan studij prema svjetskim standardima.

Ne nedostaje nam stručnjaka, ne nedostaje ni volje – samo još ono malo – da oformimo inicijativnu grupu koja će izraditi stručni program studija, postupiti po procedurama, i čekati ono “da”, i tu smo pred vratima katedre za antropologiju. Do tada ćemo idalje biti među rijetkim državama na Balkanu u kojoj se na univerzitetima ne proučava antropologija. I, da, do tada ćemo idalje živjeti još jedan paradoks.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je zemlja čija je povijest, kultura, tradicija i mentalitet stanovništva prepoznata “iz vana”, u pogledu stranih antropologa, međutim, paradoks leži u tome da bosanskohercegovačka akademska zajednica nije pružila adekvatan odgovor “iznutra”.

Zemlje jugoistočne Evrope Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija, u različitim vremenskim periodima i pod različitim sociokulturnim uvjetima svoje su prve susrete sa antropološkom naukom imale početkom 20. stoljeća, a fundamentalni institucionalni okvir za njeno izučavanje formiran je u periodu SFRJ. Danas se antropologija kao samostalna studijska jedinica proučava na univerzitetima u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu i Skoplju.

S Bosnom i Hercegovinom, međutim, stvari stoje potpuno drugačije. Dok su države Regije institucionalizirale ovu nauku, dajući joj pored akademskog i državotvorni značaj, ovdje još uvijek nema dovoljno intelektualne snage i systemske strategije da se kroz univerzitetska tijela osnuje ovaj studij.

Iz razgovora koji su vođeni sa bosanskohercegovačkim istaknutim profesorima u Bosni i Hercegovini i u inostranstvu, kao i aktualnim rektorom Univerziteta u Sarajevu, stječe se dojam da zbog etatističko-birokratskih proceduralnosti i izraženog subjektiviteta u procesu odlučivanja, inicijative

za pokretanje samostalnog studija antropologije neće doći od onih koji na to imaju zakonsko pravo (fakulteti, katedre, nastavni kadar, studenti), jer da bi takve inicijative prošle dalje univerzitetske procedure neophodno je kreirati plan, istražiti kapacitete, provesti anketiranje, etc. S druge strane, postoji bojazan kod onih koji odlučuju o tome, da bi se bosanskohercegovačku antropologiju moglo ideologizirati kroz političku prizmu, i prozvati je “bošnjačkom” jer su srpski i hrvatski nacion kroz akademski sistem u Srbiji i Hrvatskoj konstituirali matricu za antropološko proučavanje vlastitih etnosa. Tako Bosna i Hercegovina, zemlja antropologije, ostaje bez antropologije.

Gledajući kroz povijesnu prizmu, drvo antropologije od svih regionalnih centara prvo je zasađeno u Sarajevu koje je bilo domaćin najvećeg međunarodnog skupa svjetskih antropologa. Kongres evropskih arheologa i antropologa održan je u augustu 1894. godine, što je stavilo fokus stranih istraživača na Bosnu i Hercegovinu čiju je kulturu trebalo približiti, objasniti i otkriti Austro-Ugarskoj nakon okupacije kao i drugim interesentima za dešifriranje nepoznatih kultura Evrope i Balkana.

Zemaljski muzej (1888) kao najstarija naučno-istraživačka institucija na Balkanu i Balkanološki institut koji je iz nje proizišao (1904), uveliko su doprinijeli da Sarajevo postane važno izvorište novih istraživačkih ideja i interdisciplinarnih projekata etnološkog, etnografskog, arheološkog, povijesnog, lingvističkog, filozofskog i sociološkog spektra djelovanja.

Poslije Drugog svjetskog rata kulturna antropologija u Bosni i Hercegovini se razvija preko etnološko-etnografskih obrazaca i kroz institucije koje su u opisu svoga znanstvenog djelovanja očuvale tradiciju izučavanja i zastupanja etnologije.

Ipak, može se reći da je Bosna i Hercegovina imala prvog magistra antropologije 1972. godine, koji je bio tada jedini magistar u bivšoj Jugoslaviji. Riječ je o akademiku prof. dr. Rifatu Hadžiselimoviću, koji je magistrirao na Sveučilištu u Zagrebu, a predavao je antropologiju na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu.

Od osamdesetih godina 20. vijeka do danas Bosna i Hercegovina je postala atraktivna destinacija za istraživanja zapadnih stručnjaka, koji su svoja gledišta, opservacije i tematske članke objavljivali u svjetskim antropološkim i historijskim časopisima.

“Vanjskom pogledu” neće još neko vrijeme biti pridružen “unutrašnji pogled”. Institucionalizacija antropologije čeka neke druge ljude, neko novo vrijeme i neku državotvorniju politiku.

IZVORI I LITERATURA

Knjige

- Bringa, Tone, *Biti musliman na bosanski način*, Sarajevo: Dani, 1997.
- Gerc, Kliford, *Antropolog kao pisac*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Hadžiselimović, Rifat, *Uvod u teoriju antropogeneze*, Sarajevo: Svjetlost, 1986.
- Halilović, Hariz, *Places of Pain. Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-Torn Communities*, New York: Berghahn Books, 2013.
- Ibraković, Dželal, *Na klackalici etnocentrizma i multilateralnosti (Paradigma BiH)*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014.
- Kulenović, Salih, *Etnologija sjeveroistočne Bosne*, Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1995.
- Kulenović, Salih, *Kulturna antropologija (uvod u kulturnu antropologiju i izbor tekstova)*, Tuzla: Narodna i univerzitetska biblioteka “Derviš Sušić”, 2002.
- Žmegač Čapo, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina, Šantek, Goran Pavel (ur.), *Etnologija bliskoga*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006.

Članci

- Čapo-Žmegač, Jasna, "Etnologija ili (socio)kulturalna antropologija", u: *Studia ethnologica Croatica*, Zagreb: SEC, 1993, 11-25.
- Govedarica, Blagoje, "Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine", u: *Međunarodna naučna konferencija "Balkanologija danas" u povodu 50-godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Godišnjak*, knjiga 42, Sarajevo: ANUBiH, 2013, 9- 22.
- Kapidžić, Hamdija, "Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u augustu 1894", u: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo: MGS, 1966, 265-289.
- Kulenović, Salih, "Uvod u kulturnu antropologiju", u: *Kulturna antropologija*, Tuzla: Naučna i univerzitetska biblioteka "Derviš Sušić", 2002, 9-22.
- Kurtović, Larisa, "Cataloguing Tradition in a Socialist Republic: Ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945-1990", in: *The Anthropological Field on the Margins of Europe, 1945-1991*, Chris Hann and Aleksandar Bošković (eds.) Berlin: Lit Verlag, 2014, 305-339.
- Kurtović, Larisa. "Etnografski eksperimenti: Manifest za podršku razvoja društvenokulturne antropologije u Bosni i Hercegovini i kratak pregled studentskih radova", u: *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Sarajevo: FPN, 2010/2011, 359-390.

Ostali izvori

- https://www.academia.edu/7659513/Cataloguing_Tradition_in_a_Socialist_Republic_Ethnology/2014. (pristupljeno: 1. 8. 2019)
- http://www.anubih.ba/index.php/bs/?option=com_content&view=article&id=245&Itemid=698&lang=ba (pristupljeno: 17. 7. 2019)
- http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=1782. (pristupljeno: 1. 7. 2019)
- <https://www.unsa.ba/o-univerzitetu/organizacija/historija> (pristupljeno: 18. 9. 2019)
- <http://www.mojfaks.com/postani-student/navala-na-filozofski-ove-godine->

- vise-brucosa-a-posebno-je-bila-borba-za-jedan-studij. (pristupljeno: 30. 8. 2020)
- file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/MA-ETNOLOGIJA.pdf (pristupljeno: 11. 8. 2019)
- https://etno.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2012/11/Doktorski-program-etnologije-i-kulturne-antropologije-za-web_4-4-2017.pdf (pristupljeno: 15. 9. 2020)
- <https://frenzyspark.com/2012/12/30/antropologija-civilizacijski-gordijev-cvor> (pristupljeno: 30. 5. 2019)
- https://www.academia.edu/7659513/Cataloguing_Tradition_in_a_Socialist_Republic_Ethnology/2014. (pristupljeno: 1. 8. 2019)
- <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-79361045017V> (pristupljeno: 15. 7. 2020)
- <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/etnologija> (pristupljeno: 14. 6. 2019)

Predavanja i intervjui

- Ibraković, Dželal, “Uvod u socijalnu antropologiju” (predavanja), Sarajevo: Odsjek Sociologija, FPN, 2018.
- Intervju sa Hadžiselimović, Rifatom. Institut za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju. Lični intervju, 12. 9. 2019.
- Intervju sa Halilović, Harizom. RMIT University Melbourne, Australija. Lični intervju, 8. 9. 2019.
- Intervju sa Ibraković, Dželalom. Fakultet političkih nauka. Lični intervju, 22. 8. 2019.
- Intervju sa Kulenović, Salihom. Univerzitet u Tuzli. Lični intervju, 19. 8. 2019.
- Intervju sa Škrijelj, Rifatom. Rektorat Univerziteta u Sarajevu. Lični intervju, 11. 9. 2019.

BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN REGIONAL AND WORLD ANTHROPOLOGY AS A HOSTAGE OF ETATIST-BUREAUCRATIC PROCEDURAL

Summary

Bosnia and Herzegovina is a country whose history, culture, tradition and mentality of the population are recognized “from the outside”, in terms of foreign anthropologists, however, the paradox lies in the fact that the Bosnian academic community did not provide an adequate response “from the inside”. The countries of Southeast Europe Slovenia, Croatia, Serbia, Montenegro and Northern Macedonia, in different time periods and under different sociocultural conditions had their first encounters with anthropological science at the beginning of the 20th century, and the fundamental institutional framework for its study was formed in SFRY. Today, anthropology as an independent study unit is studied at the universities of Ljubljana, Zagreb, Belgrade and Skopje.

With Bosnia and Herzegovina, however, things are completely different. While the states of the Region have institutionalized this science, giving it in addition to academic, a state-building significance, there is still not enough intellectual strength and systemic strategy here to establish this study through university bodies.

Interviews with prominent professors in Bosnia and Herzegovina and abroad, as well as the current rector of the University of Sarajevo, give the impression that due to etatist-bureaucratic procedures and pronounced subjectivity in the decision-making process, initiatives to start an independent study of anthropology will not come from those who have the legal right to do so (faculties, departments, teaching staff, students), because in order for such initiatives to pass further university procedures, it is necessary to create a plan, research capacities, conduct surveys, etc. On the other hand, there is a fear among those who decide on it, that Bosnian

anthropology could be ideologized through a political prism, and called “Bosniak” because the Serbian and Croatian nations have constituted a matrix for anthropological study of their own ethnic groups through the academic system in Serbia and Croatia. Thus, Bosnia and Herzegovina, the country of anthropology, remains without anthropology.

Looking through a historical prism, the tree of anthropology of all regional centers was first planted in Sarajevo, which hosted the world’s largest international gathering of anthropologists. The Congress of European Archaeologists and Anthropologists was held in August 1894, which focused foreign researchers on Bosnia and Herzegovina, whose culture was to be brought closer, explained and discovered to Austro-Hungary after the occupation, as well as to other interested parties in deciphering unknown cultures in Europe and the Balkans.

The National Museum (1888) as the oldest scientific research institution in the Balkans and the Balkan Institute that emerged from it (1904), greatly contributed to Sarajevo becoming an important source of new research ideas and interdisciplinary projects of ethnological, ethnographic, archaeological, historical, linguistic, philosophical and sociological spectrum of activity.

After the Second World War, cultural anthropology in Bosnia and Herzegovina developed through ethnological-ethnographic patterns and through institutions that have preserved the tradition of studying and representing ethnology in the description of their scientific activities.

Nevertheless, it can be said that Bosnia and Herzegovina had its first master’s degree in anthropology in 1972, which was then the only master’s degree in the former Yugoslavia. Academician prof. dr. Rifat Hadžiselimović, who has a master’s degree from the University of Zagreb, and taught anthropology at the Faculty of Science in Sarajevo. From the 1980s until today, Bosnia and Herzegovina has become an attractive destination for research by Western experts, who have published their views, observations and thematic articles in world anthropological and historical journals. For

a while, the “outside” view will not be accompanied by the “inside” view. The institutionalization of anthropology awaits some other people, some new time and some more state-building policy.

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*, knj. 1, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019, 237 str.

Knjiga autora prof. emeritusa Enesa Pelidije napisana je na 237 strana i sastoji se od Sadržaja, Predgovora, dva ključna poglavlja koja su podijeljena u više potpoglavlja, Rječnika termina, Izvora i literature te Indeksa ličnih imena i geografskih pojmova. Rukopis je zasnovan na velikom broju objavljenih izvora, stručnim i naučnim publikacijama, knjigama, enciklopedijama, člancima, natuknicama, ljetopisima, bibliografijama, katalozima, štampi, te internet izvorima. Osim toga, autor je u tekst unio i 746 podnožnih napomena.

U Predgovoru knjige naznačeno je da najveći dio rukopisa sadrži tekstove koje je autor periodično objavljivao u više časopisa, a koji se odnose na život i djelo najznačajnijih bosanskohercegovačkih osmanista i orijentalista do kraja 20. stoljeća, po izboru autora, od dr. Safvet-bega Bašagića do akademika Avde Sućeske. Također se navodi da je “zbog svoje obimnosti, cijela knjiga podijeljena na dva dijela”, te da su u prvom tomu doneseni podaci o bosanskohercegovačkim osmanistima do 1945. godine, dok su drugim tomom obuhvaćeni podaci “o bosanskohercegovačkim osmanistima koji su najveću aktivnost imali od sredine 20. do prvih godina 21. stoljeća”.

Posebnu vrijednost rukopisa čini prvo poglavlje pod naslovom “O bosanskohercegovačkim historičarima-osmanistima i njihovim djelima do početka 20. stoljeća”. U njemu autor Pelidija, pored Uvodnih napomena koje sadrže veoma dragocjen pregled domaćih i inostranih arhiva i ustanova u kojima se nalaze dokumenti i rukopisne zbirke osmanske provenijencije, donosi detaljne podatke o ličnostima domaćeg porijekla koje su još u vrijeme egzistencije Osmanske države, odnosno Bosanskog sandžaka/ejaleta/vilajeta, ostavile historiografske tragove iz različitih spisateljskih žanrova o povijesti svijeta, historiji osmanske dinastije, značajnim događajima iz vremena vladavine pojedinih sultana, prilikama u Bosni i mnogim

drugim temama. To su: Derviš Jakub-paša, Nesuh Matrakčija, Ali-dede Bošnjak, Muhamed Nerkesi, Hasan Kjafija Pruščak, Jusuf Livnjak, Abdal Veli, Husein Bošnjak-Kodža Muerrih, Ibrahim Alajbegović-Pečevića, Mehmed Halifa Bošnjak, Mustafa Bošnjak Muhlisi, Husein Muzaferija, Mustafa Užičanin-Zari, Ali-beg Pašić-Vusleti, Mustafa Pruščak, Ibrahim Opijač, Mustafa Huremi, Fevzi Mostarac, Ali-paša Varvari, Ahmed Hadžinesimović-Pruščak, Omer Novljanin, Mula Mustafa Bašeskija, Mustafa Firakija, Ahmed Zekić-Vehbi, fra Stjepan Margitić, fra Nikola Lašvanin, fra Bono Benić, biskup Marijan Bogdanović, fra Stjepan Marijanović, fra Filip Lastrić, fra Mate Mikić, Muhamed Hamdi Skejo Prozorac-Bošnjak, Salih Sidki Ćehajić-Mahmudkadić, Muhamed Enveri Kadić, Muhamed Emin Isević, fra Ivan Frano Jukić, fra Antun Knežević, fra Anđeo Šunjić, fra Jakov Baltić, Staka Skenderova, Husein Bračković, Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina i Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkit.

U drugom poglavlju knjige pod naslovom “O poznatim bosanskohercegovačkim osmanistima prve polovine 20. stoljeća (1900-1945)”, autor Pelidija istančanim stilom laskim za čitanje, zanimljivo, detaljno i na relevantnim historijskim izvorima i literaturi zasnovano piše o imenima koja su ostavila neizbrisiv trag u historiografiji osmanskog razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti i koja stoje na početku svakog osmanistčkog istraživačkog napora prošlosti jugoistočne Evrope općenito. Riječ je o Safvet-begu Bašagiću, Milanu Prelogu, Sejfudinu Kemuri, Vladimiru Ćoroviću, Ćiri Truhelki, Julijanu Jeliniću, Muhamedu Enveri Kadiću, Rizi Muderizoviću, Vladislavu Skariću, Fehimu Spahi i Mehmedu Handžiću.

Univerzitetski profesor u mirovini dr. Enes Pelidija, pisanjem knjige o naučnicima koji su svoj životni vijek u cjelini ili značajnim dijelom posvetili istraživanju bosanskohercegovačke historije osmanskog perioda, učinio je veliku uslugu svim istraživačima naše prošlosti, a posebno onima koji su na početku svog naučnog rada. Također, obradovao je i studente dodiplomskog i postdiplomskog studija iz historije u Bosni i Hercegovini i regiji za koje će knjiga biti svojvrnsni udžbenik za historiografiju osmanskog perioda.

Na koncu, i šira čitalačka publika je ovim spisateljskim poduhvatom dobila vrlo zanimljivo štivo o životu i djelu najistaknutijih historičara-osmanista i orijentalista čije je ime ostalo vezano za navedeno razdoblje naše prošlosti. Ostaje nam samo s nestrpljenjem očekivati i publikovanje drugog dijela ovog vrijednog istraživačkog i spisateljskog poduhvata u oblasti osmanstike.

Sedad Bešlija

Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, 357 str.

Znameniti britanski historičar Eric Hobsbawm u drugoj polovini dvadesetog stoljeća u upotrebu je uveo pojam *dugo devetnaesto stoljeće* i njime označio period historije koji je trajao od 1789. do 1918. godine. Pored činjenice da je značajan broj tema iz nacionalne historije vezanih uz ovaj turbulentni period obrađen u bosanskohercegovačkoj historiografiji, i dalje postoji ogromna praznina kada je riječ o proučavanju bosanskohercegovačke historije pod osmanskom vlašću krajem 18. i u 19. stoljeću. Djelić te praznine popunjen je objavljivanjem knjige *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, u izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu 2017. godine. Autorica ove monografije je viša naučna saradnica Instituta za historiju Hana Younis. Naučni opus Hane Younis uglavnom sačinjavaju monografije i radovi u kojima je fokus stavljen na izučavanje društvene i ekonomske historije prostora Bosne i Hercegovine u posljednjih nekoliko decenija osmanske vlasti i u austrougarskom periodu. Od toga ne odstupa ni ova publikacija koja predstavlja djelimično prerađeni tekst doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2012. godine. Na 357 stranica autorica je kroz uvod, tri glavne tematske cjeline i zaključak čitateljima pokušala dočarati ulogu trgovačke elite u životu grada Sarajeva u vremenskom okviru u kojem je Osmansko Carstvo, a i Sarajevo kao dio istoga, prolazilo kroz brojne krize.

Nakon što je u *Uvodnom razmatranju* (13-25) objasnila osnovne ciljeve svoga istraživanja, te napravila kratak osvrt na izvornu građu i zastupljenost teme kojom se bavila u historiografskoj literaturi, u prvoj tematskoj cjelini koja nosi naslov *Reforme u Osmanskom Carstvu u 19. stoljeću, njihovo provođenje u Bosni i utjecaj na formiranje trgovačke elite u Sarajevu* (25-61), Younis piše o ekonomskim reformama u Osmanskom Carstvu te njihovoj refleksiji na život trgovaca u Sarajevu. U osnivanju Trgovačkog suda u Sa-

rajevu i nestanku esnafa, autorica je prepoznala dva iznimno važna faktora koji su doveli do slobodnijeg djelovanja u poslovima trgovine i etabliranja trgovačke elite u Sarajevu. U završnom dijelu prve cjeline ove knjige autorica se osvrnula na sam termin *elita* i na promjenu strukture društva koja se desila pod utjecajem reformi u 19. stoljeću, pa tako zaključuje da se model *tanzimatske elite* multikonfesionalnog sastava iz Istanbula prenio i na Bosanski ejalet. U skladu s tim, u Sarajevu, koje je u to vrijeme predstavljalo izuzetno važno mjesto u odvijanju trgovine s Osmanskim Carstvom, pojedine trgovačke kuće i ličnosti počinju da se izdvajaju po svom bogatstvu od ostalih koji dolaze iz iste branše. Važnu kariku u formiranju sarajevske trgovačke elite predstavljala je mogućnost trgovaca da svoj kapital ulože u trgovinu van granica Bosanskog ejaleta i Osmanskog Carstva.

U drugoj, najobimnijoj, tematskoj cjelini ove knjige *Poslovni život trgovačke elite u Sarajevu u posljednjim decenijama osmanske uprave* (65-216), autorica je kroz devet poglavlja nastojala da prikaže razvoj sarajevskih trgovačkih kuća do početka austrougarske okupacije. Younis navodi da se od 30-tih godina 19. stoljeća u arhivskoj građi može pratiti proces formiranja krupnih trgovaca, što dovodi u vezu sa pojavom oznake za trgovca i njegovu robu u obliku marke. Pojavu marke, kao jedinstvenog znaka raspoznavanja, autorica detektira kao jasan dokaz formiranja trgovačkih kuća u Sarajevu. Izgled i način nastajanja oznaka koje su koristile trgovačke kuće prikazan je na primjerima Hadžiristića, Kumašina i Despića. Analizom izvorne građe Younis zaključuje da su uglavnom prve dvije generacije one koje su razvijale i širile posao, pa tako 40-tih i 50-tih godina 19. stoljeća dolazi do izrastanja u veletrgovce, kada je na čelu trgovačkih kuća najčešće bila druga generacija. Sa druge strane već u trećoj generaciji dolazi do slabljenja, pa čak i postepenog propadanja trgovačkih kuća zbog dioba među trećom generacijom. Uslijed takvih kretanja austrougarsku okupaciju su značajno oslabljene dočekale čuvene trgovačke porodice Hadžiristića, Jelića pa i Despića, ali da to nije bio ustaljen obrazac pokazuju primjeri trgovačkih kuća Kumašina, Jeftanovića i Merhemića, koje su svoj rad proširile i na druge privredne grane s ciljem zadržavanja svog statusa.

Detaljnou analizom načina poslovanja sarajevskih trgovaca, autorica je u nastavku ove tematske cjeline pokušala dati odgovor na pitanje kako je izgledao sistem trgovanja zasnovan na dužničko-povjerilačkim odnosima iz perspektive trgovca. Younis ističe da je nedovoljna istraženost izvorne građe o trgovačkom sistemu uzrokovala spominjanje kreditiranja domaćih trgovaca od strane inostranih, gdje se kao razlog često navodio nedostatak kapitala domaćih trgovaca potreban za nabavku potrebnih proizvoda. Istraživanjem arhivske građe autorica je prateći sarajevsku, ali i drugu trgovačku elitu iz Bosne, došla do zaključka da su poslovi obavljani i sa gotovim novcem, da je postojao sistem trgovanja, te da isplatu kupljene robe iz inostranstva koja je vršena po prethodnom dogovoru nije ispravno posmatrati kao kreditiranje domaćeg trgovca. To posebice pravda činjenicom da su sarajevski trgovci istovremeno sa naručivanjem robe iz evropskih centara poput Beča i Trsta, također slali i vlastitu robu u te gradove, dok su isplatu dobijali prema dogovoru. Takvi trgovački odnosi ne znače da je tom prilikom sarajevska trgovačka elita kreditirala svoje kolege iz Beča i Trsta. Značajan broj stranica Younis je posvetila analiziranju i prikazivanju uloge veresije ili duga u poslovima sarajevske trgovačke elite. Kao najvažnije resurse s kojima su na tržištu bile prisutne trgovačke kuće iz Sarajeva, autorica je naglasila krzno, tekstil, prehranu i druge raznovrsne artikle poput kafe, duhana i, u slučaju Hadžiristića, zlata. Bosanski trgovci su na različite načine vršili plasman robe, pa tako Younis piše o plasiranju i kupovini robe putem komisionara ili posrednika, zatim o otvaranju filijala izvan Sarajeva, gdje se posebno ističu filijala sarajevskih veletrgovaca u Istanbulu, koju je 1839/40. godine otvorio Nikola Despić, te one koje su nešto kasnije u Beču otvorili Jeftanovići i Hadžiristići. U poglavlju u kojem piše o transportu robe autorica ističe važnost izgradnje puteva u 19. stoljeću, što je doprinijelo boljoj komunikaciji, te u značajnoj mjeri olakšalo obavljanje trgovačkih poslova između bosanskih i trgovaca iz drugih dijelova Osmanskog Carstva i Evrope. U posljednjih nekoliko poglavlja druge tematske cjeline Younis je pažnju posvetila izučavanju visine carina sa kojima su se susretali sarajevski trgovci, zatim načinu zapošljavanja pomoćnog osoblja i odnosima

između trgovačke elite i njihovih zaposlenika, pojavi bankrotiranja te ostalim poslovima sarajevske trgovačke elite, koje su pokušavali pokrenuti s ciljem uvećanja kapitala.

Treća tematska cjelina, naslovljena *Život izvan trgovine* (221-281), podijeljena je na pet poglavlja u kojima je prikazan svakodnevni život sarajevske trgovačke elite. Autorica piše o učestvovanju sarajevske trgovačke elite u radu zvaničnih institucija grada u drugoj polovini 19. stoljeća, napominjući da je njihov osnovni posao i dalje ostajao trgovina, te da je njihovo učešće u političkom životu bio samo usputan posao koji je doprinio njihovom uspinjanju na društvenoj ljestvici. U nastavku ovog poglavlja dat je i osvrt na pojedine trgovce i njihovo učešće u političkom životu. Younis piše o druženjima, koja je podijelila na ona tradicionalna, te druženja odabranog društva, organizirana po uzoru na zapadne običaje. Autorica kod sarajevske trgovačke elite primjećuje i pojavu pomodarstva, što prikazuje na nekoliko zanimljivih primjera među porodicama Hadžiristića i Despića. Ukazuje i na važnost religije u životu sarajevske trgovačke elite, navodeći da se religija prožimala kroz sve segmente njihovog života, neovisno o tome da li su oni privatnog ili poslovnog karaktera. Vrlo važno je bilo održavati dobre odnose sa vjerskim poglavarima, jer u suprotnom je trgovačka kuća mogla trpjeti štetu što je u ovoj knjizi prikazano na primjeru porodice Budimlića, čijim članovima je zbog crkvene kletve bilo zabranjeno ulaziti i u crkvu. Takav rasplet je imao negativan utjecaj na njihovo poslovanje. U posljednja dva poglavlja treće velike cjeline ove knjige, autorica piše o privatnom životu, porodici, porodičnim odnosima, sklapanju braka, o načinima liječenja, te o shvatanju smrti među sarajevskom trgovačkom elitom. Na kraju knjige čitateljima je ponuđen zaključak na bosanskom, engleskom i arapskom jeziku, popis citiranih izvora, literature i *web-stranica*, prilozi među kojima se nalaze faksimili iz građe i porodične fotografije, popis priloga, indeks ličnih imena i geografskih pojmova, spisak skraćénica te bilješka o autorici.

U vremenu u kojem možemo primijetiti smanjen interes za bavljenje historijom 19. stoljeća, kako u domaćoj tako i u inostranim historiografijama,

knjiga autorice Hane Younis *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878* predstavlja značajan doprinos za bosanskohercegovačku historijsku nauku. Uzimajući u obzir obim izvorne građe na različitim jezicima koju je autorica koristila, analizirala i objedinila u jednu smislenu cjelinu, smatram da je studija Hane Younis vrijedan i u budućim istraživanjima nezaobilazan prilog izučavanju i razumijevanju života trgovačke elite u Sarajevu u posljednjim decenijama osmanske uprave.

Amer Maslo

Edin Radušić, *BOSNIAN HORRORS, Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2019, 230 str.

Edin Radušić se svrstava u rang vodećih stručnjaka po pitanju izučavanja i istraživanja nacionalnog identifikovanja, nacionalnih narativa, diskursa, percepcije *drugog/drugačijeg/drugosti*. Ova knjiga je još jedna u nizu odličnih studija o Bosni i Hercegovini koja može mnogo pomoći za razumijevanje određenih kulturno-tradicionalnih predrasuda, narativa i mišljenja Zapada o Bosni i Hercegovini i njenom stanovništvu vrlo živih i prisutnih i u XXI stoljeću. Preporučujemo da se prije čitanja ove knjige pročita knjiga istog autora *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, čime bi se dobila odlična polazna tačka u razumijevanju problematike koja je razrađena u *Bosnian horrors*.

Knjiga *BOSNIAN HORRORS* sastoji se od *Sadržaja, Uvoda*, četiri glave, prve dvije sadrže po četiri poglavlja sa različitim brojem potpoglavlja, dok druge dvije sadrže po dva poglavlja sa različitim brojem potpoglavlja, također dva *Zaključka*, jedan napisan na bosanskom, a drugi na engleskom jeziku, *Izvori i Literatura, Registar ličnih imena i Registar geografskih pojmova*.

U *Uvodu* svog teksta Radušić pobliže objašnjava način istraživanja, smjer i uopćeni razvoj srži svoje teme. Napisan je dosta precizno i detaljno, ali ne i preopširno, već dovoljno, toliko da se dobije potrebno znanje za razumijevanje glavnine teksta njegove knjige. Iako je već poznat kao autor koji se bavi diskursima i narativima, posebice nacionalnim, naglašava kako nije isključivo tragao za skrivenim tajnama unutar tekstova, diskursa i narativa, već se posvetio konkretnim dijelovima koji to predstavljaju. Istraživanje za ovu knjigu proteklo je u tri faze, ukoliko se osvrnemo na tekst, tri dijela. Prvi dio se odnosi na britansku javnu i političku percepciju Bosne i Hercegovine, bosanskih Slavena, hrišćana i muslimana, i njihovih

međusobnih odnosa u kontekstu hrišćanskog ustanka u Bosni. Drugi dio se odnosi na antitursku agitaciju nakon bugarskih zločina 1876. i diskurs o barbarskim zločinima u Bosni i Hercegovini, te ukupni utjecaj na prihvatanju teze antiturskog fronta. Treći dio je posvećen političkim posljedicama dominantnih antiturskih i antimuslimanskih diskursa za Bosnu i Hercegovinu, sagledavanje mogućnosti izvedbe ideje humanitarne intervencije jedne zapadne sile, davanje mandata Austro-Ugarskoj Carevini za provedbu iste, odnosno vojne okupacije. Sveukupno smješteno u kontekstu osmanizma, orijentalizma, imperijalizma, nacionalizma, balkanizma evropskog XIX stoljeća.

Istaknuta je jedna važna novina u politici evropskih država XIX stoljeća spram *neevropskih* država (Osmansko Carstvo), a to je ukazivanje na ugroženost ljudskih prava, počeci humanitarnih intervencija i agitacija. Masovni mediji i javnost istupaju kao jedan od utjecajnih faktora političkih promjena i zaokreta u političkim kursevima. Štampa je, primjećuje Radušić, u Viktorijanskoj eri imala veliku moć mijenjanja, kreiranja, opovrgavanja, podizanja, prihvatanja političkih i javnih mišljenja i stavova na raznim linijama. Da li je bila u pitanju vlast i njeni stavovi i potezi, opozicija, parlament, društveni slojevi, strane vlade, itd, antiturski/antiosmanski diskurs štampe bio je poprilično uočljiv, potkrijepljen općim diskursom o *Bugarskim zvjerstvima* unutar kojeg i *zvjerstva* u Bosni imaju svoje mjesto. Radušić naglašava da zavisno od vremenskog perioda štampa zadobija određeni kurs, primijetno je da jedne novine zauzimaju, uvjetno rečeno, *provladinu* stranu, druge su oponirane sa izgrađenim antiturskim stavom, dok su se opet treće više kretale u neutralnom pravcu informiranja. Analizira *The Times*, *Daily News* i *The Pall Mall Gazette*, najmoćnije novine viktorijanske Britanije, izvlači iz njihovih tekstova konkretne dijelove antiturskog, antimuslimanskog, antiosmanskog narativa i stavlja ih u kontekst evropske i svjetske britanske politike. Autor uočava da se lažni humanitarizam i moralnost pojavljuju u diplomatiji, upravo u ovim novinama, koje ne daju moralnu ocjenu najvišeg stupnja pojedinim stranim državama (Rusija). Jasno se vidi fokus na prostor Bosne i Hercegovine u analizi tekstova britanske

štampe. Istaknuli bismo komparaciju vodeće tri britanske novine za politička rješenja “popularnih” problema vanjske politike V. Britanije, zatim diskursa o Osmanskom Carstvu, ustanku u Bosni i Hercegovini, zločinima (Bugarska i Bosna i Hercegovina), te položaju hrišćana i muslimana. Time dobijamo jednu širu sliku i kontekst kako su slojevi britanskog društva bili informirani i kako su (potencijalno) *disali* politiku i političke diskurse.

Prva vijest o *Bugarskim zločinima* došla je putem *Daily Newsa*, 23. juna 1876. godine, čime je započelo ogromno javno interesovanje na svim nivoima za događaje u Bugarskoj. Štampa je moćno oružje u pokretanju mase i promoviranju određenih političkih ideja, stavova. Radušić je ovo dobro primijetio kod *Daily Newsa*, 11. jula 1876, u jednom članku ovih novina gdje piše: “Ako ministri šute, ili govore nejasnim jezikom, vrijeme je da se čuje ogorčeni glas protesta nacije, putem drugih kanala”. Javno ispoljavanje u mitinzima je zadobilo na snazi tokom 1876. godine, osjetno je ojačan antiturski, antimuslimanski, antiosmanski diskurs, upravo zbog *zvjerstava* i zločina u Bugarskoj. Mitinzi su prepoznati kao još jedan, uvjetno rečeno, masovni medij, o kojem su izvještavali drugi masovni mediji (štampa). Za Radušića oni predstavljaju dobar izvor za proučavanje razmišljanja, zatim gibanja, stavova, diskursa i narativa unutar britanskog društva XIX stoljeća po pitanju općeg stanja u Bugarskoj i u Bosni i Hercegovini. Htjeli bismo naglasiti da sve do čitanja dijelova ovog teksta nismo imali saznanja o tome da je britanska javnost, kao i štampa, u jednom trenutku imala izraziti antiosmanski stav. Radušić ostaje dosljedan onome što je napisao u *Uvodu*, ne ulazi pretjerano između redova u potrazi za narativima, diskursima, već ih na konkretnim mjestima pronalazi i izoluje, te daje dovoljno analize i ličnog razmišljanja i interpretacije kako bi tekst dobio na *pitkoći*. Kritički se osvrće na pisanje britanskih političara i ambasadora kao i štampe. Kritičkom analizom Radušić indirektno daje pozitivnu ili negativnu ocjenu za jednostrano interpretiranje i promoviranje, jednako kao i za višestranu opažanje, interpetiranje i objašnjavanje. Odlično poentira i dekonstruira pisanje pamfleta Gladstonea *Bulgarian Horrors* u čijem kontekstu ne zaboravlja ni Bosnu i Hercegovinu. Do kraja druge glave svog teksta Radušić

iznosi stavove drugih političara, stranaka, štampe po pitanju zločina, njihovog mjesta u antiturskoj *atrocities* agitaciji, planovima za rješenja problema nastalih u Osmanskom Carstvu, njihovom općem odnosu prema istima, kako treba reagirati.

Zločini i opisi njihovog provođenja su sastavni dio svakog političkog sučeljavanja pa bila to diskreditacija vlasti ili pak ukazivanje drugima na njene loše odluke i vođenje. Zasiurno je Radušić u tome vidio nešto više pa je jednu glavu posvetio isključivo tome, hororu zločina koji su se dešavali u Bosni i Hercegovini i narativima o istim. Prati pisanje putopisaca, profesora, misionara, avanturista, političkih predstavnika i ista propituje, analizira, stavlja u kontekst objašnjavanja, traži diskurse. Tekst se nadovezuje i poprilično se lahko može pratiti i zadržava pažnju, bez da mu je uskraćena dimenzija naučnog i istraživačkog. Ova glava teksta predstavlja odličan materijal pojedincu da svojoj interpretaciji, dekonstrukciji i konstrukciji narativa dadne punu širinu. Međutim, kod Radušića to nije slučaj, u prethodnom redu smo mislili na sadržaj-tematiku, ne ulazi u pretjerane analize i interpretacije zbog čega je neko pisao na način na koji je pisao. Ipak, mi upotpunosti ne sporimo da to nije prisutno u tekstu. U centru dešavanja su slučajevi nabijanja na kolac, koji su predstavljeni ne samo kao ustaljena praksa lokalnih muslimana (iako su i oni predstavljeni barbarskiji naspram hrišćana) nego paradigma državnog sistema. Pratimo dvije strane antiturskog diskursa i antiturske agitacije, jedna drži neutralniju, ne upotpunosti negatorsku stranu da se zločini dešavaju, dok je druga dijametralno suprotna prvoj strani. Politički oportunistam ovih zločina u Bosni i Hercegovini tokom ustanka su iskoristili protivnici tadašnje vanjske politike Britanije prema Osmanskom Carstvu, konkretno mislimo na Gladstonea. Iznose se jednostrana viđenja položaja hrišćana, međusobnog odnosa hrišćana i muslimana u Bosni i Hercegovini tokom ustanka, te koliki značaj i utjecaj imaju na kreiranje javnog mnijenja.

Sagledavajući sveukupnu antitursku, antiosmansku agitaciju na britanskom domaćem tlu, Radušić dolazi do zaključka da je ona predstavljala

snažnu, ako ne i odlučujuću snagu koja je donijela novi zaokret u vanjskoj politici Britanije prema Osmanskom Carstvu i Istočnom pitanju. Tome Radušić dodaje pokretanje saradnje sa Rusijom, bivšom protivnicom na vanjskopolitičkom planu, pokretanje Carigradske konferencije (osjećanje nužnosti zaustavljanja krize, uzrokovano antiturskim/antiosmanskim mitinzima), odustajanje od očuvanja integriteta Osmanskog Carstva, odustajanje od očuvanja suvereniteta sultana. Prijedlozi na konferenciji, od strane Britanaca, tekli su upravo u tim smjerovima. Radušić ovo ističe kao posljedicu teza na antiturskim mitinzima tokom *atrocities* agitacije, političkim djelovanjem i pisanjem turkofobnih političara, štampe, putopisaca, misionara, profesora, historičara, avanturista. Dobija se jedan sasvim novi politički kurs i diskurs britanske vanjske politike u Istočnom pitanju. Mogli bismo ga interpretirati u svjetlu ličnih interesa Britanije, što je Radušić i uradio, parcijalno. Međutim, autor se više fokusirao na konkretni uži kontekst izvučen iz narativa i diskursa štampe i tekstova javnih ličnosti bez ekscesivnog analiziranja i interpretiranja šireg društvenog, političkog, ekonomskog i religijskog konteksta. Naravno, ne želimo da damo negativnu ocjenu zbog ovoga, naprotiv, pohvalno je, jer omogućava bolje koncentriranje na uži kontekst koji, u konačnici, može objasniti i širi kontekst. Pregovarački sto Velikih sila u Berlinu nije bio mnogo različit od onog na Carigradskoj konferenciji, mnoge tačke koje su ranije zagovarali britanski liberali (antiturski/antiosmanski diskurs) prenesene su i na ovaj kongres. Dodatak tome bila je ideja humanitarne vojne intervencije, o kojoj se u ranijim mitinzima i pamfletima antiturske agitacije mnogo raspravljalo i predlagalo. Želimo skrenuti pažnju i na *Zaključak* koji je napisan i bosanskim i engleskim jezikom, jezgrovit, sažet, s odlično poentiranim opažanjima, zaključnim tezama i interpretacijama.

Sveukupna ocjena za ovu knjigu je odlična, tekst je dobro sročeni i napisan, s jasnim praćenjem izvora, argumentacijskih linija kao i ličnih autorovih uočavanja i interpretiranja. Dojmilo nas je i to što je ova tema napisana na manjem broju stranica bez puno digresija, suvišnih informacija i izlaza iz okvira teme. U tome se ogleda vještina pisanja, kvalitet istraživanja

i posvećenost radu, te dobra koncentracija autora. Evidentan je izraziti uloženi istraživački trud i rad. Toplo preporučujemo čitanje ove knjige, jer predstavlja jednu pravu historiografsku *poslasticu* za ljubitelje i društvene i političke historije.

Aladin Kučuk

O. Marcin Czermiński, *Poljske kolonije u Bosni: Uspomene iz misije godine 1902. i odabrana pisma*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, 181 str.

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu je u okviru svoje izdavačke djelatnosti ove godine publikovao i studiju *Poljske kolonije u Bosni: Uspomene iz misije godine 1902. i odabrana pisma* autora Marcina Czermińskog. Urednici ove knjige su Enes S. Omerović iz Sarajeva i Tomasz Jacek Lis iz Toruńa u Poljskoj. Ovo je treće izdanje Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u ediciji *Memoari*, a objavljeno je uz finansijsku pomoć i podršku *Fondacije za izdavaštvo Sarajevo* i Ambasade Republike Poljske u Sarajevu.

Knjiga u osnovi predstavlja dnevnički zapis, odnosno putopis, koji je tokom boravka u Bosni napisao Marcin Czermiński, kojem su pridodana i odabrana pisma upućena autoru. Ona se tematski odnose i preklapaju sa samim tekstom putopisa. Na početku studije nalazi se kratka biografija autora. Czermiński (1860–1931) je bio svećenik, isusovac. Rođen je u Glińsku, Poljska, a obrazovanje je stekao u Krakovu i Rimu. Iako doktor filozofije i teolog, odlično je poznao i historiju. Bio je saradnik mnogih galicijskih časopisa, a trideset godina je radio u isusovačkom časopisu *Missye katolickie*, čiji je bio i urednik. Ono što se posebno ističe u njegovoj biografiji jeste misionarstvo, zahvaljujući kojem je, interesirajući se za probleme Katoličke crkve, boravio i u Bosni. Šest puta je posjetio Poljake u Bosni, a svoje doživljaje izložio je u brojnim uspomenama. Godine 1903. objavio je dnevnik s putovanja u kojem je predočio svakodnevni život poljskih kolonista iz okoline Banjaluke. Umro je u Lavovu, a iza sebe je ostavio značajnu zaostavštinu od 116 objavljenih bibliografskih jedinica kao i veliki rukopisni arhiv.

Nakon uvodnih riječi o autoru, dva urednika ovog izdanja su u kratkim studijama prezentirali svoj osvrt o Poljacima u Bosni i Hercegovini, te njihovom odnosu sa rimokatoličkom crkvom. Iz prvog priloga saznajemo da su značajan procenat doseljenog stanovništva nakon austrougarske okupacije činili Poljaci. Prema popisu iz 1910. godine bilo ih je gotovo jedanaest hiljada.

Dugo vremena oni su se naseljavali samo u gradske sredine kao vojnici, radnici i činovnici. Glavnina poljskih kolonista, usmjerenih ka bosanskim selima, naseljena je tek na prijelazu iz XIX u XX stoljeće. Dolazili su većinom iz Galicije i Bukovine, odnosno austrijskog dijela Monarhije. U kotarima: Prnjavor, Banjaluka, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Derventa i Tešanj formirano je više kolonija, od kojih su neke bile isključivo poljske, a druge mješovite, najčešće osnovane zajedno s Rusinima. U ovim naseljima bilo je potrebno dodijeljenu zemlju prvenstveno iskrčiti i pretvoriti u obradivu površinu, a uporedo s tim pristupiti izgradnji stambenih i pomoćnih objekata. Tek nakon toga pristupilo se organizaciji kulturno-prosvjetnog i vjerskog života. Drugi prilog donosi pregled uspostave i organizacije katoličke crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini kao i poznatog sukoba redovničkog i svjetovnog svećenstva proizašlog iz ovakvog razvoja događaja. Poseban osvrt dat je i na probleme sa svećenicima i organizacijom duhovnog života koje su imali Poljaci u svojim kolonijama banjalučkog kraja.

U glavnom dijelu monografije naveden je prijevod teksta putopisa, uz koji su dodane i uredničke napomene i objašnjenja u vidu endnota. One, u značajnoj mjeri, uglavnom donose osnovne biografske podatke o spomenutim osobama, ali i druge detaljnije informacije o crkvenim redovima i teološkim pojmovima. Czermiński je u proljeće 1902. godine posjetio Bosnu. Tokom ove misije, krenuvši iz Sarajeva, obišao je Poljake naseljene u: Prnjavoru, Rakovcu, Martincu, Gumjeri, Devetinama, Dubravi, Kokorskom Lugu, Trošeljju, Lamincima, Čelinovcu, Miljevcu, Bakincima Gornjim, Bakincima Donjim, Banjaluci i Novoj Dubravi. Glavni zadatak njegove misije bio je vršiti bogoslužjenje i vjersku pouku, kako djeci i omladini tako i odraslim. Oduševljenje koje su kolonisti iskazivali svećenikom koji im je držao misu i propovijed na njihovom maternjem jeziku posebno je impresionirala Czermińskog. Obilazeći poljske kolonije uvidio je probleme sa kojima se doseljeno stanovništvo suočavalo i o tome je pisao u svome dnevniku. Njegovi zapisi predstavljaju vrijedno svjedočenje o organizaciji i uslovima života doseljenih Poljaka. S obzirom da je bio svećenik i misionar najviše pažnje posvetio je pitanju religije. Nedostatak poljskog svećenika bio je veliki problem za

koloniste, ali i neredovna bogoslužjenja hrvatskog ili njemačkog svećenika. Postojeće kapele bile su skromne gradnje i malog kapaciteta, a Czermiński je većinu misa služio u privatnim kućama ili na livadama. Loša putna infrastruktura i povezanost kolonija međusobno, ali i s većim središtima poput Banjaluke i Bosanske Gradiške, osobito je razočarala Czermińskog. Uputio je kritiku bosanskoj vladi koju je smatrao odgovornom za takvo stanje zbog toga što nije dovoljno pažnje posvećivala ovom kraju. Ovaj putopis donosi i zanimljive opise prirode i krajolika koji su se od tog vremena do današnjih dana uveliko izmijenili. Dijelom su za to zaslužni i kolonisti koji su krčenjem šume pravili obradive površine i na njima počinjali gajiti određene kulture. Czermiński je zabilježio njihove napore u tim poslovima kao i u izgradnji stambenih i pomoćnih objekata te kapela. Na kraju putopisa autor je naveo i potrebe poljskih kolonista, od kojih su najvažnije bile: brže dodijeljivanje zemljišta, zamjena načina prikupljanja poreza (umjesto desetine porezom na zemlju) te izgradnja neophodne infrastrukture u vidu puteva, škola, zdravstvenih ustanova i vjerskih objekata. Važno je istaći da je putopis obogaćen sa dvadeset i devet izvornih fotografija koje prikazuju poljske koloniste u Bosni, njihove kuće i kapele, te predjele u kojima su živjeli. U okviru monografije objavljena su i odabrana pisma upućena Czermińskom od Franciszka Jakubowskog, poljskog službenika u Bosni, i Antonija Karpine, seoskog kneza u poljskoj koloniji Miljevac. Ona dopunjuju i detaljnije oslikavaju situaciju među kolonistima koju je autor putopisa zabilježio. Zanimljivo je da je Jakubowski pozitivno ocjenjivao politiku naseljavanja katolika u Bosnu, kako bi se na taj način umanjio značaj i dominacija pravoslavnog elementa u okolini Banjaluke. Czermińskom je, u skladu s tim, pisao o potrebi kupovine zemljišta od bosanskih begova na koje bi bili naseljeni Poljaci. Crkvena pitanja bila su u fokusu izvještaja Karpine, koji su primarno opisivali nastojanja kolonista da dobiju poljskog svećenika. Njihovoj molbi je udovoljeno tek krajem 1912. godine kada je uz lični angažman Czermińskog došlo do naseljavanja poljskih svećenika u poljskim kolonijama u Bosni.

Tokom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini migracije su predstavljale značajan faktor demografskih kretanja, a doseljenici su činili

znatan udio u cjelokupnom stanovništvu. Njihovo prisustvo na ovim prostorima doprinijelo je dodatnom nacionalnom i kulturnom bogaćenju bosanskohercegovačkog multietničkog karaktera. U tom koloritu svoj položaj i ulogu tražili su i pronašli i poljski kolonisti. Ova monografija donosi značajne podatke o životu i djelovanju ove nacionalne manjine i njenom položaju kroz vizure i sagledavanja njihovog sunarodnjaka Marcina Czermińskog.

Mehmed Hodžić

Migracije i Brčko – zbornik radova, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2020, 400 str.

Zbornik radova *Migracije i Brčko*, koji je izašao u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla 2020. godine, predstavlja radove sa Međunarodne naučne konferencije *Migracije i njihov utjecaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća*, održane u Brčkom, 13. i 14. septembra 2019. godine u organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.

Historija Brčkog, kao i ostalih mjesta u Bosni i Hercegovini, je bogata i složena. No, i pored toga ista nije u dovoljnoj mjeri istražena. Bilo je pokušaja pojedinaca i timova da rasvijetle neke periode brčanske prošlosti, što je rezultiralo stvaranjem značajnih publikacija koje su približile neke važne događaje i procese. Međutim, još uvijek nije urađena sveobuhvatna studija, kojom bi se tretirala najvažnija pitanja brčanske prošlosti od najstarijih vremena do danas. Iako nedovoljno istraženo, ipak je poznato da je život na širem području Brčkog evidentan od najstarijih vremena, te se različitim dinamikom odvijao do danas. Nešto intenzivniji razvitak Brčkog nastaje od početka XVIII stoljeća, a vezan je za krupne historijske događaje, koji se odnose na pitanje ishoda velikog Bečkog rata (1683-1699), koji je za posljedicu imao povlačenje Osmanskog Carstva sa značajnih prostora srednje i jugoistočne Evrope. Od tada Brčko dobija snažniju urbanu, privredno-ekonomsku, demografsku, socijalnu i svaku drugu konturu. To je u dobroj mjeri vezano za izražene migracione procese, koji su krucijalno utjecali na ukupna društveno-politička i privredna kretanja na širem brčanskom prostoru. Stoga smo se i opredijelili da jednim naučnim skupom pokušamo otvoriti ovu važnu temu, a kako bi bar donekle rasvijetlili neka od važnih pitanja iz prošlosti Brčkog.

Migracije vezane za šire brčansko područje potječu još iz ranog perioda uspostave osmanske uprave i doseljavanja vlaške i ostale pravoslavne

komponente na ovo područje. No, proces migracija bio je izraženiji nakon Karlovačkog mira 1699. godine, te se od tada kroz protekla tri stoljeća odvija različitim intenzitetom. Na ovo područje naseljavale su se različite etničke i ekonomsko-socijalne grupacije stanovništva, kreirajući ukupan društveno-politički i privredni život u istom. Uzroci migracija bili su različiti događaji i procesi, od onih ratnih-prisilnih do ekonomsko-socijalnih i političkih. Iz tih razloga pitanja prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji održanoj u septembru 2019. godine, a koja su uglavnom objavljena u ovom Zborniku, posmatraju složenu migracionu tematiku sa različitim aspektata i uglova. To je omogućilo predstavljanje čitavog spektra važnih pitanja iz ove oblasti. Tako su u radovima predstavljena pitanja koja se odnose na razne vremenske periode, počev od ranog osmanskog perioda do današnjih dana, gdje je približena slika uzroka i posljedica istih. U tom pogledu ukazano je na različite uzroke migracionih kretanja, a posebno one ratne i ekonomsko-socijalne prirode. U ranom osmanskom periodu širi brčanski prostor naseljava stočarsko vlaško i drugo pravoslavno stanovništvo. Nešto kasnije, početkom XVIII stoljeća na ovo područje naseljava se muslimansko stanovništvo protjerano sa prostora nekadašnjeg Budimskog i Temišvarskog ejaleta. No, bilo je i političkih razloga preseljavanja stanovništva, koji su vezani za stvaranje nacionalnih država u susjedstvu, te se s tog aspekta "čistio prostor" od drugih etničkih skupina. Tako je značajan broj muslimansko-bošnjačke populacije naselio šire brčansko područje protjeranih sa područja zapadne Srbije. Potkraj osmanske uprave na ovaj prostor naseljavaju se iz ekonomskih razloga i druge etničke skupine, među kojima i skupina "cincara" trgovaca, koji su igrali značajnu ulogu u životu Brčkog u navedenom vremenu. Iz tog razloga je ovom pitanju posvećena značajna pažnja u Zborniku radova. Neki radovi u Zborniku odnose se na druge etničke skupine, na Jevreje, Rome, i druge. Posebnim radom predstavljeno je doseljavanje i status Roma u različitim vremenima na području Brčkog. Kada je riječ o brčanskim Jevrejima, veoma sadržajno je predstavljen njihov život, te posebno stradanje u toku Drugog svjetskog rata. Problematika migracija je tretirana i sa aspekta uloge i značaja nekih pojedinaca, koji su pripadali muhadžirskoj skupini, a dali su značajan doprinos razvoju Brčkog, poput

znamenitog načelnika Brčkog Alije Kučukalića. U nekoliko radova tretirani su migracioni procesi koji su vezani za međuratni (1918-1941) i socijalistički period (1945-1990). Posebno je obrađeno pitanje dolaska Bošnjaka sa šireg područja Sandžaka na ovo područje. Taj proces se odvijao u dvije faze, prvoj nakon pokolja Bošnjaka u Šahovićima 1924. godine, te onoj u socijalističkom vremenu. U ovim sadržajima je ukazano, ne samo na poteškoće prilagođavanja ove populacije u novoj sredini već i na doprinos koji su doseljeni muhadžiri i njihovi potomci dali razvitku Brčkog u posljednjih stotinu godina.

Nekoliko radova u Zborniku odnosi se na migracione i druge procese iz naše neposredne prošlosti. Zanimljiva štiva tretiraju problematiku vezanu za demografske prilike, utjecaj ratnih dešavanja (1992-1995) na prilike u Brčkom, povratak prognanog stanovništva na prostor Brčkog nakon 1995. godine, te brojna druga pitanja, koja su utjecala na prisutne demografske promjene na ovom području u navedenom vremenu. Problematika migracija na širem području Brčkog posmatrana je i sa kulturnog, obrazovnog i općedruštvenog aspekta. Sa migracionim procesima u znatnoj mjeri mijenjali su se određeni običaji i kulturne navike. Naime, svaka doseljena skupina stanovništva na ovom području donosila je i ugrađivala dio svog kulturnog i tradicionalnog identiteta u onaj već postojeći, domicilni brčanski. Na taj način ovaj prostor se obogaćivao i razvijao u jednom multikulturalnom ambijentu i ozračju. Ta različitost je bila prepoznatljiva vrijednost i isticana kao velika prednost Brčkog i njegove okoline. O svemu ovome napisano je nekoliko zanimljivih i važnih sadržaja, koji će privući pažnju čitalaca.

Autori radova su iz Bosne i Hercegovine, Bugarske i Crne Gore: Safet Bandžović, Marijan Premović, Mirza Čehajić, Enes Pašalić, Senaid Hadžić, Miroslav Doderović, Emir Musić, Omer Zulić, Đuro Tankosić, Sait Š. Šabotić, Mariyana Stamova, Kašmir Ribić, Šerbo Rastoder, Izet Šabotić, Ismet Dedeić, Marko Matolić, Sead Selimović, Jasmin Jajčević i Mirsad Kunić. Svi autori su odabrali važne i aktualne teme iz prošlosti Brčkog. Odgovor na istraživačko pitanje dali su u skladu sa zahtjevima savremene metodologije historijskih istraživanja. Radovi su vrlo korisni za poznavanje dijela prošlosti Brčkog, ovog

važnog bosanskohercegovačkog grada. Autori pripadaju različitim naučnim oblastima, pa je razumljiv i različit pristup u naučnoistraživačkom postupku. Prilikom pisanja rada jasno su postavili cilj i zadatke istraživanja. Do rezultata istraživanja autori su došli koristeći historijske izvore različite provenijencije. Izvršili su pravilnu selekciju izvora, kritiku i interpretaciju onako kako to nalaže metodologija historijskih/naučnih istraživanja. Treba istaći da jedan broj radova može da posluži kao važan historijski izvor istraživačima, koji se budu bavili prošlošću Brčkog u nekom budućem vremenu.

Autori radova su koristili metode važne za historijsko/naučno istraživanje (historijska metoda, metoda analize i sinteze, indukcije i dedukcije, statistička metoda). Razina korištenih metoda je neujednačena. Osim toga, autori su koristili historijske izvore i literaturu različite provenijencije (domaću i stranu), a selekciju su vršili u cilju odgovora na istraživačko pitanje, čime je izbjegnuta zamka da budu pristrasni.

Treba biti svjestan činjenice da sadržaji objavljeni u ovom Zborniku radova ne predstavljaju potpunu i zaokruženu sliku prošlosti Brčkog i njegove okoline, ali čine zasigurno važno historijsko štivo, koje će pomoći da bolje razumijemo prošlost Brčkog, posebno onu koja je vezana za migracione procese. Isto tako, smatram da je navedenim sadržajima stvorena dobra osnova za dalja sveobuhvatnija istraživanja prošlosti Brčkog, a u vidu izrade jedne ozbiljne cjelovitije sinteze.

Značaj migracija za područje Brčkog je veoma važna iz razloga što je ovaj prostor historijski vezan za pojavu i proces migracija. Brčko svoj nastanak i razvitak u prošlosti, veže za proces migracija, jer su ljudi sa ovih prostora dolazili, donosili i puno toga ovdje ugradili. Također, odavde su i odlazili, te na druge prostore mnogo toga odnosili i ugrađivali. Da bi se razumjeli društveni i privredni procesi, potrebno je, u dovoljnoj mjeri, razumjeti proces migracija koji na području Brčkog traje još od početka XVIII stoljeća. Bilo koja priča o bilo kom pitanju, ne samo historijskom, nego i sociološkom, ekonomskom i političkom, neće bez poznavanja migracija, dati jasnu sliku o ukupnom stanju i prilikama na ovom prostoru.

Po ozbiljnosti i širini postavljanja problema doseljavanja i iseljavanja sa ovih prostora, *Migracije i Brčko - zbornik radova* predstavlja dosada najvažniji intelektualni poduhvat ove sredine od osnivanja Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Zadatak koji je organizator sebi postavio bio je da, koristeći savremene metodologije oslobođene ideološkog imperativa, koja je pratila prethodni pokušaj, sistematizira dosadašnja znanja o prošlosti Brčkog i, uzevši migracije kao polazišni orijentir, pođe korak dalje u odnosu na zasad jedinu ozbiljniju publikaciju o prošlosti grada Brčko i okoline u radničkom pokretu i NOB-u. Migracije nisu slučajno izabrane da budu polazna tačka za novo preispitivanje historijskih tokova ove sredine, jer one su imale ne značajan, već odlučujući utjecaj na cjelokupni razvoj ovih krajeva.

Na bazi do sada poznatih izvora, posmatrajući migracije kao odlučujući faktor u svakom segmentu svijeta, života ove sredine, u nekoliko radova, posebno domaćih autora, otvorena su prvi put neka teška i mučna pitanja o historiji mentaliteta ove sredine i bar na nivou korelacija učinjen je pokušaj da se dovedu u vezu ciklične demografske tektonske promjene etničke i nacionalne strukture i relativne zatvorenosti ove sredine kao i niza negativnih činjenica da Brčko u proteklih tri stoljeća nije stvorilo autentično građanstvo; da i najstarija "domaća" porodična stabla ne idu dalje od 150 godina unazad; da je Brčko u duhovnom i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine dalo manje nego gradovi slične veličine i značaja i, posebno, da Brčko u poređenju sa istim, ima nedopustivo zapuštene institucije koje se bave kulturno-historijskim pamćenjem, što nije garantom da se isto očuva za nadolazeća pokoljenja.

Publikovanje zbornika radova *Migracije i Brčko* upotpunosti je opravdalo očekivanja organizatora i izdavača, jer je većina priloga, koristeći suvremenu metodologiju, oslobođena primjesa ideologija, uspjela da sistematizira, naučno valorizira i sintetizira dosadašnja saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o migracijama i demografskim kretanjima na ovim prostorima. Jedan broj naučnih radova je donio nova saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o porijeklu i kulturi nacionalnih manjina i drugih marginalnih grupa na prostoru Brčkog.

Jasmin Jajčević

Vladimir Huzjan, *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)*, Zagreb-Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti-Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 2020, 311 str.

Zavod za znanstveni rad u Varaždinu u sklopu HAZU-a izdao je monografiju *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)*. Autor ove monografije, objavljene u Zagrebu i Varaždinu, je dr. sc. Vladimir Huzjan, upravitelj Zavoda za znanstveni rad u Varaždinu. Dr. Huzjan se u svome dosadašnjem profesionalnom angažmanu bavio temama iz moderne povijesti, a u fokusu njegovih istraživanja najvećim dijelom bio je Varaždin i njegova prošlost. Rezultati toga rada predstavljeni su u više znanstvenih članaka, kao i u monografiji *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918. – 1941.)* objavljenoj 2017. godine. Knjiga *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)* predstavlja kronološki slijed u proučavanju prošlosti ovog dijela Hrvatske.

Grad Varaždin je u vrijeme Drugoga svjetskog rata bio sjedište Velike župe Zagorje i u njemu je vlast Nezavisne Države Hrvatske nesmetano proizvodila svoje zakone do 8. svibnja 1945. godine. Unatoč tomu, povjesničarima nije bio zanimljiv, te je do danas za to razdoblje ostao historiografski gotovo neistražen. Izdvaja se tek nekoliko radova o povijesti i tragičnom stradanju židovske zajednice. No, stradali su i građani hrvatske, srpske i romske nacionalnosti, kao i više desetaka osoba u avionskim bombardiranjima krajem rata. Motiv za historiografsko istraživanje Varaždina u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske je prije svega neistraženost koju je autor primijetio. Povjesno-politički događaji su zapisani u mnogim udžbenicima, ali urbana povijest Varaždina u Drugom svjetskom ratu nije nigdje zabilježena. Predajan posao, ali i blizina Državnog arhiva u Varaždinu, Huzjana su nagnala na pisanje monografije s pregršt do sada neobjavljenih slika i dokumenata. Ova monografija svakako može biti zanimljiva i korisna za povjesničare, demografe, sociologe, povjesničare umjetnosti, a napose za sve Varaždinke, kako bi se upoznali sa svojom, ne tako dalekom, prošlosti koja je još uvijek neistražena.

Autor sam navodi kako dokumenti o Varaždinu u doba Nezavisne Države Hrvatske nisu dovoljno istraženi i kao takvi potrebni su hrvatskoj historiografiji. Kao glavni problem nepisanja do sada, autor ističe pretjeranu opterećenost historiografije ideologijom do sloma komunizma. Huzjan ističe da je komunistički period dobro obrađen poslije 1945. godine, kroz prizmu radničkog i partizanskog pokreta, ali o žrtvama socijalističkog sistema se počelo govoriti tek krajem 20. stoljeća. Među prvima koji su počeli govoriti bio je Institut za povijest u arhivskim dokumentima objavljenim u knjizi *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. godine*. Istraživanja na monografiji rađena su u Državnom arhivu u Varaždinu i u Zagrebačkom državnom arhivu. Autor je prikupljao podatke i u Arhivu Srpske pravoslavne crkve općine Varaždin, kao i nekoliko glasila iz perioda Nezavisne Države Hrvatske u kojem ističe glasilo *Hrvatsko jedinstvo*.

Knjiga se sastoji iz dva dijela (367 str.). U prvom dijelu sadržaj je kronološki složen, a ratne godine čine zasebna poglavlja na 229 stranica teksta. U monografiji autor ističe, kako Državni arhiv u Varaždinu za 1941. godinu obiluje s podacima, ali za period 1942. – 1945. godine dokumenti su skromni i onemogućavaju kvalitetno, analizirajuće istraživanje. Zbog toga mi koji čitamo, uvidjet ćemo da su prva dva poglavlja opsežnija, dok su ona na kraju uvjetno skromnija. Svako poglavlje je prožeto društveno-političkim i vojnim zbivanjima u Varaždinu.

U prvom poglavlju *Uvod na historiografski osvrt i Varaždin u međuratnom razdoblju 1918. – 1941.* (9-17), autor opisuje položaj dosadašnjeg pisanje o Varaždinu u problemskom sadržaju, koji je predstavljen pred čitatelja kojeg polako uvodi u zbivanje i početke Nezavisne Države Hrvatske. Također, ukratko opisuje i Varaždin kroz presjek najvažnijih činjenica, koje su obilježile hrvatsku povijest Kraljevine Jugoslavije. Time ističe samo pojediniosti osvrćući se na opće činjenice.

U drugom poglavlju *1941.* (17-104) radi se o događajima *Do 10. travnja*, kako stoji naslov u potpoglavlju, u kojem autor ističe dolazak ustaša i kolaboracionista na vlast u Varaždinu. Stradanjem židovske i srpske zajednice

autor ističe kako je uspostava Nezavisne Države Hrvatske bila na lažnim činjenicama o kojima pak govori i na samom početku, odnosno odgovara na pitanje, kakva je to zapravo bila ustaška vlast i što se njome htjelo postići. Isto poglavlje donosi podatke o istovremenoj njemačkoj djelatnosti i aktivnostima u Varaždinu. Ovo poglavlje je po broju stranica i po korištenoj građi najobimnije.

U trećem poglavlju 1942. (105-142) autor je nastojao prikazati svakodnevni život već naveliko uspostavljene vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Poglavlje obiluje značajnim brojem fotografija kulturnog života u Varaždinu kroz organiziranje niza kulturno-tradicijskih događaja. S druge strane, autor ne bježi od svoje tematike osvrćući se na život u vojarnama. Tu opisuje događanje i volju vojske u ratnom periodu. Autor je pokazao i širinu razumijevanja drugih manjinskih skupina. Tako opisuje i položaj 167 Slovenaca koji su se našli u Varaždinu i tu prihvatili mjesto prebivališta. Autor ističe da je granica sa Slovencima bila jedna od najmirnijih granica u čitavom periodu postojanja Nezavisne Države Hrvatske. Kako svakodnevni život nije stao, Tekstilna industrija d.d. Varaždin to najbolje opisuje. No, to nije bila obična tvornica, nju je do 1939. vodio Srbin koji je prešao na židovsku vjeru. Kako to nije bilo moguće u Nezavisne Države Hrvatske, ubrzo se i ona našla u rukama ustaških postrojbi i služila je za izradu uniformi, od vune i drugih tekstila. Koliko je ona bila od izrazite važnosti za Varaždin kazuje podatak da je 1943. Tekstilna tvornica d.d. Varaždin zapošljavala 1 736 radnika. Nekoliko puta je bila minirana po okončanju rata, ali po dolasku saveznika i partizana ona je uspjela očuvati svoju dugotrajnost i ostati na istim temeljima.

Četvrto poglavlje 1943. (143-174) opisuje nakladništvo u periodu Nezavisne Države Hrvatske. Ono sadržava *Gradske teme* koje obuhvaćaju promociju ustaškog pokreta kroz sve sfere društvenog poretka. Autor je kroz nekoliko grafikona prikazao i promjene ulica iz perioda Kraljevine Jugoslavije u periodu Nezavisne Države Hrvatske. *Vojne teme* su sastavnica *Gradskih tema* ovog poglavlja u kojem autor opisuje rad vojske u kulturno-

-društvenom sustavu kroz izvođenje raznih manifestacija pri obilježavanju značajnih datuma za hrvatski narod, a napose za Nezavisnu Državu Hrvatsku, što se osobito ogledalo u pucanju iz topova.

Peto poglavlje je naslovljeno *Posljednje dvije godine* (175-201). Ovo je poglavlje po obimu i sadržaju najmanje zbog nedovoljno arhivske građe koja je uništena od strane partizana i pokreta otpora. U njemu su zabilježna stradanja i sažeto su predstavljene podaci o 455 vojnika Sila osovine pokopanih na Varaždinskom groblju od travnja 1941. do 1947. godine.

Posljednje šesto poglavlje je *O nekim Varaždincima nakon Drugog svjetskog rata*. Tu autor ne zaboravlja osobe kojima je suđeno nakon Drugog svjetskog rata. Njihova svjedočanstva su zanimljiv doživljaj toga razdoblja za svakog istraživača i to autor zna i donosi. Huzjan se potrudio i sa *Zaključkom*, koji je dao prevesti na engleski i njemački jezik. Time je pokazao i najavio širinu monografije, koja bi se mogla naći u ladici zaljubljenika Drugog svjetskog rata. Također je i kronološki poredao odabrane događaje u Varaždinu tijekom Drugog svjetskog rata radi lakšeg praćenja ključnog događaja, što je svakako olakšica za istraživača početnika.

U drugom dijelu knjige (125 str.) autor je smjestio priloge podijeljene na *Arhivsko gradivo*, te *Žigove* i *tisak*. Njih je skenirao da li u boji ili crno bijele i priložio u svoju monografiju kronološkim redom prateći godine početka i kraja Nezavisne Države Hrvatske. U *Arhivskom gradivu* su preslike dokumenata poput popisa 273 časnika i dočasnika koji su se javili novim vlastima nakon raspada Kraljevine Jugoslavije, zatim popis agenata u Varaždinu, elaborat o Gestapu, te plan za preuzimanja grada Varaždina iz 1944, kao i plan hapšenja 443 osobe iz Varaždina koje je sastavilo Opunomoćeništvo OZN-e II. Zagrebačke oblasti za Okrug Varaždin 31. ožujka 1945. godine. Autor je donio i nešto novo u svojoj knjizi, neobjavljeni zapisi dnevnika Velimira Puttara (1922. – 2005.), pripadnika, kako sam naziva *hrvatske flaklegije*, koji opisuje posljednje mjesece Drugog svjetskog rata i povratka u domovinu. U dijelu *Žigovi* i *tisak* prikazano je više stotina žigova s raznih dokumenata koji svjedoče o razgranatim upravama i organizacijama koje

su djelovale u vrijeme Drugog svjetskog rata poput ustaša, domobranskih, njemačkih, gradskih, župskih jedinica, itd. Autor je uvrstio i isječke lokalnih novina *Hrvatsko jedinstvo* sa propagandnim porukama.

Kao i svaka ozbiljna monografija, kraj knjige završava kazalom imena, mjesta objekata, jedinica, pojmova, društava, i sl. Zatim slijedi popis izvora, literature, tiskova i sugovornika, a na kraju je dodatak sa skraćenom biografijom autora i zahvalom te impresum.

Vladimir Huzjan ističe da njegova knjiga nije kraj istraživanja Varaždina u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Ona je početak, jer su otvorena mnoga pitanja. Tek će buduća arhivska istraživanja u domovini i inozemstvu donijeti rasvjetljenje znanstvenih odgovora. Ova monografija je donijela spoznaju o nestalim dokumenatima arhivske i muzejske građe Nezavisne Države Hrvatske, te omogućila uvid do sada nepoznatih dokumenata što može biti početak daljnjih istraživanja drugih znanstvenika. Također, ova tema je važna za cjelokupnu nacionalnu povijest hrvatskog naroda, jer rasvjetljenjem lokalnih nedostataka i dopunom neistraženih dokumenata, puzzle nacionalne povijesti Hrvata u doba Nezavisne Države Hrvatske bit će jednostavnije za prikazati.

Ustaški pokret kako ga predstavlja sam autor nije ništa romantično. On je bio hrvatska inačica fašizma, totalitarni sustav koji je čuvao poredak Ante Pavelića, a pljačkom i progonima je uklanjao neprijatelja. Htjeli su kontrolirati sve, usaditi u hrvatski narod ustaška načela, a po njihovom shvaćanju bilo je nemoguće voljeti Nezavisnu Državu Hrvatsku, a boriti se protiv Ante Pavelića. Ustaški pokret osnovao je logore za pripadnike druge vjere, nacije ili čak pripadnike neistomišljenike, koji su završavali smrću te su i na taj način Varaždinci osjetili holokaust, kao i svaki drugi grad u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To je dovelo do novih osuda dolaskom socijalističkog režima, čime je prekinut kontinuitet arhivske građe koja oskudijeva u posljednjim godinama Nezavisne Države Hrvatske za grad Varaždin. No, što je bilo poslije 1945, autor Vladimir Huzjan, kako sam kaže, objavit će u sljedećoj knjizi.

Dražen Janko

Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*,
Zagreb: Fraktura, 2019, 636 str.

Nakon Drugog svjetskog rata u novoj Jugoslaviji euforično se isticalo prijateljstvo sa Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i njenim tadašnjim liderom Josefom Visarionovičem Staljinom. Međutim, 1948. godine došlo je do poznatog sukoba Tito – Staljin i završetka njihovih dobrih odnosa. Do tog događaja jugoslavensko društvo živjelo je u uvjerenju da su Jugoslavija i Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) najodaniji saveznici SSSR-a i Staljina. Vremenom, veliki broj ljudi dao je podršku Rezoluciji Informbiroa, te se među domaćim političarima javio strah da bi oni mogli biti potpora Staljinu u slučaju vojne intervencije i državnog udara. Vrh KPJ osjećao je potrebu za suzbijanje njihovog uticaja u zemlji. Ubrzo je osnovan logor na Golom otoku koji je služio kao zatvor za, kako su ih nazivali, ibeovce. Veliki broj Staljinovih pristalica odveden je na to mjesto, koje je ostalo poznato po represiji jugoslavenskih komunista nad svojim dojučerašnjim drugovima i saborcima. Knjiga *Povijest Golog otoka* autora doc. dr. Martina Previšića govori o osnivanju, ciljevima i posljedicama Golog otoka, te daje rekonstrukciju života na ovom mjestu u periodu od 1949. do 1956. godine. Djelo predstavlja dopunjenu verziju Previšićeve doktorske disertacije, a nastalo je analizom dokumenata Uprave državne bezbjednosti (UDB), razgovora sa bivšim logorašima i relevantne literature. Knjiga je objavljena u izdanju izdavačke kuće Fraktura 2019. godine u Zagrebu. Logor na Golom otoku služio je za internaciju pristalica Staljina do 1956, nakon čega je korišten kao zatvor za maloljetne delikvente, kriminalce i političke zatvorenike. Prestao je sa radom 1988. godine, kada je napušten i uništen.

Autor djelo započinje poglavljem *Kako je Staljin prestao biti drug ili Kratka povijest sukoba Tito – Staljin*. Previšić analizira odnos dvojice komunističkih vođa tokom i nakon Drugog svjetskog rata pa je uočio često neslaganje o procesima koji su se vodili. Staljin nije imao prave informacije o stanju na

području Jugoslavije, zbog čega je u depešama tražio od vrha KPJ poštivanje četnika kao saveznika. Autor smatra da su vanjskopolitički angažmani Tita doveli do Staljinove intervencije i Rezolucije Informbiroa 1948. godine.

Naredno poglavlje nazvano je (*Tko su bili*) *Staljinovi pristaše ili ibeovci*. Većina protivnika Tita, smatra Previšić, nije imala neprijateljski stav prema matičnoj Partiji, samo su Rezoluciju tumačili na drugačiji način. UDB-a nije imala takav stav, već je svakog sumnjivog, ponekad samo na osnovu insinuacija, proglašavala pristalicom Staljina. Autor smatra da je strah od vojne intervencije SSSR-a bio ključan za antiibeovske akcije u vrhu KPJ, a da je osnivanje Golog otoka bila posljedica straha.

Treće poglavlje *Udbin kazačok ili Istraga uhapšenih ibeovaca* govori o postupku hapšenja i načinu na koji se istraga vodila protiv osumnjičenih za podršku Staljinu. Od optuženog se očekivala saradnja i priznanje krivice. Ukoliko istraživač nije zadovoljan ponašanjem suprotne strane, navodi Previšić, pribjegavalo se fizičkom nasilju. Glavni cilj istrage bio je prikupljanje podataka o ibeovcima na slobodi. To se vršilo na način da su se od ispitanika tražile informacije o pristalicama Staljina, koji nisu uhapšeni. Dati podaci bili su dokazni materijal, što je bilo dovoljno za optužnicu.

Sljedeće poglavlje nosi naziv *U ime naroda! ili Kažnjavanje i suđenja ibeovaca*. U ovom periodu postojalo je nekoliko vrsta kazni. Neke od njih su isključenje iz Partije, ukor, opomena ili izbacivanje s posla ili iz stana. Ipak, za ovaj slučaj, najveći broj izdatih kazni bila je kazna na društveno korisni rad. Za autora to je dokaz da je Partija na čitav problem gledala kao na unutarpartijsko pitanje ideološkog karaktera.

Peto poglavlje *Vlakom u nepoznato (Vojna pošta 3234) ili Transport ibeovaca na Goli otok* donosi mnogo potresnih svjedočanstava o nehumanom odnosu prema kažnjenicima u toku njihovog transporta na Goli otok. Prijevoz na izdržavanje kazne odvijao se vozom rutom Beograd – Zagreb – Bakar. Ibeovci su prevezeni u teretnim vagonima, a tokom vožnje bili su vezani lisicama ili debelim konopcem jedan za drugog. Hrane je nedostajalo. Toaleta u vozu nije bilo, zbog čega su higijenski uvjeti bili veoma loši.

O osnivanju logora na Golom otoku raspravlja se u poglavlju *Sloboda okružena morem ili Osnivanje logora na Golom otoku*. Previšić kaže da se o okolnostima osnivanja logora na ovom mjestu vrlo malo zna, te da nisu pronađeni arhivski dokumenti koji bi rasvijetlili ovo pitanje. Ipak, nakon analize literature i svjedočanstava, autor zaključuje da je sam vrh KPJ donio odluku o osnivanju logora na Golom otoku za pristalice Staljina. Odluku je sprovela UDB-a uz pomoć hrvatske republičke filijale.

Previšić u poglavlju *Arhipelag Goli ili Logori za internaciju ibeovaca u Jugoslaviji* raspravlja o ustrojstvu sistema mreže logora i zatvora za ibeovce. Kako se sukob sa SSSR-om zaoštravao, tako je rastao broj zatvorenika na Golom otoku. Prvi izgrađeni logor nazivao se Stara žica, a 1950. je započeta izgradnja većeg pod nazivom Velika žica. Vremenom su formirana radilišta pod nazivom R-101 i R-5. Do 1953. godine izgrađeni su objekti koji su služili za razonodu osoblja kao što su nogometni i teniski teren, kuglane i drugi slični objekti.

U poglavlju *Socijalističko samoupravljanje na Golom otoku ili Organizacija logora*, Previšić analizira upravljanje Golim otokom od vrha prema dnu hijerarhijske ljestvice. Najvažnija funkcija bila je upravnik logora. Sljedeći je isljednik, čija je obaveza bila uzimati od logoraša što više informacija o drugim ibeovcima. Naredni na ljestvici bio je Centar, koji je činio vezu između UDB-e i ostatka logora. Nakon njih bila su paviljonska rukovodstva, koja su se brinula o dnevnom funkcioniranju paviljona.

Naredno poglavlje nosi naziv *Jutro do noći ili Dan na Golom otoku*. Autor naročito iscrpno objašnjava svakodnevni život na Golom otoku. Dan je počinjao oko 5 ili 6 sati, ovisno o godišnjem dobu. Zatvorenici su se budili lupanjem o željeznu šipku. Obavljanje jutarnje higijene vršeno je u vrlo lošim higijenskim uvjetima. Nakon doručka odlazilo se na rad, koji bi prekinula samo pauza za ručak, a potom se nastavljalo raditi sve do mraka. Iza večere održavala se politička konferencija, gdje su kažnjenici morali samokritički govoriti o svom neprijateljskom radu. Posljednja aktivnost, kaže Previšić, bio je kulturni čas, koji je podrazumijevao čitanje političko-propagandnih tekstova. Logoraši su oko 22 sata odlazili na počinak.

Glavna teza poglavlja pod nazivom *Pedagogija nove klase ili Politički preodgoj ibeovaca* jeste da je UDB-a Goli otok i represiju koristila za revidiranje stava o Rezoluciji Informbiroa, ali tek nakon dolaska tzv. “Bosanača”. Naime, autor navodi da je odnos prema kažnjenicima, prije dolaska navedene grupe, bio liberalan. Ipak, vrh KPJ znao je da će teško srušiti otpor ibeovaca s obzirom na njihovu ideološku čvrstinu. Zbog toga je bilo potrebno, smatra Previšić, stvoriti sistem koji će slomiti njihovu istrajnost, a to se desilo nakon što su na Goli otok došli “Bosanci”, koji uvode represiju i težak fizički rad u svakodnevni život logoraša.

Novo poglavlje nazvano je *Preduzeće Mermer ili Rad i proizvodnja na Golom otoku*. Ono što je možda pozitivna strana Golog otoka jeste da su se ljudi osposobljavali za neki od zanata, čime su se mogli nastaviti baviti nakon što odsluže kaznu. Rad je pored političke imao i ekonomsku funkciju. Kažnjenici su se angažirali na izgradnji infrastrukture na otoku. Stara žica pretvorena je u proizvodne poligone, a glavne privredne grane bile su obrada drveta, metala i kamena.

Sljedeće poglavlje je *Partizanska kuga opet hara ili Bolest i smrt na Golom otoku*. Autor objašnjava bolesti od kojih su logoraši bolovali, a uvid u iste dali su mu sačuvani zdravstveni kartoni osuđenika. Jedna od glavnih posljedica loših higijenskih uvjeta bila je dezinterija, čija se epidemija javila u junu 1950. godine. Sljedeće godine na Golom otoku pojavio se tifus, koji je odnio, prema dostupnim podacima, 230 života.

Kao osnova za trinaesto poglavlje knjige *Jadranski Большой театр ili Kulturni sadržaji na Golom otoku*, Previšiću je poslužio razgovor sa zatvorenikom Milom Gajićem, koji je bio zadužen za organiziranje kulturnog programa na Golom otoku. Zatvorenici su nakon dugog i napornog dana imali pravo da se odmomore uz pozorišne predstave, igrane filmove ili muziku uživo. Naravno, cilj kulturnog programa je promjena političkog opredjeljenja. Oni kažnjenici koji su bili zaduženi za organiziranje predstava bili su oslobođeni fizičkog rada.

O najsureovijem mjestu na Golom otoku, kako ga autor naziva, raspravlja se u poglavlju *Kuferaši se vraćaju kući ili Petrova rupa*. Riječ je o logoru

službenog naziva Radilište 101, koji je bio namijenjen za izolaciju najstarijih jugoslavenskih komunista. Oni su imali poseban romantičarski odnos prema SSSR-u i Staljinu, zbog čega je UDB-a smatrala da je za njih potreban poseban tretman. Uz to, kao visokopozicionirani, uživali su veliki ugled u Partiji, te je postojala opasnost od uticaja na mlađe članove, zbog čega su smješteni na posebno mjesto na Golom otoku. Previšić navodi da je stepen represije bio mnogo veći prema njima u odnosu na ostale ibeovce.

Autor u poglavlju *Matematički smisao nasilja ili Goli otok u brojevima* govori o pokretanju ove teme osamdesetih godina prošlog stoljeća. Pitanje Golog otoka se prvi put otvara u književnosti uz preuveličavanje broja ljudi interniranih na ovo mjesto. Previšić navodi da je u sve logore i zatvore za ibeovce od 1948. do 1956. bilo zatvoreno ukupno 15.737 osoba, dok je najviše uhapšenih bilo 1949. godine.

Pretposljednje poglavlje nazvano je *S otoka na otok ili Ibeovci na slobodi*. Nakon što je osuđenik odslužio kaznu, a navedeni period je iskoristio saradujući sa UDB-om, revidirajući stav i dokazavši da je pristalica Tita i KPJ, ostao bi još jedan uvjet za izlazak na slobodu, a to je potpisivanje "obaveze". To je, kako autor kaže, dokument kojim se obavezuje da će i na slobodi saradivati sa UDB-om. Na taj način, sad već bivši ibeovac, postaje dijelom agenturne mreže za praćenje bivših golootočana.

U zaključnom razmatranju Previšić rekapitulira neka od pitanja kao što su šta je to Goli otok, šta je značio u periodu kada je otvoren, a šta danas, kao i kakav je utjecaj imao na društvo, te kakvo je mjesto Golog otoka u hrvatskoj historiji i historiji dvadesetog stoljeća? Navedeno poglavlje nosi simbolični naziv *Vidi li se s Golog otoka Moskva?* Autor zaključuje da su nivo dehumanizacije, nasilja i netolerancije prema dojučerašnjim drugovima jugoslavenski komunisti crpili iz vlastitog iskustva, koje su stekli boraveći u zatvorima Kraljevine Jugoslavije, te fašističkim i nacističkim logorima.

Martin Previšić u knjizi *Povijest Golog otoka* nastoji, na osnovu arhivske građe, memoara i svjedočanstava, rasvijetliti mnoga pitanja koja se vežu za Goli otok. U prilog ozbiljnosti autorovog pristupa govori obimnost djela

i veliki broj poglavlja. U svom nastojanju da rasvijetli ovaj važan detalj iz historije bivše Jugoslavije, Previšić komparira izvore UDB-ine provenijencije sa svjedočanstvima bivših logoraša, te se na taj način ograđuje od bilo kakvog nesavjesnog istraživanja u kojem je istina unaprijed određena. U javnom diskursu ova tema je smatrana kontroverznom ili tabu temom, međutim smatramo da je autor svojim pristupom dokazao da to ona ne mora i da ne bi trebala biti. Previšić dekonstruira narative koji su godinama kreirani iz raznih razloga. U knjizi se govori, između ostalog, o kontroverznim pitanjima vezanim za Goli otok kao što su broj zatvorenika i broj preminulih. Svjesni smo da su brojke predmet instrumentalizacije, ali nakon autorove detaljne analize smatramo da više nema mjesta preuveličavanju broja logoraša i broja stradalih na Golom otoku. Postojanje represije je neupitno, ali Previšić dokazuje da se njen intenzitet smanjivao ili povećavao u zavisnosti od boljih ili lošijih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. U isto vrijeme ni svaki logoraš nije imao isti tretman. Na otoku su boravili logoraši koji su se bavili teškim fizičkim radom, ali i oni koji su bili zaduženi za kulturni program, te ih je fizički rad zaobišao. Djelo obiluje velikim brojem izrazito potresnih opisa fizičkog nasilja koji daju još veći značaj knjizi. Ono što je sigurno jeste da će Goli otok za jedne uvijek biti mjesto političke preobrazbe, a za druge mjesto represije i fizičkog nasilja, koji daje sliku komunističkog sistema. Mi smatramo da je popravljanje odnosa Jugoslavije i SSSR-a nakon smrti Staljina, kao i raspad komunizma otkrilo svu besmislenost patnje na Golom otoku. Vjerujemo da su i bivši logoraši bili svjesni te činjenice.

Alen Borić

Julian C. H. Lee, Hariz Halilovich, Ani Landau-Ward, Peter Phipps, Richard J. Sutcliffe, *Monsters of Modernity (Global Icons for our Critical Condition)*, UK, Leeds: Kismet Press LLP, 2019, 194 str.

“Monsters of Modernity” grupe autora koja je izašla u izdanju “Kismet-pressa” iz Leedsa, Ujedinjeno Kraljevstvo, pruža savremenoantropološki prikaz modernog čovječanstva kroz prizmu globalne ikonizacije čudovišta čija se čudovišnost manifestira u svim oblicima historijskoga trajanja čovječanstva. “Monsters of Modernity” istražuje suvremeno ljudsko stanje izborom globalnih ikona čudovišta.

Autori u svakom poglavlju ispituju pojam, smisao, istinitost i legendarnost čudovišta zbog onoga što otkrivaju o svijetu u kojem živimo i zbog načina na koji nam omogućavaju rješavanje kritičnih pitanja s kojima se suočava ljudska populacija u 21. stoljeću. Analizirajući antropološku strukturu svemogućih čudovišta, autori smatraju da bi ih se možda i trebalo bojati kako bismo dublje shvatili različite aspekte recentne problematičnosti u svijetu danas, od rodnih odnosa, stalnih utjecaja kolonizacije, neoliberalizma do krhkosti čovječanstva. Ova je knjiga otvoren poziv znanstvenicima i svim čitateljima koje zanima antropomorfnost “knjiških” čudovišta i krvoločnost zvijeri s ljudskim licem koji stoluju u sadašnjosti, da se pridruže autorima dok istražuju kritično stanje našeg doba tražeći podudarnosti sa “monstersima” poput Himere, Leviatana, Vampira, Bonyipsa, Predatora, ksenomorfnog Stvora, Pokemona, Zmaja i Godzile. Njihova izmišljena monstroznost povija se pred ljudskom, s imenom i prezimenom, koju je historija definirala i dala joj značenje kroz rekonstrukciju zločina, ratova i stradanja.

Knjiga se sastoji od devet poglavlja koje je ispisalo pet autora koji iz vizure vlastitoga podneblja i nacionalne kulture definiraju značenje “čudovišta” kako u kulturno-historijskoj, socioantropološkoj tako i u politici aktualnih praksi. Poseban akcenat stavljam na tekst koji je napisao Hariz Halilovich, dobitnik prestižnih svjetskih nagrada za svoja djela i univerzitetski profesor

sa RMIT University iz Melbournea. Njegova uloga u interpretaciji savremenih “monstersa”, koji su ubijali ritualno sa atavističkim retrovizorom u mitoiziranu prošlost je prepoznata u globalnim razmjerima, u svjetski referentnim naučno-istraživačkim i univerzitetskim centrima. Hariz Halilovich je koristeći se hermeneutikom i metodom opservacije historijskih činjenica sa socioantropološkog, povijesno-filozofskog i psihološkog aspekta rekonstruirao karakter zločinaca, “čudovišta modernog doba” kako ih zajednički imenuju nositelji studija objavljenih u ovoj knjizi.

Koliko su legendarnost, mitomanija, fikcija i narodna predaja stabilna konstrukcija da se na njima gradi zločinačka kultura?! Gdje je to zakazala historijska znanost ako nam se historija ponavlja u (ne)određenim ciklusima i ako laž i himera počivaju na većim “faktima” od onih koji su dokazani, opisani i objavljeni? Na ta pitanja, ali i na to gdje su zakazala moderna društva koja idalje kreiraju globalne monstrume koji čine masovne zločine i genocide, odgovaraju autori Julian C.H. Lee, Hariz Halilovich, Ani Landau-Ward, Peter Phipps, Richard J. Sutcliffe.

Uz dužno poštovanje autorima koji su obradili spomenuta mitološka bića ili ona koja su kreirana u filmskom, strip ili surnaturalnom artrističkom okviru, akcentiramo sedmo poglavlje. Sa aspekta Bosne i Hercegovine i njenog kataklizmičnog stradanja u *fin d’siecle* epohi, ovo poglavlje pod nazivom *Vampires and Ratko Mladić: Balkan Monsters and the Monstering of People* tretira intermedijalnu vezu zločinca sa mitološkim bićima “vampirima”, a sve s ciljem krvoločnog ubijanja koje je završilo genocidom nad Bošnjacima u Srebrenici 11. jula 1995. godine.

Autor nas minucioznim raščlanjivanjem “mitskog” i “mitomanijskog” vodi prema opisu balkanskih “čudovišta” – suvremenih kasapina koji su iskrivljavali i lažirali povijest kako bi dali opravdanje ubijanju, potencirajući opskurnu tezu “stare mržnje”. Halilovich analitički objašnjava pojam “balkanski”, “balkanizam” i “balkanizacija”, koji se danas u medijima i javnom izričaju uglavnom upotrebljavaju pejorativno u značenju “komšijsko neprijateljstvo”, “fragmentacija teritorija”, “okrutno nasilje”. Nadalje, kori-

steći historijske fakte o postojanju Grofa Drakule (Vlad III Tepeš, 1428-1476), koji je od svih spomenutih čudovišta realna povijesna ličnost pa do turskih osvajanja, dekonstruira mitsku figuralnost “čudovišta”, te dolazi do suvremenih “monstersa” personificiranih u srpskom generalu Ratku Mladiću, “oljuđenom” čudovištu.

Briljantna ekspertiza sintetizirana u osam poglavlja demistificira demonsku ljušturu krvnika zaključujući da su “za rat potrebne dvije vojske, a za masakr samo jedna”. Pri tome Halilovich filigranski precizno povezuje taj balkanski sindrom krvi, koji je “presađen” iz iracionalnog, mitskog, nehumanog, u ovom slučaju “vampirskog” u svijet monstruozno-ljudskog, koji je pod političkom zaštitom UN-a dobio dodatnu hladnokrvnu monstruoznost. Tako je Srebrenica kao zaštićena zona UN-a postala poligon za “bal vampira” kao bestijalni krvavi pir kojeg su Mladićeve trupe izvršile ritualno, atavistički i vehementno pred očima međunarodne zajednice i cijeloga svijeta.

Knjiga je na engleskom jeziku, sastavljena od devet poglavlja, sa biografijama autora, referencama i pogovorom. Dostupna je i *online* na web-stranici www.kismet.press. Ilustraciju za poglavlje Hariza Halilovicha kreirao je bosanskohercegovačko-australski uvaženi akademski kipar Adis Elias Fejzić. Uz mnogobrojne reference, dokumentaciju i literaturu, autori su uspješni sastaviti studiju o čudovištima u fikciji i čudovštima u falciji, determinirajući njihovu superiornost i utjecaj na humanu populaciju utvrđujući tačno gdje završava mit, a počinje realnost.

Indira Kučuk–Sorguč

Ehlimana Memišević, *Sudovi: komparativna studija*,
Sarajevo: Centar za napredne studije, 2019, 462 str.

Djelo *Sudovi: komparativna studija* prva je knjiga docentice Ehlimane Memišević, a objavio ju je Centar za napredne studije u Sarajevu. Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju koju je autorica odbranila na Pravnom fakultetu UNSA na Katedri za pravnu historiju i komparativno pravo u decembru 2018. godine. Na samom početku djela nalaze se *Napomene o transliteraciji, Sadržaj, Predgovor, Zahvala i Uvod*, a potom slijede četiri glavna poglavlja, te *Zaključak, Dodatak i Summary. Bibliografija izvora i literature* nalazi se na kraju djela, dok je na koricama štampan kratki izvod iz recenzije i skraćena autoricina biografija. Četiri poglavlja koja čine srž studije prate historiju tri pravna sistema: jevrejsku, šerijatsku i englesku, a posljednja četvrta cjelina predstavlja komparativno-historijsku analizu ova tri pravna sistema. Prva glava nosi naslov *Jevrejski pravni sistem* (25-139) i u njemu autorica kroz osnovna četiri poglavlja uvodi čitaoca prvo u *Historijski kontekst*, zatim se upoznajemo sa *Pravom*, a nakon toga i sa *Pravdom i Sudeњem*. Svako poglavlje podijeljeno je na više potpoglavlja. Ovaj koncept autorica će slijediti i u naredna dva poglavlja: *Šerijatski pravni sistem* (141-267) i *Engleski pravni sistem* (269-343). Hronološki gledano autorica je svaki pravni sistem posmatrala od njegovog nastanka pa sve do posljednjih decenija i time dala zaokruženu sliku postanka, razvoja i trenutnog stanja ovih pravnih sistema.

Svaki od njih pojedinačno predstavlja izuzetno kompleksnu temu koju bi se zasigurno malo naučnih radnika usudilo odabrati kao temu istraživanja. Međutim, Memišević je uspjela sagledati, analizirati i prezentovati na veoma sistematičan i sveobuhvatan način ovu kompleksnu temu.

Na samom početku prve glave upoznajemo se sa *Historijskim kontekstom* jevrejskog naroda od početaka judaizma, te njihovom životu na različitim kontinentima, pod različitim vladarima kroz stoljeća. Autorica analizira promjene njihovog statusa u pojedinim zemljama, a posebnu

pažnju posvetila je određenim evropskim zemljama. Tako, između ostalog, saznajemo da je u Francuskoj na samom početku 19. stoljeća Napoleon osnovao Skupštinu Uglednika s ciljem da uskladi vjeru jevrejskog sa obavezama francuskog naroda. Međutim, nakon Napoleonovog kraha, mnoge zemlje su ukinule njegove emancipatorske zakone. Memišević se posebno osvrće i na cionizam, ideju koja se rodila u 19. stoljeću, a koja daje pravo Jevrejima “da stvore jevrejsku državu u biblijskoj zemlji Izrael”. Ona analizira političku situaciju tog vremena i s pravom konstatuje da je ta pojava zapravo predstavljala odgovor na političke prilike, koje su preživljavali u tom periodu ne samo u istočnoj nego i zapadnoj i srednjoj Evropi. Kompletan paradoks ove situacije najbolje se očituje u rečenici koju autorica citira, a vezana je za Belfurovu deklaraciju iz 1917. godine, kada je dato “svečano obećanje jedne nacije drugoj naciji da će joj dati zemlju treće nacije”. Ovakav odnos vodećih sila u tom trenutku doveo je do proglašenja države Izrael na teritoriji Palestine 1948. godine. U narednom potpoglavlju upoznajemo se sa *Pravom*, zapravo historijom jevrejskog pravnog sistema, počevši od predtalmudskog i posttalmudskog, te podjela svakog od njih pojedinačno. Autorica ukazuje i na dileme i izvore koji se često ne slažu u vremenu nastanka Biblije, te detaljno objašnjava pravne religijske izvore poput Tore i Starog zavjeta. Sa svakim periodom upoznajemo se detaljno kao i sa pravnim izvorima koji su nastali u tom periodu. Interesantno je da nakon formiranja države Izrael na teritoriji Palestine, ostaje pravni sistem iz britanskog mandata i to sve do 1980. godine, dok se tradicionalno jevrejsko pravo primjenjivalo samo u pitanjima ličnog statusa za koji su bili nadležni religijski sudovi. Međutim, Memišević ističe da se izraelsko pravo razvija nezavisno od jevrejske pravne tradicije. U trećem poglavlju autorica nas upoznaje sa historijom *Pravde*, zapravo sa time šta je pravda značila i kako je njeno tumačenje variralo iz perioda u period, te kako je pojam Božije pravde kao ideala oblikovan zavisno od okolnosti u kojima je u datom vremenu bio sam jevrejski narod. Posljednje poglavlje upoznaje čitaoca sa *Suđenjem*. Hronološkim metodom od biblijskog preko perioda “drugog hrama”, tinaičkog, talmudskog pa sve do perioda stvaranja Izraela,

objašnjeno je na koji način je djelovao sud, ali i koji sud je bio nadležan, a kojem su se često obraćale jevrejske stranke. To je posebno uočljivo u Španiji, gdje je na snazi bila zabrana obraćanja nejevrejskim sudovima pod prijetnjom ekskomunikacije iz zajednice. Izuzetak su bili jedino slučajevi u kojima jedna od strana u sporu ne želi prihvatiti nadležnost i poštivati odluku jevrejskog suda. Slično je bilo i u Osmanskom Carstvu gdje su jevrejske zajednice pripadale isključivo jevrejskim sudovima, ali to se u praksi nije strogo poštivalo.

Druga glava nosi naslov *Šerijatski pravni sistem* i počinje sa *Historijskim kontekstom* u kojem nas autorica detaljno upoznaje sa historijom islama i njegovom razlikom u odnosu na druge monoteističke religije. Godina 623. ključna je godina ne samo za historiju šerijatskog prava nego i islamsku religiju uopće. To je godina koja se smatra “osnovom islamske ustavnosti”, jer je u njoj objavljen “kitab ili sahifa”. Ovaj izuzetno važan dokument govori o odnosu i pravima svih stanovnika grada Medine bez obzira na porijeklo. U ovom poglavlju izložene su i analizirane političke promjene vlasti u periodu postojanja halifata i nakon toga zaključivši sa 21. stoljećem i formiranjem pokreta koji su preuzeli dio vlasti na području Sirije, Iraka i Levanta, te proglasili nastavak halifata, a koji muslimanski svijet nije ni priznao. Naredno poglavlje govori o *Pravu* u islamskom svijetu, njegovoj podjeli i izvorima iz kojih se crpi njihovo tumačenje. S obzirom da je tumačenje i primjena pravnih normi uglavnom zavisila od vremena i historijskog konteksta, autorica nas vodi pojedinačno kroz svaki period tumačenja islamskog prava. Treće poglavlje nas upoznaje sa *Pravdom*. Ključno pitanje monoteističkih religija jeste Božija pravda, stoga ga autorica detaljno analizira kroz četiri potpoglavlja: *Put spasenja*, *Pravda i istina*, *Pravda i milost* i, na kraju, *Konačno suđenje*. Pitanje institucionalne Božanske pravde i delegirane Božije pravde također je posebno obrađeno. Posljednje poglavlje o šerijatskom pravu govori o *Suđenju*. Počevši od perioda Muhameda a. s., autorica nas upoznaje sa načinom suđenja, ali i terminima koji se odnose na suđenje u osnovnom izvoru islamskog prava – Kur’anu. Hronološki izložen način suđenja jasno pokazuje kako su teritorijalne promjene i

širenje islama utjecale i na primjenu šerijatskog prava. Tako je u 7. stoljeću zajedno sa teritorijalnim širenjem došlo i do nužne promjene administrativnog aparata, što je direktno utjecalo na razvoj sudstva kao profesionalne službe. U tom periodu dolazi do osnovnih promjena u odnosu između sudskih činovnika, kadija, i vladara, ali i kadijskih nadležnosti. Autorica analizira literaturu i dosadašnja saznanja o razvoju pravne službe, odnosu kadije prema vladaru, kao i vjerskim poglavarima poput muftije i obratno. Interesantno je da u je u Abasidskom periodu ključni uvjet za imenovanje kadije bila odanost halifi i spremnost provođenja političke vlasti. Dok je pred kraj 8. stoljeća, osnivanje ustanove *muzalim* ili vanredne jurisdikcije vladara, bilo put ka vladarevom kontrolisanju sudstva. Memišević nije zao-bišla ni pitanje svjedočenja žena, navodeći da je u Španiji mogla svjedočiti žena samo ukoliko je bila “stručnjak”, a njeno svjedočenje moglo je biti osnova samo za izricanje disciplinske kazne. Da bi svjedočila, morala je pored moralnih vrlina i pripadnosti islamu ispuniti i druge uvjete poput duševnog zdravlja i nepostojanja optužbe za klevetu. Sistem se umnogome razlikovao od područja do područja, a razlike su posebno uočljive između gradskih i ruralnih ili plemenskih područja. Na konkretnim primjerima autorica ukazuje kako su se stvarali paralelni pravni sistemi u kojima su glavnu riječ imali važni članovi plemena, ali da su i oni uvijek imali određeno vjersko obrazovanje. Posebna pažnje u ovom poglavlju posvećena je i periodu Osmanskog Carstva i promjenama u odnosu između kadije i drugih lokalnih službenika, kao i reformama sudskog sistema u 19. stoljeću. Nakon propasti Osmanskog Carstva na primjeru Indije ukazano je na odnos kolonijalnih sila prema šerijatskom zakonu. Autorica poglavlje završava analizom postojanja i primjene šerijatskog prava u savremenom periodu. Tako saznajemo da je primjena šerijatskog prava kao isključivog izvora pozitivnog prava ostala u Saudijskoj Arabiji, dok je Egipat pod uticajem Francuske i Britanije svoje zakonodavstvo promijenio još krajem 19. stoljeća, a porodične religijske sudove je ukinuo 1955. godine. Indonezija je 1956. godine donijela zakon kojim se lični interes mogao regulirati prema šerijatu, a 1974. godine je usvojila zakon o bračnim odnosima na osnovu

šerijatskog prava. Interesantno je da se šerijatsko pravo primjenjuje i u zemljama poput Kanade i SAD, ali putem arbitražnih sudova.

Treće poglavlje *Engleski pravni sistem* počinje kao i prethodna dva *Historijskim kontekstom* i to od 1066. godine, kada se konvencionalno smatra da počinje engleska pravna historija, kao i borba za prevlast između kralja i pape ili plemstva. Autorica analizira Veliku povelju kao dokument koji mnogi smatraju prvim ustavnim dokumentom u svjetlu savremenih istraživanja, te naglašava da je Poveljom o pravima iz 1689. proglašeno nezakonitim izdavanje naredbi kralja bez prethodne saglasnosti parlamenta, što je dovelo do uspostavljanja ravnoteže moći između vladara kao apsolutnog vladara i vlasti. Naredno poglavlje govori o *Pravu*. Autorica ukazuje na neslaganje među autorima vezano za identitet i kontinuitet engleskog prava. Od 1066. godine, koja se smatra godinom nastanka engleskog prava pa sve do 19. stoljeća, ono se sastoji iz tri komponente: *općeg prava*, *prava pravičnosti* i *zakonskog prava*, koje se postepeno razvijalo u različitim fazama. Autorica nas zatim upoznaje sa svakom od tih faza pojedinačno. Kroz zakone koji su u tom periodu doneseni, jasno se oslikavala moć kralja. Tokom 17. stoljeća zakoni parlamenta su “dramatično porasli”, što je posljedica pojave “lokalnih” i “privatnih” zakona. Radi se o tome da su oni sa materijalnim bogatstvom imali mogućnost utjecaja na donošenje zakona, posebno u lokalnim sredinama. Stoga se u narednom stoljeću reformama posebno krivičnog prava pokušao uspostaviti određeni sistem, što je i ostvareno, ali u 19. stoljeću. Treće poglavlje nas upoznaje sa *Pravdom*. Iako je englesko pravo, a samim tim i pravda, svjetovnog karaktera, Memišević ukazuje da je englesko shvatanje prava i pravde kao i zapadna tradicija uopće bilo oblikovano biblijskim učenjima. To se posebno uočavalo kroz način krunisanja vladara. Tom prilikom su engleski kraljevi davali tri obećanja kroz koja su sebi prisvajali ulogu djelitelja pravde. Interesantno je da je kralj James, smatrajući da kralj ima apsolutnu moć, naglasio da su “kraljevi donosili zakone, a ne zakoni kraljeve”. Posljednje poglavlje autorica je posvetila *Suđenju*. Kroz tri potpoglavlja koja se dijele na više tema na izuzetno interesantan način upoznajemo se sa razvojem i promjenama u sistemu suđenja u engleskom pravu. Kompleksnost suđenja i promjene u

ovlastima jasno su oslikani kroz prikaz formiranja i ovlasti okružnih sudova, sudova grofovije, crkvenih sudova i sudova zemljoposjednika. Ovakav sistem reformisan je u periodu Henryja II, kada je uspostavljen sistem putujućih sudija. Njih je imenovao kralj lično i imali su ovlasti za sva pitanja koja je kralj smatrao ličnim interesom, a njegov poseban zadatak je bilo osigurati da svi obavljaju svoje dužnosti i naravno plaćaju poreze. Pored toga, kralj Henry II je izdao dekret “o očuvanju mira i održavanju pravde” kojim je faktički uvedena praksa zakletve tokom spora, što će poslije prerasti u suđenje pred porotom. Međutim, kontrola koju je kralj nametnuo nije odgovarala plemstvu koji su pokrenuli pobunu. Ta pobuna će dovesti do potpisivanja Velike povelje sloboda 1215. godine, jednog od najvažnijih ustavnih akata. Autorica nas u ovom dijelu upozna i sa radom i ovlastima parlamenta koji je od njegovih početaka djelovao kao najviša sudska instanca. Vremenom je parlament preuzeo i nadležnosti izdavanja zakona što će u kasnijem periodu postati jedna od njegovih osnovnih dužnosti. Tu su također i crkveni sudovi, kao i sud admiraliteta uspostavljen za vrijeme kralja Edwarda. Godine 1616. dolazi do promjene, kada je kralj James I naredio da kancelar može intervenirati na presudu koju je izrekao *common law*. Rad ovih sudova kao i suda zvjezdane palate i crkvenih sudova karakterizirao je sukob kralja, parlamenta i crkve. Vrhovni sud UK osnovan je 01. 10. 2009. godine i preuzeo je nadležnosti Žalbenog komiteta Doma lordova. Međutim, crkveni sudovi čija je nadležnost 1857. godine ograničena isključivo na pitanja koja se tiču crkve i svećenstva postoje i danas. Postoje i religijski sudovi drugih zajednica, kao što su jevrejski i islamski sudovi, i oni su dio državnog sistema sudova, a 2007. godine osnovan je i muslimanski arbitražni sud.

Posljednje poglavlje nosi naslov *Komparativna analiza* i u njemu autorica taksativno izlaže ključne sličnosti među navedenim pravnim sistemima u izvorima prava, pravdi i suđenju. Komparaciju *Prava* ova tri sistema upoznajemo preko Božijeg prava i ljudskog tumačenje, zatim kroz okončanje razvoja prava te alternativnog tumačenja i konačno svjetovnog prava. Pitanje *Pravde* također je analizirano kroz Božansku pravdu koja se dalje očituje kroz pravdu i istinu, pravdu i milost i konačno suđenje. Posebna

pažnja posvećena je i komparaciji *Suđenja* ovih sistema, od samog razvoja funkcije suđenja preko vjerske i svjetovne jurisdikcije, do arbitražnih sudova, višestepenosti postupaka, pravičnosti i ekstraordinarne jurisdikcije, koje su pratili sukobi u nadležnostima. Autorica zaključuje da “iako su uočene brojne sličnosti u razvoju i transformaciji prava i sistema suđenja u pravnim sistemima koji su bili predmet ove analize, postoje i distinktivne odlike pojedinih pravnih sistema. Posebno su uočene pretežno, iako ne isključivo, u engleskom pravnom sistemu kao dominantno svjetovnom u odnosu na dva religijska”. Kako bi cjelina bila zaokružena, Memišević posebno potpoglavlje posvećuje upravo *Distinktivnim odlikama engleskog pravnog sistema* kroz pitanja *Prava i Suđenja*.

Knjiga *Sudovi: komparativna studija* je naučna studija koja u sebi sadrži mnoštvo podataka. Napisana na 462 stranice sa 1909 fusnota, autorica je uspjela ovako kompleksnu temu izložiti i komparativnom metodom ukazati na svaku pojedinost u razvoju tri izuzetno kompleksna pravna sistema. Posebnu pažnju privlači činjenica da prva dva poglavlja govore o jevrejskom i šerijatskom pravnom sistemu, koji spadaju u religijske pravne sisteme, dok treće poglavlje govori o engleskom pravnom sistemu, koji je svjetovni. Memišević je veoma vješto pod istim podnaslovima uspjela sažeti različitosti ovih pravnih sistema i njihov historijski razvoj, te pokazati koliko su različiti, a koliko slični, te koliko je historijski okvir i određena teritorija utjecala na njihov razvoj. Možemo slobodno reći da knjiga predstavlja sveobuhvatnu historiju ova tri pravna sistema.

Također, želimo istaći da su komplikovani strani pojmovi i pravni termini sasvim jasno i precizno objašnjeni, što knjigu čini pravom riznicom podataka. Knjiga obiluje mnoštvom važnih sitnih detalja koji upotpunjavaju tekst. Tako je Memišević svako poglavlje počela sa pažljivo odabranim citatom kojim poručuje šta slijedi na narednim stranicama.

Svaki pravni sistem ima svoje specifičnosti, ali i zajedničke komponente koje, ukoliko se sagledaju na ispravan način, kako autorica navodi “daju mogućnost pružanja adekvatnijeg odgovora na savremene izazove”.

Mi možemo čestitati autorici i knjigu preporučiti široj naučnoj javnosti u nadi da će ovakve naučne studije postati vodilja za razumijevanje sadašnjosti. Sigurni smo da će knjigu biti teško zaobići, ne samo u sklopu historije prava nego i historiografije uopće. Iskreno se nadamo da će ovakav pristup pobuditi interesovanje i drugih naučnika za sličnim temama.

Hana Younis

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Historijska traganja* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje sljedeće kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne radove
3. stručne radove
4. historijsku građu
5. prikaze knjiga

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija u konsultaciji s recenzentima.

Oprema rukopisa

Radovi trebaju sadržavati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresa
4. e-mail adresa
5. apstrakt i ključne riječi
6. apstrakt i ključne riječi na engleskom jeziku
7. tekst sa fusnotama
8. zaključak
9. popis izvora i literature

Rad treba biti napisan fontom *Times New Roman*, veličine 12 pt i proredom 1,5, dok se fusnote pišu veličinom 10, a prored je jednostruk. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta (jednu karticu čini 1800 znakova s razmacima).

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji pri čemu se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Objavljuju se samo oni radovi koji dobiju dvije pozitivne

recenzije i za koje Redakcija donese konačnu odluku o objavljivanju.
Autori objavljenih radova dobivaju tri primjerka *Historijskih traganja*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine, (dalje: ABiH), Fond: Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953 (dalje: VLBiH, Fond: VNRBiH), kutija 15, signatura 123/46
Državni arhiv Dubrovnik, (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv, (dalje: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d.); 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

Ostalu neobjavljenu izvornu građu citirati prema uobičajenim pravilima.

Citiranje knjiga:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Kod broja stranice se ne koristiti skraćunica str. ili s. nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citiranje članaka:

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39-44.

Isto, 40.

Kad se isti članak ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", u: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65- 74.

Kad se isti prilog ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citiranje novina:

"Branko Mikulić: Kako sam *vladao* Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, br. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citiranje izvora sa World Wide Weba:

Grad Sarajevo, Jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva. dostupno na: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / 25. 2. 1999. (pristupljeno X. X. XXXX.)

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE

Rad treba sadržavati popis neobjavljenih i objavljenih izvora, popis korištenih knjiga i članaka.

Naprimjer:

IZVORI

*Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH

*Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84

* Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d);, 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURA

a) KNJIGE

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

b) ČLANCI

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

c) NEOBJAVLJENI RADOVI

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976.-1990)*, (odbranjena doktorska disertacija- neobjavljeno), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, Zagreb, 2015.

d) INTERNET IZVORI

Buric, Fedja, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois 2012. dostupno:<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (pristupljeno: 24. 6. 2019).

VAŽNE NAPOMENE

Provjera kvaliteta

Svi dostavljeni tekstovi podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji, što znači da recenzenti ne znaju ko je autor teksta koji recenziraju, kao što ni autori nemaju pristup informacijama o tome ko su recenzenti njihovih tekstova

Copyright

Nakon objavljivanja, Institut za historiju zadržava prava objavljivanja zajedno s autorom, što znači da ako autor ili Institut žele ponovo objaviti tekst, moraju obavijestiti drugu stranu o tome i navesti u ponovno objavljenom tekstu da je objavljen uz dozvolu autora ili Instituta. Treća strana mora tražiti dozvolu i od autora i od Instituta.

Zabrana plagijata

Slanjem teksta u *Historijska traganja* autor garantuje da je tekst originalan, da nije nigdje objavljen, niti je ponuđen nekom drugom časopisu. Nepoštivanje ovog pravila povlači odbijanje teksta i posebnu pažnju redakcije pri prijavljanju budućih članaka istog autora. Nakon prihvatanja rada za objavljivanje autori potpisuju izjavu o autorstvu i originalnosti.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal *Historical Searches* of the Institute of History, University of Sarajevo, publishes the following categories of articles:

1. Original scientific papers
2. Review articles
3. Expert articles
4. Historical material
5. Book reviews

The category of the paper is proposed by the author, and the final decision is made by the Editorial Board in consultation with the reviewers.

Content of Paper:

1. Title
2. Author's Name
3. Institution and Address
4. Email Address
5. Abstract and Keywords
6. Abstract and Keywords in B/C/S language
7. Main Text with Footnotes
8. Conclusion
9. List of sources and literature

The text should be written in the font *Times New Roman*, size 12, with 1,5 line spacing while footnotes are written in font size 10 with the single line spacing. The total length of the paper should not exceed 32 text cards (1 text card equals 1800 characters with spaces).

Papers are subject to a double anonymous critical review without revealing the identity of either the author or the reviewers. Only those papers that receive two positive reviews and for which the Editorial Board makes a final decision on publication are published.

Authors of published papers receive three copies of *Historical Searches*.

CITING REFERENCES

Citing archive documents:

The Archives of Bosnia and Herzegovina, (in further text: ABiH) Sarajevo, Fond: Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina 1945-1953 (in further text: VNRBiH), box 15, sign. 123/46

Državni arhiv Dubrovnik, (in further text: DAD), *Diversa Cancellariae*, XXXI, 62v.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv, (in further text: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d); 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064

The citing of other unpublished primary sources is according to the customary rules.

Citing books:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Usage of abbreviations as pp is not allowed; only the page number is written.)

Ibidem, 79.

When the same book title is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citing articles:

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, No. 29, 39-44.

Ibidem, 40.

When the same article is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citing articles from books or proceedings:

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", in: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

When the same article is cited again elsewhere in the text, an abbreviated citing should be used, for example:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citing newspapers:

"Branko Mikulić: Kako sam *vladao* Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, No. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citing World Wide Web sources:

Grad Sarajevo. Jedinствен informacioni sistem grada Sarajeva. <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / 25 / 2 / 1999 (accessed X / X / XXXX)

BIBLIOGRAPHY INSTRUCTIONS

The paper should contain a list of unpublished and published sources, as well as a list of used books and articles.

Example:

SOURCES

- * Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
- * Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84
- * Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d);, 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURE

a) BOOKS

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

b) ARTICLES

Aličić, Ahmed, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, vol. 16, no. 17, 129-174.

c) UNPUBLISHED PAPERS

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976.-1990)*, (defended doctoral dissertation – unpublished), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, Zagreb, 2015.

d) WORLD WIDE WEB SOURCES

Buric, Fedja, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois 2012. available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (accessed 24. 6. 2019).

IMPORTANT NOTES

Quality control

All submitted papers are subject to a double-blind review. The reviewers do not have information about authors, and the authors also have no information about reviewers of their texts.

Copyright

The Institute of History reserves the publication right together with the author. If the author or the Institute wants to republish the paper, the other party must be informed. The republished text must contain the note about publication with the permission of the author or the Institute. A third party must demand permission from both the author and the Institute.

Prohibition of plagiarism

By sending the paper to the *Historical Searches*, the author guarantees that the text is original and that it has not been published nor offered to another journal before. Failure to comply with this rule entails a rejection of the text and the special attention of the editorial board toward submitting future articles by the same author. After accepting the paper for publication, the authors sign a statement on authorship and originality.

INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS

ARNAUTOVIĆ, DženanaVisoko, Bosna i Hercegovina
dzenanaarnautovic@yahoo.com**BABIĆ–KAROVIĆ, Merisa**Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
merisa.karovic@gmail.com**BARIĆ, Nikica**Hrvatski institut za povijest, Zagreb,
Republika Hrvatska
nbaric@isp.hr**BAŠIĆ, Kemal**Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina**BEŠLIJA, Sedad**Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
sedad.beslija@iis.unsa.ba**BORIĆ, Alen**Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alen_boric@hotmail.com**BUMANN, Ninja**Institute for East European History,
University of Vienna,
Beč, Republika Austrija
ninja.bumann@univie.ac.at**ÇETIN, Altan**Anadolu Üniversitesi,
Eskişehir, Republika Turska
altanoides@yahoo.com**ĐUROVIĆ, Draženko**Sokolac, Bosna i Hercegovina
ddjurovic986@gmail.com**EFENDIRA–ČEHIĆ, Habiba**JU “Zavičajni muzej“ Visoko,
Visoko, Bosna i Hercegovina
habi.cehic@gmail.com**HODŽIĆ, Mehmed**Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
mehmed.hodzic@iis.unsa.ba**JAJČEVIĆ, Jasmin**Centar za istraživanje moderne i
savremene historije Tuzla,
Tuzla, Bosna i Hercegovina
jasmin.jajcevic989@gmail.com**JANKO, Dražen**Radio Marija u BiH
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
drazenjanko.dj@gmail.com**KASUMOVIĆ, Fahd**Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
fahd.kasumovic@ff.unsa.ba

KUČUK, Aladin

Bihać, Bosna i Hercegovina
aladin.kucuk13@hotmail.com

KUČUK–SORGUČ, Indira

JU Muzej Sarajeva,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ikucuksorguc@gmail.com

LAJNERT, Siniša

Hrvatski državni arhiv,
Zagreb, Republika Hrvatska
slajnert@arhiv.hr

LIS, Tomasz Jacek

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej
i Medialnej w Toruniu,
Torun, Republika Poljska
tomliss88@gmail.com

MASLO, Amer

Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amermaslo9@gmail.com

VRANA, Sead

Federalna uprava civilne zaštite,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sead.vrana@fucz.gov.ba

ZILIĆ, Adis

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta
“Džemal Bijedić“,
Mostar, Bosna i Hercegovina
Adis.Zilic@unmo.ba

YOUNIS, Hana

Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
hana.younis@iis.unsa.ba

Historijska traganja/Historical Searches

Br/No. 19, Sarajevo 2020.

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU /
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY

Za izdavača:

Dr. Sedad Bešlija

Lektura:

Saliha Delibašić–Kasa, prof.

Prijevod na engleski jezik i lektura:

Anela Dedić, MA.

UDK

Igor Mišković

DTP

Amra Mekić

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampariju:

Mirsad Mujčić

Sadržaj časopisa referiraju i prenose / The Journal is referenced in:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main

EBSCO Publishing, USA

Štampanje časopisa dijelom je podržala Fondacija za izdavaštvo Sarajevo /

Publishing of this number of Historical Searches was supported by the
Foundation for publishing, Sarajevo.

ISSN online 2744-1180

9 772744 118006

